

САЪДУЛЛА КАРОМАТОВ

БИР ТОМЧИ ҚОН

САЙЛАНМА

Икки жилдлик
Биринчи жилд

Ўқисса
Роман

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1988

Сўзбоши муаллифи — Ўзбекистон халқ ёзувчиси
ОДИЛ ЕҚУБОВ

Кароматов, Саъдулла.

Бир томчи қон: Сайланма. 2 жилдлик. Ж. 1. Қисса. Роман/ [Сўзбоши муаллифи О. Еқубов]. — Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.—416 б.

Ёзувчи Саъдулла Кароматовнинг ушбу сайланма китобига «Бир томчи қон» қиссаси ва «Олтин қум» романи киритилди.

Караматов, Сагдулла. Капля крови: Избранные произведения: В 2 т. Т. I. Повесть. Роман.

К 4702570200—64
М352(04)—88 7—88

© Гафур Гулом номдаги
Адабиёт ва санъат нашри-
ёти, 1988 й. (Сўзбоши).

ISBN 5—635—00049—5 (т.1)
ISBN 5—635—00063—0

КАТТА МАҚСАД ИҶУЛИДА

Ёзувчини узоқ сафарга отланган йўловчига ўхшатгим келади. Манзил йироқ, йўл оғир, сайёҳ эса бу йўлда учраган ўнқир-чўнқирларга қоқилиб йиқилса ҳам руҳи тушмаслиги, баланд давоилар қаршисида эсанкириб қолмаслиги лозим. Бу қийинчиликларнинг барчасига дош берган адибгина сафар олдидаги олий ниятига етиши, ўз халқига фойда келтириши мумкин.

Таваллудига олтмиш йил тўлган Саъдулла Кароматов ана шундай яродаси мустаҳкам, том маънода меҳнаткаш, заҳматкаш ёзувчилардан биридир.

Ёзувчи Саъдулла Кароматов икки жилдлик сайланма асарларининг биринчи китоби ўз вақтида яхшигина мунозараларга сабаб бўлган «Бир томчи қон» тарихий-революцион қиссаси билан очилади.

«Асардаги ёрқин сюжет линияси, кескин конфликт, китобхон эсида қоладиган характерлар, ҳаётий деталларни аниқ бера билиш натижасида,—деб ёзган эди бу қисса ҳақида Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Комил Яшин,—муаллиф ўтмиш муҳитни кўз ўнгимизда яққол намоён эта олган. Бу қисса, шубҳасиз, ўзбек адабиётида революцион мавзуга бағишлаб яратилган энг яхши асарлар қаторидан ўрин олади».

Саъдулла Кароматов 1949 йилда Тошкент Давлат университетининг филология факультетини тугатганидан сўнг маълум муддат Ўзбекистон радиосида редактор лавозимида ишлади. Сўнгра Тошкент мактабларида адабиётдан дарс берди.

1954 йилда у «Совет Ўзбекистони» газетасига ишга таклиф этилди. Бу ерда адабиётимизнинг йирик намоёндалари Гафур Ғулوم, Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Абдулла Қаҳҳор, Комил Яшин, Миртемир, Зулфия, Асқад Мухтор, Мирмуҳсин ва бошқалар билан яқин танишди. Улар билан ижодий мулоқотда бўлди.

1957—1959 йилларда у «Ўзбекистон маданияти» газетасида масъул секретарь бўлиб ишлади. Бу—унинг адиб тарзида шакллана боришида катта мактаб бўлди.

Саъдулла Кароматов ўзининг илк асарларини худди шу йилларда ярата бошлади. Унинг оддий муҳит кишиларини улуғловчи илк очерклари дастлаб «Совет Ўзбекистони» газетасида эълон

қилинди. Кейинчалик «Амунинг зар қосиллари», «Кумуш камар», «Гўзаллик рамзи», «Тоғлар қаҳқаҳаси» сингари ҳужжатли қисса ва очерклар тўпламлари алоҳида китоб бўлиб нашр этилди, китобхонлар ҳурмати қозона бошлади. 1965 йили у СССР Ёзувчилар союзи аъзолигига қабул қилинди.

«Этиқод»даги Самандарнинг ҳаёт йўлига разм солайлик: унинг отаси ҳам, ҳамшира онаси ҳам, ўзи ҳам бирйўла Улуғ Ватан урушига кетишди. Этагидан катта ариқ шарқираб оқадиган чорбоғли ҳовлининг бежиримгина эшигига қулф урилди. Ота ҳалок бўлди, она дом-дараксиз кетди, Самандарнинг ўзи эса икки оёғи ногирон бўлиб қайтди. Аммо ўзини қўлга олди. Ойлар давомида ҳассасиз юришни машқ қилди, инсон иродасининг неларга қодир эканлигини яна бир карра намойиш этди. Қайноқ меҳнатга, шофёрлик касбига қайтди.

Саъдулла Кароматовнинг барча роман ва қиссалари рус тилига таржима этилди, қайта-қайта нашр қилинди. Улар нафақат республика, Иттифоқ китобхонларига ҳам манзур бўлди. «Этиқод» қиссаси СССР Мудофаа министрлигининг адабий мукофотига сазовор бўлгани, адибга министр томонидан номи ёзилган офицерлик ханжари тақдим этилганлигининг ўзиёқ бунинг ёрқин далилидир.

Бу муваффақиятларга ёзувчи осонликча эришмади, албатта. У ҳаётнинггина эмас, ижоднинг ҳам катта мактабини ўтади. Саъдулла Кароматов жаҳон классик ва Иттифоқимиздаги адиблар ижодий мактабини уларнинг асарларини ўқиш билан ўзлаштириш қийинлигини масъулият билан ҳис этди. Таржимонликдек машаққатли ишга ҳам қўл урди. У француз ёзувчиси Жюль Верннинг «Сув остида 80000 километр», рус ёзувчиси, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Вадим Кожевниковнинг «Пешин чоғи кунгай томонда», туркман адиби Қилич Қуллевнинг «Қора карвон» романларини, тожик адиби Юсуф Ақобировнинг «Тегирмон тўхтаганда» қиссасини таржима қилди. Булардан ташқари тожик адиблари Сотим Улуғзода, Жалол Икромий, грузин адиби Георгий Гулиа ҳамда италян, араб, афғон ҳикояларини ўзбек китобхонларига она тилларида етказиб беришдек хайрли ишларни ҳам бажардики, бу, шубҳасиз, ёзувчи учун катта мактаб ролини ҳам ўйнади.

«Олтин қум» романи геологлар ҳаётига бағишланди. Асарда қўйилган масаланинг кўлами ҳам, уни амалга оширишга бел боғлаган қаҳрамонларнинг иши ҳам ғоят салмоқли. Бир гуруҳ геологларимиз Ватан амри билан еримиз қаъридаги ҳам она юрт мудофааси, ҳам саноатимиз, ҳам халқ хўжалигимиз учун ғоят қимматли хом ашё—олтин запасларини аниқлашдек шарафли, айни вақтда ғоят машаққатли топшириқ оладилар. Асарнинг бош қаҳрамони Шерали Алиев ва унинг ҳамкасблари фидойилик билан ишга киринадилар.

Роман 1981 йилда Москвада «Советский писатель» нашриётида босилиб, Иттифоқ китобхонларига тарқалди. Марказий матбуотдаги тақризлардан ташқари адиб китобхонлардан ҳам хатлар олди. Жумладан кемероволик геолог Василий Иванович Соловьев роман ҳақида қуйидагиларни ёзиб юборди:

«Олтин қум» романи учун Сизга чин дилдан ташаккур изҳор этаман. Унда талқин этилган воқеалар ва қаҳрамонингиз Шерали дастлабки саҳифаларданоқ мени ўзинга ром этди, ҳис-туйғуларимни қамраб олди. Романи ўқиганда унинг қаҳрамонлари, Ўрта Осиёда Улуг Ватан уруши йилларида нодир ва стратегиямиз учун ғоят зарур маъданларни қидириб топиш йўлида олиб борилган катта ишлар, унда иштирок этган кишилар кўз ўнгингда жонланади. Шерали Алиев мен ва Зирабулоқ-Зиёвуддин тоғларида мен билан бирга ишлашган ҳамкасбларим билан тенгдош. Бинобарин, ёшлигим билан қайта учрашгандек бўлдим, ўша йилларда чўлда янги маъданларни излагаётганимиз ва ниҳоят Қариоб конининг очилишини эсладим. Бироқ, афсуски, бизнинг ёшлик йилларимизда Шералига мадад берган Павел Иванович ҳамда Ҳафиз Мирзамухамедович сингари гамхўр мураббийларимиз бўлмаган эди. Гуреевлар эса ўша кезларда ҳам истегаганча топиларди. Сиз ўз романингиз билан ҳаётда ҳамisha принципиал ва актив позицияда туришга даъват этмоқдасиз. Шу жиҳатдан роман ёшларимиз тарбияси учун ҳам катта аҳамиятга моликдир. Шералининг Сабогулга нисбатан бўлган мусаффо ва тиниқ ёшлик давларидаги севгиси ҳам жуда таъсирли ва вобратлидир. Мен табиат манзараларининг тасвирини ўқиганимда ўзимни бахтиёр ўша оромгоҳларда сайр этиб юргандек ҳис этдим...»

Ёзувчига китобхон ёзган бундай мактублардан юксакроқ баҳо бўлмайди. Китобхон баҳоси қалбдан отилиб чиққан баҳодир. Шундай мактублар йиғиндиси эса халқнинг ёзувчига бўлган муносабатини белгилаб берадиган ишончли меъёрдир.

Комил Яшипнинг ибораси билан айтганда, Саъдулла Кароматов қаҳрамонлари продаси кучли, эътиқоди қатъий кишилар, ҳаётимизнинг олдинги сафларида бораётган курашчилардир.

Ёзувчи Саъдулла Кароматов катта ҳаёт йўлини босиб ўтди. Энг муҳими—у адабиётимизда каттами-кичикми ўз ўрнини эгаллай олди, У ўз асарлари билан китобхонлар эътиборига сазовор бўлди. Бу эса ёзувчи учун энг олий орзудир.

ОДИЛ ЕҚУБОВ,
Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси

БИР ТОМЧИ ҚОН

МУҚАДДИМА

Қуёш гоҳ Регистон деворларини нур билан парчалаб ташлар, гоҳ беқарор баҳор шабадаси бошлаб келган тўзондан қочгандай, ўзини қора чодирга ўрар эди. Бундай кезларда Регистон даҳшатли тунни эслатар, гуноҳсиз бир кимсанинг қатли ҳақидаги «амиралмўъминин»нинг фармони олийини халойиққа эшиттириш учун арк дарвозаси оядида удайчи пайдо бўлгандай одамнинг эти жунжикарди.

Амирлик салтанатининг сўнгги тождори Саид Олимхон инқилоб садолари гулдураши биланоқ, орқа-олдига қармай қочган қўнғир дарвозага тикилиб турибман. Шамол хас-хашакни кўтариб ўша ёққа урарди.

Худди эртактлардагидек ўн икки бошли аждар ваҳм солиб турган дарвоза олдида энди исфиҳон шамширли сарбозлар йўқ. Гўристондай ҳувиллаган арк йўлагидаги обхоналардан¹ инграган овозлар эшитилмайди. Гуноҳсиз бошларга жаллод ойболтаси тушганига гувоҳ бўлган, даррадан жароҳатланган юзлаб елкаларни ўз заминида кўтарган Регистон бугун осуда. Аммо юракларда қолган доғ-чи? Жабрдийдаларнинг нола-фигони-чи? Уни авлодлар осуда тинглай олармиканлар?

БИРИНЧИ БОБ

1

Мен туғилиб ўсган Бозоринавадаги ҳовлининг уч хонаси ва бир болохонаси бўларди. Ёз кунлари ака-укалар тўпланганимизда саҳнига сиғишмай, кўчага чиқардик. Уни бошқа ҳовлилардан ажратиб турадиган бирор хислати бўлмаса ҳам бувимнинг амирнинг тўни, Гулбодомнинг жасорати ҳақида ҳикоясини эшитганимдан кейин жуда мўътабар кўрина бошлади. Гулбодомдай ажиб бир қизнинг шу ҳовлида тургани ҳақида хабар мурғаккина қалбимда фахр ва ғурур уйғотди.

Бу ҳикояни бувимдан ёз кунлари эшитган эдим. Туш маҳали эди. Бу пайт Бухорода кун жуда оғир кечарди.

¹ Обхона — бандилар сақланадиган қоронғи, зах хоналар.

«Кўчага чиқма, таффот келди», дейишарди оналар фарзандларини гармселдан асраш ниятида. Иссиқ шамол баданни жизиллатар, ҳавода учиб юрган қум заррачалари қайноқ томчилардай юзни куйдирар эди.

Бувимнинг кўзини шамғалат қилиб кўчага чиққан эдим, у бирпасда фариштадай дарвоза олдида пайдо бўлди.

— Ҳой, болаларим, юра қолинглар, амирнинг тўпини ҳикоя қилиб бераман. Қани, эшитаман, деган келаверсин, — деди-ю, изига қайтди.

«Амирнинг тўпи» деган сўзни эшитганимиз ҳамона «гурр» этиб ҳовлига отилдик. Бувим бизни ёзлик уйимиз остонасида кутиб турарди. Ҳар кун юз мартадан кириб чиқадиган уйимизга бугун сирли горга қадам қўяётгандай овоз чиқармай, оёқ учида кирдик. Бувим тўрга ўтирди. Биз дераза тагига ўтирдик.

Санъаткорона ўйилган нақшлар хонага алоҳида кўрк бериб турар, ганч сувоқ ойнадай ялғиллар эди. Аммо деворнинг тепа қисмида коптоқдай туйнук кейипчалик қўлда сувалганидан янги тўнга тушган ямоқдай одамнинг гашини келтирарди.

Бувим кўрсаткич бармоғи билан шу сувалган жойни кўрсатиб:

— Амир тўпининг ўқи ҳув анави ҳовли томондан тешиб кириб, нариги девордан чиққан, — деди.

Биз ҳаммамиз ҳанг-манг бўлиб, бувим кўрсатган жойга ағрайиб қолдик. Бирпасдан сўнг, «кейин нима бўлди?» дегандай савол назари билан тикилдик. Бувим ҳикоясини давом эттирди:

Амирнинг тўпи ҳамаша арқда сақланаркан. Инқилоб гулғуласи бошланганда навкарлар саф тортиб Регистонга чиқибди. Бир тўда навкар амир тўпини Бозоринавга ўрнатибди-ю, уни отиш учун тоғорада ўт ёқибди. Тўп қизигач, у инқилобчилар келаётган томонга эмас, гузаримизга қаратилганича отилибди. Шунда коптоқдай темир деворимизни тешиб ўтиб, тап этиб томимизга келиб тушади. Бирпасдан кейин бобонглар алпанг-талпанг кириб келиб: «Амир қочди, ҳуррият бўлди», дедилар. «Инқилоб бўлибдида», дедим ичимда-ю, бобонгларга ялина бошладим: «Дадаси, жон дадаси, Гулбодомга одам чиқара қолинг, Чор бакирда¹, дейишяпти, ҳуррият бўлган бўлса, кела қолсин

¹ Чор бакир (ёки Чор бикр) — Бухородан етти-сақкиз қақирим нарида. Гулбодом амир ҳарамидан қочиб, умрининг сўнгги бир неча кунини шу ерда ўтказган ва шу ерда дафн этилган.

шўрлик», дедим. Бобонглар ерга қараб индамай қолдилар. Кейин билсам, ўн гулидан бир гули очилмаган лобар қизнинг умри хазон бўлган экан... — Бувим дув тўкилган кўз ёшларини енги билан артиб: — Эсиз, гулдай бола нобуд бўлиб кетди-я, — дея ўрнидан турди.

Бувим чиқиб кетиши билан «гурр» этиб ўрнимиздан турдик, маслаҳатлашгандай кичик томга тирмандик, амир тўпининг ўқи тушган ерга бориб чўккаладик. Ҳар биримиз эшитганимиз ҳақида болаларча мушоҳада этиб бирпас баҳслашдик, сўнгра тарқалишдик.

Гулбодомнинг сиймосини кўз олдимга келтира бошладим. Бувимнинг сўзларига кўра, кўз ўнгимда оқила, тенги йўқ гўзал ва эпчил қиз жонданарди-ю, суратини аниқ тасаввур қилолмасдим. Кейинчалик бир кўзли Равшан бобонинг Гулбодомни яхши кўришини, унинг азоб-уқубатлари ҳақидаги узук-юлуқ ҳикояларини эшитиб қолдим. Гулбодомнинг хотирасини муқаддас сақлагани учун қалбимда бобога ғойибона меҳр пайдо бўлди.

Шу-шу, Бухорога борсам, бу олижаноб инсон кўз олдимдан нари кетмайдиган бўлди.

2

Арк дарвозаси олдидан вазмин одимлаб Регистон томон ўтдим. Унг томондаги чорбоғда ўтириб, бирпас нафас ростладим. Хаёлимда Равшан бобо.

Мен уни атиги бир марта узоқдан кўрганман. Бувим қазо қилганида келган эди. Амаким уни кўриши билан истиқболига чиқди. Табаррук одамни зиёрат қилгандай унинг қўлларини аввал қошларига, сўнгра юзларига сурди-да, мезбонга хос тавозе билан бобони ичкарига таклиф этди. Бувим Гулбодомни эслаб кўз ёши тўккашларини хозум ўтмай қайтиб чиқди. Очиқ бир кўзини рўмолчаси билан артиб, бошини қўйи солганича, ҳамма билан бир-бир хайрлашди-ю, Даббиён томон кетди.

Амаким бобонинг орқасидан узоқ тикилиб қолди. Сўнгра ёнида ўтирганларга тушунтирди:

— Раҳматлик Гулбодомнинг ўлимидан сўнг Чор бакирдан сира жилмайдиган бўлиб қолди. Ўша ернинг қорувуллигини сўраб олди. Шаҳарга олиб келамиз, деб қанча уриндик, бўлмади. Ҳар гал қистаганимизда: «Йўқ, қўйинглар, мен унинг ёнида турай, ҳеч бўлмаса руҳи шод бўлади, ўзимам бағрим бут бўлиб юраман», дерди ер чиғиб. — Амаким чуқур уҳ тортиб: — Э, тақдир шум экан!

да,— деб қўшиб қўйди.— Шўрлик Гулбодомнинг қайси қабрдалигини ҳам билмайди, қабрлар атрофида парвона бўлиб кезади.

3

Кўз олдимда яна бобо жонлабди. Энди уни қабрлар орасида аниқ кўргандай бўлдим.

Гулбодом воқеасини бобонинг ўз оғзидан эшитиш ниятида Чор бакирга жўнадим.

Дала энди уйғонмоқда. Гилос ва ўрик гуллари атрофга ўзга бир файз киритган. Қуёшга интилаётган зумрад янроқлар ел билан сеҳрли тилда сўзлашаётгандай шивирлайди. Катта йўлнинг икки четидаги ўт-ўланлар эринчоқлик билан тебранади. Тўғрига қарайман. Йўл, йўл... Икки ёқда кафтдай текис экинзорлар. Олис-олислардан қишлоқларимизнинг шинам уйлари кўзга ташланади...

Машина асфальт йўлдан чап томонга бурилиб, ўйдимчуқур йўлда чайқала бошлади. Яна бирпасдан кейин тўхтади. У ёғига яёв ўтиш керак. Шўрхок тўниққа уради. Амаллаб салобатли бинонинг гиштин йўлкасига чиқиб олдим. Равшан бобо кўринмайди. Қўли гул меъморларимиз яратган иморатни кўздан кечираётган эдим, бобо ўнг томондаги пастаккина зинадан қўлида қалит жиринглашиб чиқиб қолди. Оқ яктагининг ёқасидан оппоқ кўкрак жуллари кўриниб турибди. Чўққи соқолида қора кўринмайдию, аммо кумуш ранг товланади. Елкалари букилмаган. Куч-қувватдан қолмагани шахдам одимлашидан шундоқ билиниб турибди. Ўнг кўзи танғилган. Тилининг учи билан лабларини тез-тез ялаб қўяди, қўллари алланарсани излагандай тинимсиз ҳаракатда. Чеҳраси гам-ғусса ниқоби тортилгандай ташвишли. Менга бир қаради-ю, саломимга алик олгач, бориб Чор бакирнинг хонақоҳини очди.

— Кириб томонча қила қолинг, ўғлим.

Унинг овозида аллақандай ички изтироб, ҳазинлик бор эди. Ҳол-аҳвол сўраб берган саволларимга ҳам ерга қараб йиманибгина жавоб қайтарди. Безовталаниб қабрларга қаради-ю, кенг манглайидаги қат-қат ажинлар изтиробини ифодалагандай янада чуқурлашди. Бу ҳол бир неча бор такрорланди.

Мен савол беравериб уни қийнагим келмади. Ўзи ҳам мен билан ортиқ қолмади. Аста одимлаб, қабристон томон кетди.

Равшан бобо мени танимасди. Ўзимни танитиб, ярасини янгилаб нима ҳам қилдим, дедим-да, хонақоҳини кўздан

кечира бошладим. Кўзим хонақоҳ деворларидаги нақшларда-ю, хаёлим Равшан бобода. У ҳақдаги ўйлар менга тинчлик бермасди.

Чеккага чиқдим-да, бир қабр олдига бориб чўккалаган Равшан бобонинг ҳаракатини кузата бошладим. Сийқаланган қабр тошини қўли билан силади. Дард қийнаётган бемордай инграб, секин бош чайқади. Иккипчи, учинчи, тўртинчи қабр устида ҳам шу ҳол такрорланди. Сўнгра ўрпидан туриб, телбаларча барча қабрларни кезди. Чарчади шекилли, сайхон ерга чиқиб, тўнка устига ўтирди, ҳам тўла кўзларини қабристонга тикди. Икки тирсагини тиззасига тираб, чуқур хаёлга толди. Неларви ўйлаётган экан бу ғамнок бобо? Унинг изтироб тўла қалби қандай чидаб турибди экан?

Ортиқ сабрим етмади. Бобога яқинлашдим. Унинг дардида шерик бўлиб, бир оз бўлса ҳам кўнглини кўтара олармиканман, деган ниятда ийманибгина сўрадим:

— Бу қабр тошлари орасида қандай ёлғиз юрасиз, бобожон? Айниқса, тунда?

Бобо бош чайқади.

— Ўрганганмиз, болам, — деди-ю, яна жим қолди.

Мен бобонинг севги қиссасини эшитиш ниятида яна савол бердим:

— Ғамнок кўринасиз, тобингиз йўқми?

Бобо яна бош чайқаб, бир зум жим қолди. Сўнгра секин:

— Менинг дардим давосиз, ўғлим, — деди. Кўзи ҳамон қабристонда. — Қабристонни кезганимда, руҳим бир оз енгиллашади, ором олгандай бўламан.

Бобо индамай қолди. Мен узилиб қолган суҳбат ипини қандай улашни билолмай турган эдим, сўзини давом эттирди:

— Бобонгизни дардини сиз сўраманг, у сўйламасин. Бу бир поёни йўқ ғам-алам дафтари. Уни очиб сизнинг ҳам қалбингизни пора қилгим йўқ, ўғлим. Қўйинг, меҳмон кўринасиз, ўйпаб келгансиз, ўзингизни хафа қилманг.

Бобони бу сўзлари менга ажойиботлар оламининг дарвозасини кўрсатиб, калитини яшириб қўйгандек туюлди. Уша поёни йўқ ғам-алам дафтارينинг ўз қўлим билан варақлагим келди. Бироқ қандай қилиб? Ўйлашиб қолдим.

— Жуда қизиқиб қолдингизми дейман, ўғлим? — деди чол менинг қизиқиб қолганимни кўриб.

Мен, калаванинг учини биров қўлимга нақд қилиб тутқазиб қўйгандай, жон ҳолатда: «Ҳа, бобожон!» дедиму, унга яқинроқ ерга чўккаладим.

Бобо ўрнидан туриб, яктагининг барини қоқди.

— Бўлмаса, сиз Чор бакирни баҳузур кўриб бўлгач, ҳу анави эшикка кириб, мен бир косагина шўрва қилиб тураман,— дея боя чиққан пастак эшик томон юрди у.

Мен қабрларга ҳайратомуз назар ташладим. Хаёл минг ёқларга судради. Бобо тақдирини ўзимча юз оҳангга солиб кўз олдимга келтирдим. Аммо буларнинг ҳаммаси сохта, сўзларига нисбат бериб ўйлаётганим қуруқ сафсата эди. Бобо билан бўладиган учрашувга, унинг ўтмиш ҳақидаги қиссасини тинглашга ошиқардим.

Аста-секин оқшом қўнди. Боягина атрофга чирой бериб турган Чор бакирнинг ҳашаматли биноси энди қора пардага ўралиб, қовоғини уйиб олди. Тўрт бурчагидаги миноралар баланд тоғ чўққиларидай кўкка бўй чўзган. Бобо ўтирган бир қабр ёрилиб, кимдир ундан мўралаётгандай бўлди. Ўнгга қайрилиб, икки қадам босган эдим, бобонинг овозини эшитдим:

— Ўрганмагансиз, ўғлим, қоронғида бу ерларда юрмаган ва бўлмаган ҳар қандай одамни ваҳм босади. Қани, юра қолинг, шўрва ҳам пишиб қолди,— деди у мулойимлик билан.

Мен сир бой бермасликка ҳарчанд уринмай, ҳаяжонимни босолмасдим. Ниҳоят, «хўн раҳмат», дедиму бобонинг орқасидан эргашдим.

4

Уша пастак эшикдан ичкарига кирдим. Кирдим, кўзларимга ишонмай ҳанг-манг бўлиб қолдим. Ажабо! Қабристоннинг ёнгинасида турфа гуллар чамани. Ўлим ва гул! Шу бир неча дақиқа ичида содир бўлаётган воқеаларни ўйлаб, гангиб қолдим, мушоҳада қилиш қобилиятидан тамом маҳрум бўлдим. Ўзимни бир оз ўнглаб, яна атрофга алангладим.

Чоғроққина ҳовлининг деярли ҳамма ерида оқ, сариқ, пушти, қизил, новвот ранг гуллар сунадаги фонус ёғдусида мавж уриб жилваланарди. Ўртадаги гул айниқса кўзга яққол ташланарди. Бир тупнинг ўзида олти хил гул камалакдай товланмоқда. Бобонинг таклифини ҳам кутмай, сунадаги кўрпачага бориб ўтирдим.

— Чой ичинг, ўғлим.

Бобонинг хаста овозидан ўзимга келдим. Пиёлани олиб, чойдан бир ҳўпладиму, яна ҳовлини кўздан кечира бошладим. Тўрда кичиккина хона. Чироқнинг хира ёғдусида бир хоптахта, хонанинг қуйироғидаги қизил мис обдаста

ялтиради. Қолган жиҳозлар ҳовлида: икки пиёла, учта кўрпача, қизил чит дастурхон ва йўл-йўл шолча.

Бобо ўчоқ олдига бориб иккита косага шўрва сузиб келди. Ўзи ҳам сунага ўрнашиб, косани қўлига олди. Бир ҳўплаб, мени қистади.

Иштаҳа бўғилган. Аммо бобонинг иззати учун икки-уч ҳўшладиму яна тикилдим.

Пешонасидаги ажинлар боягидан анча кўпайгандай туюлди назаримда. У ғам юки босаётгандай тобора маъюслашар, аҳён-аҳёнда ўнг қўли билан соқолини тутамлаб, силаб қўяр эди. Алланарсани хотирлагандай менга бир қараб олгач, ўртадаги гулга тикилиб қолди.

Шу тариқа анчагача индамади.

Бобо умрининг ўзи бир дoston эди...

ИККИНЧИ БОБ

1

Гулбодомлар ҳовлиси Халач қишлоғининг энг гавжум, кўримли ерида эди. Уни бутун қишлоққа машҳур қилган бирдан-бир нарсаси хилма-хил атиргуллари эди. Ҳовли юзи анвойи гуллар чаманзори. Кўз қамаштирувчи бу чаманзор ёнида тутдай тўкилиб турган икки уй бўлиб, булардан бири — кунгайидагисида Гулбодомларнинг эти бориб устихонига ёпишган кичкинагина жайдари сигири, унинг ёнидаги бир хариси тирговичланган каталакдай уйда эса ўзлари туришарди. Йиллар ўтиши билан аста-секин гугурт тусга кирган тахта сандиқ — бу уйнинг бирдан-бир жиҳози тахмонга қўйилган. Унинг устига уч-тўртта чурук кўрпа-кўрпача тахланган. Ўртада наmat, четидан титилган бўйранинг чўплари чиқиб турибди. Уйнинг ярмидан кўпида палос йўқ. Зах тагсинчларгача урибди. Пойгакда сопол обдаста, ёнида кўза. Тоқчада тўртта сопол косаю битта товоқ. Уйда дераза йўқ. Икки эшик. Юқори-роқдан косанинг оғзидай туйшук очилган. Эшиклар ёпилганда, уйга ўша ёқдан ёруглик тушади.

Гулбодомнинг отаси Ҳодиқул ака камгап, ҳаминша қовоғини солиб юришидан бўлса керак, кўзларининг атрофи анча салқиган, бу уни беш-ўн ёш каттароқ қилиб кўрсатарди. Гулбодом дадасининг кулганини сира кўрмаган. Бирон нарса ёқмаса, бир-икки бош чайқаб, ўнг қўлини ёнига қараб силтаб, индамай кетади. Опаси Гулсанам уни эркалаётганида кириб келса, Ҳодиқул хотинига қараб:

— Болани талтайтirma, ундан кўра бўз тўқишни ўргат, тирикчилигинингга ярайди, — дерди.

Бирпасдан кейин:

— Қорнинг нонга тўймайдиган шу замонда ўйин-кулгига бало борми?— деб тўнғилларди.— Бор, ўт юлиб кел, сигирнинг кечлигига ҳеч нарса йўқ. Эҳтиёт бўл, ошга соладиганларни алоҳида йиғишни унутма. Бора қол энди.

Бугун ҳам одатича қизини далага ҳайдаб, неча йиллардан буён рўзгорини тебратишда суянчиқ бўлиб қолган қора эшагининг айилни торта бошлади.

Гулсанам эрининг шом чоғида қилаётган бу ҳаракатидан таажжубланиб, остонада туриб қолди.

Ҳодиқул хуржунни ташлаб, Гулсанамга пўнғиллади:

— Қотган-қутган бўлса ҳам уч-тўрт бурда нон олиб чиқ.

— Бемаҳалда қаёққа кетяпсиз, дадаси?— деди Гулсанам тортинибгина.

— Тирикчилик. Сафарбойникида бугун базм. Ўғли биринчи саёҳату тижоратдан қайтганмиш. «Сурувимдаги қўйларим ҳам шу муборак кунда унутилмаслиги керак», деб мени чўлга ҳайдади. «Шу бугуноҳ жўна, қишлоқда қорангни кўрсам, бошингни танангдан жудо қиламан», деб пўписи ҳам қилди,— деди Ҳодиқул. Сўнг чуқур уҳ тортди.— Қани, қимирла, Ўрта чўлни ҳам ярим тунда кўрсам керак.

Гулсанам уйдан эрининг белбоғига нон туғиб чиқди. Ерга қараб, яна эрига мурожаат қилди:

— Майли-ю, шу бугун негадир юрагим жуда ғаш, дадаси. Ўзимни қўярга жой тополмаётгандайман. Эртага тонг ёриши билан кета қолсангиз бўлмасмикан?— Гулсанам шундай деди-ю, эрининг қовоғига қараб қолди.

— Ўзингни қўйишга ҳовли торлик қилаётган бўлса, далага чиқ, нима, сени бўри ермиди, мен билан сенга ўхшаганларнинг юраги ғаш бўлгани қаёққа борарди,— дея Ҳодиқул эшагини ниқтади.

Гулсанам эрини дарвоза олдиғача кузатиб қайтди. Ҳовли ютиб юбораётгандай, уни ваҳм боса бошлади. Далага чиқиб, қизини бошлаб келди. Уни бағрига босиб, узоқ эркалатди. Она-бола чироқ ёқишни ҳам унутишди. Ним қоронғи, зах уйда хуфтонгача шу йўсинда ўтиришди.

Гулбодомни уйқу босаётганини кўриб, Гулсанам ўрнидан турди. Ҳовлини бир айланиб, эшик занжирларини кўздан кечирди, боягина қизи олиб келган ўтти еигирга ташлади. Қайтиб келгунича Гулбодом тақир намат устида пишиллаб ухлаб қолибди.

Гулсанамдаги саросималик ҳали ҳам босилмаган эди. Калима келтириб, тахта сандиқ устидаги кўрначани олиб,

уйнинг бир бурчагига ёзди. Иккинчи кўрпачани эшикнинг таккинасига солди. Қизини уйғотди.

— Тур, ўрнингга ўтиб ёт. Вой, қизим, кўзингни оч, энди сени кўтаришга онангни ҳоли йўқ, болагинам, қани тура қол. Ҳа, баракалла. Ана, сен шу ерда ётасан,— деди у қизини ётқизаркан.— Мен бугун эшикда ётаман. Сени безовта қилмай, деб ўзимга алоҳида ўрин солдим, қани, ёта қол энди. Мен ҳовлини бир айланиб келаман.

2

Гулсанамнинг кўзига анчагача уйқу келмади. Аччиқ тақдир унга ором бермасди. Эрининг боягина: «Қорнинг нонга тўймайдиган шу замонда ўйин-кулгига бало борми?»— деган сўзлари қулоғи остида жаранглагандай бўлиб, баттар хўрлиги келди. Бейхтиёр шивирлади: «Бизлар учун замоннинг сира фарқи бўлмаса керак. Замон бизларга боқармиди».

У ўйга толди. Ҳаётининг бирор дақиқасини ҳам осуда ўтказганини эслай олмади. Кези келганда бир тишлам нонни чайнашга ҳам қўйишмайди. Эсини танибдики, Сафарбойнинг чўриси. Қўли косов, сочи суцурги.

Бўйи етай деганда Саман билан бўлган кўнгилсиз ҳодисадан сўнг Гулсанамни Ҳодиқулга йигирма йиллик меҳнати бадалига никоҳлаб беришди. Бой шунда бир ўқ билан икки қарғани урган эди. Энди Ҳодиқул билан Гулсанамгина эмас, уларнинг фарзандлари ҳам ўла-ўлгунча Сафарбойнинг қули. Қолаверса, ўғли Саманни маломатдан қутқазди.

Гулсанам хўрсиниб, ташқарига қаради. Зим-зиё осмонда яккам-дуккам юлдузлар хира милтиллар, бу ваҳимали тунда унинг қалбига баттар гашлик солар эди. Бехосдан келган шамол ҳовли торлик қилгандай, эшикларни тарс-туре уриб, уйга отилиб кирди. Гулсанам бориб Гулбодомнинг устини ёпди, қўрқиб кетмасин деб ёнида бирпас ўтирди. Сочларини оналик меҳри билан силеди. Кимсасиз чўлда қум кечаётган эри кўз олдига келиб, юраги ачишди. «Шўрлик, қандай етди экан?— дея пичирлади.— Тангрим, ўз паноҳингда асра!» Секин ўрнига ўтди. Кўзини юмди. Йўқ, ухлай олмади. Ўридан туриб ўтирди. Ёнбошлади. Етди. Ўнг, чап томонга ағанади. Бўлмади. Юрагини харсанг босгандай қийналарди.

Гулсанамни хаёл ёшлик йилларига етаклади. Отасини сўнгги бор кўрганида олти ёшда эди...

Камбағал билан бировнинг иши бўлармиди? Кун ора-ламай қишлоқдан бутун бошли оилалар йўқоларди-да, шу бўйи дом-дараксиз кетарди. Ўғирланган кишиларнинг тақдири нима бўлади, уларни қаёққа олиб кетишади? Бу энди «мол эгаси»нинг ихтиёрида. Шундай бахтсизликлардан бири Гулсанамлар оиласи бошига тушди. Машҳадда қий-чув бўлди-ю, бир тўда милтиқли киши Гулсанамлар ҳовлисига бостириб кирди. Гулсанам қамчи зарбидан чин-қириб, ўрнидан турган эди, бадбуруш бир киши уни қис-қичдай қўллари орасига олди. Қўрқув аралаш бақира бошлаган эди, ҳалиги киши уни ерга қўйиб, икки шапалоқ урди. «Нафасингни ўчир, бўлмаса мана бу билан савалай-ман», дея қамчи ўқталди. Гулсанам индамай қолди. Кун тиккага келганда, у отасининг бағрида ётар, иситма бада-нини ўтдек куйдирарди. Тун қандай ўтганини хотирлай олмайди. Карвонбошиларнинг: «Бухоройи шарифга кел-дик, иншоолло», деган сўзларини аранг хотирлайди. Улар-ни карвонсаройда икки кун сақлашди. Учинчи кун Маш-ҳад бандиларини тўрттадан-бештадан олиб кетишди.

Шоффрикон туманидаги енг ичида бўлиб турадиган бо-зорда қул савдоси айни қизиганда, Гулсанам отасининг иссиқ бағридан жудо қилинди. Эс-эс хотирлайди. Тўладан келган бир киши Гулсанамларни бошлаб келган одам би-лан қуюқ сўрашди.

— Аттанг, кечикибмиз-да? Бундан тикроғи қолмади-ми? — дея Гулсанамни энгаҳидан кўтариб, кўздан кечира бошлади.

— Хоҳласалар бу чўрининг отаси ҳам бор. Марҳамат, тақсир, сиздай мурувватли харидоримдан ҳеч нарсани аямайман.

Харидорга бу гап маъқул бўлмади шекилли, пешана-сини тириштириб пўнғиллади:

— Нима, Сафарбой эшакмия еган, деб ўйлаяпсизми?

— Ҳи-ҳи-ҳи, сизга мол ўтказиш ҳам амри маҳол-да, тақсир, ҳи-ҳи-ҳи...

Савдо битди. Отасининг бу қадар даҳшатли ўкириб йиғлашини Гулсанам биринчи кўриши эди. Югуриб бориб ўзини ота бағрига отди. Бироқ Сафарбойнинг темир пан-жалари ҳали ота меҳрига қонмаган Гулсанамни юлиб олди:

— Қани, юр, чўривачча!..

Челаклаб олаверсанг, денгиз қуриркан. Йиғлайвериб Гулсанамнинг кўз ёши ҳам қолмади. Дийдаси қотди. Ин-сон ҳамма нарсага кўникканидай, Гулсанам ҳам тақдирга тан берди. Сафарбой эшигида чўрилиқ йиллари бошланди,

Унинг кўзлари ҳамманинг кўзидек очиқ, ҳамма нарсани кўради, ҳис этади. Аммо жисми забун. Бу забунлик уни итоаткорликка, ҳар бир фармойишни ўша заҳоти итоаткорлик билан бажаришга, гапирганда ерга қараб туришга одатлантирди.

Ўттиз бешга кирибдики, туну кун Сафарбойниқида. На уйқусида ҳаловат бор, на юриш-туришида. Тиним билмай елиб-югуради. Охири беморлик уни толдирди. Каловланиб қолди. Катта ойим икки-уч кун уйда ётишга рухсат берди. Аслида бу унинг Гулсанам базмда кўзга чалинмаслиги учун кўрган тадбири эди.

3

Гулсанам ўн тўртдан энди ўн бешга қадам қўйганда, Сафарбойларниқида қандайдир бир маврид билан базм бўлиб қолди. Шароб кўзаларини етказиб бераётганларнинг қўли қўлига тегмайди. Бойваччалар қутургадан қутуришди. Ўртада заифона лозим-кўйлак кийиб олган бачча уларнинг ҳар бирига алоҳида муқом қилиб, тиззасига ўтирар, пиёлада шароб тутар эди. Катта бойвачча Саман ўрнидан даст кўтарилди-ю, гандираклаб ташқари ҳовлига ўтди. Бу ердаги кичик уйчада чўрилар туришарди. Саман бир тавақалик эшикни зарб билан тепган эди, икки чўри сапчиб ўринларидан туришди.

— Ҳе-е-е, сенларни қара-ю, ҳалитдан ётасанларми, тур, ҳозир иккаланг ҳам хизматга, қани бўл-л-л!!!

Гулсанам дик этиб ўрнидан туриб, отилиб ҳовлига чиқаётган эди, Саман уни тўхтатди.

— Се-е-е-н, шошма-а!.. Шу ерда қол, иш бор. Сен, қани, бориб катта ҳовлида хизматда бўл-чи, жўна-а-а!..

Иккинчи чўри чиқиб кетди. Саман Гулсанамни туртиб ичкарига итарди. Эшик зулфиини маҳкамлаганда, Гулсанам ўзини бойваччанинг оёғи остига ташлади.

— Раҳм қилинг, бой ака, раҳм қилинг етимчага, жон бой ака, жувонмарг қилманг!

Куч-қудрати олдида лол бўлиб, оёғи остида инграётган қиз видосини тинглаш учун келганми бу ерга бойвачча?!

— Ха-ха-ха, тур, подоп!..

Саман этигининг пошнаси билан Гулсанамни туртди ва қоронғида тимирекилаб, валдирай бошлади:

— Шукур қилмайсанми мендай бойваччанинг назари сенга тушганига, ҳей, ношукур чўривачча! Бу сенинг бахтинг-ку!

Гулсанамдан садо чиқмади. У бурчакка бориб биқиниб, бошини орқага ташлади. Азбаройи довдираганидан овози чиқмай қолди. Тош чироқнинг хира ёғдусида тиззаларининг қалтираётганини кўрган Саман уни қўлидан ушлаб тортди. Ҳолсизланган қизнинг аъзойи бадани дир-дир титрар, ёдлаб олгандай бояги сўзларни такрорлар эди:

— Раҳм қилинг, бой ака, раҳм қилинг етимчага, жувоимарг қилманг, жон ака, қўйворинг, уят бўлади.

— Ха-ха-ха, чўри уятни биладими? А? Парвардигор чўрини хўжаси учун яратган. Ҳе, сени қара-ю, қани, кел, кел, қўлимга пичоқ илинмасдан.

Саман ҳансирай бошлади. Энди унга ҳеч гап кор қилмасди. Зеро, Гулсанамнинг гапиришга сира ҳоли қолмаган, кўрқувдан икки қўлини муштлаб, олмадай таранг кўкракларига босганича юм-юм йиғлар, юраги ўйнаб, тилига сўз келмай қолган эди. Зум ўтмай ўзидан кетиб йиқилди...

Чинқирган овоз ичкари ҳовлидагиларни оёққа турғазди. Саманнинг улфатларидан уч-тўрттаси отилиб чиқди.

— Тинчликми, тинчликми? — деган саволга Саман парво қилмай зинадан кўтарилаётди:

— Ҳе, бу зоти паст, мени тез қўйворинг, деб чинқиряпти-да, — деб пўнғиллади.

Ҳеч ким ҳеч нарса тушунмай турган эди, ичкаридан йиғлаб чиққан Гулсанам югурганича кўчага чиқиб кетди.

Сафарбой Гулсанамнинг орқасида отилди. Орадан ҳафта ўтмай бой қароли Ҳодиқулни уйлантирди.

Гулсанамнинг кўзида ёш ҳалқалади. Туи қоронғисига тикилди. Умр бўйи кўз ёшини яширди, пэтиробини ошкор этмади. Унинг бирдан-бир суянчиги, орқасида тоғдай бўлиб тургани Ҳодиқул эди. Бутун дардини, дилидаги орзу-аламларини Ҳодиқулгина тушунарди. Шуни кўз олдига келтирганда Гулсанам анча енгил тортар, эрининг аччиқ-чучук гапларини замоннинг нобоплигига йўйиб, ўзига тасалли берар эди. Баъзан Ҳодиқулнинг маъюс кўзларига боқмай, кўнглини кўтаришга, унга далда беришга интиларди. Шунда Ҳодиқул бир уҳ тортди: «Э, Гулсанам, одам ажаб кунларга қоляптими дейман, бир ёқда ювундига зор усти юпунлар тамшаниб ўтирса-ю, иккинчи ёқда тошготар базм, таралабедод, қандай замон бўлди ахир!» — дерди-ю, қўл силтаб, секин кўчага чиқиб кетарди.

Гулсанам кўзи олдига яна эри жонланди. «Танграм, ўз папоҳингда асра!» — деб шивирлади. Чап ёнбошига агапаган эди, гуре этгай овоздан чўчиб, ўрнидан турди. Ҳовли томонга яқинроқ сурилиб, диққат билан қулоқ солди. Бостирмадаги фўзапоя штирлади.

Гулсанам ҳовлига чиқаман, деб энди бир қадам ташлаган эди, кучли зарб уни ерга ағанатди. Яна ўрнидан турганда иккинчи мушт зарбидан кўз олди қоронғилашди. Рўпарасида юз-кўзини қийиқ билан танғиган давангирдек киши турарди.

Гулсанам қўллари билан юзини тўсиб, ивграб юборди. Ҳалиги киши уни елкасидан маҳкам ушлаб:

— Қизинг қани? — деб хириллади.

Гапиришга ҳоли қолмаган Гулсанам безгак тутгандай қалтираб, ҳўнграб юборди.

Номаълум киши ўшқирди:

— Нафасингни ўчир, йўқса, онангни Учқўрғондан кўрасан, — деб этик қўнжидан пичоқ олди.

Гулсанам бор кучини тўплаб, жон ҳолатда даҳшатли овоз билан «Войдод!» деб чинқирган эди, ўнг биқипига тиг санчилганини сезди.

Уйғониб қолиб гап нимадалигини пайқаган Гулбодом бирпас саросима ичда туриб, секин ўрнидан кўтарилди. Зим-зиё қоронғида девор тимирскилаб ҳовлига чиқди-ю, ўнг томондаги кичкина эшикдан чорбоққа ўтиб, катта тутга тирмашди.

Чорбоғ эшигининг тақ этганини эшитган номаълум киши Гулсанамга яна икки-уч тиг санчди. Ҳовлига отилиб, атрофга аланглади, қия қолган чорбоғ эшигини бир тепиб, ўша ёққа ўтди. Тут тагида туриб, атрофни кўздан кечирди. Чап томондаги анжир ва анор тағларини тимирскилаб кўрди. Бодом тагидаги тикан чайлага кириб чиқди. Зор йўқ.

Номаълум киши юзидаги қийиқни олди. Афсус билан бош чайқаб: «Наҳотки дадаси билан чўлга кетган бўлса, аттанг», деб шивирлаган эди, кўчадан оёқ дупури эшитилди. Ўзини ариқ томонга урди. Энди ғала-ғовур эшитилди. Қора ният киши далага олиб борадиган сўқмоқдан эмак-лаб, бедазор ичига кириб ғойиб бўлди.

Кун кўкара бошлаган эди...

5

— Вой оне-е-ем, вой онажоне-ем. Мени кимларга ташлаб кетдингиз, онажон, онажонгинче-е-ем, жаллоднинг қўли синсин, онажон...

Юракни қиймаловчи бу ногаҳоний фиғон бутуц қишлоқни оёққа турғазди. Бирпасда Гулбодомнинг атрофини эркак-аёл ўраб олди. Ҳамманинг юзида ташвиш. Кимдир: «Оқсоқолни чақириш керак, бу қандай бедодлик?» деган

эди, икки-уч киши барабар қўл силтаб: «Камбағалнинг ўлгани билан кимнинг иши бўларди?» деди умидсиз оҳангда.

Гулсанамни авайлаб ўринга олишди.

Қўшнилardan бири энтикиб-энтикиб йиғлаётган Гулбодомнинг бошини силаб, уйга олиб чиқиб кетди. Қолганлари ўликни пешинда чиқаришга қарор қилишди. Сўнгра ҳар ким ҳол-қудрат йиғиб, Ҳодикўлнинг ён қўшниси Раҳмон тоғага тутди.

— Сиз баланд-пасти кўрган одамсиз, бу ёғини саранжомларсиз.

Бир чеккада хомуш турган Раҳмон тоға секин бош ирғаб пулни олди-ю, мазор томонга кетди.

Ҳовлида беш-ўн киши қолди. Кўчаларга сув сенишди, йўл текислашди. Бу ишларнинг ҳаммаси битгач, дарвоза олдида уч-тўрт мўйсафидга жой қилиб беришди.

Шундай қилиб, Халачнинг бу куни ҳам дилсиёҳлик билан бошланди. Куни кеча амир одамлари келиб, деҳқонларни қон қақшатди. Икки киши ўтган йилги боқимонда қарзи учун банди қилиниб, зиндонга олиб кетилди. Ундан олдинги куни қишлоқ оқсоқоли Зокирбой сув пули йиғаётганда қишлоқнинг сўққабош мўйсафиди Садир ота бор-йўғи чорак танобгина еридан ажради.

Деҳқон бундай кўнгилсизликларни кўравериб кўниккан, тақдирига тан берган, аста бош чайқаб, ички дард билан ҳамдардлик билдиради-ю, ўз юмуши билан бўлади.

Аммо бугунги шум хабар кўпчиликни саросимага солиб қўйди. Гулсанамнинг ўлими кимга керак бўлиб қолди? Бу савол қишлоқ аҳлининг юрагини тимдалар, ҳеч ким овоз чиқариб сўз айтишга журъат этолмас эди. Қариялар эса: «Тақдир азалдан қочиб қутулиб бўлмайди, бандасининг қўлидан нима ҳам келарди, шукур қилинлар», дейишарди.

Шўринг қургур деҳқон оллоҳнинг марҳаматини тилаб, кунда беш маҳал ерга бош урарди-ю, эвазига беҳисоб кўнгилсизликларнинг гувоҳи бўларди.

Ҳа, мана, ўша гувоҳлар гусса тўла кўзларини жавдиратиб, Гулбодомлар ҳовлиси томон одимламоқдалар. Олдинда Раҳмон тоға, ёнида ўғли Равшан борарди.

Равшан энди ўн етти ёшга қадам қўйган, соқол-мўйлови сабза ура бошлаган хушбичим йигит. Гулсанамнинг ўлими унга ҳаммадан кўра кўпроқ таъсир қилди. Эрталабдан буён отасининг ёнидан бир қадам нари жилмади. Уликни чиқариш билан боғлиқ ҳамма ишларни саранжом-

лашда отасига қарашди, энди эса кўп қатори тобуткашликка кетяпти.

— Шўрлик Гулбодом,— деди у ўзича,— позиккина қиз бунга дош бера олармикан?

Бу фикр Равшанга бир дақиқа ҳам тинчлик бермас, Гулбодомнинг икки қўлидан маҳкам ушлаб, бисотидаги жамики илиқ сўзлар билан уни юпатгиси келар эди.

Шулар ҳақида ўйлаб бораркан, сўқмоқдан югуриб келаётган Ҳодиқул акани кўриб қотиб қолди. У оёқ яланг, дам-бадам қийиқчаси билан кўзларини артиб, ҳазин овоз билан: «Уйим куйдими-я? Уйимга ўт кетдими-я?» деб тел-баларча югурарди...

Равшаннинг юраги қаттиқ ура бошлади. Унинг ҳаммаша ўйчан кўзлари бир нуқтага қадалди. Қотил кимлигини билиш истаги ич-ичини кемирар, қалби нотинч, ҳар қадамда содир бўлаётган жабр-ситамларнинг сабабларини ўйлаб поёнига етмас, бу бахтиқаролик ўзи сингари оёқяланглар хонадонидан аримаётганидан боши гувиллар, чигалнинг учини тополмай қаттиқ изтироб чекар эди. Ҳодиқулнинг ҳозирги аҳволи уни тамоман эсанкиратиб қўйди. Ҳаяжонланаётганини сездирмаслик учун муштумларини қаттиқ қисди, ўзини босиб олишга ҳаракат қилди. Йўқ, тобора ўт бўлиб ёнар, Гулбодомнинг онасини ўлдирган қотилнинг ёқасидан олиб, тупроққа қоригга шайланиб тургандай тишлари ғижирларди. Бу ҳолатни сездириб қўймаслик учун секин чеккага чиқди. Бўри-девнинг ёнига бориб турди.

6

Бўри йигирма саккиз, ўттиз ёшлардаги қоматдор йиғит. Уни биринчи марта кўрган кишини ваҳм босиб, эти қунишади. Қоп-қора юзининг ўнг томони кўрда узоқроқ қолиб бужмайган шолғомга ўхшайди. Гапирганда оғзининг чап томони қийшайиб, қулоғига етай деб туради. Йўғон бўйнининг бир неча ерида қилич изи ялтирайди.

Бўрини ёшлигиданоқ амир сарбозлари олиб кетиб, аркда айғоқчиликка ўргатишди. Йигирма беш ёшигача айғоқчилик қилди. Айтишларича, Амударё бўйида бўлган жанглардан бирида душман қўлига тушган. Қаттиқ қийноқлардан сўнг қочгану, аммо қайтиб аркка киргизилмаган. У Бухоройи шариф кўчаларида ярим йилча тиланчилик қилиб юриб тирикчилик ўтказган. Иттифоқо, ҳамқишлоқларидан бири кўриб қолиб ачинади-ю, уни Халачга олиб келади. Бўри қишлоқда ўзига тўқ оилаларнинг юму-

шини қилиб юрди. Етимлик дарбадарликлари, амир аркидан хўрланиб ҳайдалганини эслаганда ёниб, ўзини қўйишга жой тополмасди.

Бир-икки наша чекканда, аламларини унутгандай сархуш бўлиб юрди. Бора-бора наша чекмаса туролмайди-ган, ўзидан-ўзи хўрлиги келиб, кун бўйи бошини муштлари орасига олиб, бир ерда ўтирадиган бўлиб қолди. Бунга унинг нашавандлиги сабаб бўлди. Бир-икки қур дарахт тагида чангак тўлиб қолганини кўрганлар, унинг вазоҳатига қараб, «Бўри-дев» деб лақаб қўйишди. Шундан кейин болалар уни узоқдан кўрганда: «Бўри-дев ванг!» деб қочадиган бўлишди. Бўри буларнинг ҳаммасига кўниккан, айниқса, болалар калака қилиб қочибганда, қўл силтаб кулиб қўя қолар эди.

Бугун у нечундир одатидан ташқари безовта. Қора одамнинг рангида қон қолмаса, дарров билинаркан. Бами-соли мурда. Ёнида турган Зокирбойга алланарсаларни зўр бериб маъқуллар, гоҳо қўллари билан кўкрагига муштлаб қўяр эди. Бу икки кишининг бақамти туришининг ўзи одамлар диққатини жалб этмай қўймасди.

Зокирбой қирқ беш ёшлардаги дум-думалоқ, паканани киши. Бўйни билан елкаси тутатиб кетганидан, бунинг устига бошини эгиб юришидан узоқроқ кўрганда уни одам қиёфасига сира ўхшатиб бўлмасди. Айниқса, бирор нарса кўтариб келаётганида энди тетапоя бўлган айиқ болани эслатарди. Буни болалар ҳам билишарди-ю, уни масхара қилишдан ҳайиқшар, узоқдан қораси кўринди дегунча, тўрт томонга тумтарақай бўлиб қочишар эди.

Зокирбой Бўри-девини чеккароққа олиб чиқди. Узоқ гапирди. Иккаласи ҳам ҳаяжонда эди. Равшан буни сездди-ю, яқинроқ борди. Энди у Зокирбойнинг: «Бор, йўқол! Кўзимга кўринма, ношуд!» деган сўзларигача аниқ эшитди. Улар томон яна икки қадам қўйган эди, тобут кўтарилди.

Гулбодомнинг юракни эзувчи чинқирғини эшитган Равшан оёғи остидан ер узилгандай бир чайқалиб кетди. Дарҳол одамлар орасини ёриб ўтди-ю, тобутнинг бир ёғини олиб, елкасига қўйди.

УЧИНЧИ БОБ

1

Гулсанамнинг ўлиmidан кейин Равшан Гулбодомни ўн кунгача кўролмади. Аниқроғи, бу учрашувда Равшаннинг ўзи ҳам ҳайиқарди. Гулбодом онадан ажралди. На-

қадар огир! Ахир у Гулбодомнинг бирдан-бир суянчиги, қайрилмас қаноти эди-ку!

Бу мусибат Гулбодомни ётқизиб қўймасмикан? Унинг жажжи юраги бу жудоликка чидай олармикан?

Равшан югуриб бориб, дарвозани очди, кўчага отилиб, Гулбодомлар эшиги олдида пайдо бўлиб қолганини ўзи ҳам сезмай қолди. Шу топда у қизга ўзининг бутун меҳр чашмаларини очиб, «ўзингизни эҳтиёт қилинг, Гулбодом, юрагингизни чўктирманг», демоқчи эди. Қалбидаги қатқат илиқ сўзларининг ҳаммасини Гулбодомга тўкиб солиб, кўнглини шод этмоқчи бўлди. Бир нарсадан ҳадиксиратгандай орқага тисарибди.

Йўқ, йўқ, бу нима қилганим? Менга нима бўлди? Ҳо-диқул аканинг қулоғига чалиниб қолса-я! Гулбодомнинг ўзи-чи? Ахир у ҳеч нарса билмайди-ку!

Равшан бу қарама-қарши фикрлар тўқнашувидан доддираб, нима қилишини билмас, пинҳона бир дард ич-этини аёвсиз кемирар, Гулбодом билан боғлиқ ҳар бир нарса қалбини ҳаяжонга солиб, зир титрар эди. Нечун? Ахир бунинг боиси нима?

Равшан ариқ бўйидаги тўнка устига омонатгина ўтирди. Бошини қўллари устига қўйиб, кўзини юмди. Юраги баттар ҳовлиқа бошлади. Ўрнидан турди. Бирпас у ёқдан-бу ёққа юриб кўрди. Йўқ, бўлмади. Кўзи олдидан қизнинг сурати нари кетмасди.

Равшан қаттиқ уҳ тортди. Ўпкаси тўлиб, ёш болалардай энтика-энтика нафас ола бошлади. Бутун борлиқ унга тикилиб қараётгандай, дарахтлар, ҳатто боягина ўзи ўтирган тўнка ҳам сиридан воқиф бўлаётгандай, Равшан бироз хижолат чекиб, ерга қаради. У энди Гулбодомсиз туролмаслигини бутун вужуди билан ҳис этди. Юрак унинг амрига эмас, у юрак амрига итоат этишга мажбур бўлиб қолган эди. Равшан ўша мафтун этувчи кўзлар, камондай қора қошларнинг асири бўлди.

Равшан Гулбодомлар эшиги олдида турган бузуқ аравага қараб қолди. Болалик йилларини хотирлади. Шу ариқ бўйида, арава соясида кўпинча иккаласи ўйнаб ўтирарди. Қачон хоҳласа уйдан чақирарди. Гулбодом ҳам кунда неча марта лаб уларнинг ҳовлиларига кириб чиқар, кун найзага келганда улар йўлакда ўтириб олиб, лойдан ҳар хил нарсалар ясашар, уни офтобда қуритишар, ясаган буюмларини бир-бирларига кўз-кўз қилиб, яна ишга киришишар эди. Ушанда Гулбодом саккизда, Равшан эса ўн икки ёшда эди. Йиллар уларни бир-бирларига яқинлаштириш ўрнига узоқлаштирди. Гулбодом ўн иккига кирган-

да, Гулсанам уни кўчага аҳён-аҳёнда чиқарар, қизи бал ҳаяллаб қолса, дарҳол қидириб чиқар, сўнгра қиз боланинг хулқи тўғрисида узоқ гаширарди-да, Гулбодомни олдига солиб олиб кетар эди. Мабодо, Гулсанам қизини койиғудай бўлса, Рашван хафа бўлар: «Шундай яхши қизни ҳам уришадими?» — деб ачинар эди.

Равшан Гулбодом билан узоқ ўтириб ўйнаган сўнги учрашувини эслай бошлади.

Ҳа, наврўзи олам эди. Бу кун ёшу қари, ҳамма учун шодиёна, дилкушо кун эди. Катта тантана, байрам. Баҳорнинг дастлабки кунда сеҳрли табиат ҳам яшил либос кийиб, оламни гулга бурқар эди. Бўғотлардан осилиб турадиган сумалаклар эриб, борлиқ этак-этак ёқут ёйиб ташлагандай долага бурқанган. Бу фаслда ошиқлар маъшуқаларига гул тутадилар. Фусункор наврўз тунда ёрига маҳлиё бўлиб ўтирган ошиқ унинг ой юзини гулга, атиру анбар анқиб турган сочларини сулбулга, рухсоридаги тер резаларини наврўз шабнамига қиёс қилиб лаззатланар, бошқа бир ошиқ эса табиат гўзалликларига маҳлиё бўлиб, гул юзли ёрини унга ўхшатар эди.

Бу шодиёна кишилар қалбига шундай чеки йўқ қувонч берарди. Қишлоқ аҳлининг шодиёнаси эса юз чандон ортиқ бўларди, чунки йилнинг бу ҳаётбахш фаслида табиат қайта тириларди. Деҳқон учун экин-тикин фасли, фаровонлик уруғини ерга ташлайдиган дам бошланарди. Шу боисдан қиш ичи бир кафтгина донидан ҳам ажралган заҳматқаш деҳқон эшикма-эшик юриб, бир-бирини муборакбод этар, ёшроқлари: «Наврўз келди, шодман, гам бандидан озодман», деб қўшиқ куйлаб, хурсандлигини ифодалар, одамларни дала-қирга — долазорга чорлар эди.

Очликдан тинка-мадори қуриганлар ҳам бу шодмонликдан четда қолмас, неча ҳафталар дастурхон безашга ҳозирлик кўрар эди. Энг яхши либослар ҳам шу айёмга аталар, эрта тонгда шод-хуррамлик садолари еру кўкка сизмай, қишлоқни ларзага келтирар эди. Бу кун барча хонадонлар эшиги меҳмонлар учун очиқ. Мезбон қўлини кўксига қўйиб, ўткинчиларни наврўз билан муборакбод этар, бир пиёла чойга таклиф этиб, таъзим бажо келтирар эди. Шундай қилиб, катталар ўзи билан овора эди. Болалар бутун қишлоқни айланиб, ҳар ким янги кийимларини намойиш этди. Сўнгра ўйин бошланди. Уша кун уларни оналари сира безовта этишмади. Ойдин кечада мириқиб ўйнашди.

Аммо бу улуғ айём Равшан учун қутилмаган қўнғилсизлик билан тугади. Болалардан кимдир: «Келинлар,

хув анови бузуқ аравада хакаланг ўйнаймиз», деб қолди. Ҳамма ўша томонга чопди. Қиз бола, ўғил бола аралашига тенг икки тўдага бўлинди. Бир тўп бола араванинг кетига, бошқа тўп унинг бутун қолган бир шотисига тармашишди. Бу ўйин болаларга маъқул келиб қолди. Узоқ ўйнашди, ҳеч кимнинг аравадан тушгиси келмасди. Равшаннинг шоти устидан учиб ерга тушиб чинқириши ўйинни тўхта-тиб қўйди. Болалар унинг атрофини ўраб олишди. Равшан дард билан инграб ўрнидан тураётганда, Гулбодом унинг қўлини силаб пиқ-пиқ йиғларди. Ўшанда у ўсма қўйган тим қора қошлар остидаги жозибали кўзларга илк бор боқди. Қиз ҳам унга бир зум қаради-ю, ортиқ дош беролмай нигоҳини яширди. Йигитнинг юрагига бир нарса қадалгандай жиз этди. Дард қийнаётгандай «уҳ» дея кўзини юмди.

Қизнинг жуда мулойимлик билан: «Оғрияптими?» деб берган саволи Равшаннинг баданларини жимирлатиб юборди. Болаларнинг кўпи тарқаб кетди. Гулбодом Равшанни суяб, уйигача олиб кирди, сўнгра воқеани онасига йиғлаб тушунтириб берди.

— Йиғлама, оппоқ қизим, ҳозир табибга олиб борамиз, кўрмагандай бўп кетади, болам,— Гулбодомни юпатди Равшаннинг онаси.

Гулбодом эса тинмай унга савол берарди:

— Табиб узоқдами, хола? Боргунча Равшан акамнинг қўллари оғримайдими?

— Вой, қизгинамдан айланай, Равшан акамни шунақа яхши кўрасанми?

Гулбодом аввал бош ирғаб, бу гапни маъқуллади. Бирпасдан кейин эса чоққиллаганича кўчага чиқиб кетди.

Равшан қўл оғригини ҳам унутаёзиб, Гулбодомнинг кетидан майда ўрилган сочлари, келишган қадди-қоматига меҳр билан тикилиб қолди. Гулбодомни дам-бадам кўрма-са, унинг ширин сўзларини эшитмаса туролмаслигини биринчи бор ўшанда ҳис этди. Гулбодом ўн уч ёшда эди. У онасининг Гулбодомга айтган сўзларини эслади. Гулбодом бошда «ҳа», деди-ю, кейин ўзи уялиб, чоққиллаганча кўчага чиқиб кетди.

Равшаннинг лаблари беихтиёр шивирлайди: «Мен Гулбодомни яхши кўраман. Ҳа, уни жуда яхши кўраман, у қандай яхши, оқила, чиройли...»

2

Равшан ариқ бўйида анчагача қимир этмай ўтирди. У қалб амрига итоат этгиси, асири бўлган жоду кўзларига

тик боқиб, ҳамдардлик изҳор қилгиси келиб, ўрнидан турди. Бироқ икки қадам қўйиб, яна тўхтади.

Йўқ, ҳозир Гулбодомга учрамагани маъқул. Оғир дамларда инсон ёлғиз қолгиси, жимгина ўтириб, руҳий кечинмаларига эрк бергиси келади. Бундай кезларда унинг учун хотиралар дунёси бирдан-бир суҳбатдош. Бормагани маъқул...

Шом зулмати чўкди. Кўз жимираб, узоқроқдаги нарсани кўролмади. Кундузги шовқиндан асар қолмади. Қўй-қўзиларнинг маъраган овозлари ҳам тинди. Дарахт ортидан мўралаётган ой атрофга ғира-шира ёғду таратди. Равшан кўча чангитмаслик учун бир ҳатлаб сўқмоққа ўтиб олди. Ҳовлилари томон юрди. Дарвоза олдида тўхтади. Гулбодомлар эшигига маънос тикилди.

Ўша ёқда кимдир гапирётгандай бўлди. Равшан девор тимирскилаб яқинроқ борди. Энди сўзловчини аниқ таниди. Зокирбой ёнидаги ҳамроҳига шивирларди:

— Э, қизиқ одам экансиз-ку, имом почча, мен сиздан панд-насиҳат тилаяпманми? Қизнинг отасига кириб, гапни чўрт кесинг, масалани бир ёқлик қилинг, деяпман, уқтингизми?

Энди қишлоқ имомининг хириллаган овози эшитилди: — Мен ҳалиги гапни Ҳодиқулга ачинганимдан айтаётганим йўқ, мулла Зокирбой. Менга деса бу таги наст авлод-аждоди билан қирилиб кетмайдими! Омади гап шуки, «Хотинимнинг йигирмаси ўтмасдан совчи бўлиб келдингми, бетафиқ?» деб менга таъна қилмасмикан, деяётганим эди-да, мулла Зокирбой. Тагин ўзингиз биласиз, иним, биз сояларида юрган бир художўй одаммиз, ҳи-ҳи-ҳи. Ахир сиз борсиз, биз бормиз-да, иним мулла Зокирбой!

— Бўлди, гапни калта қилинг, ҳозир хушомаднинг вақти эмас. Гап бундоқ...

Зокирбой атрофга аланглаб олди. Ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, имомни енгидан ушлаб ўзига тортди.

— Куни кеча амир одамлари келиб, яна деҳқонларнинг боқимонда қарзларини қистади, дейсиз. Аммо гап сизнинг устингизда борганда Зокирбой апча валломатлик қилипти: «Э, қўйинглар, у шўринг қурғурга ҳозир тегмайлик. Тунов куни хотинини пичоқлаб кетишибти. Қаддини сал ростлагандан кейин гапиришармиз», деганимиш азамат, дейсиз.

Имом луқма ташлади:

— Ҳи-ҳи-ҳи, ақлнинг конисиз-да иним Зокирбой, худди амир одамлари келиб кетгандай қилиб гапирасиз-а, ҳи-ҳи-ҳи. Умрингиз узоқ бўлиб, бизларга ҳам шамолингиз

тегиб турсин-да. Зокирбой, хўп ажиб ақлингиз бор-да, иним мулла Зокирбой, хи-хи-хи...

— Сизга айтяпман, хушомаднинг вақти эмас, деб. Тагин луқма ташлайсиз-а!

Зокирбой бир нарсасини йўқотиб қўйгандай, афтини буриштириб, кейин юзига ясама кулги югуртирди.

— Уликдан ҳам ундириб ўрганган одамсиз-да, пулни кўрсатмагунча ўзингизни овсарликка соласиз,— деб ёнини ковлай бошлади.

— Хи-хи-хи, айтдим-ку, иним мулла Зокирбой, ажиб ақлингиз бор-да,— дея имом оқсоқолга яқинроқ келиб, унинг ҳамёнига энганди.— Мен сизга айтсам, Зокирбой иним, бу пул тушмагур бўлмаса, одам илло-билло гапдан ҳам адашиб қолади!

Зокирбой ҳамёнидан чиққан червонларни буклаб, салласининг қатига тиқиб қўйгач, имом бир оз тинчиди.

— Ҳаммаси кўнглингиздай бўлади, мулла Зокирбой, хизматингизга бел боғлагач, жуда бўлмаса бошқа йўллари ҳам қидирамиз-да, иним,— деди имом ва чўққи соқолини ликиллашиб, суҳбатдошининг елкасига қоқиб қўйди.

Зокирбой бунга эътибор бермай, жиддий оҳангда:

— Мен кетдим, тагин Бўри-девдай ишнинг пачавасини чиқарманг, имом почча!— деб киноя билан имомга бир қаради-ю, дарвоза ёнидаги сўқмоққа бурилди.

Равшан турган ерида қотиб қолган эди. Масала аён. Бу кутилмаган ҳангома уни тамоман довдиратиб қўйган, азбаройи асабийлашганидан безгак тутаётган одамдай тишлари шақирлар, юраги гупиллаб ураётгангача аниқ эшитилар эди.

Равшан имомга ташланмоқчи бўлиб икки қадам қўйган эди, яна орқасига тисарилди. Йўқ, бу билан ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмайди. Хўш, нима қилиш керак, нима?

У қўлларини муштлаб, зарб билан дарвозаларини ура бошлади. Зум ўтмай, ичкаридан отасининг қўрқув аралаш: «Ким?» деган овозини эшитиб ўзига келди. Ҳаяжон ичида секин: «Мен!» деди-ю, ҳолсизланиб, ўнг қўлини дарвоза кесақисига тиради.

— Тинчликми, ўғлим? Амир одамларими, деб юрагим қинидан чиқаёзди. Қани, кирмайсанми, нима қилиб турибсан?

Равшаннинг қулоғига гап кирмас, бутун вужуди қалтироқ ичида, боши гувиллаб, атрофида содир бўлаётган воқеаларни ҳам унутаёзган эди. Эшикдан кириб, энди икки қадам қўйган эди ҳамки, қўшни эшик тақиллади.

— Ҳодиқул, ҳой Ҳодиқул!

Ҳовли эгасининг овози эшитилди:

— Лаббай, тақсир, ҳозе-ер!.. Ассалому алейкум, қани, хуш кўрдик.

— Ваалейкум ассалом, Ҳодиқул. Тинчмисиз, иним? Худонинг бандаларимиз, иним. Кўникишдан бошқа иложимиз йўқ. Ҳа, иним, китобларда зикр этилгани шу. Шукронияту шаккоклик қилмасликда хосият кўп, иним, ҳмм, баракалло. Иншоолло, пешавангизга ёзилганини кўрасиз, иним.

— Жабр бўлди-да, тақсир! — Ҳодиқул ерга қараб сўз бошлади. — Ёш кетди. Бу ёқда қизимиз ҳали оқ-қорани танимай, онадан ажраб, бўзлаб қолди.

Имом омади гапдан суюниб, луқма ташлади:

— Э, иним Ҳодиқул, қизингизнинг ташвиши сира бошингизни қотирмасин, ҳм-м. Қиз бола деган бировнинг ҳасми. Унга биз билан сизнинг ҳаддимиз йўқ, иним, ҳи-ҳи-ҳи. Шунақа. Ўстирасизу, икки қўллаб узатасиз. Мен сизга айтсам, қанча тез бўлса, шунча яхши. Ҳа, қиз бола-ни уйда сақлаб маломатга қолганларни кўп кўрганмиз, иним Ҳодиқул. Жойини топиб, дарров бўйнингиздан соқит қилиб, эгасига топширинг.

— Йўғ-э, тақсир, кўзимизнинг оқу қораси, биттаю битта суюнчигим қизим бўлиб қолди-ю, шуниям олло-таоло кўп кўрса, сўққабош нима қилдим?

Ҳодиқул биров Гулбодомни худди шу заҳотийёқ олиб кетаётгандай ҳовлиқиб имомга мурожаат қилди.

Имом бу саҳройи, оми одам билан баланд-пастга бормасдан, муддаони очиқ айтиб, оқсоқол айтгандай чўрт кесмоқчи бўлди. Ҳодиқулни яқинроқ ўтиришга ишора қилиб, ўзи дераза томон бир қараб олди. Сўнгра шивирлаб, сирли оҳангда гап бошлади.

— Иним, Ҳодиқул, замон нобоп. Куни кеча амир одамлари боқимонда қарзларни йиғишга келишди. Тepasида эдим ҳамма гапнинг, ҳа, сиз эшитиб қулоқларингизга ишонмайсиз. Хўш, нима бўлди денг?

Ҳодиқул имом унга номаълум катта бир сирни очаётгандай ағрайиб қулоқ солиб турарди. Имом шу оҳангда сўзини давом эттирди:

— Ҳозир қарздорларни топиб, мана шу майдонга олиб чиқасан, деб қолса, оқсоқолимиз Зокирбойдай одам зир тигради. «Тақсирим, тақсирим», дейди-ю, тили гапга айланмайди. Ҳаш-паш демай, амир одамларида бири кў-

лидаги қоғозни шалдиратиб очди. Шўрингиз аримаганини қарангки, биринчи бўлиб сизнинг номингизни айтса бўладими!

Ҳодиқул сесканиб тушди.

— Йўғ-э, тақсир, менинг боқимондам арзигулик эмас эди-ку.

Ҳодиқул имомга шубҳа билан ер остидан қараб қолди.
— Ана, ишонмайсиз-да! Кўрганини эшитган енгибди, дегани шу-да! Мени енгмоқчи бўласиз, иним Ҳодиқул, уят эмасми?

— Ахир, ўтган йилги қарзимдан узилган эдим-да, имом почта, — деди Ҳодиқул хаста овозда ва ёрдам қўлини чўзгандай имомга диққат билан тикилиб қолди.

Имом шошилмай давом этди:

— «Олиб чиқ!» — деб ўдағайлади Зокирбойга ҳалиги киши. Зокирбой бир оз ўзига келиб: «Заифаси қазо қилган, тақсир, келаси сафар келгунингизча ундириб қўйман албатта», деб қўрқа-писа қўл қовуштириб турди. Йўқ, ҳалиги одам бўш келмади. Зокирбой ноилож менга қараб имлади. Аркони давлатлар олдида қишлоқ томон югурди-му, ўзимни бир дарахт панасига олиб турдим. Бирпас ўтгач, бордим. «Чўлга иш билан кетган экан, тақсир», дедим. «Ёлғон», деб ҳалиги киши ёқамни жуфтлаган эди, «Ёлғон бўлса, каломулло урсин», деб юборибман қўрққан-нимдан. — Имом айёрона кўз қисиб: — Бунақа вақтда унча-мунча ёлғонни аралаштирсанг, худонинг ўзи кечиради. Ҳа, даргоҳи кенг оллоҳнинг, — деб қўли билан Ҳодиқулнинг елкасига ниқтаб қўйди.

Ҳодиқул азбаройи ноқулай вазиятга тушганидан, болаларингизнинг роҳатини кўринг, имом яхши кунларингизда қайтарай, — деб турган эди, имом унинг сўзини бўлди:

— Ажаб содда одамсизми, иним. Мен ўзимни айтаётганим йўқ. Зокирбойни айтяпман. Ўшанга раҳмат денг. Мунча сизга меҳри товлапган экан-а, деб ёқамни ушлабман...

Гулбодом дастурхон, чоғроқ чойнакда чой кўтариб келиб, эшикни қиялаб турди. Қизини кўрган Ҳодиқул:

— Келавер, қизим, имом поччангдан қочасанми, келавер, келавер, — деб Гулбодомга далда берди.

Гулбодом тортиниб-қимтаниб дадасининг олдига келиб, дастурхонни узатди, чойнакни ерга қўйди-ю, энди қаддини ростлаган эди, бошидаги қийяқчаси сирғалиб тушди. Имом почта унинг чаросдай тим қора, оҳуникидай чарақлаб турган катта-катта кўзларини кўриб, ўтирган ерида қотиб қолди.

— Қани, тақсир, нонга қарап, — Ҳодиқулнинг дастурхонга ундашени ҳам эшитмай, Гулбодом чиқиб кетган эшикка тикилиб қолди. Сўнгра:

— Бай, бай, иним, амиралмўъмининга ҳадя қилгудек қизингиз бор экан, бахтингизнинг кулгани шу-да, — деб асл муддаога ўтди, — Зокирбойнинг ҳам кўзлари ер остидагини кўради-да.

Уй эгаси бу томдан тараша тушгандай гапдан сесканиб, таажжубланди.

— Ҳазилингни қўйинг-э, имом почча!

Имом энди очиқ гапирди.

— Ҳазил борми, иним? Ишқ деган ёмон дард бўлади. Ёшу қарини гирибонидан гиппа бўғиб олгач, қийин. Зокирбойнинг ишқи қизингизга тушибди, шукур қилмайсизми? Бадавлат, кимсан, қишлоқ оқсоқолига қайната бўлсангиз ёмонми? Қолган умрингизни ҳузур-ҳаловатда ўтказмайсизми?

— Ахир у кишининг учта хотинлари бор, ёшлари ҳам...

— Нима қипти учта хотинлари бўлса, — гапни бўлди имом. — Шариатда тўрттагача йўл очиқ, ҳа, инонинг, иним. Ёшлари масаласига келсак, мен сизга айтсам, иним, йигит ёши қирқдан бошланади. Қирққа кирганда қирчиллама бўларкан киши. Қани, қўлингизни кўтариб оқ фотиҳа беринг, иншоолло, ёмон бўлмайди. Қани, нега безрайиб турибсиз, кўтаринг қўлингизни!

Ҳодиқулнинг ранги қув ўчиб, сукутга кетган эди.

— Сизга айтяпман, бахт қуши бошингизга қўниб турганда, уни ўз қўлингиз билан учириб, қизингизнинг умрига завол бўлманг! Қани, қўл очинг!..

Энди Ҳодиқул ҳеч нарсани эшитмас, бу ночор ҳолдан қутулиш йўлини излар эди. Аммо рақиби аста-секин ҳужумга ўтиб, Ҳодиқулга оғиз очирмай қўйди. Ҳодиқул имомга қараб ётиғи билан сўзлай бошлади.

— Имом почча, ҳаммамизга оқ-қорани танитадиган яккаю ягона хатли одамсиз. Менга раҳм қилинг, бориб оқсоқолимизга мен учун узр айтинг, худо мартабаингизни бундан ҳам зиёда қилсин, имом почча. Ёлвораман, мени хонавайрон қилманг, ахир ҳали заифамнинг йигирмаси ҳам ўтгани йўғ-а, имом почча! Эл-юрт нима дейди?

— Э, омон бўлинг, шундай демайсизми? Беш-олти кун сабр қилсинлар, деб айтмайсизми? Бунинг йўриғи бўлак.

Ҳодиқул ҳаяжонлана бошлади. Энди унинг тоқати тоқ бўлиб, очиқ эътироз билдирди.

— Йўқ, имом почча, бўлмайди. Гулдай қизимнинг ёш умрини хазон қилмайман, — деди кескин.

Имом бошда Ҳодиқулни яна гапга солиш режасини ўйлаб қўйган эди. Авзойи бузилаётганини кўриб, энди банд келди.

— Менга қаранг, ҳў ука, беандишалик қилманг. Ким билан ўйнашаётганингизни ўйланг. Зокирбой ушлаган ерини кесадиган одам. Ҳа, ўйлаб кўринг!

Ҳодиқул энди лом-мим деёлмай кимдандир мадад кутаётгандай ташқарига кўз тикиб, индамай қолди.

Имом ўрнидан турди. Хайрлашиш ўрнига Ҳодиқулга ўдагайлади.

— Ношукур банда экансиз, қараб туринг... — имом шундай деди-ю, чиқиб кетди.

Ҳодиқул бу қутилмаган воқеадан гангиб, нима қиларини билмай узоқ вақтгача ўй сурди. Шу топда у бўрилар галасидан сурувини сақлаб қолиш чорасини тополмай, довираб қолган чўпонга ўхшарди. Кимга дод этсин? Унинг арз-додини тинглаб, ким жонига ора киради?

Ўрнидан турди. Пойгаҳда қўрқув билан жавдираб турган қизининг бошини силаб:

— Мен ҳозир келаман, қизим, жойимни солиб қўй, ҳўпми? — дея дарвоза томон юрди.

4

Ним қоронғи ҳавлининг бурчагидаги пастаккина уйчада тош чироқ хира ёғду сөчиб милтиллаб турибди. Унинг ўртасида бўйрага тўшалган чурук кўрпача устида ёни элликларга бориб қолган, уйқусизликдан кўзлари киртайган, эти устихонига ёпишган бир аёл чарх йигириб ўтирарди. Қўлларидаги бўртиб турган кўм-кўк йўгон томирларни қоронғида ҳам ажратиб олиш қийин эмас. Оқарган сочининг учи пилик билан ҳимариб қўйилган. Аёл баъзида калта-калта йўталиб, сира тинмай чархини айлантирар, танда узилиб қолгундай, бўлса, қоронғи уйда уни минг бир азоб билан улаб, яна пшга киришар эди.

Шу уйнинг ёнгинасидаги айвончада Раҳмон тоға узун болишга суяниб, алланарсани ўйлапти. Ёнида ўтирган Равшаннинг хаёли ҳамон имом билан Зокирбой ўртасида бўлиб ўтган суҳбат билан банд. У Гулсанам холаси дафн этилаётган куни Бўри-дев билан Зокирбой орасида ўтган гапни хотирлади. Юраги шув этди-ю, чуқур уҳ тортиб қўйди.

Ўглининг шомдан буён бу ҳолга тушиб қолганидан гаажкубланиб ўтирган Раҳмон тоға қулай фурсатдан

фойдаланиб, гап олмоқчи бўлди. Энди оғиз жуфтлаган эди, Ҳодиқулнинг овози эшитилди:

— Раҳмон тоға, ҳой, Раҳмон тоға!

Раҳмон тоға шошилиб:

— Ўғлим, тез дарвозани оч-чи, Ҳодиқул-ку! Э худо, ўзинг паноҳингда асра, тинчликмикан?— деди-ю, ўнг қўлини оғзига тутиб.— Ҳозир!— деди.

Равшан воқеадан қисман хабардор бўлганидан Ҳодиқул аканинг келиш сабабини пайқади. Аммо у ҳам тафсилотини тезроқ эшитишга ошиқиб, дарвоза томон ўқдай учиб борди.

— Келинг, Ҳодиқул, келинг, қани, бу ёққа,— Раҳмон тоға меҳмонни тўрға чиқариб, Равшанни чақирди-ю, чой олиб келишни буюриб, сўзини давом эттирди:— Бақувватгина бормисиз? Гулбодом қийналмаяптими, шўрлик, пешанага ёзилгани шу экан-да!

Чой кўтариб келган Равшан уларнинг суҳбатини бир зумгина бўлди. Индамай чойнакни дадасининг олдига қўйиб, уйчага кириб кетди.

Равшанга тикилиб қолган Ҳодиқул эшикни тақ этиб ёпилганини эшитиб, хотиржам бўлгач, тўлиб турган ўпкасини зўрға босиб, Раҳмон тоғага имом билан бўлган учрашувни бир бошдан гапириб берди. Ниҳоят:

— Бу замонда одам кимга додини айтишини ҳам билмай қолди, Раҳмон тоға,— деб оғир хўрсинди. Бирпас туриб қўлини муштлади.— Шайтон, ҳозир бориб Зокирбойни ҳам, ўша имомини ҳам нимталаб ташла, деб турибди-я!

Қизикқон Ҳодиқул сал нарсага жигибийрон чиқиб ёнар, ранги оқариб, қўлини муштлаб, рақибни томон хезланишга тиришар эди. Раҳматлик Гулсанам эрининг бу феълини яхши биларди. Авзойи бузилган пайтда Гулбодомни етаклаб секин чиқиб кетарди. Кўпинча бирор нарсадан ғигони чиққан Ҳодиқул Раҳмон тоға олдига чиқар, узоқ ўтириб, унинг маслаҳатларини тинглаар эди.

Раҳмон тоға табиатан анча оғир одам. У дардга чалинган бемордай ҳаминша мажолсиз, гапирганда ҳам паст овозда сўзларди. Тадбиркорлигидан ёшлигиданоқ ҳамқишлоқлари уни «тоға» деб аташарди. Кейинчалик «тоға» сўзини исмининг ёнига қўшиб, «Раҳмон тоға» деб чақирадиган бўлишди. Кўнчилик бошига бирор мушкул тушганда Раҳмон тоғага югуради. Раҳмон тоға дардини енгиллатадиган бирор йўл-йўриқ кўрсатмаса ҳам кўнглини кўтариб юпатар, таскин берар эди. Шу боисдан келганлар бир оз ҳовурларидан тушиб қайтишарди.

Ҳозиргина Ҳодиқулнинг тўлқинланиб айтган сўзларини эътибор билан тинглаган Раҳмон тоға ўйга толди. Қишлоқ пешволари билан боғлиқ бўлган низоли масалаларни ҳал этишга маслаҳат сўраб келганларга очиқ бир нарса дея олмас, уларни инсофга чақирришдан бошқа йўл йўқдай туюларди назарида. Шунда у суҳбатдошига жавоб бериш ўрнига узоқ сукут сақлар, сўнгра секин: «Ишқилиб, худо инсоф берсин-да», деб хўрсиниб қўяр эди. Аммо бугун Ҳодиқул таскинлар билан тинчий олмади. У Раҳмон тоға билан узоқ суҳбатлашди.

— Гулбодомни ўзимиз қатори бирор бева-бечоранинг мўмин ўғлига узатиб юборсак, нима бўларкин, Раҳмон тоға? — деб ёрилди ниҳоят.

Тоға Ҳодиқулнинг нимага шама қилаётганини сезди-ю, қишлоқ оқсоқолидан қўрққанидан «Қайдам?» деб, яна сукутга кетди.

Равшанининг тақдирини ўйларди. Зокирбой уни соғ қўярмикан? Қишлоғидан қувғин бўлиб, бир умр дарбадар юрса-чи?

Ҳодиқул унинг нималар ҳақида ўйлаётганини яхши билар, шу ваздан ортиқ қистамасдан, хаёлан Гулбодомни қутқариб қолишнинг йўлини ахтарар эди. Аммо фикрлари чуваланиб, яна Равшанга келиб тақаларди-ю, бошқа бирор тadbир ўйлашга журъат этолмасди.

— Раҳмон тоға, бола бечорани жувонмарг қилмайлик, икки ёш пешонасидагини кўрар...

Раҳмон тоға учун бошқа йўл қолмаган эди. Равшанининг ҳам айни уйланадиган пайти. Бир ёқдан аллакимлар олдидан тизза қалтиратиб, ўттиз йиллик қадрдони, ён қўшнисини хафа қилиш инсофдан бўлмас, деган андиша билан Ҳодиқулга қаради:

— Майли-ю, Ҳодиқул, аммо бола бечораларни қийнаб қўйишармикан, дейман-да.

— Зокирбой қўлида бир умр қийналгандан кўра қизим шўрликнинг беш-ўн кунгина ёруғ дунёни кўргани афзал эмасми? Ахир Гулбодом ўз қизингиздай бола-ку?

Раҳмон тоға бош силкиди:

— Ҳақ гап, Ҳодиқул, майли, пешонасида ёзилгани шу бўлса, кузгача сабр қилайлик, дон-душларни йиғиб, маъракасини ўтказиб олайлик бўлмаса.

Ҳодиқул эътироз билдирди:

— Ахир кузгача Зокирбойлар қараб турармикан? Ноинсоф бой бутун ювиндихўрларини оёққа турғазиб, ишни бир ёқлик қилиб қўймасмикан, дейман?

— Иншоолло, ундай бўлмас,— деб салмоқлаб сўз бош-

лади яна тоға. — Куз ҳам келиб қолди. Саратон тугай деб турибди. Сабр даркор, Ҳодиқул иним, егулик нонимиз йўқ, тўрт кишини йиғиб, никоҳ ўқитишга ҳам бир товоқ ош даркорми, ахир?

Ҳодиқул Раҳмон тоғанинг бу эътирози олдида ҳеч нарса деёлмади. У жон аччигида Гулбодомни элга билдирмасданоқ Равшанга никоҳлаб беришга тайёр эди-ю, аммо Раҳмон тоғанинг сўзлари уни ҳам ўйлантириб қўйди.

Ҳодиқул узр сўраб ўрнидан турди. Хайрлашди. Равшан унинг кетидан дарвозани ёнди. Қалбида шодлик шу қадар тўлиб-тошаётгандай туюларди. Дарвоза олдидаги харига ўтирди. Онасининг олдида ўтириб, дадаси билан Ҳодиқул ака ўртасидаги суҳбатни эшитган эди. У қулоқларига ишонмас, яна бир неча ҳафтадан кейин Гулбодом унинг яқин кишиси бўлишини кўз олдига келтирганда, томирларидаги қон тошиб кетаётгандай этлари жимирлашди. Гулбодомни кўз олдига келтира бошлади. Хаяжон ичида бутун қишлоқ кўз олдига келиб, бахт билан муборакбод этаётгандай бўлди.

Равшан ўрнидан турди. Кимнингдир саҳархез хўрози усиз тонг отмайдигандай овозининг борича уст-устига қичқирди. Ой дарахт ортидан Равшанга шуъла сочиб турибди. Равшан супага солинган ўринга бир қаради-ю, дарвоза томон юрди. Ер васлига ташна қалб уни дала-қирга етаклади.

ТҲРТИНЧИ БОБ

1

Кейинги уч-тўрт кундан буён Равшан ўзини афсонавий Боғи Эрамда ҳис этиб ширин туйғулар оғушида маст юрарди. Унинг кўзига ҳамма нарса гўзал кўринар, ариқларда шилдираб оқаётган сув ҳам гўё Равшанга сирли эртак сўйлаётгандек беихтиёр узоқ туриб диққат билан тинглар, сўнгра завқ билан юз-қўлини ювиб, яна дала томон чопар эди.

У ўзида содир бўлаётган бу ўзгаришларнинг сирини энди тушуниб етган, Гулбодомни ўйлаётганида юрак уриши тезлашиб, бўгин-бўгинларигача бўшашиб, баданидан чумоли юргандай жимирлаб кетишини тобора кўпроқ ҳис қила бошлаган эди. Равшан ўз ҳаётини Гулбодомсиз тасаввур этолмас, у ҳаммадан ҳам оқилароқ, гўзалроқ, меҳрибонроқ туюлар, шунда қизга бўлган меҳри яна ортиб, висол соатларини орзиқиб кутар эди. Бундай пайтларда у

кўчага чиқарди. Гулбодомлар эшиги олдидан икки-уч бор ўтиб, баъзан қия очиқ қолган дарвозадан гуллар чамапига ҳаяжон билан узоқ тикилар, биров кўриб қолмасин, деб ҳар замон атрофига ҳам аланглар эди.

Шундай қилиб, ҳар бир кун Равшан учун йилдай оғир кечарди. У далага чиқиб, бир парча жойдаги арпа билан бугдойни меҳр билан парваришлар, бу билан кузни яқинлаштираётгандай бўлар эди.

Гулбодомни кўриш Равшан учун муаммо бўлиб қолди. Ҳодиқул билан Раҳмон тоға бир-бирлари билан эски қадрдон бўлганларидан уларнинг борди-келдисиди ортиқча тақаллуф йўқ эди. Бироқ онаси воқеадан хабардор бўлгач, Равшанга Гулбодомга кўринмай юришни таъкидлади. Бу Равшанни ранжитса, тўй яқинлашаётгани қувонтирар эди. Лекин барибир Равшан Гулбодомни уч-тўрт кун кўрмаса ўзини қўйишга жой тополмасди, юраги сиқилиб, қиз сураги кўз олдидан нари кетмайдиган, унинг кулиб туриб айтиладиган сўзлари қулоғи остида жаранглаб эшитиладиган бўлиб қолди.

Бу ёлғизликни Равшан Гулбодомни кўришдан маҳрум этилган дастлабки кунданоқ яққол сеза бошлади. У энди Гулбодомни кўришнинггина эмас, бирор баҳона билан уларникига чиқадиغان кунларни ҳам сабрсизлик билан кутадиغان бўлиб қолди. Бирор баҳона билан маъшуқаси юрган ҳовли саҳнини кўриш ҳам унга олам-олам севинч бахш этарди. Гулбодомни ақалли узоқдан бир кўриш иштиёқи эса унга тинчлик бермай қўйди. Равшан қулай фурсат кутарди. Ниҳоят, шундай кун ҳам келди.

2

Эрта куз. Тўсатдан кунботардан эса бошлаган шамол қишлоқ аҳлини саросимага солиб қўйди. Биров: «Қора совуқ бўлармиш», деса, бошқаси: «Қор тушмай қўймайди-ёв», деб ҳар ким ўзича бир таъбир айтарди. Деҳқоннинг пайтавасига қурт тушиб қолди. Бу ваҳима гаплар Ҳодиқулни ҳаммадан кўпроқ ўйлантириб қўйди. У гулга ўч эди. Гулларнинг шаҳарда йўқ навлари ҳам унинг қўлида парвариш топиб, ҳаммани ҳайратга соларди. Қора совуқ овозаси Ҳодиқулни ташвинга солиб қўйганининг босси ҳам шунда. У ҳовлисидаги гулларини қирқиб, кўминни керак.

Табиатнинг бу ишжиқлиги Равшаннинг диққатини оширарди. Тўй қишга сурилди. Бутун куч бой отанинг даладаги ҳосилини йиғиб олиб, омборга жойлашга берилди. Сафарбойнинг ўзи хирмон бөшидан жилмай қолди.

Ана шундай аёзли кунларнинг бирида Ҳодиқул Равшанларни ҳашарга чақирди. Равшан узоқ ўйлади, Гулбодом билан учрашса, айтадиган гапларини бир-бир хаёлидан ўтказди. Сўнгра ширин ҳис-туйғулар аллалагандай кўзи уйқуга кетди.

Тонг қоронғисида турди. Кўчага чиқди. Ариқ бўйига бориб, сувнинг бир оҳангда шилдираётганини завқ билан тинглаб турди. Юз-қўлини ювиб, қийиқчаси билан артди. Гулбодомлар дарвозаси томон қаради. Берк. Яқинроқ бориб, қулоқ солди. Ҳали туришмабди. Қайтиб уйига келди. Дадаси нон ушатапти. Дастурхон четига чўккалади. Онаси олиб келган чойни дадаси билан баҳам кўришгач, ўриларидан туришди.

Кун энди уч берган. Сайроқи қушларнинг дилни қитиқловчи ялласи Равшанни завқлантириб юборди. У узоқ йили ўзи ўтказган қора олхўри тагида туриб, қушлар нағмасига бирпас қулоқ солди. Нариги дарахтга бир жуфт мусича қўнди. Тумшуқлари билан бир-бирларининг патларини титкилашиб, ўйнашишди, сўнгра одатдагидай сайраб, яна барабар пирр этиб учиб кетишди. Равшан Гулбодом икковлари худди шу қушлардек эркин бўлишларини истади. Завқ билан уларнинг овозига тақлид қилиб, «Мусо қўй келтирур, Мусо қўй келтирур», деб кукулаётганида орқасида кулиб турган онасини кўриб, чопқиллаганича кўчага чиқиб кетди.

3

Гулбодомлар ҳовлиси бугун унга тамоман бошқача кўриниб кетди. У ҳар бир нарсани синчковлик билан кўздан кечирарди. Бу ердаги ҳар бир нарса унга Гулбодомни эслатарди. Мана, у гуллар чамани олдида турибди. Улар қуёшнинг эрталабки ҳароратсиз нурида жимирлаб, кўзни қувнатади. Бир чеккадаги одатдагидан анча катта, садарайхондай қулф уриб ўсган бир туп гул диққатини ўзига жалб этди. Бир тупда ўн бир хил гул. Равшан яқинроқ борди. Нимкосадай келадиган ҳар бир гул яна бир неча рангда товланарди. Бу гулнинг олдидан анчагача кетолмади. Гул ўзига чорлар, анқиб турган ажиб бир ҳид дилни шушнуд этарди.

Ҳодиқул ака чақирди. У чорбоғ эшигидан ўтиб, супага яқинлашди.

Раҳмон тоға анжирлар тагини очаётган эди. Ҳодиқул Равшанга ҳам иш топшириб, ўзи Сафарбойникига кетди. Гулларни тушдан кейин қирқадиган бўлди.

У боғ бурчагидаги токларнинг атрофини чопди, кейин узун-узун ариқ очиб, уларни кўмди. У ўқтин-ўқтин чорбоғ эшиги томон қараб қўярди. Гулбодом кўринавермагач, ўйланиб қолди. «Сафарбойникида зарур бир иш бўлса керак, Ҳодиқул акани ҳам чақиртириб кетди-ку», деб ўзига таскин берди. Аммо лаҳза ўтмай яна беихтиёр эшик томон қарай бошлади.

Ҳодиқулнинг овозини эшитиб ота-бола суца томон қарашди. Ҳодиқул икки косада шўрва кўтариб келди. Овқатдан сўнг Равшан гулларни қирқадиган бўлди.

— Бирпасдан кейин Гулбодом ҳам сенга қарашади,— деди Ҳодиқул ва кетмонни елкасига ташлаб, боғ этагига кетди.

Равшан ток қайчисини олиб ҳовлига кирди. Энди иккинчи гулни қирқаётган эди, Гулбодомнинг ёқимли овозидан чўчиб тушди.

— Ассалому алайкум, қарашворайми?

— Келинг, келинг, Гулбодом, майли, ток қайчи берайми?

— Йўқ, мана, қайчим бор. Мен нариги бошдан қирқиб келаман.

— Майли.

Равшаннинг тилини гўё биров ип билан боғлаб қўйгандай сира гаширолмас, гуноҳкор одамдай ҳатто тик қарашга ҳам ботинолмасдан қиздан кўзини олиб қочарди. Юраги гурсиллаб ураётганидан тикроқ бир туп ёнида ўтириб, бир оз нафас ростлади. Йўқ, бўлмади. Ток қайчи ҳам унга итоат этгиси келмай, қалтирарди. Кўз олди жимиралишиб, томоғига бир нарса тиқилгандай бўлди. Қанча ўтириб қолганини билмайди. Гулбодомнинг овозидан ўзига келди.

— Чарчаб қолдингизми, Равшан ака?

Бу овоз баланд тоғ этагида айтилгандай, қулоғи остида яна уст-устига бир неча марта такрорлангандай бўлди. Ўзини бир оз босди.

— Йўқ, Гулбодомхон, ўзингиз ҳорманг!

Шу сўзларнигина айта олди. Назарида ёнгинасида тоғ қулади. Ўз овозини ҳам аранг эшитди. Юраги боягидан қаттиқроқ ура бошлади. Бошини кўтарган эди, қаршисида Гулбодом бўй-баста билан турарди.

Равшан дастлаб унинг катта-катта жозибадор қора кўзларини кўрди. Бу кўзлар бундан бир неча ой олдинги кўзлар эмас эди. Юрагини узиб олгудай бир жизиллатди-ю, аста ерга боқди. Қизнинг қўнғир сочлари, қирра бурни, ўзига ярашган жуда чиройли узун бўйни, ҳатто латиф лабининг ўнг томонидаги тим қора холини ҳам шу куни би-

ричи марта аниқ кўрди. Оппоқ чехрасидаги қизиллик Гулбодомга алоҳида кўрк бағишларди. Лаби остида ҳамда чап кўзининг тагида яна бир неча кичик хол кўрди. Равшан оёғи остидаги бир туп гулга тикилиб қолди. Ўзини сал ўнглаб олиб, бошини кўтарган эди, чорбоғ эшигига кириб кетаётган Гулбодомнинг ҳилпираган бўз кўйлагининг этагинигина кўриб қолди. Қиз анчагача чиқмади.

Қоронғи туша бошлади. Равшан энди гулзордан чиқиб кетаётганда, Гулбодом кўринди. Ҳалиги садарайхондай ўстирилган тупни қирқиб, шохидан бир дона гулни авайлаб узди-ю, хавотир билан атрофга аланглади. Ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, Равшанга яқинлашди. Қўлидаги гулни узатиб:

— Олинг, ўзим пайванд қилганман. Истасангиз пайвандлашни сизга ҳам ўргатаман, майлими? Хоҳлаган пайтингизда,— деб қўшиб қўйди.

Гулни олаётганда Равшаннинг қўли Гулбодомнинг узун-узун оппоқ бармоқларига тегиб кетди. Қиз бундан сескангандай Равшанга ер остидан аллақандай бир назокат билан қараб:

— Энди ҳеч ҳам олдингизга чиқмайман,— деди-ю, бурилиб, ичкарига кириб кетди.

Равшан турган ерида анчагача жиллолмади. Гоҳ гулга, гоҳ Гулбодом кириб кетган эшикка тикиларди.

Равшан ўша ҳаётбахш тунни ширин ҳис-туйғулар оғушида бедор ўтказди. Бошини кўрпага буркаб, кўзини юмди, қани энди уйқу келса. Кўз олдига Гулбодом келаверади. Оҳиста ўрнидан турди. Эшик зулфинини тушириб, ҳовлига чиқди. Супада ўтириб, юлдузлар чаманига разм солди. Хув, ана, Зухро юлдузи. Нақадар жозибадор. Шуъласи кўз қамаштиради. Сокинликни қишлоқнинг бир чеккасидан эшитилаётган узуқ-юлуқ кулги овозлари бузиб турарди...

4

Зокирбойнинг ичкари-ташқари ҳовлиси бугун гавжум. Шамол ўчирмасин, деб эллингичи айланма чироқлар уйларнинг ҳовлига қараган очиқ эшиклари зулфинига осиб қўйилган. Данғиллама катта нақшин дарвозанинг икки тавақаси ҳам очиқ. Бу азиз меҳмонлар келганини билдирарди. Қароллар ҳам алоҳида тавозе билан хизмат қилишлари керак.

Бугун азиз меҳмонлар келишини эрталабоқ Зокирбой эркак-аёл хизматкорларига тайинлаб, ичкари-ташқари ҳовлининг дарвозаларини ланг очиб қўйишни буюрган.

Намозгарда Зокирбой қаролларни яна бир марта чақириб, буйруқлари қандай бажарилганини алоҳида текширди. Кўнгли таскин тошгандай бўлди. Сўнгра қишлоқнинг катта кўчасидан уйигача борадиган йўлни супуриб-сидиртирди, қалин сув септириб, ўзи эшик олдида қўлларини белига тираб бирпас турди. Қишлоқдан чақирган меҳмонлари келиб, унинг ёнида саф тортишди. Кўп ўтмай бир тўп бола қий-чув кўтариб шаҳарлик меҳмонлар келаётганини айтиб, яна изига қайтди.

— Қани, юринглар, истиқболларига чиқайлик,— дея ёнидагиларни гузарга бошлади Зокирбой.

Ярим соатлардан сўнг бир отлиқ ва икки эшаклик қишлоқ йўлига бурилди. Уларнинг атрофида бояги болалар гоҳ саман отнинг устидаги духоба ёпиққа, гоҳ от устидаги тўладан келган кишининг зарбоф тўнига тикилиб, бир-бирларига алланарсаларни тушунтиришарди. Эшакда келаётганлар болалар диққатини ортиқ ўзига жалб этолмади. Уларнинг ҳар иккиси қишлоқнинг ўзига тўқроқ кишилари киядиган тўнда эди. Буларнинг ҳам бошида оқ салла. Аммо буларники ялтирамасди.

Отлиқ киши истиқболига чиққан мезбонларни кўриб, эринчоқлик билан от жилловини тортиб «дрр», деб қўйди. Зокирбой узокдан икки қўлини кўксига қўйиб, отнинг оёғи остига йиқилгудай эгилиб қўл узатди. Отлиқ у билан қўл учида кўришди-ю, қолган мезбонлар томон қараб, билинар-билимас бош чайқаб қўйди. Зокирбойнинг:

— Қадамларига ҳасанот, хуш келибсиз, қани, қани, марҳамат, уйга,— деган таклифидан сўнг отлиқ «чуҳҳ» деб жиловни қўйиб юборди.

Катта дарвоза олдида турган қароллар меҳмонларнинг от, эшакларини ташқари ҳовлининг бир чеккасида алоҳида тайёрланган жойга олиб бориб боғлашди. Ҳамма таъзим қилиб турарди. Отлиқ киши ичкари ҳовлига ўтиб, мартабали меҳмонлар учун тайёрланган уйдан ўз ўрнини олгач, қолганлар ҳам гурр этиб унинг орқасидан ёширилиб киришди. Бир неча киши ташқари ҳовлига чиқди.

Отлиқ меҳмон ўринлашиб олгач, пойгаҳда қўл қовуштириб турган Зокирбой ўтирганларга кибр-ҳаво билан уни таништира бошлади:

— Бугун бизнинг фақир қишлоғимиз учун бағоят муборак кун бўлди. Оламшаноҳ падари бузрукворимиз, етти иқлим амири Саид Олимхон ҳазрати олийларининг арк аъёнларидан бирлари, даҳамизнинг ояму оқил, фозилу дониши Бузрукхўжа жаноблари муборак пойларини бизнинг хокисор қишлоғимизга қўйиб, уни табаррук этдилар.

Бошимизни етти осмондан ҳам сарафроз этиб, бу содиқ қулваччаларини йўқлаб келганларига ҳазорон бор раҳмат! Бош устига хуш келибсиз, эй азиз ва мўътабар олий зот меҳмон!

Зокирбой бу узундан-узоқ ваъзини тугатиб, қойил қилдимми, дегандай ер остидан секин Бузрукхўжага, сўнгра ўтирганларга бир-бир разм солиб чиқди.

Бузрукхўжа пинагини бузмай, билинар-билимас бош тебратиб, ёнидаги ҳамроҳларига бир нарса деб шивирлаган эди, Зокирбой яна дик этиб ўрнидан туриб:

— Тақсир, қулингиз хизматингизда, — деб таъзим билан қўл қовуштирди.

Бузрукхўжа мамнун қиёфада Зокирбойга маъноли қараб олгач:

— Қани, ўзлари ҳам ўтирсинлар, — деб қўйди.

Зокирбой ўзини бир қадар енгил ҳис этиб, меҳмонларни дастурхонга таклиф этди. Расмий тавозелардан сўнг чучвара тортилди. Андак-андак меъеридан бошланган шароб ҳаммани сармаст этиб, гангир-гунгур авжига мина бошлади. Бузрукхўжа энди бояги навозишларни йиғиштириб қўйиб, ўтирганларни оғзига қаратиб тинмай гапирди:

— Мен сизларга айтсам, амири олампаҳоқимизнинг камина камарбасталарига ихлоси олийлари ҳаддан зиёд, тақсирлар. Гарчандеки хос ҳазратларига тортиқ келтирганларни таништириш вазифасида эрсак ҳам, ҳар бир мушкулотларини ул моҳи жаҳон оройимиз биз қулваччаларнинг машваритисиз қилмайдилар.

Бузрукхўжа атрофига кибр билан бир қараб олди. Ҳамма ҳатто нафас олишдан ҳам қўрққандай диққат билан унга тикилиб ўтирарди. Бузрукхўжа уч-тўртта чучварани бамайлихотир оғзига ташлаб, сўзида давом этди:

— Бир куни Зокирбойга ўхшаш оқсоқол бир саноч қимматбаҳо буюмлар, яна бир хушрўй қиз билан мўйлови энди сабз урган бачча тортиқ қилиб келиб, оёғимга бош урди. «Садағанғиз кетай, амиралмўъмининдан мен учун тиланг, шу арзимас тортиғимни қабул айласунлар», деб менга тийёрлаган махсус совғаларини ҳам олдимга қўйди. Олампаҳоқимизга камина баҳузур гапиришимдан бўлса керак, ўша оқсоқол учун ҳокимлик даъво қилдим. Амири жаҳон оройимиз муборақ қўллари билан майли, деб ишора қилдилар. Ҳа, бундай ҳодисотлар бу бошимиздан кўп ўтиб туради, Зокирбой.

Зокирбой яна ўрнидан турди, таъзим бажо этди.

— Бу қулларининг ҳам бутун умид-орзулари ўзларидан, тақсири олам,— деб овозини аллақандай сунъий оҳангга солиб бош эгиб турган эди, Бузрукхўжа уйдагиларга қараб истар-истамас кулди:

— Оқсоқолларингиз ҳам бўш келмайдилар, ҳиммати ҳам баланд кўринур.

Зокирбой асил товоқларда ош олиб кирди.

Ош ейилгач, шаҳарлик меҳмонларгина қолишди. Зокирбой Бузрукхўжага яқинроқ ўтириб, салобати босгандай бир-икки томоқ қирган бўлиб, оҳиста сўз бошлади:

Энди бу камина қулларининг ҳам ўзларига андак арзи бор эди...

Зокирбой шундай деди-ю, ер остидан аввал Бузрукхўжанинг ҳамроҳларига, сўнгра унинг ўзига маъноли бир қараб олди. Бузрукхўжа ҳам бу қарашлардан мазмун англади:

— Иншоолло, ўз одамларимиз, бемалол арзи ҳол айланг... Баъд азин бу икки биродаримиз орқали камина билан бемалол алоқада бўлурсиз. Қулоғим сизда.

Зокирбой у икки нотанишдан узр сўрагандай улар томон қараб бош эгиб, арзи ҳолга киришди:

— Тақсиримга аёнлари бўлсинким, аҳли қишлоқ кейинги ойларда тартиботдан бўйин товлашга мойиллик пайдо қилмоқда. Бу ҳол камина қулларини ва давлати олампаҳоҳимизнинг содиқ кўриқчисини кўп ташвишга солмай қўймайдилар, албатта. Инчунин, аҳволи тангни кўриб қараб туриш камина қулларининг одобидан ташқаридир.

Бузрукхўжа безовталаниб, Зокирбойга яқинроқ ўтирди ва «хўш-хўш», дея сўзини давом эттиришга ишора қилди. Зокирбой Бузрукхўжанинг диққатини жалб қила олганидан мамнун бўлиб, бир қадар очиқроқ гапиришга журъат этди.

— Сафарбойнинг Ҳодиқул исмли қароли бор. Бу анча шубҳали кўринади, тақсирим. Сабаб, қўшнисини Раҳмон тоға исмли фуқаромиз билан кўп мулоқотда бўладир ва бу яхшиликка бормас, албатта.

— Хўш, хўш?— Бузрукхўжа унинг ёрдами талаб этилаётганини бир қадар фаҳмлаб:— Ундайларнинг танобини тортиб қўйиш ўзимизнинг қўлимизда, иншоолло, Зокирбой,— деди.

Зокирбой асл муддаога кўча қолди.

— Хуллас, тақсирим, шу Ҳодиқулнинг Гулбодом исми бир қизи бўлиб...— Зокирбой бирпас жим туриб, сўнгра давом этди:— Энди... ҳи-ҳи-ҳи... ўзларидан қолар гап йўқ,

ишқ деган нарса кўп безовта қиларкан. — Зокирбой қўл қовуштириб, яна ер остидан Бузрукхўжага қараб қолди.

— Э, гап бу ёқда, коса тагида нимкоса бор, эҳтиёт, денг? — Зокирбойга қараб кулди Бузрукхўжа.

— Тақсирим, қуллари хизматларида.

— Хўш, одам қўймоқ даркор.

— Ҳамма гап шунда-да, ҳазратим! Чиқарган одами-мизни ноумид қилиб, биздай қишлоқ пешволарини беобрў этди у оёқяланг. Ҳа, ҳа, баайни шундай.

Бузрукхўжа икки тиззаси устига қўйилган болишга суяниб, кўзларини аста юмди, бирпас жим қолди. Бу амалдорнинг бирор режа тузган чоқда шу ҳолга тушиш одатини яхши билган Зокирбой икки меҳмонга қараб мийиғида кулди, сўнгра Бузрукхўжага яқинроқ сурилиб, диққат билан тикилиб турди.

— Бўлмаса, сиз бошқа тadbир кўрасиз, Зокирбой.

— Хўш, хўш?

— Ўша маъшуқангизнинг ёнига яна бир бачча топиб, амир ҳазратларига тортиқ этасиз...

— Ахир, бу қуллари... — Зокирбой безовта бўлиб луқма ташлаган эди. Бузрукхўжа уни силтаб ташлади:

— Нодон экансиз-ку, ахир бердисини эшитмайсизми?

— Тақсирим, беадабингизни афв этинг, қулоғим сизда.

— Ҳа, баракалло, Зокирбой, — дея сўзини давом этди Бузрукхўжа. — Бир оғоч билан икки уйни тикланг, демоқчиман.

— Қандай қилиб, тақсирим?

— Ана энди қулоқ солинг. Бу тортиқ билан амиралмўъминининг дилларини хуш этиб, иншоолло, шояд мартабангиз бундан ҳам зиёда бўлса, дейман. Хўш, бу бир бўлса, иккиламчиси, маъшуқангиз олампаноҳ қўлидан чиқиб, сизга табаррук бир тўтиёдай бўлур, иншоолло.

Бузрукхўжа шундай деди-ю, Зокирбойга қаради. Бу қарашдан маъно уқолмаган оқсоқол бақрайганча Бузрукхўжага тикилиб турарди.

— Соддасиз-да, Зокирбой, — дея Бузрукхўжа суҳбатдошининг қулоғини имлади. Зокирбой жон ҳолатда унга яқинлашди. — Амиримизнинг даргоҳлари кенг, Зокирбой. Бир-икки каниз ҳарамдан ғойиб бўлиши ҳеч гап эмас.

Зокирбойнинг оғзи қулоғига етиб, ҳузур қилиб кулди:

— Хўп, соҳиби тadbирсиз-да, тақсирим!

— Арк аъёнлари қаторига ҳар ким ҳам йўлиқтираве-рилмайди, Зокирбой, — деди Бузрукхўжа қаддини ростлаб. — Хўш, маъшуқангиз ҳарамдан қочиб, албатта уйига

келади. Ана энди бу ёғи сизнинг ихтиёрингизда. Йўлингизни тўсганни зиндонга ҳавола қилаверасиз. У ёқда биз ҳам жим турмасмиз, иншоолло. Қиз гойиб бўлган куннинг эртасиданоқ ҳамма ёққа жар соламиз, зиндоннинг эшигини очиб қўямиз.

Бузрукхўжа «қалай», дегандай ҳамроҳларига, сўнгра Зокирбойга қаради. Боядан бери огзига толқон солгандай жим ўтирган икки меҳмон ҳам хўжасидан изн теккан тозидай, бир-бирига қараб олгач, бараварига:

— Офарин, тақсирим, пири бадавлат бўлинг, сояи давлатларидан биз қулларини ҳам дариг тутманг асло,— деб яна жим бўлинди.

Зокирбой Гулбодом қўйнига солиб қўйилгандай енгил тортиб, эшикка чиқди ва ҳаялламай катта баркашда сарпо олиб кирди.

— Бу хамир учидан патир, ҳазратим, ҳи-ҳи-ҳи.

Зокирбой зарбоф тўнни Бузрукхўжанинг устига ёпди, нафис шоҳи саллани бошига қўндириб, иккинчи баркашда қанд-қурслар орасидаги бир халтача олтинни ҳам унга тутди. Сўнгра қарол олиб кирган иккинчи баркашдаги икки адрас тўнни Бузрукхўжанинг ҳамроҳларига кийдириб, муборакбод этгач, меҳмонларни ўрин солиб қўйилган супага таклиф қилди.

Бузрукхўжа тонг қоронғисида қишлоқдан кета туриб Зокирбойга шивирлади:

— Амир одамларини кутмай ишнинг пачавасини чиқарманг, иншоолло, ўзим келишим ҳам эҳтимолдан холи эмас. Кўришгунча худо ёр бўлсин.

Зокирбой меҳмонларни Бухоро йўлигача кузатиб қўйди.

БЕШИНЧИ БОБ

1

Бухоро амирлигининг умри қисқалиги арк ичидаги галаёнларнинг тобора зўрайиб бораётганидан ҳам аён бўлиб қолган эди. «Инқилоб бўлди», «Николай тахтдан тушибди», деган овозлар шаҳарда кўпайган сари, чўкаётган одам хасга ёпишиб, жон сақлашга урингандай, амирнинг аркони давлати ҳам саросимага тушиб қолди. Улар қурт-қумурсқадай эл ҳамёнига ёпирилди. Арзимаган баҳоналар билан меҳнат аҳлига жарималар солиш, солиқларни кўпайтириш, гуноҳсиз кишиларни зиндонга ташлашлар ҳаддан ошди.

Қишлоқ аҳлининг аҳволи айниқса хароб бўлди. Ша-

ҳарликлар асосан майда ҳунармандчилик, касибчилик билан кун кечириб, бир қисм аҳоли савдо ишлари билан тирикчилик ўтказарди. Амирлик хазинасиби улардан олинадиган бож ва ўлпонлар билан тўлатиш амри маҳол эди. Бинобарин, амирликни таъминлаш асосан туманлардаги минглаб қашшоқ деҳқонлар гарданига тушарди. Сувсизлик, гармсел деҳқоннинг тинка-мадорини қуришиб, уни ярим оч, ярим яланғоч кун кечиришга маҳкум этган эди. Инқилоб овозаси арк аъёнларини қутуртириб, хазинани тўлдириш сиёсатини қаттиққўллик билан олиб боришга яна бир туртки бўлди. Кунда, кунора бўлиб турадиган зодагонлар йиғини асосан шу масалаларга қаратилган эди.

Бугунги йиғиннинг шошилиш чакрилиши ҳам жаминки туманлардаги амлоқдорлар учун янгилик эмас эди. Унинг аркда эмас, тантаналар ўтказадиган Ситораи Моҳи хосада бўлаётгани кўпларни ўйлатиб қўйди. Шу важдан ҳар ким алоҳида оройиш билан белгиланган муддатдан анча олдин Ситораи Моҳи хоса дарвозаси олдида саф тортиб турарди.

Қуёш нақшин дарвоза устидан ўзининг қизғин нурларини йиғиб, кўкка бўй чўзган тераклар ортида баркашдай бўлиб туриб қолди. Дарвоза олдида турганлардан бири ёнидаги шеригига:

— Қуёшнинг бу маҳалда қон қусиши хосиятсизлик аломати, дейишгучи эди,— деб шивирлаб, мисдай яллиғланиб турган қуёш айланасига ишора қилди.

— Амиралмўъминининг кунлари тугаб қолганидан нишона эмасмикан бу?— деб истехзо билан жилмайиб қўйди паст бўйли, жиккаккина киши.

Ёнидаги киши атрофга хавотирланиб бир қараб олгач, паст бўйли кишига шивирлади:

— Ўлгудай эҳтиётсиз одамсиз-да, мулла Абдурахмон. Тағин ўзингизнинг кунингиз тугаганидан нишона бўлма-син!

Ичкаридан чиққан удайчи кутиб турувчиларни таклиф этди.

Одамлар галаси нақшин дарвозадан ўтиб, ҳовлига кирди. Чап томонда ўн-ўн беш товус ҳашамдор патларини ёйиб турарди. Баланд гиштин девор бутун ҳовлини тўсиб, юракни сиққудай қоронғи соя ташлаган. Кун тушмаганидан бу деворнинг таг сипчлари захдан қорамтир тусга кирган. Саҳнга бир текисда кунтура билан терилган гиштаргина бу ҳовлининг зодагонларга хослигини ифодаларди.

Одамлар оқими шу ҳовлидан ўтиб, катта дарвозага бурилди. Улар бирин-кетин катта боғнинг кираверишидаги гиштин саҳни ҳовлига ўтиб ҳар ким мартабасига қараб ўрилашиб, қўл қовуштириб турди.

Узун айвонга солинган қимматбаҳо эрон гиламлари лов-лов ёниб товланар, асл матолардан қопланган кўрпачалар ҳам шу манзарага монанд танланган бўлиб, ҳовлига қандайдир салобат бахш этар эди. Ярим соатлар ўтар-ўтмас кимхоб тўн кийган саллалли киши чиқиб: «Амиралмўъминин ташриф буюрадилар», деб яна ичкарига кириб кетди. Зум ўтмай аъёнлар киборларга хос навозиш билан бирин-кетин чиқиб айвондан ўрин олишди. Ҳамма барабар қўл қовуштириб таъзимга шайлангач, амир Олимхон чиқиб, ўз ўрнини эгаллади. У қуюқ қора қошлари остидан ҳовлида турганларга разм солгач, юзини деярли қоплаб турган соқолини тутамлаб, чап томонга қаради. Шу заҳотиёқ:

— Қани, омин, амиралмўъмининнинг давлати ҳумоюнлари кам бўлмасин, ғанимлари хокпой бўлсин,— деган овоздан сўнг ҳамма қўлини фотиҳага кўтарди. «Омин!» деган овоздан сўнг бутун ҳовлига йиғилганлар ҳам «омин!» дея юзларига фотиҳа тортишди.

Амиралмўъмининни кутиб олишнинг барча расм-русмлари бажо келтирилгач, амир ёнида ўтирган киши йиғилганларга қараб мурожаат қилди:

— Бугун тупроғимизда турли номақбул овозалар бўлиб турибди. Большавойлар Тошкентни босибди, Самарқанд инқилоб алангаси ичида ёнмоқда. Кофирлар мусулмонларга ҳужум бошлади, деган хабарлар биз арк аъёнларини кўп ташвишга солиб қўйди. Биз Бухоро фуқаросининг чин қўриқчиларимиз, уларни кофирларнинг ҳар қандай хуружларидан асрашимиз даркор. Шу вайдан амиралмўъминин валинеъматимиз Саид Олимхон жаноб олийлари ташвишмандлар ва бу хавф-хатардан холи сақлашимизни истаб, ўз содиқ фуқаролари борасида кечаю кундуз азият чекмоқдалар.

Нотиқ амир Олимхон томон қараб бутун гавдаси билан бир оз эгилиб турди, сўнгра қадини ростлаб, ҳукмрондан изн сўрагандай тикилиб қолди. Олимхон билинар-билимас бон чайқаб, қўли билан ишора қилди.

— Балою қазоларни даф этишимиз учун аввало хазинамизни зарга тўлдириш амри вожиб, зеро бизнинг олтинларимиз олдида ғанимларимиз тиззалари қалтираб, ер билан яксон бўлишига аминимиз. Бугун бу ерда йиғилган мартабали ноибларимиз бу ишга, иншоолло, бош қў-

шурлар ва амиралмўъминининг истакларини бажо келтирурлар, деган умиддамиз. Зеро амиралмўъминин истаклари — олло таолонинг истагидир.

Нотиқ одамларга қараб қолган эди. Ундан-бундан: «Валинеъматимизнинг айтганларини биз қулваччалари сўзсиз бажарамиз!» — деган овозлар эшитилди. Нотиқ яна давом этди:

— Ҳар бир дақиқамиз таҳлика остида. Эртанги кунимизнинг қуёши қай томонга мўралашини билмаймиз. Бинобарин, бизнинг шу кунлардаги аҳволимизни қоронғи тундаги фонуссиз йўловчига қиёс этса бўлади. Минг қатла шукурким, парвардигоримнинг ўзи биз билан сизга рўйи замин ҳавас қилса арзигудек Саид Олимхон ҳазратларини бошимиз узра соябон этиб қўюбдир, бул зот минг бир балою офатларни осмонимиздан даф этиб турибдилар.

— Валинеъматимизнинг умрлари боқий, давлатлари зиёда бўлсин!

Арк аъёнлари орасидан мажлис аҳлига қилинган бу хитобдан нотиқ янада руҳланиб кетди.

— Валинеъматимизнинг давлат ҳумоюнлари зиёда бўлишини истаган ҳар бир бандани мўмин амиримизга сизинмоғи ҳам қарз, ҳам фарздир, бунга эътиқоди йўқ кимсаларни дор ва зиндон кутади.

Яна бояги ингичка овозли киши чийиллади:

— Амиримга эътиқодсиз бандани мўминларга ғазот, ғазот, ғазот!!!

— Балли,— дея илиб олди нотиқ.— Билъакс, ҳар биримизнинг хонадонимизни зулмат қоплагусидир. Унутмангларким, исломиянинг муқаддас пойтахти, қадамжо шаҳримизда макруҳ ниятли кимсалар кезиб юрибдир. «Ёш бухороликлар ниқоби бирлан динимизга, амирлигимизга» қарши бош кўтариш мақсадида сакбаччалар тўдаси атрофига одам йиғмоқда. Туманларимизга ҳам қўл чўзиб, сахройиларни йўлдан оздирмоқда. Давлатимизга, болаю чақаларимизга, тинч рўзгоримизга човут солмоқчи бу бетавфиқлар, бу бединлар! Биз ўз тарафимиздан чораю тадбирлар белгиладик, ишпоолло. Ўшал бедин, бетавфиқлар тўдасига ўз одамларимизни киргиздик, улар кўз-қулоқ бўлиб турибдилар ва лекин биз ҳаммамиз ҳушёр бўлмоғимиз, бу динсизларни орадан кўтармоғимиз динимиз, имонимиз учун зарур.

— Ғазот!

— Ғазот!

— Ғазот, ғазот!

Бир йўла бир неча жойдан қилинган бу хитоб боғнинг нариги бурчагидан ҳам акс-садо бериб, ер-кўкни ларзага келтирди.

— Офарин, сизларга! Энди бу ёғини тинглангиз. Шу бугун кеч билан бу ердагилар туманларига жўнаб кетсинлар. Ғазот учун катта ҳамён ҳам даркор. Олтин ва кумуш йиғиш, ғалла жамғариш, гўшт-мойни кўпайтириш, хуллас, ана шундан кейингина катта юришга ҳозирлик кўрмоқ ниятимиз бор. Халойиқни оёққа турғазин зарурлигини унутмангиз. Биз кофирларга қарши ғазот бошлаймиз. Динимизнинг ноқлиги учун жон олиб, жон берамиз. Одамлар мўру малахдай ёпирилиши лозим. Йўлимизга ғов бўлган ҳар бир кимсанинг кўзини очмоқ баайни вазиғамиздир. Аста-секин қишлоқлар орасида ҳам норозиликлар кўпаяётганидан ғафлатда қолмангиз. Шаҳар билан қишлоқнинг бирлашуви ажал уруғи билан баробардир. Бинобарин, ҳушёр бўлинг, мусулмон пешволари, амиралмўминининг бутун умидлари сизлардан.

Ҳовлида яна овозлар янгради:

— Амиралмўминининг истакларини бажо келтирамиз!

Абдурахмон шеригининг енгидан тортди:

— Қани, секин чиқайлик, вақт бўлди. Одамларимиз ҳам кутиб қолмасин, уларни бу гаплардан огоҳ этайлик. Сўнгра қишлоқларга чиқиб ҳар биримиз халойиққа амирликнинг бу ёвуз ниятини етказайлик.

Аввал Абдурахмон, унинг кетидан шериги катта дарвоза олдида турган соқчилар ёнидан ўтиб, йўлга чиқиб олишди. Муюлишгача жим келган Абдурахмон дарахт панасига ўтиб тўхтади ва шеригига уқтирди:

— Иккимизнинг бирга юришимиз хавфли. Айтган муддатимиздан кечикдик. Сиз ҳозироқ бориб одамларимизни тўхтатиб турунг. Мен айрим хабарсиз қолган зарур одамларни бошлаб тезда етиб бораман. Қани, қимирланг.

2

Жабр-ситам ошган сари унга қарши норозилик тўлқинининг зўр куч кашф этиши табиий бир ҳолдир, зеро, элнинг сабр косаси тўлиб, курашга отланмоқ зарурлигига қатъий ишонч ҳосил қилади. Бу ишонч эса оёққа турғизади.

Шундай қилиб, Бухорода ҳам бир-бирига тамомила зид икки тўда ўртасида кескин кураш вужудга келди. Бу икки тўданинг мураса қилиши мумкин бўлмаганидай, улардан бирининг ғолиб чиқини учун ҳам талай қурбон талаб этилиши ўз-ўзидан аён эди.

Инқилоб шуъласининг Самарқандга етиб келиши амирликни жиддий ташвишлантириб қўйган бўлса, меҳнат аҳлини ўз ҳаёти тўғрисида яна бир бор ўйлашга ундади, бу эса зулм ва адолатсизликка қарши оёққа туришга қатъий даъват бўлди. Турли кайфиятдаги кишилар сови тобора кўпая борди. Булардан бир тоифаси ҳали амирликдан умид узмаган бўлса-да, ундан ҳеч бир шахсий манфаат кўрмаганидан иккиланиб турса, бошқалари мавжуд амирлик тартиботларига айрим ўзгарини, ислохотлар киритиш билан чекланиб қолиш зарурлигини даъво этардилар. Бир тўда кишилар инқилоб бўлиши муқаррарлигини идрок этадилару, унинг самаралари ҳақида муайян бир тушунчага эга бўлмаганликлари туфайли икки томонни ҳам қўлдан чиқармасликка интиладилар.

«Еш бухороликлар» жамияти ана шундай қарама-қаршиликлар кучайган бир пайтда ташкил топди ва шубҳасиз, унинг сафига ҳар хил тоифа ва тушунчадаги кишилар кирди. Шунинг учун ҳам унинг ҳар бир йиғилиши қаттиқ тортишувлар, баҳслашувлар билан ўтар, баъзан жиддий низолар билан тугаб, бирор муайян мақсадга келиши ҳам мушкул бўлар эди. Жамият йиғилишларининг бўлиниб, ҳар ерда ўтказилиши ҳам шундай парокандаликка кўпроқ шароит яратиб берарди.

Бугунги йиғилиш фавқулодда чақирилганиданми ёки ҳамма аъзолар айтиб улгурилмаганиданми, ҳар ҳолда кўплар кўринмасди. Шунга қарамай, лоақал шу йиғилганларнинг ўзини ҳам бир маслакдаги кишилар деб бўлмасди. Йиғилишни расмий равишда ҳеч ким очмаган бўлса ҳам қизгин мунозара давом этарди.

Абдурахмон ва унинг кетидан яна икки-уч киши хонага кириши билан ўтирганлар бир оз тинчигандай бўлинди. Ҳамманинг диққат-эътибори Абдурахмонларга қаратилди. У йиғилганларга бир-бир қараб олди-да, ўзига хос вазминлик билан сўзлай бошлади:

— Муҳтарам дўстлар, ҳозиргина Ситораи Моҳи хосада бутун туманларнинг амалдорлари иштирокида каттагина йиғин бўлиб ўтди. Амир ва унинг одамларини Самарқандда ҳам инқилоб бўлгани очиқдан-очиқ ташвишлантириб саросимага солиб қўйибди. Эндиликда амирлик таҳлика остида қолаётганини ўзлари очиқдан-очиқ эътироф этиб тан олмоқдалар. Аммо ётиб қолгунча отиб қол, қабилда иш тутиб, бутун халқни большевикларга қарши оёқлантирмоқчилар, дин пиқоби остида ғазот ўтказиш режаларини айтдилар. Инқилобчиларга қарши кескин ҳужум бошланганини ўз-ўзидан аён, оғайнилар! Бир дақи-

қа ғурсатни ҳам қўлдан бой берсак, ҳалокатимиз муқаррар. Шу кечасиёқ қишлоқларга чиқиб кетмоғимиз даркор. Бу ишни кечиктириб бўлмайди. Ҳозир қишлоқ аҳлини оёқлантиришнинг айна пайти.

Бурчақда ўтирган муллонам киши луқма ташлади:
— Бизнинг вазифамиз одамларни амиратга қарши оёққа турғазиб эмас, мулла Абдурахмон, хато йўлдан бошланг. Биз кундалик тирикчиликни бир қадар яхшилаш тадоригини ахтаришимиз даркор. Ҳаммамиз ҳам муулмон фарзандлари эканлигимизни унутиш баайни телбалик. Бас, шундай экан, қишлоқ аҳлини оёқлантиришнинг не ҳожати бор?

— Аввал бизнинг режаларимиз,— деб босиқ овоз билан жавоб берди Абдурахмон,— сизнинг бу ташвишларингиздан анча олдинроқ келишилган. Унда жабр-зулм ва адолатсизликни йўқотишнинг бирдан-бир тўғри йўли инқилоб дейилган, адашмасам?!

Савол бергувчи бу сўзлардан баттар тутақиб, нажот топиш мақсадида энди ўтирганларга мурожаат қилди:

— Сизлар айтинглар, биродарлар, азбаройи худо, бизнинг уюшмоғимиздан мақсад хун тўкишмиди?

Гапга Зайниддин аралашди:

— Мулла Мирғиёс, ўзингизни соддаликка солиб, бу ерда ўтирганларни бунчалик бефаросат англамаг. Бизнинг муддаомиз Бухоро осмонидаги қора булутларни парчалаб, нурга маҳтал фақир кўчаларимизда тезроқ ҳуррият қуёши балқишини муборақбод этмоқдир. Ҳурриятни эса амиратни тартибга чақириш билан қўлга киритиб бўлмаслигини ўзингиз ҳам биласиз. Хўш, нима қилмоғимиз даркор? Албатта, шаҳару қишлоқ аҳлини оёқлантириб, амирликка қарши бош кўтаришга раҳнамо излашимиз лозим. Инқилоб маркази Самарқандда экан, биз унга мурожаат этиб, мадад тиламоғимиз биринчи навбатдаги вазифамиздир.

— Мен кофирларга қўл беришга тамоман ноқобилман,— яна эътироз билдирди Мирғиёс.

— Бизнинг мақсадимиз баҳамжихат иш тутмоқ, албатта, мулла Мирғиёс,— дея Абдурахмон унга жавоб қайтарди.— Лекин биз билан баҳамжихат бўлишни истаманган баъзи бировларнинг раъйига қараб иш тутмоқ, ўзни зиндонга отмоқ билан баробардир. Агар кўпчиликнинг фикрига ноқобил бўлсангиз, ўз билгингизча қолинг.

Абдурахмон шундай деди-ю, ортиқ бу гапларга эътибор беришни истамаслигини ифода этиб, жамиятнинг бугун-эрта бажарадиган ишлари тўғрисида тўхталди.

Абдурахмоннинг фикрини маъқуллаб, яна икки киши сўзлагач, йиғилиш хотимланди.

3

Абдурахмон тегишли топшириқларни бериб бўлгач, бориб ҳордиқ чиқармоқчи, сўнгра кун оқармай, бирор қишлоққа жўнамоқчи бўлиб, уйига йўл олган эди. Аммо Бозоринавдан энди бурилган эди ҳамки, отасининг «Абдурахмон!» деган овози уни тўхтатди. Қайрилишидаги биричи дарвозанинг супасига ўтириб олди. Отаси унинг ёнига келиб ўтириб, атрофни яна бир кўздан кечиргач, хириллаган овозда секин сўз бошлади:

— Бир-икки кун уйга қайтмаганинг маъқул, ўғлим. Бугун Ситораи Моҳи хосада амир одамларни тўплаб, муҳим гапларни кенгашиб олибди. Охирида амирликка хос амалдорлар қолиб, шаҳардаги шубҳали одамларнинг ҳаммасини ҳибс қилиш борасида фармони олийни олиб, шу заҳоти ишга тупишибди. Бу гапларни амакинг айтди-ю: «Худо хайрингни берсин, ука, болангни қочир, бордию амирлик билиб қолгудай бўлса, мени ҳам арқдан бадарга қилини тайин», деб энди қайрилиб кетган ҳам эдики, беш-олти сарбоз кўринди. Улардан бири: «Шу ёқда ҳам мардикордан қочган бир йигит бор, деб эшитардим, аммо қаерда туришини аниқ билмайман. Қани, юравер, сўроқлаб тонамиз», деб Даббиён томон кетишди. Мен шукрона қилиб, гузар томон чопдим. Мана, иншоолло, ўзингни кўриб турибман қани, қимирла, ўғлим, Халач томон бора қол, у ерда Раҳмон тоғани топсанг бас, ишончли одамлар, бемалол ётасан, қани, бўла қол, ўғлим!

Абдурахмон ортиқ монелик қилмади. Шаҳардан чиқиб, Самарқанд дарвозадан бир оз узоқлашгач, қадамини секинлатди.

Николайнинг мардикор олиш тўғрисидаги фармони, шубҳасиз, Бухорони ҳам четлаб ўтмаган эди. Ҳар бир гузар ўз чекига тушган мардикорни йиғиб бериши керак бўлиб қолди. Кўп қатори Абдурахмон ҳам хатга тушган эди. Нўхат шўрва сотиб кун кўраётган отасининг сармойаси ўғлини олиб қололмади. Абдурахмонни Оренбург яқинидаги темир йўлда ишлатишди. У ерда Абдурахмон Иван Прокофьевич Демикин деган рус ишчиси билан танишиб, ота-ўғилдай бўлиб қолди. Иван Прокофьевич ишларни бошқарувчининг ёрдамчиси бўлганидан кўпинча Абдурахмонни уйига олиб борар, аста-секин дунёда содир бўлаёт-

ган воқеалар, жаҳон уруши, унинг рус подшолигига таъсири, шаҳар ва қишлоқларда бўлиб турган ички ғалаёнлар, унинг сабабларини батафсил тушунтирар эди. Ниҳоят, бир кун:

— Ҳамма озод бўлиши керак, Абдурахмон, бунинг учун бойларни йўқ қилишимиз зарур,— деди.

Абдурахмон унга тикилиб қолди.

— Қани эди. Бугун тонгда туриб, тўғри станцияга чиқасан, кун ёриганда юк поезди келиб тўхтади. Олтинчи қизил вагонга бориб, Алексей деган одамга учрайсан. У менинг ўртоғим. Исмингни айтсанг кифоя, сени Тошкентгача олиб бориб қўяди. У ёнга юртингни топарсан,— деб Абдурахмоннинг икки елкасига қўлларини қўйиб, бағрига босди.— Юртинга борганингда кейин сира қўрқмасдан камбағалларга бойларнинг кирдикорларини фош қилиш керак. Энг яхши оғайниларингни ёнингга олиб дадил ҳаракат қил, уқтингни? Яқин ойлар ичида ҳамма ерда ҳуррият бўлади, хайр энди. Балки кўришиб қолармиз,— деб хайрлашди.

Шундай қилиб, Абдурахмон Бухорога қайтди-ю, Иван Прокофьевич айтганча иш тутди. Атрофига уч-тўрт ишончли оғайниларини тўшлаб, уларга воқеани тушунтирди. Шу орада «Ён бухороликлар» жамияти тузилди. У ҳам атрофидаги уч-тўрт одамлари билан аъзо бўлди. Шундан буён қишлоқма-қишлоқ юриб, деҳқонларга амирлик сўбатининг пучлигини тушунтирар, одамларни аста-секин норозилик тўлқинига қўшилиб, қўлга қурол олишга ундар эди.

Бугун Абдурахмон отасига ортиқча монелик қилмаганининг сабаби ҳам шунда. У тонг ғира-ширасида Халачга кириб келди-ю, омочда ер ҳайдаётган чолдан Раҳмон тоғаникани сўраб олиб, эшигини тақиллатди.

Раҳмон тоға бошда унга тикилиб қолди. Шаҳарликни кўрса, амирлик одами, деб кўрқадиган одати бўлганидан бир оз чўчиди ҳам. Абдурахмон унинг хавфланаётганини сезиб, ўзини танитди.

— Ҳа, Абдурахмон, шўрвапазнинг ўғлиман, денг. Баракалло, баракалло, ўғлим, қани, кира қолинг танимабман. Беш-олти йил олдин ўтин ташиб юрардим сизларни кига, ортиқ разм солмаган эканман, қани, қани, қани, қанинг, ўғлим. Қиблагоҳ соғ-саломат бормилар?

— Шукур, дуо айтдилар.

— Соғ бўлсанлар, ўғлим, саломат бўлсанлар. Қани ўтиринг, ўғлим, қайси шамол учирди биз томонларга?

— Ўзим, шундай, бир кўриб кетай дедим.

— Ҳа, раҳмат, ўғлим, раҳмат, хуш келибсиз!

Абдураҳмон ҳол-аҳвол сўрашгач, фикрларини бир ерга тўплаётгандай жим қолди, сўнг:

— Раҳмон тоға,— дея жиддий оҳангда мурожаат қилди.

— Хўш, хўш, ўғлим, эшитаман!

— Ҳалигидай, ўзингизга ўхшаган, ишончли одамлардан бўлса, беш-олти кишини чақиртирсангиз, гап бор эди.

— Хўп бўлади, ўғлим, хўп бўлади. Мана ҳозир. Равшан, хў Равшанжон!..

— Лаббай, дадажон!— Равшан уйқусираган кўзларини гоҳ дадасига, гоҳ бемаҳалда келган нотаниш меҳмонга тикиб жавдирарди.

— Бориб Ҳодиқул тоғанг, Исмат бобо, Муродбек, Аминжонларни чақир, ўғлим. Шаҳардан меҳмон келибди, тез чиқаркансизлар, дегин.

Раҳмон тоға бир нарсани унутгандай ўғлини тўхтатди:

— Ҳа, айтгандай, Бўри-дев кеча мени кўриб, икки оғиз гапим бор, деяётган эди. Айт, у ҳам кела қолсин.

Равшан бир нарса демоқчи бўлиб дадасига яқинлашди-ю, аммо меҳмондан тортинди.

Раҳмон тоға номларини айтган ҳамма одамлар йиғилгач, Абдураҳмон салмоқлаб сўз бошлади:

— Биз кеча амирнинг бутуч зодагонлар билан ўтказган бир йиғинида иштирок этдик. Йиғин тарқалиши биланоқ бир-икки қишлоққа чиқиб, ўзимизга ўхшаган усти юпунларни огоҳлантириш мақсадида эдик. Гап бундай, биродарлар: амир билан унинг аъёнлари ҳаддан зиёд қутураётганини ҳар биримиз кўриб турибмиз. Шу кунларда амирликнинг тухуми оғзига тиқилиб қоляпти. Нега десангиз, Русия томонда ҳуррият бўлди. Тошкент бойлар зулмидан қутулди, самарқандлик биродарларимиз кўксига озодлик шамоли тегди. Тез кун ичида деҳқонларга ер-сув тегади. Энди улар бойларга муте эмас. Бу гап амирликни албатта саросимага соймай иложи йўқ. Шу вайдан амир бугун инқилобнинг олдини олиш учун бутун чораларни кўряпти. Ҳазинасини тўлдириш мақсадида қутуришти. Аммо ойни этак билан ёпиб бўлмаганидай, инқилоб шамолини тўсмоққа интилиш осмонга қопқоқ ясамоқ билан баробар. Энди аламдийда халқнинг ғазабидан қутулиш мушкул. Минбаъд амирлик ўз ниятини халқдан яширмоқ, халқни бамайлихотир талаш ниятида кофирларга қарши ғазот қилаётирман, деб шаҳару қишлоқ аҳлини оёқлантирмоқчи. Гапнинг қисқаси, кам-

бағални камбағалга гижгижлаб, ўзи жон сақлаб қолмоқчи...

— Шошманг, иним, исмингиз нима сизни?— Ҳодиқул луқма ташлади.

— Абдурахмон.

Ҳодиқул унга ишончсизлик билан бир қараб олгач сўз бошлади:

— Ўзингиз, иншоолло, мусулмон фарзанди экансиз-а?

— Шундай, амаки.

— Хўш, амир кофирларга ғазот очса, нега ёмон дейсиз, ахир, иним? Динимиз, имонимиз оёқ ости бўлиб кетаверадими?

— Гап динда эмас, амаки,— тушунтирмоқчи бўлиб Абдурахмон энди оғиз очган эди, Ҳодиқул унга сўз бермади:

— Нега динда бўлмасин? Амир динимизни ҳимоя қилмоқчи-ку, ахир? Нега биз қўшилмаслигимиз керак?

— Йўқ, амаки, амир динимизни ҳимоя қилаётгани йўқ, у камбағалнинг кўкрагига шамол тегсин деб, унга хуррият олиб бермоқчи бўлганларга қарши мен билан сизга ўхшаган усти юпунни гижгижлатиб, ўзи жон сақламоқчи, салтанатини ҳимоя қилмоқчи,— деди қатъий оҳангда Абдурахмон.

— Ҳа, шундайми?— Ҳодиқул яна ўйлашиб қолди. Сўнгра эшитилар-эшитилмас:— Барибир бировнинг молини зўрлик билан тортиб олмоқчи бўлиб келаётган бўлади-да, ҳалиги айтган одамларингиз, — дея Абдурахмонга ер остидан қараб қўйди.

Гапга Раҳмон тоға аралашди.

— Э, Ҳодиқул иним, қизиқ гапларни айтасиз. Амирлик, ўзимизнинг бойларимиз мулкни қаёқдан олган? Мен билан сизданми? Ё олло таоло лўн этиб «мана санга, ол қулим», деб осмондан ташлаганми? А? Мана шу кунигизни бир ўйланг. Ҳосилни кўтардингиз, заминдорнинг тегишини бериб, қолганини саранжомлаб қўйдингиз. Шунини нақдингиз дея оласизми?

— Худога шукур, албатта менинг нақдим-да у,— дея Ҳодиқул оғиз тўлдириб гапирган эди, Исмаат бобо истеҳзо билан кулиб қўйди.

— Ҳой болам, гўрлик қилма, шу замонда оғзингда гияям ишонмагн. Ютиб олганинг нақдинг, ҳа, болам, ютиб олмагунча, оғиздагини олдириб қўйганларни кўп кўрганмиз, — деб чуқур уҳ тортди чол.

Боядан бери гапга аралашмай бир чеккада ер чизиб ўтирган Бўри-дев сўз қотди:

— Э, бу калоншоларнинг хизматини қилавериб елкамнинг яғири чиққан. Кони алдамчилик, фирромчилик экан уларнинг иши. Икки пуллик иш учун хун тўкиш мен билан сизнинг гапириб ўтиришимиздай бир нарса экан уларга. Жонимдан тўйганимдан қишлоғимни ташлаб, шаҳарда тентираб, мардикорчилик қиляпман, ҳафтада бир-икки келиб, тупроғимни ҳидлаб ётиб хумордан чиқиб, яна чойчақа излаб кетаман. Мана, мени кўшнинг ўша одамларингиз қаторига, ака,— дея Абдурахмонга мурожаат қилди Бўри-дев.— Мен газотга чиқманглар, деб қишлоқма-қишлоқ юриб, овозим борича халойиққа етказаман, менинг алданганим етар, деб дод соламан. Хўш, ўша сиз ҳимоя қилаётган амирликдан не кўрдим?— Бўри-девининг газаб тўла кўзлари Ҳодиқулга қадалди.— Унинг ганимларини дафъ этаман, деб еган калтаклариними? Этларимни тилимлаган шамшир тигиними? Йигитлик кучимни сўришди, мендан зиёракроқ айғоқчи топилгач, арқдан қувғин қилиндим. Мен билан сизга ўхшаган авомлар кўзи олдида салобатини ошириш учун қадамжо деб аталадиган ўша Бухоройи шариф кўчаларида, беҳисоб масжиду мадрасалар остонасида тиланчилик қилганимда соқоли йилтиллаган бойваччалар гадоё тўрвамга лоақал бир чақа ташлаган эмас. Ўзим сингари ялангоёқлар огиздагини тутди, бошимни силади. Мен амир лашкарларига гуноҳсиз одамларни қириш учун йўл бошлаб бораётганимда уларга мададкор бўлганимни ўйласам, бошимга қон қуйилиб, жумлаи мўминга ҳайқириб дод солгим келади. Ҳодиқул ака, сиз чучварани хом санаяпсиз, сабаби — уларнинг кирдикорлари, фисқ-фужурлари сизга аён эмас, мен биламан. Уларнинг емиши макруҳ, қилмиши макр, фикри ёди маишат. Мен умрим бўйи ўша ифлосларни лаънатлайман.

Бўри-дев ортиқ гапиролмади. У тескари қараб бошини панжалари орасига олиб, жим қолди.

— Ие, ие, Бўривой, иним, сенга нима бўлди-а?— Раҳмоц тоға унинг елкасига қоқиб қўйди.— Қўй хафаликни, Абдурахмонжон бизни ҳамжихат бўлиб, бош кўтаришга даъват қиляпти. Бугун ана шуни ўйлайлик. Ҳодиқул сингариларга тушунтирайлик.

— Эҳ, мен қасос олмай қўймайман. Хун талаб қиламан улардан!

Бўри-девининг тўлқинланиб айтган бу сўзларидан ҳеч қим аниқ бир мазмун англамаган бўлса-да, унинг ичташи бойларга нафрат билан тўлганини ўтирганлардан ҳар бири чуқур ҳис этди.

Бошқа ҳеч ким ҳеч нарса сўрамади. Ҳамма маъқул, дегандай бош силкиб, Абдурахмонга қараб турарди.

Абдурахмон вазмин сўзлаб, фикрини якунлади:

— Ноҳақ хун тўкишнинг олдини олиш учун бутун қишлоқ аҳлига шу гапларни ётиги билан етказиш лозим. Амирнинг ноҳўя хатти-ҳаракатини одамлар тушунса, бир-бирига мушт кўтармайди. Шаҳарда ҳам шундай қиламиз. Иложи борича одамларни бу ишдан воқиф этамиз. Биз Самарқанддан ҳуррият кутяшмиз, эрта-индин у ерга мадад сўраб борамиз. Инқилоб бўлиб, ҳамма озод бўладиган кунлар узоқ эмас.

— Барака тоқ, ўғлим Абдурахмон, баракалло. Ҳамма айтганларингни, худо хоҳласа, халойиққа етказамиз, хотиржам бўл, биздан кўнглинг тўқ бўлсин, ҳа, ҳаммасини айтамиз, ўғлим!

Раҳмон тоғанинг бу гапини ҳамма бир оғиздан маъқуллади. Абдурахмон миннатдорчилик билдириб, қўшни қишлоққа ўтишини айтиб, ўтирганлар билан хайрлашди...

4

Куз шамоли тинимсиз увиллайди. Дов-дарахтлардаги сарғайган япроқларга ўчакишгандай бандидан чире узиб, ҳавога кўтариб, бирпас муаллақ ўйнатади. Сўнгра дуч келган томонга итқитиб, яна янғисини илтиририш учун чорбоғ оралаб изғийди. Сарғая бошлаган япроқлар эса ундан яширинмоқчи бўлгандай, ариқ бўйларидаги буталар остига интилади.

Равшан шуларни кузатиб ўтираркан, кечаги шаҳарлик кишининг сўзларини эслади: «Шу кунларда амирликнинг тухуми оғзига тиқилиб қоляпти. Нега десангиз, Русия томонда ҳуррият бўлди. Тошкент бойлар зулмидан қутулди. Самарқандлик биродарларимиз кўксига озодлик шамоли теғди. Тез кун ичида деҳқонларга ер-сув тегади. Энди улар бойларга муте эмас».

Равшан учун бу сўзлар қизиқ, ғайри табиий. Ўйлаб, ўйлаб маъносига етолмайди. Аммо кечаги бутун суҳбат давомида шаҳарда қандайдир ўзгаришлар содир бўлаётганини, деҳқонлар ҳам ҳақ талаб қилаётган пайт келганини ўз қулоғи билан эшитиб олди. Айниқса, Ҳодиқул аканинг меҳмонни уст-устига сўроққа тутиб, билиб олган нарсалари Равшанни ҳам анча ўйлантириб қўйди.

У япроқларга узоқ тикилиб қолди. Ўз оиласининг оғир қисматини шу дов-дарахтларга қиёс қилиб ўйлади. Ота-бола ҳар йили бир парча ер устида нарвона бўлиб,

экин-тикин қилишади. Чумоли сингари уни энди уйга ташиб олганда, биринчи бўлиб қишлоқ оқсоқоли, ундан кейин амир одамлари ҳақ талаб қилишади. Ота-бола ундирган ҳосилнинг бешдан тўртини юлқилаб олиб, бир кафтгинасини деҳқон шўрликка қолдиришади. Деҳқон шўринг қурғур уни уруғликка яратса хўраги йўқ, хўрагини ўйласа уруғликдан айрилади.

Зўравон шамол дов-дарахтлардаги сўнгги япроқларни юлқиб кетмоқда. Яланғочланиб қолган дарахтнинг деҳқондан нима фарқи бор? У ширин мева тугади, роҳатини бошқалар кўради. Ҳатто сўнгги япроғигача шамол тортқилайди.

Равшан қишлоқ аҳлининг оғир қисматини ўйлаб кетди. Нега энди бир тўда одамларгина тер тўкишга маҳкум этилган? Ҳамма барабар ишлаб, тирикчилик ўтказса бўлмайдими? Самарқанддан ҳуррият келганда шундай бўлармикан?

Равшан ўрнидан турди. Бу фикрлар тизмаси унинг миясида кучли момақалдиروқдан кейинги чақмоқдай ялт-юлт этди-ю, ғойиб бўлди. Равшан уларни яна бир бошдан ишга тизган эди, кўз олдига жамики нарсани ямлаш учун оғзини катта очиб турган бадбашара одамлар келди. Чайир қўллари мушт бўлиб тугилди. Шаҳарлик меҳмон айтган сўзларни эслади. Озгинликдан суяклари туртиб турган бу чуваккина кишига ҳаваси келди. Унинг маъюс кўзлари ҳаминша бир нуқтага тикилиб турарди. Равшан шу олижаноб кишини қидириб боргиси, унга: «Мени ҳам тўпингизга қўшинг, айтган гапларингизни ҳаммага етказаман, сизга қарашаман», дегиси келди. Гулбодом-чи?..

5

Хаёлини яна Гулбодом чулғаб олди. Равшаннинг кўзлари юмилди. Ўзини маъшуқаси билан Абдурахмоннинг кетидан кетаётган ҳолда кўриб, энтикди. «Гулбодомга айтиб қўйсаммикан?» — беихтиёр лаблари шивирлади. Гулбодомлар дарвозаси олдига келиб тўхтаганини ҳам сезмай қолди. Дарвоза олдида бирпас иккиланиб турди: «Нима деб чақираман? Хафа бўлиб, эшикни ёпиб кетса-я!»

Абдурахмоннинг сўзларини ўйлаганда, яна ўзида қандайдир беқийс куч тўпланиб келаётганини ҳис этди. Ичида: «Ҳодиқул акани сўрарман», деди-ю, дарвоза ҳалқасига дадил қўл узатди. Ичкаридан маъшуқасининг «Ким?» деган мафтункор овозини эшитиб бўғин-бўғин-

ларигача бўшашди, ҳатто оёқ-қўллари билинар-билинимас қалтираётганигача сездди. Бояги жасоратидан асар қолмади. У орқага қайтишини ҳам, юрак ютиб овоз чиқаришини ҳам билмай, довдираб қолган эди. Гулбодомнинг боягидан баландроқ ва кескинроқ қилиб «Ким?» деган овози уни ўзига келтирди.

— М-мен...

Бир зумлик сукунатдан сўнг занжирнинг ширқ этгани эшитилди-ю, дарвозанинг тавақаси ғийқ этиб очилиб, ўша жон олғувчи шахло кўзлар Равшанга ҳайратомизгикилиб қолди. Икки томон ҳам мувофиқ сўз тополмаётгандай жим турарди. Равшаннинг кўзи тингандай бўлди. Ҳозир унинг назарида бу ерда ҳеч нарса йўқдай, қишлоқ ҳам, дарахтлар ҳам, ўзи тақиллатган дарвоза ҳам. У Гулбодомнигина кўрар, аммо нима дейишини билмас эди.

Ниҳоят, бир дақиқалик жимликни Равшан бузди:

— Ҳодиқул ака уйдадилар?

— Дадам йўқлар, чўлга кетганлар.

Бу сўз Равшаннинг билакларига куч бағишлагандай бўлди. У ўзини ўнглаб олиб, хиёл табассум билан:

— Хайрият, ўзингиз экансиз,— деди-ю, қизнинг кўзларига тик боқди.

Қиз бу қарашга бардош беролмади. Ёнига қараб сўзлади:

— Юрагингизни шунчалик олдирганмисиз?

Гулбодомнинг бу кинояси уни бир томондан мулзам этган бўлса, иккинчи ёқдан: «Шу юрак билан эшикни тақиллатиб нима қилардинг?» деётгандай туюлди. Аммо нима бўлса ҳам бу сўздан сўйг анча дадилланди. Гапни бошқа ёққа буришга чоғланди:

— Юракни олиб қўйганинг ўзи билан рўпара келиш осон эмас экан!..

Гулбодом ичкарига таклиф қилгандай, остонадан икки қадам нарига бориб, индамай турди. Равшан маъшуқасининг кўзлари унга тикилганини кўриб, дадил ичкарига кирди. Дарвозани ёпди. Қиз ҳамон ўрнидан қимирламас, шодлиқданми, ҳаяжонданми лов-лов ёпиб, ширмондай қизарган юзлари уни янада афсановий бир ҳуснга чулғаб, ошиқ қалбини жизиллатар эди.

Равшан ортиқ чидай олмади. Ўша ошпоқ бармоқларга бир зумгина суқланиб боқди-ю, аста одимлаб, қиз қаршисига келиб тўхтади. Энди Гулбодомнинг калта-калта нафас олаётганигача аниқ эшитиларди. Маъшуқасининг тотли лабларидан чиқаётган ўтли ҳарорат унинг бўйнига

гўё олов пуркаётгандай аъзойи бадани қизиб кетди. У билинар-билинимас қалтираётган ўнг қўли билан қизнинг тикмачоқ билагидан ушлади. Гулбодом ҳам ортиқ монелик биялдирмади-ю, аммо нимқоронғи кичкина йўлакдан ҳовли томон юрди, қизнинг билаги бармоқлари орасидан балиқдай сирғалиб чиққанини Равшан ҳатто сезмай ҳам қолди. Икки ҳароратли қўл бир-бирига занжирбанд чирманган чоқда у тамоман беҳуд бўлган эди. Бу пайтда у ҳеч нарсани идрок этолмас, қулоқларига биров пахта тикқандай товуш эшитмас эди. Қўллар бир-биридан ажрагандан сўнг ҳам улар ўзларига келолмай, анчагина унсиз туришди. Энди ҳар икки қалб қўрқувдан эмас, балки яна бир бор қовушиш, ўша ўтли қўлларнинг бир-бирига печакдай чирмашиш истаги билан туғён урарди. Аммо бунга журъатлари етишмаётгандай ҳар икки томон бир-бирига ўтли қараш билан боқиб энтикарди.

Гулбодом аста юриб, гулзор олдидан ўтди. Остонада бирпас туриб қолди. У қайрилиб Равшанга қаради. У ҳам келиб яна Гулбодом қаршисида туриб қолди. Гулбодом остонага ишора қилиб, оҳистагина: «Ўтиринг», деди-ю, Равшанга кўз қирини ташлаб, жилмайди.

— Ўзингиз ҳам ўтирмайсизми?— деб Равшан авайлаб унинг тирсагидан ушлади. Гулбодом ўша табассум билан ёрига яна бир боқиб, индамай ўтирди. Остона энсизлигидан Равшан ўнг қўлини қизнинг чап елкаси оша эшик кесақисига тиради. Қизнинг елкаси унинг кўкрагига тегиб турар, куз шамоли қўнғир сочларини тўзгитиб, Равшаннинг бўйнини қитиқларди. Севишганлар ширин хаёлдай лаззатли бу дақиқаларнинг узилиб қолишидан чўчиётгандай, анчагача овоз чиқармай, жим ўтиришди. Улар ҳар икки қалб гупиллаб ураётганини аниқ эшитаётгандай, энди бир-бирларига боқишга ҳам журъат етишолмас, тўғрироғи, севги жодуси ҳис-туйғуларини сеҳрлаб қўйган эди.

Табиат ҳам оташ ичида ёнаётган йиғит ва қизнинг бу ўтиришини ёмон кўздан асрагандай, борлиқни қора парда билан чулғади. Кўкдаги юлдузларгина уларнинг кўзларига милтиллаб боқар, баъзан ёғду сочишга ожизлик қилаётганидан уялаётгандай аста бирин-кетин ғойиб бўлар эди.

— Вой, юлдузларни қаранг, бирпасда ғойиб бўлди-я!
— Сиздан уялиб, булутлар панасига кирди.

Гулбодом Равшаннинг нимага шама қилганини англаган бўлса-да, унинг овоз чиқариб иқроп бўлишини истади.

— Нега энди мендан уяларкан?— деб Равшанга қараб қолди.

— Хусвингиздан, чарақлаб турган кўзларингиздан, Гулбодомхон!

— Сизга шундайдир-да.

Гулбодом бу сўзларни меҳр билан секин айтди-ю, ерга қаради.

Равшан ўнг қўлини қизнинг елкасига туширди. Муаттар сочларни силади. Қизнинг ўт бўлиб ёнаётган қўлларини панжалари орасига олиб сиқди. Унинг лаблари аста шивирлади:

— Хабарингиз борми?

— Нимадан?

Равшаннинг нафаси бўғзига тиқилгандай энтикди. Асабини босди:

— Оқсоқолнинг бузуқ ниятидан.

Гулбодом бирпас жим тургач, овоз чиқармай бош чайқади. Сўнгра йиғламсираб:

— Сира ҳам унақа бўлмайди, Равшан ака!— деди.

Равшан ялт этиб қизга қаради.

— Ростингизми, Гулбодом?

Қиз аввал бош силкиб, бунга қаноат қилмагандай:

— Ҳа, Равшан ака!— деб қўшиб қўйди.

— Бўлмаса ўша балохўр, бадкирдорларни йўқ қилиб ташлашга ёрдамлашмайсизми?

— Кимга?

— Менга, Абдурахмон акага, қишлоқдаги ҳамма жабр кўрганларга...

— Бир умр ёнингизда бўлай, Равшан ака! Умри хавон бўлган онамнинг қони ҳурмати, бир калтак урсам ҳам кўнглим тивчийди. Қачонгача лахта қон ютиб, бардош қиламиз? Онамнинг қонга бўялган жасади ҳали-бери кўз ўнгимдан кетмайди. Наинки бир бурда понимизни хотиржам еёлмасак!

— Хафа бўлманг, Гулбодом! Хуррият бўлади, биласизми, хуррият! Шаҳардан келган меҳмон айтди. «Бунинг маъноси шуки,— деди у,— ҳамма озод бўлади, бойлар йўқ бўлади, камбағаллар ҳеч кимга муте бўлмайди!» Ана шунинг учун бутун қишлоқ бирга бўлиши керак экан. Ҳаммамиз бир бўлсак, биздан амирнинг ўзи ҳам қўрқиб, нафаси ичига тушармиш.

— Айтганингиз келсин, Равшан ака!

— Албатта, келади.

— Мен ўз қўлларим билан имонсиз оқсоқолнинг соқолларини биттадан юлсам, онамнинг қотилига шу мит-

ти қўлларим билан шамшир кўтарсам. Ана шунда бир оз кўнглим тинчирди.

— Айтганингиз албатта келади, Гулбодом!

Гулбодом билан Равшан мижжа қоқмай бир нуқтага тикилиб қолишди. Уларнинг қасоскор қалби ҳозироқ тугён кўтаришга тайёр тургандай ҳис-ҳаяжонлар гирдобида қайнаб-тошарди.

Равшан дарвоза томон юрди. Унинг чимирилган қуюқ қошлари, мушт бўлиб туғилган қўллари тоғни толқон қилгудек куч йиғилганидан дарак берарди. Бу — четдан келган куч-қудрат эмас, балки мўъжизакор севги баҳи эгган шижоат эди.

6

Равшан Гулбодомлар ҳовлисидан чиқди. Унинг фикрлари бир қадар тинган. Хаёлида Гулбодому ширии тушдай бўлган учрашув, ҳуррият, золимларга қарши кураш, галаён ичига кириб ҳақ талаб этиш иштиёқи қанот бергандай уни ғайратлантирар эди. Ярим кечагача кўзига уйқу келмади. Ниҳоят, Абдурахмон тўпига қўшилишга қарор қилди-ю, кўзини юмди.

— Тур, ўғлим, кўчадан хабар ол-чи, нима тўполон?

Дадасининг овозидан чўчиб уйғонган Равшан ўрнидан турди-ю, дарвозага яқинлашди. Зокирбойнинг овозини эшитди. У кимгадир фармойиш берарди.

— Одамлари дарҳол гузарга тўпланг, шаҳардан киши келди, қани, қимирланг!

Равшан орқасига қайтди. Ота-бола катта садақайрағоч остига боришди. Кўп ўтмай ҳамқишлоқлари биринкетин келиб, супа атрофидан ўрин олишди. Ҳамма йиғилгач, Зокирбойлар ҳовлиси томондан олдинда Бузрукхўжа, унинг икки ёнида ўша икки ҳамроҳи, орқасидан эса Зокирбой ва беш-олти амир сарбозлари келарди.

Раҳмон тоға сарбозларни кўриб, Ҳодикулга қараб: «Кўрдингми?» дегандай афсусланиш билан бош чайқаб қўйди. Исмаи бобо уҳ тортиб, ёнидагиларга шивирлади. Бир лаҳзада ўтирганларнинг бусиз ҳам ғам-андух тўла чеҳраларини ташвиш қоплади.

Амир одамлари ўрнашиб олишгач, Бузрукхўжа қишлоқ аҳлига бир қараб олиб, сўз бошлади:

— Амиралмўъминин, валинеъматимиз мени сизларнинг ҳузурларингизга йўлладилар.

— Валинеъматимизнинг умрлари узок бўлсин! — Зокирбойнинг бесўнақай овози хириллади.

Бузрукхўжа одамларга яна бир разм солиб олгач, сўзида давом этди:

— Ислом дини ва шариатимиз маскани Бухорои шарифимиз бағоят ғамнок қушлар пой остонасида турибди. Большавой деган баттол кофирлар Тошкентни босибди. Самарқандни қўлга киритибди. Хавф-хатар бизларнинг бошимизга ҳам соя солиш эҳтимоли бўлганидан, амиралмўмининин сиз фуқароларининг ташвишларида қолдилар. Туллари бедор, кечиб, чора изламоқдалар. Бу баттол кофирларни даф этиш учун қўшин шайлаш, одам тўшлаш даркор. Булар эса беҳисоб олтин бадалига келади. Пуштипаноҳимиз сизлардан нажот кутадилар. Ҳар бир фуқаро ўтган йилги боқимондасини узиш баробаринда, хазина учун икки қанордан дон бериши вожиб. Кимдаким амиралмўминининг бу фармони олийларидан бош тортса, кофирларнинг ҳомийси деб сангборон этилур, зиндонга ташланур. Бундайлардан амиралмўминининг шафқатлари юз ўгирур ва шу баробаринда яна ул падари бузрукворимиз кофирларга ғазот очганда ҳар бир фуқаро бу ғазоти умумдан хориж бўлмаслиги зарур, деб фармойиш этдилар. Дин ва шариатимизга маҳкам турган фуқаролари, иншоолло, бу фармойишларни ўришлатур, деб умид тутамиз.

Яна Зокирбойнинг овози эшитилди:

— Албатта, тақсирим. Амиратимиз бошига шундай ташвиш тушиш эҳтимоли бор экан, молимиз, жопимиз қурбонлари бўлгай!

— Қани, бошланг бўлмаса, Зокирбой,— дея Бузрукхўжа тўрт буклоғлиқ қоғозни унга узатди.

— Исмат бобо Тожи ўғли. Ўтган йилги боқимондаси бир қанор. Амиралмўминин хазиналарига икки қанор. Қани, боринг, қимирланг, Исмат бобо!

Зокирбойнинг бу гапидан кейин қотиб қолган Исмат бобо, бир оз ўзига келгач:

— Садағангиз кетай, Зокирбой, ҳаммамизнинг аҳволимиз ўзингизга аён-ку, ахир. Бу йилги сувсизлик офати тинка-мадоримизни қуритди. Бир кафтгина донимиз тирикчилигимизга ўлмас овқат бўлиб турибди. Шунини ҳам олсаларинг, очдан ўлмаймизми, болам?— деди.

— Гапни калта қилинг, қани, олиб чиқасизми, йўқми?— Зокирбой унинг қаршисига бориб ўдағайлади.

Чакка томирлари бўртиб, лўқиллаб турган Исмат бобо ерга қараб хўнграб юборди. Сўнгра йирилганларга мурожаат қилиб:

— Мусулмонлар, бу қандоқ бедодлик-а? Ахир, хароб бўламиз-ку!— дегани ҳамоно амир сарбозларидан иккитаси келиб, унинг қўлларини қайириб, Бузрукхўжа оёғи остига олиб бориб ташладилар.

— Узр сўра, итдан тарқаган! Валинеъматимизга тил тегиздинг!

Исмат бобо қалтироқ қўлларини Бузрукхўжага чўзди:

— Диёнат борми сизларда? Кофирларга газот деб халойиқни куппа-кундузи талашдан уялмайсизларми?

Исмат бобо бошига устма-уст тупган қамчидан ерга чўзилиб қолди. Зокирбой икки одамига буюрди:

— Боринг, бу худо беҳабар дажжолнинг уйидаги бор дон-дуинини олиб чиқиб, амирлик аравасига ортинг, ўзини банди этиб, қўл-оёғини кишанланг!

Яна икки кишининг уйдан икки қанор дон олиб чиқилиб, амирлик аравасига юкланди. Гал Ҳодиқулга келди. Унинг қўллари қалтирар, жавдираган кўзларини Зокирбойга тикиб: «Раҳм этинглар, шафқат қилинглар!» деб турар эди.

Зокирбой Бузрукхўжага маъноли бир қараб олгач, салмоқлаб сўз бошлади:

— Бу кишининг аҳволлари анча оғир, тақсирим. Аёллари қаю қилди, бошларига кулфат тушди. Ўтган йилги боқимондалари икки ярим қанор экан. Шунинг бир қанорини кечиб юборишингизни тақсиримдан сўрардим.

Ҳодиқул бир қадам олдинга ташлаб:

— Раҳм қилинг, тақсир, ўтган йилги боқимонда менда йўқ, ҳаммасини олиб кетишган, раҳм қилинглар, уйимни куйдирманглар,— деди.

— Сен берган бўлсанг, амирлик бўхтон қиладимиз? Гашир, нобакор!— Бузрукхўжанинг ёнида турганлардан бири Ҳодиқул тепасига учиб келди.

— Тақсир, ахир мен ҳақ гапни айтяпман! Тақсирлар, раҳм қилинглар!

Бузрукхўжа Зокирбойга истеҳзо билан қаради:

— Сиз шу одамга раҳм-шафқат қилиб ўтирибсизми?

Зокирбой:

— Узр, тақсирим, узр! — дея қўл қовуштириб, ерга қараб турарди.

Бузрукхўжа сарбозларга имлади:

— Боринг, уйдан олиб чиқинг!

Икки сарбоз тезгина бориб, бир қанорни орқалаб келишди.

— Нима, бошқа йўқ эканми?— сарбозларга ўшқирди Бузрукхўжа.

- Йўқ, тақсир, бори шу экан.
- Уйидаги мол-мулки олиб чиқилсин!
- Қўлга илинадиган ҳеч вақо йўқ, тақсир, унда бир қиз ўтирибди.

Бузрукхўжа Зокирбойга тайинлади:

— Сиз бу ёгини саранжомлаб тулинг, бу нобакорнинг уйига ўзим бораман...

7

Бу ҳақсизликлар олдида ўзини зўрға тутиб турган Равшан қалтираётган қўллари ни маҳкам сиқиб, тишини тишига қўйди. Бузрукхўжанинг сўнгги сўзларидан унинг ранги қув ўчди, ҳаёт гулшанининг бирдан-бир тоза гулига човут солмоқчи бўлган бу ёвуз ниятли кишилар билан қай тилда гаплашишни билмай ўт ичида ёнди, қалб торларини чертиб, уни забун этган ойжамолини жувонмарг этмоқчи бўлганларга ғазаб тўла қўзлари найзадай қадалди. Аммо Бузрукхўжа бошлиқ сарбозлар анча ерга бориб қолган эди. Равшан ҳам беихтиёр улар ортидан қорама-қора Гулбодомлар уйи томон юрди. Дарвозадан анча берида туриб қолди. Кўп ўтмади. Бузрукхўжанинг овози барала эшитила бошлади:

— Худога шукур қилмайсанми, шундай лобар қизинг бор экан, нодон. Мана, иншоолло, амирликка яқинлашсан, валинеъматимиз қарзларингдан кечадилар, ажаб эмас тортиқ ҳам олсанг.

Сўнгра Ҳодиқулнинг ўкирган овози Равшаннинг аззойи баданини бўшаштириб юборди. Равшан уни шу топда болаларини шер олиб кетаётганини ўз кўзи билан кўриб туриб, чинқириб қолган қушга ўхшатди. У ҳамон ўзини босолмас, нима қиларини билмай ўртанар эди. Кириб зўравонлик қилаётганларнинг ёқасидан олсинми? Хўш, бундан не наф? Уч сарбозга бас кела олармиди? Равшаннинг хаёлидан шу саволлар яшин тезлигида ўтиб, ҳали бирор қарорга келиб улгурмай, икки сарбоз Гулбодомни арава томон судраб чиқди. Қиз оёғига ўраланиб қолаётган паранжисини йиғиштириб олиб, ҳовли томон талпинар, «Дадажон!» дея зор-зор йиғлар эди.

Равшан олдинга қараб икки қадам ташлади-ю, ҳай-калдай қотиб қолди.

Икки сарбоз Ҳодиқулнинг қўллари ни орқасига қайриб олиб чиқди. Гулбодом зўрлик билан аравага ўтқазилди. Унинг аравадан туриб сўнгги бор: «Дадажон, мени қутқаринг! Дадажон, мени олиб қолинг!» деб чин-

қирганини эшитиб турган Равшан ортиқ чидай олмади. Кўз олди қоронғилашиб, қулоғи остида даҳшатли бир товуш шангиллагандай бўлди, зўр бир куч уни ҳамлага ундарди. Равшан тишини тишига босиб, сарбозлардан бирининг ёқасига шердай ёпишди. Уни жон-жаҳди билан икки-уч силтаб, ўнг қўли билан жағига туширган эди, зарб билан бориб дарвоза кесакисига урилиб, бошидан шариллаб қон оқди. Бу ҳангомани кўриб турган иккинчи сарбоз Равшанга отилган эди, тўсатдан кўкрагига тушган калла зарбидан арава гупчагига бориб тиралиб қолди. Бузрукхўжа билан учинчи сарбоз ҳаракатга тушиб қолганда, Равшан гузар томондаги дарахтлар орасига кириб гойиб бўлган эди.

Бузрукхўжа бир қўлга киритилган ўлжага, бир тупроққа беланган амир сарбозларига қараб, ночор қўл силтади:

— Аравани силжит, мушукдан мушт еган шервачча! — деб сарбозларга ўқрайди.

Ҳамма ўзи билан овора бўлиб турганидан арава гилдирагининг гижирлаган овози-ю, ўзидан кетиб қолган Ҳодиқулнинг дард билан инграгани ҳеч кимнинг қулоғига кирмади.

Бузрукхўжа ошиғи олчи келган қиморбозлардай саллона қадам ташлаб гузар томон кетди.

ОЛТИНЧИ БОБ

1

Равшан бугун одатдагидан анча кеч турди. Боши лўқиллаб оғримоқда, баданлари зирқирайди, юрагини биров гижимлаб сиқаётгандай. Ўрнидан тура олазарак бўлиб агрофига қаради. Ўз қишлоғига ҳам сизмай қолди. Икки сарбозни урган куни ярим тунгача буталар орасида яшириниб ётди. Сўегра дадасининг қистови билан Зокирбой ҳовуридан тушгунча кўздан йироқ бўлиш учун Абдурахмонларникига кетди. Йўқ, у ерда ортиқ чидаб туrolмади. Эртасигаёқ ярим кечада қишлоғига кириб келди. Бироқ телбалардай нима қиларини билмасди. У алланарсани қидирарди. Безовта. Гоҳ эшик олдига бориб хаёлга толади, гоҳ токчадаги пиёлага солиб қўйилган гулга қарайди. Маъшуқаси ўша ошноқ қўллари билан ҳадя этган гул. Тўрт ҳафтадан ошябди. Равшаннинг назарида ҳозиргина узилгандай. У гулга яқинлашди, авайлаб энгашиб ҳидлади. Қулоғи остида Гулбодомнинг

гулни узата туриб айтган сўзлари жараанглади: «Олинг, ўзим пайванд қилганман. Истасангиз, пайвандлашни сизга ҳам ўргатаман, майлими? Хоҳлаган пайтингизда».

Равшаннинг эти жунжикиб кетди. Шу гулни ола туриб Равшаннинг қўли Гулбодомнинг жуда чиройли бармоқларига тегиб кетганда, қиз сескангандай Равшанга аллақандай бир назокат билан қараб: «Энди ҳеч ҳам олдингизга чиқмайман!» дея бурилиб ичкарига кириб кетган эди. Бир ҳафтадан кейин у Гулбодомни гул пайвандлашни ўргатганида кўрди. Қиз ҳар бир ҳаракатидан кейин Равшанга чарақлаб турган меҳр тўла кўзлари билан «билиб олдингизми?» дегандай қараб қўярди. Ундан кейинги учрашув эса уларни бир-бирига мангуликка қовуштиргандай бўлди. Гулбодом жон олғувчи шахло кўзларини тикиб: «Бир умр ёнингизда бўлай, Равшан ака!» деганда унинг қалби уришдан тўхтагандай бўлди. Қизнинг қўлларини панжалари орасига олиб сиқди, муаттар сочларини силади. Бу дамлар ширин тушдай липиллаб ўтди-ю, аммо ўтли ҳарорати Равшан қалбига ўт ёқди.

Равшан чуқур уҳ тортиб, эшикка чиқиб кетди. У гоҳ худ, гоҳ бехуд, маст одамдай гандиракларди. Гулбодомни қутқариш учун қаерга ва кимга борсин? Ким унинг арз-додини тинглаб, дардига малҳам бўларди? Кун бўйи уйда ётиб, қизни қутқариш йўлини ахтарди. Чигалнинг учини тополмай, кўчага чиқиб кетаётганида Раҳмон тоға уни тўхтатди.

— Ўғлим Равшан, бери кел. Нодонлик қилма, сени пойлаётганлар йўқ, деб ўйлайсанми, ўғлим?

Тўлиб турган Равшан дадасига ёрилди:

— Дадажон, этларимни бурдаламайдими! Нимталаб чуқурга ташламайдими! Мурдадан сира фарқи қолмаган бу гавдани не қилай?

— Эр киши бошига иш тушганда оғир бўлади, ўғлим. Бу телбаликдан не фойда? Идрок этиб, мушкулнинг олдини олмоқ пайига тушиш керак. Фозил одамнинг фазилати шундай бўлади, ўғлим, қани, бери кел. Боя Ҳодикул амакинг чиққан эди, адоий тамом бўлибди шўрлик. Довдираб қолганидан қўллари қалтирайди, икки кундаёқ кўзлари пириллайдиган бўлиб қолибди, ё оллоҳ, ҳеч бир бандасининг бошига тушмасин. Нуқул лабларини тишлайди, бармоқларини ишқалайди, азбаройи раҳмим келганидан кўзларимга биров сих тиқиб олгандай ловиллайди. Бир чорасини қилмаса бўлмайди, болам. Қараб турмиш инсофдан эмас. Атайин кеч киришини кутиб

ўтирдим. Ҳозир шаҳарга тушиб, тўғри Абдурахмон акавнинг олдига борасан. Дуо айтиб, яна келдим, дейсан. Зора у бирор чорасини топиб қўйган бўлса, болам, ҳар ҳолда шаҳарлик, эсли-ҳушликкина одам. Қани, бора қол энди, бугун қайтма, эртага кеч кирганда қайтарсан.

Дадасининг бу сўзлари Равшанга гўё қанот тақди. У шаҳарга бориши билан Абдурахмон Гулбодомни қутқариб олдига солиб берадигандай ич-ичидан севиниб:

— Раҳмат, дадажон, мен кетдим,— дея қийинмоқ учун ичкарига кириб кетди.

Равшан шаҳарга олиб борадиган чап томондаги катта кўчага буриламан, деганда харсанг устидаги қорага кўзи тушиб тўхтади. Яқинроқ бориб зеҳн солди. Бўри-дегни кўриб, бошда ҳайрон қолди, сўнгра шахдам бурилиб кетаман, деб турганда, Бўри-дев бошини кўтариб қолди.

— Равшанмисан? Нима қилиб юрибсан бу ерда?

Бўри-девнинг бу саволи уни кўриб ғазабланган Равшанни баттар тутақтириб юборди, кекини яширолмаё истезҳо билан жавоб қайтарди:

— Сизни кўргани келган эдим!

Бўри-дев бу истезҳонинг маъносини англаганидан чуқур бир уҳ тортиб, бошини эгди. Бир оз жимликдан сўнг сўзлади:

— Сен ҳам жароҳатланиб, илвираб қолган қалбимга туз сепмоқчимисан? Ахир бу сўққабош бангининг дардини тушунадиган бирор кимса бормикан? Нега мендан ҳамма ҳазар қилади? Нега менга ишонишмайди? Нега менинг ҳасрат тўла дилимни ёриб, мадда боғлаб ётган дардларимга биров малҳам қўймайди, нега? Айбим етимчалигимдами? Эсимни танимай, амир сарбозлари қанотда олиб юриб, менинг кўзларимга кенг дунёни остин-устун қилиб кўрсатишди. Улар менга: «Жамики одамлар амиримиз фармойиши билан қириб ташлаш учун яратилган, амримиз фармони — оллоҳнинг фармони», деб таълим бера бошлаганларида, ўн иккига қадам қўйган эдим. Ушунда арк дарвозасидан ташқаридаги жамики одам бөласи кўзимга олабўжи бўлиб кўриниб, ғазабим қайнардди. Садаф сопли исфаҳон қиличи билан нимталаб ташлагим келиб шердай хезланардим. Йилларим қиличбозлик билан ўтди. Инсон қони дарё-дарё оқиб, амир сарбозлари каллалардан минора ясаганда, мен унинг тепасига чиқиб, қаҳ-қаҳ отиб кулардим. Амударё бўйида хоразмийлар билан бўлган даҳшатли жангда бир тепаликдан туриб сон-

саноқсиз каллалар дарёга оқизилганда ўша тевалик «Қалла юмаланди» номини олди. Шу даҳшатли жангларнинг ҳаммасида мислсиз жанбозлик кўрсатганимга қарамай, амирнинг муҳим бир топиширини уддалай олмай қайтганимда кўчага улоқтириб ташландим. Шундагина инсонлик қадри нималигини тушуна бошладим, иним Равшанжон! Шафқат қўлингни бер, мени ўша шаҳарлик меҳмон Абдурахмоннинг ҳузурига бошла! Тирик мурда қилиб ташлаган гўрсўхталардан қасос олай! Нега мени бу қадар хўрлайсизлар, Равшанжон?!

Равшаннинг хаёли минг кўчага кириб чиқар, Бўри-дев ҳақида юз андишага борар, аммо унинг ҳозирги сўзлари Равшанни анча юмшатган эди. Шу топда бир йўла барча гуноҳларидан кечипта ҳам тайёр тургандай, секин Бўри-девинг ёнига келиб ўтирди.

У ҳозир қаршисида ўтирган кимсанинг бошини сийлашга ҳам мойил бўлиб мулоимлик билан сўз бошлади:

— Қўйинг, Бўри ака, ундай демавг, ҳозир сизни бутун қишлоқ гапирди. Мана, кашандаликни ташладингиз. Тирикчилик бўлса, ҳаммамизнинг аҳволимиз бир. Кечаги талон-таровдан кейин бутун қишлоқда бир кафт дон қолмади. Начора?

— Оҳ, иним Равшан, қани эди менинг дардим фақат шунинг ўзи бўлса, ҳозир ҳам шаҳардан келяпман. Шу тўтиё тупроғимни лоақал ҳафтада бир марта бир кечегина ҳидлаб ётиш учун келаман. Мени ким кутарди? Ахир, мен...— Бўри-дев бош чайқаб тескари қаради.— Йўқ, айтолмайман, йўқ, йўқ...— унинг овози қалтираб кетди.— Мен улар билан ҳисоб-китобни ўзим тўғрилаб қўймоқчиман, ҳа, менинг айбим йўқ. Бу аданган бандасини худойим кечирар ахир, менинг раҳнамойим кўппак эди, не қилай?

Равшан миясида чақмоқ чақилгандай Гулсанам дағи этилган кун Бўри-девинг Зокирбой билан бир лаҳзалик узук-юлуқ суҳбатини эслади. Ҳамма гапни суриштириб билмоқчи ҳам бўлди-ю, Бўри-девинг ҳозирги вазияти бунга монелик қилди. Ора йўлда қолиб аданган йўловчидай гангиб, нима қиларини билмай бош чайқади. Бир оз жимликдан сўнг Бўри-девага гапирар бошлади:

— Бўри ака, замон побоз, деб тунов кун Абдурахмон ака айтган гаплар қулоғим остида ҳали-ҳали сира нари кетмайди. Атрофга қараб одамни ваҳм босади. Қаёққа боқманг, жулдур кийимли оёқялангни кўрасиз. Унинг бисоти чурук кўрпа-ёстиғию илма-тепшк намати. Жонили жабборга бериб бой хизматини қилади. Ён-веридагилар

заминдорнинг айтганидай иш қилмаса, ундан ўпкалайди ҳам. Нега? Наҳотки бутун қишлоқ йиғилса, Зокирбойдай беш-ўн нафар қутурган итларнинг таъзирини беролмаса? Қурби етмайдими? Етади, жазм қилмайди ҳеч ким бу ишга. Анави кунги шаҳарлик меҳмоннинг сўзлари эсингиздами?— дея Равшан Бўри-девга қараб қолди. Бўри-дев бош силкигач, сўзини давом эттирди:— Атроф-шаҳарларнинг мен билан сизга ўхшаган ялангоёқлари бойлар жабридан қутулибди. Сабаб, баҳамжиҳат бўлиб, золимга мушт кўтарган. Бизнинг муштларимиз бўлса яккаланиб қолипти. Мана, мен ҳам сизга ўхшаб қишлоғимга киролмай юрибман. Ахир қачонгача бу жабр-си-тамларга бардош берамиз?

Бўри-дев ўрнидан туриб Равшаннинг елкасига қўл ташлади.

— Отанга минг раҳмат, Равшанжон. Ахир боя айтдим, ўша бебаҳо одамни қидирашман, деб. Бошла Абдурахмоннинг олдида мени ҳам. Золимга ўқталган муштларим тошга айланади!

— Бўлмаса, тингланг, Бўри ака!

— Қулоғим сенда, укажон!

— Имомқозихон қишлоғидан кеча одам келган эди. Мен эртага бориб, беш-ўн киши билан сўзлашиб, Абдурахмон аканинг гапларини уқтирмоқчи эдим. Шу кунларда қишлоқда кундузи кўринишим хавфли бўлиб қолди. Сиз чошгоҳда бизнинг дарвоза олдида турасиз. Қаландар кийимидаги бир киши келиб, садақа сўрайди. Сиз тескари ўгирилиб, «Тўрвали гадоё тўрвасиз гадоёдан нон тилайдими?» деб тураверасиз. Ҳалиги қаландар: «Койинманг, ука, қоринни берган парвардигорим ризқини ҳам берар», деб кетаётганда тўхтатиб, уйга таклиф этасиз. Йўлакка киргач, у сизнинг қаерга боришингизни айтади. Дадил бориб Абдурахмон ака айтган гапларни тўпланганларга отказасиз, улар ҳам махсус одамлар тайёрлаб, ён қишлоқларга чиқарсин. Қаттиқ тайинлайсиз. Шундай қилиб ўзимиздан кўпаямиз.

— Ҳаммаси тушунарли, Равшанжон. Кўнглинг тўқ бўлсин, айтганингдай қиламан.

— Бўлмаса мен кетдим, Бўри ака. Абдурахмон аканикига бориб, янги топшириқлар олиб келаман. Гулбодсдан ҳам бирор дарак бўлармикан, деб кетяпман. Хайр.— Шундай деди-ю, Равшан бир оз ўйланиб қолди. Сўнгра Бўри-девга:— Кечга томон шаҳарга тушинг, Абдурахмон ака билан таништириб қўяман,— деб йўлни тушунтирди.

— Раҳмат, иним Равшанжон, раҳмат!— дея олди Бўри-дев. Яна ҳаяжонланиб, энтикиб гапирди:— Бора қой бўлмаса, жуда тонгга қолиб кетма тагин.

Равшан катта йўлга чиққанда ой хира ёғду сочиб турарди.

2

Бухоро уйқуда. Шарқнинг бу кўҳна мудроқ шаҳри ҳеч нарсадан хабари йўқдай осуда ётибди. Томлари баланд-баланд иморатлар қўйнида тирикчилик ташвишида ҳар ким ўз ҳунари билан машғул.

Пўстиндўзон маҳалласидан ўта туриб, Равшан шулар ҳақида ўйлади. Бу маҳалладаги каттадан-кичик ҳамма пўстин тикишидан шу номни олган. Шундан сал нарида Мисгарон, яна шунга ўхшаш маҳаллалар борки, бу жафокаш шаҳар халқининг меҳнаткашлигидан, қашшоқлигидан бир нишона. Равшан зим-зиё кўчалардан ўтиб, Регистонга яқинлашганда, юраги қаттиқ ура бошлади. Арк рўпарсидаги ҳовуз олдига келиб тўхтади. Катта қўнғир дарвоза берк. Баланд деворлар ҳайбатли қоядай атрофга ваҳм солиб турибди. Шу даҳшатли девор ортида унга яқин ва мунис бир киши бедор ўтиргандай туюлди назарида. Маъюс арк томон юрди. Тўсатдан Равшанни:

— Ким бу бемаҳалда юрган?— деб бесўнақай тоқига жўр бўлган овоз тўхтатди. Икки ёнида ер остидан чиққандай девдай икки соқчи пайдо бўлди. Равшан уларга ҳали жавоб бериб улгурмай, соқчилардан бири:

— Адашиб қолгандир, юр, ўзинг ҳам, пашша учса амиримнинг уйқуси бузилмасин, деб ҳаллослайдиган бўлиб қолибсан,— дея иккинчисини бошлаб кетди.

Равшан аркдан анча нари кетган бўлса-да, ҳамон кўзларини ундан узолмай одимлар, юрагининг бир парчаси узилиб қолгандай, энтика-энтика нафас олар эди. Шу тариқа у Бозоринавга етганини ҳам сезмай қолди. Шаҳарни кесиб ўтган ариқ бўйига келиб ўтирди. Бу ариқ кўчадан шу қадар пастда оқардики, Равшан ҳарчанд қулоқ солмасин, сувнинг унга ором бериб шилдирашини эшитолмади. Хомуш ўрнидан турди. Масжиддан ўтиб, гиштин деворли ҳовлининг дарвозасини тақиллатди.

Ичкаридан биров: «Ким?» деди-ю, бегона овоз эшитгач, иккилавиб жим қолди.

— Мен, Абдурахмон ака, Равшанман.

Занжир шарақлаб, катта дарвозанинг бир тавақаси очилди. Равшан ичкарига киргач, Абдурахмон қўлидаги фонусни унинг юзига тутиб:

— Э, сизмиднгиз! Ҳа, ҳа, овозингиздан танимабман, қани, ичкарига,— деб дарвозани занжирлаб, Равшанни узун йўлакдан ичкарига бошлади.

Абдурахмон меҳмонни ҳовлига кираверишдаги ўнг томонда жойлашган уйга таклиф этди. Кичкинагина чирокни ёқиб, сандал устидаги гулдор мис баркашга қўйиб, Равшанга савол назари билан тикилди.

Равшан ўнгайсизланиб сўз бошлади:

— Узр, бемаҳалда безовта қилдим. Айтган гапларингизни Исмат бобога етказдим. Имомқозихонага Бўри-девни тайин этдим. Афв этасиз, сиздан берухсат уни ҳузурингизга келишга буюрдим.

Абдурахмон қалби ўт ичида ёнаётган бу ўспиринга завқ билан тикилиб тургач, секин уқтирди:

— Равшанжон, сиздан кўнглим тўқ, идрок билан интиқишингизга имоним комил. Сиз танлаган одамга ишонман.

— Раҳмат, Абдурахмон ака, бундан буён ҳам айтганларингизни бажаришга бажону дил тайёрман. Ўзимга ўхшаган жабрдийдаларни тўплайман, қишлоқларга жабр соламан!

— Ҳимматингизга балли, Равшанжон. Ҳамиша ўз бахтингизни эл бахтидан қидиринг. Эл бахтли бўлмай, бизларнинг бахтли бўлишимиз бир афсона.— Абдурахмон қуюқ қошларини бир оз чимириб ўйланиб қолди.— Бир нарсани сира унутманг, Равшанжон! Биз бошлаган хайрли иш орқамиздан мингларни эргаштиришни талаб этади. Бинобарин, замондан куйган Бўри-дев сингарларни атрофимизга қанчалик кўп тўпласак, қувватимиз шунчалик ортаверади. Кўпроқ одам тўплашимиз лозим. Уларнинг ҳаммаси барабар «хуррият» деганда, акси саҳидан Бухоро оёққа қалқисин. Ишимизнинг ривож шунда.

— Тушундим, Абдурахмон ака. Бутун қишлоқ шу гапга мунтазир.

Равшан дадаси айтган гапни қай тарзда етказишни ўйлаб турган эди, Абдурахмоннинг ўзи:

— Хўш, қишлоқда нима гап, дадангиз тинчмилар?— деб қолди.

— Худога шукур, тинчлик, фақат дадамлар Гулбодом важдан бир оз безовталаниб сиздан кўмак тиламоқчилар.

— Хўш, хўш?

— Эсингиздами, қишлоққа борганингизда Ҳодиқул деган бир киши билан тортишиб қолган эдингиз. Шунинг қизини амир одамлари олиб кетди.

— Ҳаммасидан хабарим бор, Равшанжон. Одамларнинг бор-йўғини шилиб, бунинг устига бир камбағалнинг қизини қарзи бадалига олишган. Демак, бу ўша камбағал Ҳодиқулнинг қизи экан-да?

— Ҳа, ҳа, сиз қаёқдан биласиз? Гулбодом жуда ақлли, идрокли қиз,— дея шошилиб Абдураҳмонга изоҳ берди Равшан.— Ўша куни аркка олиб кетишди,— деб ух тортди.

— Йўқ, Равшанжон, ўша куни қизни Зокирбойникига олиб кириб ясантиришган. Бугун анча қимматбаҳо нарсалар билан амирга тортиқ қилиш учун аркка олиб мелишди.

Равшан Зокирбойнинг номини эшитиши ҳамано муштини тугиб ўрнидан туриб кетди. Унинг аъзойи бадани дағ-дағ титрарди.

— Ўтиринг, Равшанжон, ҳар нарсага бунақа қизишиб кетманг, беҳуда кучанмоқ бел синдиради. Ҳамиша эсингизда тутингки, кўп ишларни ҳал этишда жасорат бўлмаса ҳам ақлнинг ўзи билангина кифояланмоқ мумкин, аммо ақл ишлатмай жасоратнинг ўзи билан чекланмоқ бу подонликнинг аломати,— деб Абдураҳмон уни яна сандал ёнига ўтқазди. Равшанга синовчан назар билан тикилди:

— У қиз кимингиз бўлади?

Равшан қизариб, ерга қаради.

— Ҳа, бундоқ денг... Оғир бўлинг. Аввал зимдан кузатмоқ даркор, Равшанжон. Ана шундан кейин аниқ маълумотлар билан амалий ишга киришилади. Сизнинг бу муштларингиз уларга чумолининг бир оёғичалик ҳам эён етказолмайди. Аммо ўзингизни нобуд қиласиз. Сиз бу томондан хотиржам бўлинг. Гулбодомни аркдан қочариш учун бизнинг тегишли одамлар хабардор қилинган, эртага кечқурун ҳаммомга олиб чиқиляётганда олиб қочилади. Аммо...— Абдураҳмон шундай деди-ю, ўйланиб қолди.— Сарбозлардан бир оз кўнглимиз нотинч, айниқса арк атрофида баъзан пайдо бўлиб қоладиган миршалар ҳам ишнинг пачавасини чиқаришлари эҳтимолдан холи эмас. Биз ҳам қуролланган икки-уч одам тайинламоғимиз даркор.

— Мен бора қолай!

Равшаннинг бу жасоратидан Абдураҳмон мамнун

бўлиб унга боққан эди, Равшан соддадиллик билан сўзида давом этди:

— Шундай дейишимга сабаб, эртага Бўри ака келади, у аркни яхши билади. Бирга борардик.

Абдураҳмон қошларини чимирганча, ўйланиб қолди.

— Бўлмаса бугун дам олинг, эртага айтган одамингиз билан гаплашгач, режаларимизни тузиб олармиз.

— Хўн бўлади, Абдураҳмон ака...

Бу тун Равшан учун қанчалик оғир кечган бўлса, кун ундан ҳам оғирроқ ўтди. Ниҳоят, оқшомда Бўри-девининг кириб келиши Равшаннинг руҳини анча тетиклантирди.

Абдураҳмон билан Бўри-дев ўртасидаги қисқа танишувдан сўнг маслаҳатга ўтилди.

Абдураҳмон Равшан билан Бўри-девга режаларини уқтирди. Тунда арк олдида қандай учрашиш йўлларини айтиб, ўрнидан турди. Чиқиб кета туриб яна уларга мурожаат қилди:

— Гулбодомнинг қаерда туриши кераклигини олдиндан келишилган. Қишлоққа бориши хавфли. Бу гаини Раҳмон тоға билса майли-ю, аммо эҳтиёт шарт, ҳозирча Ҳодиқул акага зинҳор айта кўрманглар. Вақт-соати етгач, ўзимиз айтамыз. Қани, энди бирпас мизгиб олинглар, тун яримдан ошганда, ишга тушамиз. Эртага ҳеч нарса билмагандай шаҳар кезинглар, сиз Равшанжон, шомда уйга келинг. Йиғилишимиз бор. Сиз, Бўри ака, қишлоққа борганингиз маъқул. Гумонсирашмасин.

— Маъқул, Абдураҳмон ака!

Абдураҳмон чироқни ўчириб, ташқарига чиқди...

3

Равшан кундузи шаҳар айланиш ниятида кўчага чиқди. Қаймоқ бозоридан ўтиб, Масжиди калонга яқинлашганда изғиринли совуқ олк келаётган қор ерни оқартира бошлаган, шох-бutoқлари яланғочланиб қолган дарахтларга кўниб, кўзни жимирлатар эди. Пахтали камзулларига ўралиб, қулоқларини ишқалаб турган бир тўп одамни кўриб, Равшан ҳам беихтиёр тўхтади. Бундай кезларда кўпинча амир фармонига мувофиқ сазойи қилинган киши одамлар кўзи олдида жазоланарди. Кейинги бир неча ой ичида бундай жазолар сони шу қадар кўнайиб кетган эдики, амир сарбозлари аввал одам тўшлаб, сўнгра жазоланувчини майдонга олиб чиқар эдилар. Равшан қайси куни ўтин олиб келганда шундай

тўда қаторида Регистонга қувиб олиб борилган эди. Етмиш беш даррага ҳукм қилинган бандини кўргандаёқ юрак-бағри эзилиб, тескари қараб олган эди. Шунини хотирлаб, масжид рўпарасидаги мадрасанинг ўнг томонидан чиқиб кетиш ниятида энди бурилган эди, бир тўп сарбоз уни оломон ичига ҳайдади. Оёқларидан совуқ ўтган Равшан чор-ночор ер депсиниб туриб қолди.

Кўп ўтмади. Масжиди калон томонидан Минори калон¹ томонга икки киши ўтди. Уларнинг ишораси билан икки сарбоз орзи каноп билан чандилган катта қопни олиб келиб ҳалиги кишиларнинг оёғи остига ташлади. Сўнгра яна тўрт сарбоз чиқиб, саф тортди.

Оломон ичида ғала-ғовур бошланди. Одамлар ғамгин кўзларини ерга тикиб, афсус билан бош чайқаб, бир-бирларига қараб қўярдилар. Маросим узоққа чўзилмади. Зарбоф тўнли киши олдинроққа чиқиб, халойиққа мурожаат қилди:

— Амиралмўъминининг содиқ фуқаролари! Назира Даврон қизи шариатимизни оёқ ости этиб, ўзбошимчалик қилгани туфайли олампаноҳимиз, етти иқлим амири Олимхон ҳазратларининг фармони муборақларига биноан қопга солиниб, шу минорадан ташланур. Муқаддас динимизни поймол этиб, итоатдан бош тортган кимсанинг жавоси шул.

Фармон ўқиб бўлингач, қопни олиб чиққан бояги икки сарбоз жазоланувчини минора зинасига олиб чиқадиغان кичик эшик олдиғача олиб келишди, сўнгра бири орқалаб, иккинчиси унинг ортидан ичкарига киришди.

Минора остидаги майдонда тўпланган неча ўнлаб одам орасида юракни эзиб юборгудай сукунат дақиқалари бошланди. Ҳамманинг кўзи минорада. Гўё тўпланганлар нафас олишни унутган. Кимдир кўкка қараб, минорага ишора қилди. Қўрқувдан олазарак кўзлар юқорига қадалди. Фармон ўқиган ҳалиги зарбоф тўнли кишининг қўли пастга туширилиши билан бир юз бир айланма зинадан олиб чиқилиб, минора учидаги туйнуклардан бирига тиралган қоп пастга отилди. Одам овозига ўхшамаган аллақандай бир даҳшатли чинқириқни, фарёдни ҳамма аниқ эшитиб ерга қаради. Оломон ичидан бир боланинг «Опажон!» деган овози ҳаммани ўша ёққа қаратди.

¹ Минори калон — 1127 йилда қурилган бўлиб, шаҳар ташқарисини шу ердан туриб кузатишган. Унинг баландлиги қирқ олти ярим метр. Кейинги йилларда, инқилоб арафасида қаттиқ жазолаганлар шу минорадан қопга солиб ташланганидан халқ ичида «Ажал минораси» деб ном олган.

Ун уч-үн түрт ёшлар чамасидаги йигитча ўзидан кетиб йиқилди. Равшан югуриб бориб, уни даст кўтарди, оломон ичидан олиб чиқиб, чеккароқдаги супага ётқазди, қор ҳовучлаб кўкраги, юзларига ишқалай бошлади. Бола бир оз ўзига келгач, уни опичиб, ҳозиргина келган йўлига қайтди. Хилватроқ тор кўчага бурилди-да, уни бир супача устига ўтқазиб, ҳовучида қор олиб, болага ишора қилди. Бола итоаткорлик билан қорни олиб, оғзига солди. Халқаланиб келаётган кўз ёшларини тиёлмай, ҳиқиллаб: «Онажон, онажон, дадажон!»— дерди.

Равшан унинг бошини силаб, бағрига босди. Сўнгра ёнига ўтириб:

— Опанг нима қилган эди?— деб сўради.

— Опамни Салим деган қўшнимизга энди тўй қилаётганда Халимжон заргар деган бойдан совчи келди. Аввал дадам «йўқ», деган эдилар, кўп одам келиб, у кишини кўндирди. Кейин бирдан опам йўқолиб қолдилар. Эртасига Шергирон дарвозаси олдида опамни тутиб олишибди. Дадамни ҳам, опамни ҳам амирнинг одамлари зиндонга ташладилар.— Бола яна:— Онажон, онажон, дадажон!— дея йиғлаб юборди.

Равшан унинг бошини силаб юпатди:

— Хафа бўлма, укажон, онанг билан дадангни чиқариб юборишади. Ҳозир ким билан турибсан?

— Холам билан,— деди-ю, бола ўрнидан туриб индамай кетди.

Равшан тақдирнинг аччиқ ҳукмига ҳавола қилинган бу шўринг қурғурни юпатишни ҳам, қайтариб олиб келиб супага ўтқазилгани ҳам, бирга боришни ҳам билмай, гамгин кўзларини у кетган томондан анчагача узолмай қолди.

Икки-уч кун ичида содир бўлган воқеалар Равшанни тамоман эсанкиратиб қўйган эди. Буларнинг ичида Гулбодомдан ажралиш унинг учун энг даҳшатлиси эди. Гулбодом олиб кетилган тунда унинг хаёлини қизик қутқариш йўлларини ахтаришгина қамраб олган. Бироқ Бўри-дев билан учрашув, Абдурахмон билан бўлган икки суҳбат, ниҳоят, Ажал минораси... Қалбида қарама-қарши фикрлар тўфони пайдо бўлиб, борган сари уни қийнай бошлади.

Нима қилиш керак? Равшан лўқиллаб оғриётган чаккаларини муштумлари билан сиқиб, кўзларини юмди. Дарё оқимида қараб хас-чўпдай оқаверсинми? Ота-бобоси шу зайлда ўтди-ку! Шу муаммо фикрнинг ўзидаёқ Равшан ўзининг журъатсизлигидан уялгандай ерга қаради.

«Йўқ, — деди ниҳоят тишини тишига босиб, — қон қақшаб тошган бир бурда новига ўзи эга бўлмаган ҳамқишлоқларимнинг дарёдай оқаётган кўз ёшларини кўриб томошабини бўлиб туришим марднинг иши эмас. Майли, мени бурдалаб ташласинлар, таним зиндонда чирисин, аммо одамларнинг бахтиёр кулгисини кўришни истайман. Вақти келиб, «Ғафлат уйқусидан уйғон!» деганларида, ҳамқишлоқларимни оёққа турғазига қурбим етади! Ҳамма шу сўзга маҳтал. Ахир сабр косаси тўлмаган ким бор?!»

Равшан ўйлаган сари кўз олдида содир бўлаётган воқеалар аллақандай, сирли нардага ўралган жумбоқдай тутқич бермай, турли қирралари билан жилолапиб, ўнинг фикрларини остин-устун қилиб ташлар, чуқурроқ ўйлашга киришганда, назарида Гулбодом сиймоси «Мени хўрламоқчи бўлганлардан қасос олиш учун журъат этолмаяпсизми?» деяётгандай ловиллаб ёниб кетар эди. Бундай кезларда у бир нуқтага тикилганича узоқ жим қоларди.

Равшан Абдурахмон билан бўлган суҳбатни эслай бошлади. Қандай яхши одамлар бор-а! Бу фикр унга атрофидаги барча яқин одамларни жамлаб бергандай бўлди. Буларнинг қаршисида Зокирбой, Бузрукхўжа, амир ва унинг арқони давлати, бугун минора остида фармони олийни ўқиб эшиттирган ўша зарбоф тўнли киши мушгумини кўрсатиб, ўдағайлаб турарди.

Бу одамлар шу топда унинг рўпарасида пайдо бўлгандай Равшан ўрнидан турди. Барала: «Булар ёмон одамлар, ҳа, опангни ўлдирган, онангни, дадангни зиндонга ташлаган, Гулбодомга чангал солмоқчи бўлганлар шулар!» деганча бола кетган томонга югурди. Қаймоқ бозорида ҳалиги сўзларини такрорларкан, акси садоси мадраса пештоқидан жаранглаб, уни ўзига келтирди. Равшан мадраса супасида бирпас ўтирди. Қор изғирини анча тишган бўлса-да, эт чимчилайдиган совуқ усти юпунларга ўчакишгандай уларни зир югуртирар, одамлар бошларини камзуллари ёқасига тортганча уйларига ошиқишар эди. Равшан ўтирган супа улкан харсанг тошлардан қурилганидан қор учқунлари унда турмас, шамол супуриб-сидираётгандай сийқаланган тошларни ялтиллаб кўяради. Мадраса ҳужраларининг кўчага қараган кичик дарчалари берк. Бинонинг баланд пештоқига келиб қўнган олақарга уст-устига қағиллаб, пастга учиб тушди. Қор уюмини тумшуги билан титкилай бошлади.

Шиддатли қор совуғи Равшаннинг этини сескантир-

масди. Гўё ҳозир Гулбодом шу кўчадан ўтадигандай, у катта йўлга кўз тикиб ўтирарди.

Бозоринав масжидининг пастаккива мезанасига чиқиб, шом азонини айтган сўфининг йиғлоқи овози уни ўзига келтирди. Равшан Абдурахмонлар кўчасига кирганда одам одамни танимасди.

4

Равшан уйга кирса, қизгин баҳс давом этаётган экан. Бирпас даҳлизда туриб, кўзи билан Абдурахмонни қидирди. Ўтирганлар орасида кўринмади. Меҳмонларнинг диққатини жалб этмаслик учун энди эшик томон бурилган эди, Абдурахмон чойнак кўтариб кирди.

— Келдингизми, Равшанжон, қани, бу ёққа ўта қолинг.

Равшан Абдурахмон кўрсатган жойга ўрнашиб олгач, ўзига нотаниш одамларга бир-бир кўз югуртира бошлади. Унинг диққатини тўрда ўтирган Абдурахмон ёшидаги киши кўпроқ жалб этди. Бу одамнинг катта-катта кўзлари ўйчан боқарди. Ёнидагиларнинг гапларига ҳам бош қимирлатиш билан жавоб қайтариб, яна ўз ўйи билан бўларди.

— Бу киши ким, Абдурахмон ака?— Равшан шивирлаб сўради.

— Зайниддин, бизнинг фаол, йўл бошловчи одамларимиздан бири. Сизнинг тўғрингизда ҳам гапириб, ижозат олганман бу кишидан.

Бу гапдан сўнг Абдурахмон Зайниддин деб таништирган киши Равшаннинг кўзи олдида яна ҳам салобатлироқ, ҳуррият тўғрисида ҳамма гапни шу одам тўлатўкис биладигандай, ҳозир ҳам шулар ҳақида чуқур ўйга толгандай туюлди. Равшан зимдан бир-икки унга қараб олгач, ўзини мустаҳкам қўрган ичида ўтиргандай ҳис этди. Бу ерга на Зокирбой, на Бузрукхўжа кела олади. Амирнинг ўзи ҳам ўйлашиб қадам босса керак бу ерларга. Равшан хаёлидан тезгина ўтган бу фикр билакларига куч-қувват югуртиргандай эгилган бошини тик кўтарди.

— Муҳтарам биродарлар!— дея Зайниддин вазмин сўз бошлади,— бугунги масала фавқулодда махфий сақланишини ҳисобга олиб, йиғинимизга жамиятимизнинг синовдан ўтган ишончли одамларинигина чақирдик.

Равшан ялт этиб Абдурахмонга қараган эди, у жилмайибгина бош чайқаб қўйди. Энди Равшан ҳаммага ўз туғишганларидай бир-бир боқди, сўнгра Зайниддиннинг

сўзлари унга ҳам тааллуқли эканлигини ҳис этиб, бутун тавдаси билан ўша томонга энгашиб, ўрнашиб олди.

— Бинобарин, дўстлар!— дея сўзини давом эттирди Зайниддин.— Бугун Самарқанд инқилоб марказига айланди. Россия империясига қарам бўлган Туркистон ўлкасига кирган Самарқандда инқилоб ғалаба қилганига бир неча ой бўлди. Бухоро учун бу бир офтобдай нур ёғдирмоқда. Эндиликда ҳуррият олиш ҳақ гап экан, дейдиганлар кўпаймоқда. Амир зулмидан сабр косаси тўлган халқ бутун Бухорода дарё тўлқинидай чайқалиб турибди. Амиратнинг ғазоби неча чандон ошиб бораётганининг бойси ҳам шу. Аммо жабр-зулм қанча кучайса, норозилик тўлқини тобора авжига минишини шошиб қолган арк аъёнлари унутишмоқда. Биз учун баайни зарур нарса ҳам шу. Энди, дўстлар, инқилоб марказига мадад қўлини сўраб мурожаат қилишимизнинг вақт-соати етди. У ерда қизил гвардиячилар тузилибди. Биз ҳам ўшаларга кўшилишга интилмоғимиз, бундай гвардияларни ўзимизда ҳам барпо этмоғимиз даркор. Огоҳ бўлинглар, яна бир неча ҳафтадан сўнг, баҳор кириши билан амир инқилобчиларни териб олиш учун ҳийла тузоғи ҳозирламоқда. Яъни, ўзини тараққийпарвар одамлар деб халойиқнинг кўзини чалғитиб юрган бир тўп одамлар: «Амир ислоҳот этди, намойишга чиқиб, бу ислоҳотни қутламоқ зарур», деб инқилобий кучларни намойишга чақирадилар. Эҳтиёт бўлмоқ зарур. Инқилобий кучларни қўлга киритиш учун қўйилган тузоқ ана шу. Бу ҳақда ҳамма одамларимизни мумкин қадар тез огоҳ этишимиз лозим ва халойиқнинг бу намойишга чиқмаслигини таъкидламоқ даркор. Унутманглар, амир лашкарлари ортида газотталаб муллаваччалар туради. Бу катта тўфонга пухта ҳозирлик кўрилмоқда.— Зайниддин ўтирганларга бир-бир кўз югуртиб олгач, Абдурахмонга қаради.— Энди Самарқанд билан ким алоқа боғлашини аниқлаб олсак.

Бу масъулиятли савол ўтирганлардан ҳар бирини чуқур ўйлантриб қўйган бўлса-да, жавобига ҳеч ким ошиқмас, тўғрироғи, журъат этолмас эди. Ниҳоят, Абдурахмоннинг: «Бу борада маслаҳатни ўзингиздан сўрардик», деган сўзларидан сўнг ҳамманинг фикрида шу бўлганиданми, ўтирганлар бир оғиздан маъқуллаб, Зайниддинга қараб қолишди.

— Яхши,— деди Зайниддин бир лаҳза жимликдан сўнг.— Менга кўрсатган ишончларингиздан бағоят миннатдорман. Агар рухсат этсангизлар, Абдурахмон ҳамроҳ бўлса.

Бу сўз биринчи галда Равшанни шу қадар қувонтирдими, у «Абдурахмон ака!» деб юборганини сезмай қолди. Йигилганлар ҳам Абдурахмонга қараб «борсинлар», деб кўйганларидан сўнг Зайниддин яна миннатдорчилик билдириб, ўрнидан турди, қолганлар ҳам ўринларидан кўзгалдилар.

Зайниддин Равшаннинг ёнидан ўта туриб:

— Айтган йигитингиз шу кишимидилар?— деди Абдурахмонга.

Абдурахмон бош силкиб, Равшанга қараб кўйди. Равшан бир оз қизариб, кўзларини Зайниддиндан яширишга интилди.

— Тортинчоқлик ишга зиён келтиради, мулла Равшан,— деб Зайниддин унинг елкасига қўл ташлади.

Хиёл ўтмай ёлғиз қолган Равшан нима қилишини билмай турганда, Абдурахмон кирди.

— Шаҳардан чиқишда жуда эҳтиёт бўлинг. Гулбодомнинг ҳарамдан ғойиб бўлгани ҳақида кечқурун ҳам бир неча бор жар солишди. Жарчилар ҳамон кўчада. Сарбозлар зир югуриб қолган. Ҳозирча сиз ва Бўри ака қулатган беш сарбознинг ўлими ҳақида ҳеч гап йўқ. Улар зимдан иш бошлаганга ўхшайди, эҳтиёт яхши.

— Хўп бўлади, Абдурахмон ака!

Абдурахмон Равшанга ер остидан бир қараб олгач, ташқарига чиқаётғиб, Равшанга қараб хиёл жилмайди:— Сиз шунда тулинг-чи...— деди-ю, супа томон юрди.

Равшан ҳеч нарсага тушунолмаб турганида тўсатдан остонада Гулбодом пайдо бўлди.

— Ассалому алайкум, Равшан ака, тинчмисизлар, дадамлар яхшимилар?

— Ваалайкум ассалом, ўзингиз тинчмисиз?

Равшаннинг бояги жасоратидан асар қолмаган, у маъшуқаси олдида довдираб, кутилмаган бу учрашувдан ҳаяжонини босолмай энтикарди. У қанчалик интилмасин, бирор мос сўз топишга ожизлик қилар, боягина хаёлида чарх уриб, селдай ёғилиб турган сўз оқими шу топда аллақайёққа ғойиб бўлган, кўзи олдида ёрининг ажойиб сиймосигина ловиллаб ёниб, унга оташ пуркар эди. Равшан боягина тинимсиз ўйлаган сўзларини айтишга қарор қилди-ю, ўзини бир қадар босиб, ийманибгина:

— Хайрият, ўз кўзим билан кўрдим,— деб Гулбодомга яқинроқ борди.— Дадил бўлинг, қишлоқдан ташвишланманг, ёруғ кунга қараб кетяпмиз, ҳамма нарса орзу қилганингиздай бўлади.

— Айтганингиз келсин, Равшан ака! Сизнинг бу сўзларингиз кўнглимга далда беради. Сизни ўйласам, гайратим тошиб, чўлу тош кезиб, дод дегим келади, одам тўнлаб, ноинсофларни қириб ташланглар, уруғини қуритинглар, деб айюҳаннос солсам, дейман.

— Гайратингизга офарин, Гулбодом! Бу сўзларингиз менинг ҳам бир гайратимга ўн гайрат қўшди.

— Илоҳим душманларингиз зерипо бўлсин, ниятингизга етинг...

— Раҳмат. Яхши кунларда учрашайлик. Ҳозир сабрдан бўлак иложимиз йўқ. Дийдор кўришгунча хайр, Гулбодом.

— Хайр, Равшан ака, худо ёр бўлсин!

Гулбодом ўз халоскорларидан бири билан сўзлашганини билмас, Равшан ҳам Абдурахмон айтгандай тунги жасоратини тамоман сир сақлар эди.

Равшан кўчага чиққанда, ой ёғдуси эрталаб ёққан қор усиди жимирлаб, кўзни қамаштирар, қоровулларнинг шақилдоғию жарчининг узук-юлуқ овозигина тун сокинлигини бузиб, аллақандай нотинчликни ифода этиб турар эди.

Равшан арк ёнидан кесиб ўтиб, Самарқанд дарвозага чиқиш хаёлида Регистон томон юрди. У зиндонга етмай жарчининг бояги даҳшатли овозини эшитиб, тўхтаб қолди.

— Ҳу, шаҳардаги одамлар, эшитмадим деманглар, эшитганлар жилманглар. Кеча хуфтондан сўнг амиралмўъминин олампаноҳимиз ҳарамларидан тўрт заифа ғойиб бўлди. Билган ва кўрганлар бу ҳақда дарҳол ўрдага хабар қилсинлар, бунинг бадалига катта инъом олурлар. Бу худо беҳабар ожизаларни ўз паноҳига олмақчи бўлган ҳар бир кимса амиралмўъминининг аёвсиз қаҳр-ғазабларига дучор бўлғай... Ҳў, шаҳардаги одамлар, эшитмадим деманглар, эшитганлар жилманглар. Кеча хуфтондан сўнг...

Жарчининг овози тобора узоқлашиб, ниҳоят, эшитилмай қолгач, Равшан зиндонга олиб чиқадиған зинапоё харсангларидан бирига ўтириб, мийиғида кулиб, енгил нафас олди. Сўнгра ўрнидан туриб, йўлга тушди. Зум ўтмай шаҳарни ўраб олган даҳшатли балаңд деворлар ортда қолди. Равшан қуршовдан қутулган кишидай ҳар замон орқасига қайрилиб қарар, унинг қулоғи остида гоҳ ажал минорасидан тирик одамни ташлаш ҳақидаги фармони олийни ўқиган ўша зарбоф тўвли кишининг, гоҳ

жарчининг, гоҳ қон йиғлаган нотаниш боланинг овози жаранглаб, ваҳм босгандай қадамини борган сари тезлаштирар эди.

5

Ҳарамдан тўрт канизнинг йўқолиши халачликлар учун айниқса оғир кўчди. Қизларнинг қочишидан Бузрук-хўжанинг хабарсиз қолганини эшитган Зокирбой ўзини ҳомийси оёғи остига ташлади. Қишлоқда шубҳали одамлар тобора кўпаяётгани, Равшан ҳали ҳам типчимаганини айтиб, тинтув ўтказиш учун одам сўради. Чошгоҳда ўн бешта сараланган сарбоз билан қишлоққа кириб келган Зокирбой ҳар бир хонадонни ўзи синчиклаб кўздан кечирди. Унинг телбаларча ҳаракатини кўрган одамлар ўзларини кулгидан тиёлмай, секин тескари ўгирилиб олардилар.

Зокирбой бутун қишлоқни ағдар-тўнтар қилиб бўлгач: «Икки киши мен билан юрсин, қолганлар шу ерда дам олиб ўтирсин, қизнинг отасиникига борамиз», деб икки сарбозни орқасидан эргаштирди.

Ҳодиқул дарвоза олдида ўтириб, дам-бадам бош чайқар, кўзларида нам қолмаган эди. Раҳмон тоғанинг сўзларига бошини қимирлатибгина жавоб қайтарар, танасига заҳарли илон чирмашиб олгандай тўлганар эди. Бу гал у амир одамлари, қишлоқ катталарини кўрганда ўрнидан туриб қўл қовуштириб туриш одатини ҳам тарк этди.

Зокирбой унинг рўпарасида садақа сўраб келган тиланчидай бир лаҳза сўзсиз турди. Ҳодиқулнинг қимир этмай ўтирганини кўриб, бир-икки йўталди. Ҳодиқул бу ногаҳоний бахтсизликдан бошқа ҳеч нарсани идрок этмас, яккаю ягона қизи кўзи олдидан нари кетмас, унинг сўнгги бор арвадан туриб: «Дадажон, мени қутқаринг, дадажоним, мени олиб қолинг», деб қилган илтижолари қулоқлари остида жаранглаб, эс-ҳушини ўтирлаган эди. У нотавонлигидан ўкириб-ўкириб йиғлагиси келарди-ю, бироқ ўзини босар, ички дард яна уни гирдобига оларди.

— Қизингизни қаёққа қочирдингиз, Ҳодиқул?

Зокирбойнинг овози устидан бир челақ сув қуйгандай Ҳодиқулни эсанкиратиб юборди. Энди унинг кўзларида қўрқув, андиша эмас, нафрат, ғазаб чақнарди. Зокирбой томон икки қадам қўйган эди, Раҳмон тоға қўлидан тортди:

— Қўйинг, Ҳодиқул, ўзингизни босинг!

Рангида қон қолмаган Зокирбой энди Раҳмон тоғага ёпишди:

— Сиз билан ҳам алоҳида гаплашамиз, тоға!

Бу дағдаға Раҳмон тоғанинг суяк-суягидан ўтди-ю, аммо ўзини эшитмаганга олиб, тескари бурилган эди, Зокирбой унинг гирибонидан ушлади.

— Е ўғлинг билан Гулбодомни топиб берасан ёки суягингни зиндонда чиритаман, маккор!

— Худодан кўрқинг, Зокирбой, мен бир гуноҳсиз одамман. Ёқамни вайрон этишдан не фойда? Ўлимдан хабарим бор, бу гапдан хабарим йўқ.

— Хабарим йўқ?!

Зокирбой Раҳмон тоғани жон-жаҳди билан силтаган эди, у бориб дарахтга урилди. Ўрнидан турганда қутурган Зокирбой бориб, этигининг пошнаси билан елкасидан тешиб йиқитди, устига миниб олиб калта панжалари билан бўға бошлади.

— Айтасанми, йўқми, итдан тарқаган ёки жонингдан умидингни уздингми?

Раҳмон тоға нафас ололмай хириллар, Зокирбой эса қўлларини унинг томирлари бўртиб турган бўйнига тобора куч билан ботирар эди.

Ҳодиқул ўртага тушмоқчи бўлиб яқинлашганда, Зокирбой: «Яқинлашма!» деб тешиб, Раҳмон тоғанинг бошини кўтариб ерга икки-уч уриб олди.

Раҳмон тоға тамоман ҳолдан тойди. Соқол толалари орасидан қон аралаш кўпик оқа бошлади. Шу пайт аллақадардан пайдо бўлган Равшан ўқдай учиб келиб Зокирбойга ташланди. Бир мушт билан уни дадаси устидан ерга ағанашиб қорнига миниб, йўгон бўйинини темирдай панжалари орасига олиб, шу қадар сиқдики, оқсоқолнинг бурнидан тирқираб қон отилди. Ҳимояга ташланган икки сарбоздан бирини Бўри-дев, иккинчисини Ҳодиқул оёқлари остига олишганини кўрган Равшан:

— Иккаласини ҳам чалажон қилинглар, — дея Зокирбойнинг ёқасидан жуфтлаб, боя Раҳмон тоға бориб урилган дарахтга бошини уриб ёрди. Ниҳоят, икки-уч силтаб қўйиб юборди.— Мана сенга Равшан билан Гулбодом, — деб юзига сачраган қондан ҳазар қилгандай жирканиб енги билан артди. Ариқ бўйига бир қадам ташлаган эди, воқеадан хабар топиб етиб келган саккиз сарбоз унга ташланиб, қўлларини қайириб, арқон билан боғлашди.

Ҳансираб ётган Зокирбой сарбозларни кўриб, жон ҳолатда ўрнидан турди-ю, Равшаннинг рўпарасига келиб тўхтади. Унинг чақчайган кўзлари Равшаннинг газаб

тўла нигоҳига дош беролмади. Сарбозларга қараб буйруқ берди:

— Ушланг, бу баттолни! Амирликка қарши бош кўтариб, ҳарамдан қиз олиб қочган, унинг содиқ фуқароларига қўл кўтарган итваччанинг суяклари зиндонда чирисин!

Равшан вазмин турар, унинг ғазаб тўла кўзлари ҳамон истезҳо билан оқсоқолга тикилган эди. Майдонда биргина Раҳмон тоға қолган, Бўри-дев билан Ҳодиқул сарбозлар келиши билан ғойиб бўлишган эди. Равшанни сарбозлар олдига солиб олиб кетаётганда, тоға чидаб туролмади:

— Худодан қўрқмайсизми, Зокирбой? Бу қандай бедодлик! Инсоф, адолат борми сизларда ўзи? Қўйворинг болам бечорани, қўйворинглар, дейман!..

Раҳмон тоғани икки сарбоз кўкрагидан итариб чеккага чиқариб қўйди.

Равшан дадасига мурожаат қилди:

— Дадажон, беҳуда уринманг, қутурган итга бас келиб бўлармиди? Қўйинг, ажали етган одамнинг талвасасига халақит берманг.

— Нима? Овозини ўчир итваччанинг!

Сарбозлардан бири белбоғини ечиб, Равшаннинг оғзига тиқди. Икки сарбоз уни гузар томон етаклади.

ЕТТИНЧИ БОБ

1

Майдалаб ёға бошлаган ёмғир селга айланиб, бир зумда ҳамма ёқни шалаббо қилди-ю, тинди. Бундай кезларда Бухоройи шарифнинг эшак минган икки киши тўқнашиб қолгудай бўлса, бири албатта орқага қайтадиган кўчаларида юриб бўлмайди. Лой тиззага уради. Қадам босган ерингиздан оёгингизни узишга кўзингиз етса, кўчага чиқасиз. Бундай пайтларда шаҳар қиёфаси янада тундлашар, кўкка бўй чўзган мадраса ва масжидлар ҳам бу сукунат масканида танҳо, кимсасиз қолганидан қовоғини солиб тургандай, атрофга ваҳм солар эди.

Тирикчилик деб ўтин орқалаб келиб, қайтишга улгурмаган саҳройиларгина совуқдан қалтираган ярим яланғоч бадалларини увода тўнларига ўраб, харидор йўқлигидан гамгин кўзларини кўкка тикиб ўтирардилар.

Қаердандир пайдо бўлиб қолган Бўри-дев бир чеккада шумшайиб ўтириб олиб, ўзига-ўзи гапираётган киши-

ни кўриб қолди. «Ҳодиқул ака!»— деди-ю, қўлидаги арқонни иргитиб, шошилинч унга яқинлашди.

— Ҳодиқул ака, ҳў Ҳодиқул ака,— устма-уст такрорлади Бўри-дев.

Ҳодиқул ола-кула кўзларини жавдиратиб Бўри-дегга бирпас тикиб турди-да, сўнгра тўсатдан қалтироқ қўлларини билан юзини беркитди.

— Йўқ, йўқ, мен гуноҳсиз бир бандаман, менга тегманг, урманг, мени, жон бой ака, этларимни қаранг, териси шилинибди. Гўшт ейсизми? Ха-ха-ха-ха, йўқ-йўқ, гўштни ўзим ейман.— Ҳодиқул тўғридан келаётган арвани кўриб, деворга кириб кетгудек ружанак бўлиб қолди. Бўри-дегга имлаб:— Бу ёққа кел, тентак, қоч, сени ҳам урмасин, ҳў ана, сарбозлар келяпти, қоч! Эси паст одам экансан-ку, кел, деяпман!..— жон-жаҳди билан Бўри-дегга чақира бошлади.

Бўри-дев ортиқ чидай олмади. «Э фалак, нималар қиляпсан ўзи?»— деди-ю, Ҳодиқулни бағрига босди, бошларини силади. Уни ёнига ўтқазмоқчи бўлди. Ҳодиқул яна талмовсиради:

— Йўқ, йўқ, менга тегма, урма мени деяпман! Вой, вой, вой бошим, урма, урма!..— деб Ҳодиқул чап томондаги торгина кўчага қараб қочди. Бўри-дев арқонини олиб, унинг орқасидан югурди. Ҳодиқул гойиб бўлган эди. Бир зумда унинг изини йўқотди. Гамгин қиёфада қайтиб келиб, Ҳодиқул боя ўтирган ерга тикилиб қолди. Кексароқ бир деҳқон:

— Васвас бўлиб қолибди. Қариндошингизми?— деди Бўри-дегга.

— Ҳамқишлоғим. Йил айланмай ҳам заифасидан, ҳам қизидан ажраб, шу кўйга тушиб қолди шўрлик!

Кекса деҳқон бош чайқади:

— Қисматимиз шунақа экан-да, болам, шўр пешанада битилганини кўрамиз. Тақдирга тан бермай иложимиз қанча?

— Э, отахон, тақдирга тан беравериб шу ҳолга тушиб қолмадикми? Ёки тақдирнинг бундан ҳам оғирроқ кўргилиги борми? Бир бурда нонга зор бўлсак. Қани, айтинг-чи, шу изгиринда сиз азбаройи заруратдан бўлмаса ошпоқ соқолингиз билан тентираб юрармидингиз?

Чол бояги сўзларини совуққонлик билан яна такрорлади-ю, ўрнидан турди.

— Энди кетмаса бўлмайди, харидорларни ҳам ёмғир қочирди,— дея ўтинини орқалаб, секин кетди чол.

Бўри-дев бу жафокаш чолга боқиб, юрагининг алла-

қаери жиз этди. Ходиқул ғойиб бұлған кўча томон қаради. Кўзларида ғазаб чақнар, муштумлари бутун амирликни ағдариб ташлагудай қаттиқ тугилган эди. У икки мушти ожизлик қилишини ўйламас, ҳеч бўлмаганда унга алам етказган бир неча кишидан қасос олишга ошиқар эди. Бўри-дев ўч олиш йўлини қулай фурсат топшда, деб биларди. Ходиқулнинг аянч аҳволи уни қаттиқ ташвишга солган эди. Бўри-дев Раҳмон тоғани Ходиқулнинг аҳволдан хабардор қилиш учун ишпилинч қишлоққа бериш зарурлигини ўйлаб, арк томон юрди. Арк дарвозасига яқинлашганда, унга афсусланиш билан бир лаҳза тикилди-ю, хўрсиниб зиндон томон кетди.

2

Аркка кираверишдаги йўлак тундай зим-зиё ва кимсасиз. Аҳён-аҳёнда арк аъёнларининг дўқ-дўқ юриб ўтиб туриши тунги соқчиларни эслатарди. Дарвоза олдидаги ва йўлак бўйлаб ҳар икки қадамда турган сарбозлар гувала ҳайкалга ўхшарди. Улар бир-бирлари билан гапиримас, ўтган-кетганларга нурсиз кўзларини мўлтиллашиб қарабгина қўйишарди. Бу ердаги юракни сиққудек жимликни обхоналардаги бандиларнинг гоҳ-гоҳ эшитиладиган фарёдларигина бузиб турарди.

Равшан икки кундан бери обхонада ётибди. Захдан кўкариб кетган девор гишталари орасидан тупроқ нураб турган бу каталакни сағанадан сира фарқ қилиб бўлмайти. Кичкинагина эшикдан кириладиган бу гўристонни ёритадиган бирорта ҳам туйнук йўқ. Сув чиқиб ётган ерга увада бир бўйра ташланган. Равшан бурчакда бошини деворга тираб ўтирибди. У энди атрофида содир бўлаётган воқеаларнинг моҳиятига тушуниб етган, амир ва арк деганда кўз олдида адолатсизлик, топбағирлик, зулм ва юзлаб аламдийда кишилар жонланарди.

— Қутурган итлар тўдасининг адабини бериб қўядиган дамлар яқинлашмоқда. Ушанда яхшилаб орани очик қилиб қўямиз, кўнрақлар!

Равшаннинг лаблари шивирлаб, ўрнидан туриб кетди. Бироқ қўл-оёқларидаги кишан шалдираганда, боши яна қуйроқ эгилди. Оёқлари гавдасини кўтаролмай қалтираб, тиззалари букилди. Икки кундан буён туз тотмаганини эслади. Бориб жойига ўтирди. Энди хаёлини Гулбодом чулғаб олди. Шу йўлакнинг ичкарасидаги ёвуз ва жирканч панжаралардан уни қутқариб қолган Абдураҳмонни хотирлади. Йўлакдаги қонли олишувни эслаб,

дадилланди. Равшан мулойимгина жилмайиб қўйди. Хуррият, эркин замон тўғрисидаги ширин хаёл оғушида маст бўлиб, бошини деворга тиради. Кўзини энди юмган эди, оёқ дупурини эшитиб ўрнидан турди. «Олиб чиқ!» деган хитобдан сўнг эшикка яқинлашди. Ёнидаги обхона эшиги очилиб ёпилди. Кимнингдир «Зайниддин!» деган овози эшитилди. Равшан «Зайниддин!» деб бир неча бор ўзича пичирлаб: «Наҳотки, ўша шер табиат кимсани қўлга туширишган бўлса! Йўқ, йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас! Унга ҳеч кимнинг кучи етмайди. У хурриятга бошлайдиган забардаст одам!» деди ўзига-ўзи.

Равшан эшикка яқинлашиб, диққат билан қулоқ солди. Юраги қаттиқ дукиллай бошлади.

Зайниддинни кўз олдига келтиришга уриниб кўрди. Унинг ўйчан кўзлари Равшанга қараб: «Дадил бўлинг, ҳали қийинчиликлар олдинда, жасорат тўнлаб, қатъий ҳамлага ҳозирланинг!» деяётгандай маъноли боқарди.

Равшан маъюс бўлиб орқага қайтди: «Ҳамиша дадил бўламиз, Зайниддин ака, хотирингиз жам бўлсин», деди ўзича...

3

Зайниддин билан Абдурахмоннинг Самарқанд сафари Бухорода инқилобий вазиятни анча кескинлаштирди. Энди меҳнаткашлар оммаси амирликни емириш учун курашга отланди. Гоҳ шаҳарда, гоҳ қишлоқларда тез-тез бўлиб турган норозиликлар амирликни жиддий ўйлантириб қўйди. Амирлик бамисоли қудратли тўлқинда писта пўчоғидай қалқиб, шамол ихтиёрида қолган кемага ўхшарди. Амир ва аркони давлат юртни бошқариш у ёқда турсин, эртага қандай фожиалар бўлишини билолмай, хатарда қолган пойлоқчидай дағ-дағ титраб, жон сақлаш пайига тушган эди. Амир Олимхон салтанатни хавф-хатардан холи тутушнинг бирдан-бир йўлини инқилобий кучларни емириб ташлашда, деб бутун куч ва воситаларни шунга сафарбар этди. Аммо бу билан у эл норозилигини янада оширар, инқилоб тарафдорлари кун сайин кўпайиб борар эди.

Таҳликада қолган арк аҳли ҳийла йўлига ўтди. Улар турли ислохотлар тўғрисида фармон чиқариб, элни бир қадар тинчлантирмоқчи, намойишлар уюштириб, инқилобчиларни қўлга туширмоқчи бўлдилар.

Шундай воқеалардан бири тўққиз юз ўн саккизинчи йилнинг илк баҳорида бўлиб ўтди. Жума кuni эди,

Амир ислоҳот тўғрисида фармон чиқарди. Уша куниёқ инқилобий кайфиятдаги ёшлар бир неча ерда йиғилиш ўтказдилар, унда ислоҳот муносабати билан шанба куни намойиш ўтказиш масаласи ўртага қўйилди.

Ана шундай йиғинлардан бирида Зайниддин бу иш-ни номақбул, деб қарши чиқди.

— Менимча,— деди Зайниддин ўзига хос вазминлик билан шерикларига мурожаат қилиб,— бу ислоҳот учун амирга миннатдорчилик билдириш керак эмас. Иккинчидан, эшитишимча, агар ислоҳот муносабати билан ёшлар намойиш ўтказсалар, амир бундан инқилобчиларни қўлга олиш ва қаттиқ жазолаш учун баҳона сифатида фойдаланмоқчи эмиш. Шу вайдан намойиш ўтказишга қаршиман.

Бурчакда ўтирган Мирза Назрулла ҳам Зайниддиннинг фикрини маъқуллаб, ўз мулоҳазаларини ўртага ташлади. Аммо Мирғиёс бошчилигидаги бошқа бир тўда бу фикрга қарши чиқиб, намойиш ўтказиш зарурлигини таъкидлади. Шундай қилиб, йиғилиш аниқ бир қарорга келмай тарқалди.

Зайниддин шанба куни эрталаб ўз шогирдларидан бирини «Баракат» магазини олдига юборди. Намойишчилар шу ерда тўпланиши керак эди. Борди-ю, намойиш бошланса, у тезда Зайниддинни бундан воқиф этиши керак эди.

Зайниддин Когонга қочишни мўлжаллади. Чунки намойиш муносабати билан аксилинқилобий кучларнинг янада қутуриб, хуруж қилиши табиий эди.

Эртаси куни Зайниддин хужрасидан чиқмади. Шогирдини кутиб ўтирди. Аммо соат ўнлардан ошганда у истиқомат қилаётган Кўкалдош мадрасасининг орқа томонидан аксилинқилобчиларнинг шовқин-сурони эшитилиб қолди. Зайниддин дарчадан кўчага мўралаган эди, ҳар томондан муллалар бошчилигидаги бир тўда жаҳолат-парастларнинг «Во шариято!..» деган ҳайқирикларини эшитди. Энди хужрадан чиқиш маҳол, аксилинқилобчилар уни дарҳол ваҳшийларча ўлдирिशлари мумкин эди.

Тахминан бир соатча Зайниддин хужрада товуш чиқармай ўтирди. Ниҳоят, мадраса томондаги эшикдан шогирдининг овозини эшитди.

— Устоз, намойиш бошланди. Амир одамлари Самарқанддан келган бир тўп большевикларни ҳам калтаклар билан кутиб олдилар. Улардан кўпини уриб ўлдирдилар. Тўс-тўполон ичида намойишчилар билан аралашиб кетиб, сизга вақтида хабар беролмадим. Аммо намойиш кўпга

чўзилмай бузилди, тарқалди. Аксилинқилобчилар кўп одамларни қўлга олиб қамадилар.

Зайниддин шогирдига топшириқ берди:

— Йўқса, сен зудлик билан Абдурахмонни топиб айт, бор одамларни шаҳардан тезда қочирсин, фурсат чекинишни тақозо этади.

— Хўп бўлади, устоз, ўзингизни эҳтиёт қилинг, ғазотталаб бир тўда муллалар шаҳарда қутурган итдай изғиб юрибди.

— Яхши, сен тез боргин энди, хайр!

Фурсат қўлдан кетган эди. Қутулиш чораси йўқ. Зайниддин ҳужра эшигини маҳкамлаб олиб, кечаси билан ҳеч қаяққа жилмади. Аммо унинг бу эҳтиёткорлиги фойда бермади. Эртаси куни якшанбада қушбеги одамлари мадрасага бостириб кирдилар. Зайниддиннинг ҳужраси олдида «ғазотталаблар» тўпланиб қолди. Улар ҳужра эшигини жон-жаҳдлари билан ура бошладилар. Ора-сира бир-бирлари билан суҳбатлашар эдилар. Улардан бири: «Бу ҳужра эгаси оддий одам эмас, инқилобчи, унинг беҳисоб одамлари бормиш. Албатта қочиб кетган», деди.

Қўшни ҳужрада истиқомат қилувчи наманганлик Ҳожи деган муллавачча Зайниддинга ўзини яқин тутиб юрарди. Ана шу наманганлик Ҳожи қушбеги одамларининг олдида чиқди:

— Сиз қидирган одам ҳужрасида бекиниб ётибди,— деди ва бир оз иккилапиб тургач:— Шу кечаси ана шу ҳужрада инқилобчилар мажлис қилдилар. Самарқанддан большевойлар келибди, шу ерда бўлишди,— деб ёлғон ҳам қўшиб қўйди.

Қушбеги одамлари бу сўздан кейин ҳужра эшигини янада шиддатлироқ тақиллата бошладилар. Ичкаридан жавоб бўлмади. Шунда улар эшикни синдириб, ёпирилиб кирмоқчи бўлдилар.

Ҳеч қандай илож ва чора қолмаган эди. Зайниддин чор-ночор ҳужранинг орқа деразасидан ўзини кўрсатиб, настига тушди. Вазири аъзам одамлари унинг ёқасидан бўғиб, кўчага улоқтирдилар.

Уни «ғазотталаб» муллалар ўраб олишди. Муштлай ва тепкилай бошладилар. Қаердандир пайдо бўлиб қолган Бўри-дев ўзини Зайниддиннинг устига ташлади ва уни калтак остидан қутқарди. Бироқ қушбеги одамлари уни зудлик билан фойтонга ўтқаздилар.

Шундай тўполон билан банди амир аркига олиб келинган эди. Уни вазири аъзамга юзлаштирдилар. Вазир зиндонга буюрди. У обхоналардан бирига ташланди. Би-

роҳ соатдан кейин сафдошларидан яна икки киши олиб келинди. Шу орада ўн беш-ўн олти ёшлар чамасидаги бир ўспиринни ҳам олиб келдилар. У боланинг бош ва қўлларига мих қоқилган, ҳамма ёғи қонга беланган эди. Кечгача яна юздан ортиқ шубҳали одамларни шу ҳолда келтириб, обхоналарга ташладилар, бир қисм бандилар зиндонга олиб кетилди.

* * *

Мирғазаб бандининг отини айтиб чақирганда, у бир дақиқа жавоб бермай ўтирди. Аммо бу ҳеч қандай фойда бермаслигини ўйлаб, обхона эшигига яқинлашди.

Уни обхонадан чиқариб арк дарвозаси олдига судраб келтирдилар.

Арк дарвозаси олдида амир дарбонлари, зарбоф тўнли қушбеги ва бошқалар саф тортиб турардилар. Қушбеги Зайниддинни кўриши биланоқ одамларга қараб:

— Бу киши ўша қишлоқиларга йўл-йўриқ бериб турган инқилобчими?— деб баланд овоз билан сўради.

— Ҳа, ўша бединлар ҳомийси, бадбахт,— деб жавоб қайтардилар улар.

Қушбеги бу фикрни яна бир неча кишидан тасдиқлатгач, қўлидаги рўйхатга кўз ташлади ва мирғазабга қараб ишора қилди. Улар Зайниддинни бировга опичтириб, орқасини яланғочладилар ва икки томондан туриб таёқ билан ура бошладилар. Уларнинг калтаклари худди темирчиларнинг қизиган темирни навбатма-навбат болғалашига ўхшарди. Зайниддин тишини тишига қўйиб бардош берди. Шу пайт кўзи қушбегига тушди. У тескари қаради. Зайниддин гоҳ ҳушдан кетар, гоҳ ўзига келиб, разм солганда, мирғазабларнинг ҳар гал баб-баравар санаб калтаклаётгани қулоғига элас-элас чалинар эди.

Етмиш беш дарра тушганидан кейин Зайниддинни оёғидан судраб, зиндонга ташладилар. У ҳушига келганида, маҳбуслар уни ётқизиб, боши остига иккита гишт қўйдилар. Зайниддиннинг нафас олишига ҳам ҳоли қолмаган эди.

Регистон томонидан эшитилаётган «Во шарпато!..» деган ҳайқириқлар тобора кучайиб, қулоқларни қоматга келтирар, мирғазаблар навбатдаги гуноҳсизни дарров ургани стаклар эди...

4

Учинчи куни Равшан ўтган обхона олдида Бузрукхўжанинг йиғламсираган овози эшитилди. У тинмай

бидирлар, гуноҳидан кечишни қон қақшаб ёлвориб сў-
рар эди:

— Амирим, бир қошиқ қонимдан кечсинлар, ўша қиш-
лоқда бош кўтарган худо беҳабарни бир оз кечикиброқ
қўлга туширдик, амирим, бу итваччангизнинг гуноҳини
кечиринг, амирим...

— Тур ўрнингдан, Бухоройи шарифдай қадамжо ер-
да большевойларнинг измида иш тутаётганлар қишлоқ-
ларимда ҳам пайдо бўлган экан, бу сенинг азбаройи
уқувсизлигингдан нишона! Мен бу ишни сенга юклаган
эдим. Ҳар бир шундай шубҳали одам салтанатим искан-
жасига дош беролмай тавба-тазарруга келсин!

Бузрукхўжа ўрнидан энди турган эди, амир унга яна
савол берди:

— Бутун бир қишлоқни талотум қилган Равшан исм-
ли оёқяланг ушландими?

— Тақсирим, у nobакор муборак оёқларингиз остида
ётибди.

Бузрукхўжа обхонага ишора қилди.

— Суяклари зиндонда чирисин. Тинтув қилинсин. Бу-
тун шериклари ҳам ҳибс этилсин!

— Олампаноҳимизнинг айтганлари бажо келтири-
лади.

Аъёнлар арк томон кетгач, кўп ўтмай кимдир: «Олиб
чиқинг!» деб хитоб қилди. Эшик ғийқ этиб очилди. Қис-
қичдай панжалар Равшанни йўлакка судради. Икки мир-
ғазаб унинг икки ёнига ўтди. Арк дарвозаси томон бош-
лашди. Регистон одам билан лиқ тўлган. Равшан яқин-
дагина кўп қатори ўзи ҳам минорадан ташланган аёлни
мажбуран томоша қилганини эслаб, одамларга тик қара-
ди. Ҳамманинг кўзи унга тикилганини кўриб, бир оз ваҳм
босди. Оломон ичида бир зум норозилик овозлари эши-
тилди-ю, сарбозларнинг аралашуви билан дарҳол тинди-
рилди.

Мирғазаблардан бири арк девори устидаги очиқ
эшикка (амир маҳбусларининг жазоланишини шу ердан
кузатарди) қараб, боши ерга теккудай икки букилиб
таъзим бажо келтиргач, бугунги маҳбуснинг амирал-
мўминини ғазабига дучор бўлиб, етмиш беш даррага
ҳукм қилингани тўғрисидаги фармони олийни ўқиб эшит-
тирди. Яна оломон ичида ғала-ғовур бошланди. Равшан
энди қаддини тик тутиб, одамларга қараб самимий жил-
майди. Икки ёнидаги мирғазаб Равшаннинг ҳеч кимни
назар-писанд этмай, ўзини бу қадар эркин тутишидан
ғазабланиб, қўлларини қайириб, ерга қаратиб ётқизиш-

ди. Учинчи мирғазаб Равшаннинг титилиб кетган кўйлагини елкасигача суриб қўйди.

Шоп мўйлов ҳайбатли бир мирғазаб енг пимарди. Унинг кўлида қизғиш чарм дарра. Ичига қум тўлатилган билак йўгонлигидаги даррани мирғазаб синчиклаб кўздан кечиргач, унинг дастасини ўнг қўли панжалари орасига олиб, ҳавода бир-икки ўйнатиб кўрди. Сўнгра Равшаннинг устига келди.

Регистон кимсасиз қолгандай, жимлик чўкди. Ҳаманинг кўзи Равшанда. Ҳар ер-ҳар ердан: «Шўрлик, ёшгина экан», «Кўтара олармикан-а?», «Ота-онасининг ҳоли не кечди экан?» деган овозларни Равшан барала эшитиб ётар, булар далда бергандай ундаги кўрқув ўрнини аллақандай ўзида йўқ бир жасорат эгаллаган эди. Равшан орқасида ачиниш билан кузатиб турган юзлаб жуфт кўзлар унга хайрихоҳлик билдираётганига ич-ичидан севинди, бечораларнинг тарафдорлари кун сайин кўпаяётганини аниқ ҳис этгандай бўлди.

Равшан нафрат тўла кўзларини мирғазабга тикди. Назарида мирғазабнинг тиззалари қалтираётгандай бўлди. Истеҳзо билан кулган эди, мирғазабнинг «ҳиҳ» деб хириллагани-ю, зарб билан тушган биринчи дарранинг «шап» этган овозини эшитиб, кўзини юмди. Регистондагиларнинг кўпи тескари қараб олди.

Ўн даррадан ошгач, мирғазабнинг юз-кўзларидан тер қуйилса-да, ғазабдан гезарган лабларини қимтиб, дарра туширишда давом этар эди. Зарб билан тушаётган ҳар бир дарра Равшаннинг этларини бурдалаб, қон аралаш атрофга сачратарди.

Йигирма беш... ўттиз беш... қирқ... қирқ беш... Равшан ўзидан кета бошлади. У кўзини куч билан катта-катта очиб қараган эди, атрофдаги одамлар гир айланиб, кўнгли беҳузур бўлди. Яна қарамоқчи бўлиб кўзини очишга бир-икки уринди. Аммо энди тамоман ҳушидан кетган эди.

Фармони олий бажо келтирилишига санокли дарралар қолди. Калтаклаётган мирғазабнинг ёнидаги шериги овозининг борича бақириб, ҳисобни билдирмоқда:

— ...Етмиш уч, етмиш, тўрт, етмиш беш!..

Дарра урган мирғазаб бир чеккага чиқиб, дастрўмоли билан терларини артаётганда, фармони олийни ўқиб эшиттирган бақалоқ мирғазаб оломонга қараб олампаноҳ амиралмўминининг умрлари боқий, давлати ҳумоюнларини зиёда бўлишини тилаб, фотиҳага қўл очишга ундарди.

Икки киши келиб, Равшаннинг икки оёғидан кўтаргач, яна ҳалиги бақалоқ мирғазабнинг овози эшитилди:

— Амиралмўъминин фуқароларини йўлдан тойдирган ва ҳарамдан қиз олиб қочган бадбахтнинг жазоси шу,— дея қўлини Равшанга бигиз қилиб кўрсатди. Сўнгра ҳалиги икки кишига буюрди:— Олиб бориб зиндонга ташланг, суяклари чириб, эти қуртларга ем бўлсин! Амиримнинг хоҳишлари шундай!

Фармонбардорлар Равшанни судраб, Самарқанд дарвоза томон юришди. Бир печа киши Регистонда қолган қонли из атрофини ўрашди. Қолганлар бошларини қуйи солганча ҳар қаёққа тарқаб кетишди.

САККИЗИНЧИ БОБ

1

Зиндон арқдан Самарқанд дарвоза томон кетаверишдаги йўлнинг ўнг томонида бўлиб, тепалик устига қурилган. Унинг атрофи баланд девор билан ўралиб, узоқдан улкан хумдонни эслатади. Унинг вазмин дарвозаси олдида ҳамisha икки сарбоз туради. Зиндонга киришингиз билан ҳовли сатҳидан деярли бўй баравар пастликдаги катта уй диққатни жалб этади. Бу ерда қўл-оёғи кишанланган маҳбуслар сақланади. Қоронғи ва ўта захлигини ҳисобга олмаганда молхонадан сира фарқи йўқ. Ҳовлининг чап томонидаги йўлакдан кирилса, ичкарима-ичкари икки хонага ўтилади. Бу ердаги қудуқларда умрбод ҳибс қилинганлар махсус назорат остида сақланади.

Равшан ташқаридаги катта зиндонхонага олиб келиб ташланди. У чалқанча ётиб, арабг нафас олар, дарра этини шилиб, жароҳатланган елкаси совуқда юшқа муз билан қошлашиб, дафъатан қараган одамни ваҳм босар эди.

Қўлида сопол пиёлада сув тутган пахмоқ соқолли қирқ беш-эллик ёшлардаги маҳбус Равшаннинг бошига энгашиб, бир оз қулоқ солгач, атрофини ўраган маҳбусларга:

— Тирик,— дея хурсандчилигини билдирди. Ўзи Равшаннинг бошини авайлаб кўтариб тиззасига қўйди. Равшан кўзини хиёл очган эди: «Сув ичинг, иним», деб пиёладаги сувни унинг оғзига олиб борди.

Равшан сувдап бир-икки ҳўплади-ю, бошини яна ерга қўйди. Кимдир иккита гишт келтириб, унинг боши остига қўйди. Равшан ўша кунни қайтиб кўз очмади. Уни

ўраб олган бандилар ачиниш билан бош чайқаб, ўринларига бориб ўтириб, ҳар ким ўз иши билан машғул бўлди.

Маҳбусларни боқиш учун амирликдан ҳеч қандай маблағ ажратилмаганидан зиндондагилар бўз тўқиб, арқон эшиб, кун кўришарди. Кўпчилик маҳбусларга эса жума кунлари зиндон девори остида ўтириб, тиланчилик қилишга рухсат берилар, улар топган уч-тўрт чақани ҳам зиндонбонлар юлиб олар эди.

Равшан бандилар билан таниша бошлади. Замон но-бошлиги, амирлик салтанатининг қалқиб тургани, ҳуррият тобора яқинлашаётганини айтиб, ҳаммани ўзига ром қилиб олди. Улардан ҳар бирининг қалбида тугён урган норозилик аста-секин амирликка нисбатан нафратга айлана борар, бу нафрат эса қасоскорликка ундар эди. Бундай кезларда Равшан атрофида ўтирганларга завқ ва гурур билан боқар, хаёлини Абдурахмон ва жамиятнинг бошқа аъзолари қамраб олиб, томирларига қон югурар, зелимларни қириб ташлаш учун курашга даъват этар эди.

2

Шаҳарда аҳвол тобора оғирлаша бошлади. Большевиклар билан алоқадор деб гумон қилинган дуч келган киши суриштирилмай, қаттиқ жазога тортиларди. Жазоланганлар кўпайган сари уларнинг тарафдорлари ундан ҳам ошиб борар, бу амирликни жиддий ташвишга солиб, тобора қутуртирар эди.

Абдурахмон бу галаёнлар атрофидаги одамларнинг бошига ёмон оқибатлар олиб келишини ўйлаб, иложи борича шаҳарда камроқ кўриниб иш олиб бориш зарурлигини уқтирар, ўзи ҳам бот-бот қишлоқма-қишлоқ юрар эди.

Бугун тонг ёриши билан унинг шаҳарни тарк этишига эса Гулбодом сабаб бўлди. Кеча уйга кеч қайтишига қарамай, дарвоза олдида уни бувиси кутиб олганини кўриб ҳайрон бўлиб қолди.

— Тинчликми, бувижон, нима гап? — қараб қолди Абдурахмон бувисига.

— Тинчлик, ўғлим, тинчлик. Уйда ўтиравериб зерикиб, сени пойлаётган эдим,— деди Хандон буви ҳаяжонини яшириб. У совимасин, деб сандалнинг бир четига қўйган бир коса мошкичирини неварасининг олдига қўйди. Катта чойнакдаги чойдан бир пиёла қўйди. Ўзи сандалнинг пойгагида ўтириб, дераза томон қараб, ўйланиб қолди.

Абдурахмон бувисини бундай ҳаяжонланган ҳолда камдан-кам учратар, бу бирор жиддий воқеа содир бўлганидан нишона берар эди. Ҳамиша кулиб юришидан маҳаллада ҳамма уни Хандон буви деб чақирарди.

Абдурахмон мошкичиридан бир-икки чўчилаб, суриб қўйди. Пиёладаги чойдан хўшлаб, бувисидан сўради:

— Бувижон, нима бўлди?

Хандон буви кўзини деразадан олиб, дастурхон шокиласини бармоқлари орасида бирпас ўйнаб турди-да, ётиги билан сўз бошлади:

— Ўғлим, Гулбодом кейинги ҳафталарда оғзига ушоқ олмайди. Кун бўйи йиғлайди, кечалари тиканга ағанагандай инграб чиқади. Бир-икки оғиз очганимда: «Йўқ, ўзим, тобим келишмай турибди», деб қўя қолган эди. Кеча олдимга ўтқазиб: «Қани, очигини айтинг, бўлмаса сизни қизим демайман», десам, ичи тўлиб турган экан, дабдурустан йиғлаб юборди. Бошини силадим, юз-кўзларидан ўпиб, юпатдим. Йўқ, бўлмади. «Нега дадам келмайдилар, бирор нарса бўлганми, мендан яширманг, бувижон», деб ўзини бўйнимга ташлаган эди, юрак-бағрим эзилиб кетди.

— Дадангизнинг орқасига одам қўйилган, у бу ерга келса ёки сиз у ёққа боргудай бўлсангиз, ўша заҳоти туюққа илинтиришади, демабсиз-да, бувижон.

— Бе-е, айтмаган гапим қолмади. Соғинибди-да, болам, бир хабар олиб келсанг бўларди. Бўлса, келиб кетарди. Кейин: «Равшан акамларданам дарак йўқ», деб ерга қаради. «Равшан аканг ким, қизим?» десам, «Қариндошим», дейди.

Абдурахмон суҳбатга тезроқ хотима бериш зарурлигини пайқаб, бувисига яқинроқ сурилди. Унинг суяклари туртиб чиққан елкаларига қўлини қўйиб, мулойимлик билан сўзлади:

— Бувижон, Гулбодомга бориб айтинг, мен эртага саҳарда Халачга бориб, хабар олиб келаман. Эртага душанба. Жума куни қайтиб келганимдан кейин уни Равшан акасининг олдига юборамиз. Гулбодомни тинчитинг. Ўзингиз ҳам дам олинг, хўпми?

Хандон буви дастурхонни йиғиб, неварасига ўрин солиб берди-да, ўзи ҳовлига чиқди...

Абдурахмон қишлоққа кириб келганда кун ёйилиб, қуёш нурлари дала-қирни бағирлаб ётарди. Данғиллама уч-тўрт иморат атрофидаги нураб турган пастқам пахса деворлар олдида қабристондаги баҳайбат сағаналарга ўхшарди. Бутун қишлоқ бир-бирига яқин жойлашган ўттиз-

қирқ ана шундай ихотали қўралардан иборат эди. Бу деворлар тагидаги ахлат уюмлари атрофида гўнғиллаб, гужгон ўйнаётган пашшалар юракни ғаш қиладиган манзаранинг нохушлигини янада оширарди.

Абдурахмон гузар олдидан ўтиб, чапга бурилди-ю, Гулбодомлар ҳовлисига кўзи тушиб, юраги шигэ этди. Ҳовли ўрнида кичик майдонча. Унда-бунда бузилган иморатнинг ғишт парчалари ва тупроқлари уюлиб ётарди. Абдурахмон ўнг қўлдаги дарвоза олдида тўхтаб, чақирди:

— Раҳмон тоға, ҳў Раҳмон тоға!..

Ичкаридан «Ҳозир!» деган хаста овозни эшитиб, дарвозадан бир қадам нарироққа бориб турди.

Раҳмон тоға дарвозани очди-ю, Абдурахмонни кўриб, ёш боладай ўзини туюлмамай йиғлаб юборди.

— Келинг, болам, қани, ичкарига. Тинчмисизлар? Равшанжондан хабар борми? Гулбодом саломатгинами?

Эшикдан кириб улгурмасданоқ дўлдай ёрилган бу саволлар Абдурахмоннинг баттар хунобини оширди. Назаарида бутун қишлоқ мотам тутгандай қалбида вазминлик ҳис этди. Ўша дастлабки келиб ўтирган айвонга яқинлашиши билан: «Мени қўйворинлар, жаллодлар, мен амир бўламан, мен ҳокиминг бўламан, эшитяпсанми?» деган даҳшатли овоз уни баттар саросимага солди, ўрнидан туриб, атрофга аланглаётган эди, Раҳмон тоға бош чайқади:

— Шўрлик Ҳодиқул ҳам адои тамом бўлди. Қизи билан бирга ҳовлисини ҳам қарзи бадалига деб бузишиб, ускунасини ташиб олишди. Ўзини Бўри-дев билан амаллаб шаҳардан олиб келганимиздан буён шу аҳвол, яккаш бақиради. Бу кўргилик етмагандай, қўзини ҳам парда тўсган шекилли, бир-икки овқат олиб борсак, ҳидини сезиб тимирскилай бошлади. Ўшандан буён овқатини ҳам бир амаллаб едирамизу, яна ўз ҳолига қўямиз. Бўлак иложимиз йўқ, болам,— дея яна кўзига ёш олди чол.

Абдурахмоннинг бошига биров болта билан ургандай, таваси зирқирай бошлади. Қўллари билан икки чаккасини қисиб, ўрнидан турди. Овоз чиққан кичкина хона томон юрди. Раҳмон тоға олдинроқ бориб, эшикдаги қулфни очди. Сабр қилинг, болам, деб олдин хонага ўзи кирди.

Бўй-эни икки қадамдан келадиغان хона бурчагидаги чурук кўрпача устида гужанак бўлиб ўтирган Ҳодиқул шарпани сезиб, ўрнидан тура пайпаслаб эшикка яқинлашди.

— Йўқ, қўймайман, бунда катта базм бўляпти, нодонлар! Амирлик билан ўйнашсанг каллангни сапчадай узиб ташлайман, қоч, яқинлашма!

Ҳодиқул қалтироқ қўллари билан кимнидир тимирс-

килаб қидирар, овози қалтирар эди. Раҳмон тоға икки қўлидан маҳкам қучоқлаб, тушунтирмоқчи бўлди:

— Абдураҳмон келдилар, Ҳодиқул, Абдураҳмон, эшит-япсизми, тинчланинг, Ҳодиқул!

Ҳодиқул баттарроқ асабийлашиб, йиғи аралаш бақирди:

— Амирнинг олдига не ҳад билан кирдинг! Йўқол, эшаклар, ҳайвонлар...

У ҳолсизланиб йиқилди. Раҳмон тоға Ҳодиқулни қўлтигидан тортиб, кўрпача устига ётқизди.

Абдураҳмон хомуш айвонга чиқди. Афсусланиш билан бош чайқаб, хона эшигига қулф солган Раҳмон тоға Абдураҳмоннинг рўпарасига келиб ўтирди. Абдураҳмон кейинги икки-уч йил ичида тоғанинг таниб бўлмас даражада қариганини энди пайқайди. Қизарган кўзлари тез-тез ёшланиб турарди. Раҳмон тоға қўлидаги қийиқча билан бот-бот кўзини артарди. Соч-соқоли, ҳатто қалин қошларигача опшоқ оқарган. Қуёш қорайтирган юзидаги ажинлар гам-гусса кўланкасидай чеҳрасини хиралаштирибди. Озгип елкалари икки ёққа туртиб, қадини эгибди. Ҳар замонда ўнг қўли билан белини уқалаб қўяди.

Раҳмон тоға совиб қолган чойдан қўйиб, Абдураҳмонга узатди. Унинг ўзига тикилиб қолганини кўриб, изоҳ бергандай гапирди:

— Ҳаёт машаққат билан ўтганидан кейин филни ҳам пашша қиларкан, ўғлим. Бу мусибатлар — қишлоқилар бошига тушган қулфатлар ҳаммамизни адоий тамом қилди, болам. Биттаю битта суянганим Равшанжоннинг онаси эди. Не азобларни кўрмади шўрлик, тирикчилик деб ўпкадан айрилди. Охири нафаси чиққунча чарх йиғирди, далага чиқиб, хас-чўп териб, қора қозонни қайнатди. Охири дош беролмади, ерга қўйганимизга ҳафта ўтса, йил бўлади.

Раҳмон тоға орқа ўгириб бирпас жим қолди. Сўнгра хаста, ҳазин овоз билан сўзини давом эттирди:

— Бу ёқда жиянингизга куяман. Гўринг куйгур Зокир, Бузрукхўжага боринг, қуруқ борманг, ҳамма гап ўшанда, деб мени лаққа туширди, бир парча еримиздан ҳам жудо қилди. Равшанни чақириб берса ҳам садқан сар эди, болам.

Раҳмон тоға яна ўпкаси тўлиб, кўм-кўк томирлари бўртиб чиққан қўллари билан қийиқчасини кўзларига босди. Абдураҳмон таажжубланди:

— Нечук, тоға? Ахир Равшанни Зокирнинг ўзи зиндонга ташлаттирган эди-ку!

— Жон аччигида эс қочаркан, болам. Мекалайнинг ўнта тилласини қўлимга тутқазиб, бир бурда қоғозга бармоғимни бостириб олди. «Боринг Бузрукхўжага, Зокирбой сизга бериб юборди, деб олдига қўйиб, секин дардингизни айтинг, иншоолло, Равшанни олдингизга солиб олиб келасиз», деди. Қайтиб келсам, ерни ўзига хатлаб олибди. Ҳол йўқ, болам, бу ёқда ёлғизлик. Ҳодиқулни ташлаб кетишга кўзим қиймади. Тирикчилик бир нав ўтиб турибди. Равшанжонни кўрсам, кейин нима бўлса ҳам майли эди болам. Ҳодиқул шўрлик Гулбодомни Равшанга қилайлик, деганда тортгудай бир кафт донимиз йўқ, сабр қилинг, деган эдим. Бир ёқда бу алам ичимни кемиради. Не кунларга қолдик, деб бунга бир куяман, ёруғликдан дарак борми ўзи, болам?

— Хафа бўлманг, Раҳмон тоға, бир сиз эмас, жамики қишлоқларимизда деҳқоннинг ҳоли шу. Кўпи кетиб, ози қолди. Норозилик галаёнлари тобора кўпаймоқда. Самарқандлик биродарларимиз мадад қўлини чўзишди. Ҳурриятчилар Когонга етишди. Бу ёғи бир ярим тош¹ йўл қолди. Амирнинг тухуми оғзига тикилиб, хазина тўнлаш пайига тушганининг ҳам боиси шу, Раҳмон тоға. Бардам бўлинг. Гулбодомдан хотирингиз жам бўлсин, Равшанжондан хабар олиб турибмиз, ҳоли яхши. Иншоолло, тезда чиқиб қолар...

Раҳмон тоға Абдураҳмоннинг оғзидан сўзини олди:

— Йўқ, болам, бу уйнинг куйгур Зокир Гулбодомнинг шаҳарда яшириниб ётганини фаҳмлаган чамамда. Тунов кунни тепамга келиб кўп азоб берди, худо беҳабар. «Сен биласан, тез айт. Равшанингни ўша захотийёқ озод қилдираман», дейди. Ҳеч гап чиқмагач, «Бухорони ағдар-тўнтар қилиб ҳам топтираман, унда боланинг ҳолига вой дейвер», деганча чиқиб кетди.

— Шунчаки пўниса қилиб қўйгандир...

Абдураҳмоннинг таскин берувчи бу сўзига Раҳмон тоға:

— Йўқ, болам, фаҳмлаган, ҳа, авзойи бузуқлигиданоқ шундоққина нишона берди менга,— деб умидсизлик билан бош чайқаб ерга қаради.

Абдураҳмон рухсат сўраб ўрнидан турди, ёнидаги бор пулини олиб, ўтирган кўрпачасининг тагига секин қўяётган эди, Раҳмон тоға сезиб қолди:

— Қўйинг, болам, хафа бўламан, сизларнинг ҳам ҳолларингиз менга аён, қўйинг, болам.

¹ Бир тош — етти-саккиз километр келади.

— Йўқ, Раҳмон тоға, сира хижолат бўлманг, бизлар кўлчиликмиз, амаллаймиз,— дея дарвоза томон юрди. Чиқиб кетаётганда Раҳмон тоғани қучоқлади:— Сира хафа бўлманг, биз ҳам қараб турмасмиз. Ҳаммаси кўнгилдагидай бўлади, хайр бўлмаса, мен Шоффрикон туманига ўтадиган эдим.

— Худо йўлингизни берсин, болам. Сиз борсиз, фарзандларимиздан тинчмиз, бўтам. Ўзингиз уларга акалик қилинг, дунёдан кўз очиқ кетмасин, жон болам.

— Хавотирланманг, Раҳмон тоға, кўнглингиз тўқ бўлсин.

— Худо хайрингизни берсин, тупроқ тутсангиз зар бўлсин, ниятингизга етинг, бўтам, суянган тоғимизсиз...

Раҳмон тоға сўнги сўзларни зўрға айтиб, ҳолсизликдан дарвозага суянди.

3

Гулбодомнинг амир чангалидан осонгина қутулиши унинг учун кутилмаган бахт бўлди. Ўша ғам-ғусса тўла кунни қиз Зокирбойнинг отхонасида ўтказган эди. Қоронғи тушиши билан аллақандай нотаниш бир кампир уни ювинтириб, сочларини қирқ кокил қилиб ўрди, кўзларига сурма тортиди, асл уст-бош кийдириб, Бузрукхўжани чақиртирди.

Бузрукхўжа Гулбодомга разм соларкан, тангри яратган бу тенги йўқ ҳусн маликасининг чиндан ҳам амир ҳарамининг кўрки бўлишини ўйлаб, бир зумгина кўзини юмди. Қулоғи остида олтин ва кумуш тангалар жаранлагандай ҳузур қилиб кулди. Ҳамёнини очиб, бир ҳовуч танга-чақа аралаш пулни кампирнинг олдига ташлади.

— Бунчалик паст кетманг, хўжам, Шоффрикон туманидаги маликага ҳам бел боғлаб турибман, менда ҳақингиз қолмайди, қани, ҳамённи каттароқ очинг энди.

— Оббо кампир-эй, шуни ҳам билдингизми-а? Ўзи ҳам ер тагида илон қимирласа билиб оласизми дейман! Ҳа-ҳа-ҳа, оббо кампир-эй, мана олингу, огизга... а?

— Хотиржам бўлсинлар, хўжам, бу сочлар бекорга оқармаган, ҳи-ҳи-ҳи...

Гулбодом тушган арава тонг ёришмасдан Галажўйдан ўтиб, яна озроқ йўл босгач, Самарқанд дарвозаси олдида тўхтади. Соқчиларнинг узоқ тафтишларидан сўнғ ҳайбатли дарвозанинг бир тавақаси ғирчиллаб очилиб, шаҳар Гулбодомни бағрига олди. Эртаси кунни аркдаги амиралмўъмининга келган тортиқлар учун ажратилган

хонада Гулбодомни амир ҳузурда ўзини қандай тутиши, юриш-туриши ҳақида огоҳ қилинди.

Бу воқеаларнинг ҳаммаси Гулбодом кўз олдида хаёп гирдобдаги тушдай лип-лип ўтарди-ю, аммо уни қаерга ва нимага олиб келишганини ўйлаб поёнига етолмай хуноб эди. Икки аёлнинг унга қараб: «Амир олдига кирганда, таъзим эсингдан чиқмасин, қишлоқи», деган сўзларидан сўнг масалага тушуниб, ўзини уларнинг оёғи остига ташлади, қон йиглаб ёлвора бошлади: «Жон аяжонлар, мени қўйворинглар, дадамнинг олдига борай, жон аяжонлар!»

Аяжонлардан бири амиркон маҳсисининг учи билан Гулбодомни туртиб: «Тур ўрнингдан, нодон, нафасингми ўчирмасанг, калтак билан эсингни киргизишади бу ерда», деб ўрта эшикни очиб даҳлизга чиқди.

Гулбодом оёғи остида ўт ёқилгандай аъзойи бадани мисдай қизиб, боши айланди, ҳиқилдоғига биров муштумини тақагандай, нафас ололмай кўзи тинди. Уйдан олиб кетишаётганда сарбознинг ёқасидан олган Равшан ёнига келгандай сапчиб ўрнидан турган эди, ҳолсизликдан лоҳасланиб кимхоб кўрпача устига йиқилди. Бир оз ўзига келиб, бошини кўтарган эди, кўз олдида яна Равшан жонланди. У Гулбодомнинг қўлидаги гулни авайлаб олиб, ерга қараб турарди. Гулбодомнинг юраги жиз этди-ю, биров бошидан совуқ сув қўйгандай баданлари жимираб кетди. Ўрнидан туриб, «Равшан ака», дея ўзини эшикка отди. Эшик берк. Қайтиб келиб ўрнига ўтирди. Хаёлида ҳамон Равшан. Унинг сиймосини кўз олдига келтиришга интилди. Йўқ, тасаввур этолмади. Тим қора қуюқ қошларинигина хотирлади. Овози кечагидай қулоғи остида жараанглади: «Гулбодом, Зокирбойлар елдай ўтади-кетади. Бу тупроқни эъзозлаб, ундан зар ундираётган қадоқ қўли деҳқон қолади. Ўз ерининг хўжайини бўлади. Ана шундай кунлар келиши учун чидам тўплаб, ҳурриятчиларга қарашмоғимиз зарур. Сиз не дейсиз?»

Гулбодом ўрнидан туриб, дераза олдига борди. Унинг лаблари шивирлади: «Мен не дердим, сизнинг издошингизман, Равшан ака!»

Қуёш ботиб, аста-секин қоронғи чўка бошлади. Кимдир эшик занжирини туширди. Гулбодом энди бояги ваҳм билан эмас, балки газабдан ёнаётган кўзларини ўша ёққа қадади. Уйга кирган ўн олти-ўн етти ёшлардаги канизак Гулбодомни бир оз тинчитгандай бўлди, айланма чироқни ёқиб, секин чиқиб кетди. Изма-из хонага ёши элликлардан ошган бўлса ҳам қошига қалин ўсма тортган кўҳликкина

аёл кирди. Гулбодом чурқ этмай унинг ҳаракатларини кузатарди. У уйга кириши билан чироқ ёруғига келиб ўзини ойнага солди, ичидаги чўнтагидан нақшиндор мис сурмадонини олиб, ичидаги қаламни эҳтиёткорлик билан ўзларига сурди. Сўнгра зебигардонини тuzата туриб, Гулбодомга мурожаат қилди:

— Бери кел, Гулбодом, мендан кўрқма. Билиб турибман нималарни ўйлаётганингни. Қани, яқинроқ кел-чи, қизим.

Гулбодом истар-истамас унга яқинлашиб, нафратлангандай ер остидан бир қараб олди.

— Ўтир, мен айтган гапларни қулоғингга тугиб ол.

Гулбодом ундан икки-уч қадам бериди ўтириб, боғи вазиятини бузмай сўзлай бошлади:

— Йўқ, мени бурдалаб ташласангиз ҳам амирингиз ҳузурига олиб киролмайсиз. Мен сизлардан жирканаман, жодугарлар! Қоч кўзимдан, кўшмачи!

— Ўтир, тентак, мен сенга нима деяпман! Бахтнинг бор экан, Абдурахмон ўртага тушди. Йўқса, шу қилиғинггаёқ кўзингни мошдай очиб кўярдим. Афсуски, ўғлимнинг тақдирини унинг қўлида. Айтганига қўнмасам, эртага буй баравар ўелимдан ажраламан, ўзим бу даргоҳдан қувиламан. Амиримга қарши бош кўтарганлар қаторида ўғлим ҳам бор экан. Сени қутқаришга мажбурман. Ҳа, майли, шу баҳона зора парвардигоримнинг ўзи ўттиз йил қилган гуноҳларимдан кечиб, менга ҳам марҳаматини кўрсатса.

Гулбодом бу гаплардан ҳеч нарса тушунолмай, газабли кўзларини ундан узмай ўтирарди. Аёл унга яқинроқ сурилиб, шивирлаганча гап уқтира бошлади:

— Хуфтонда икки каниз сени «ҳаммомга юринг», деб олиб чиқади. Чурқ этмай уларга эрганиб уйдан чиқасан. Улар сени чап томонга бошламоқчи бўлганда, ўннга бурилсан, тапқари ҳовлига ўтиб, узун йўлакка кириб борсан. Канизлар сени бир-икки тўхтатмоқчи бўлишади. Писанд қилмай юравер. Кўрқма, уларга тайинлаб қўйганман. Биров кўринса номига ундаб қўйишади. Дадил бўл. Катта дарвоза олдига ўзим бориб тураман.— Аёл шундай леда-ю, ўрнидан турди. Эшик олдида тўхтади:— Эсон-омон чиқиб кетсанг, ўзим келин қиламан, худо хоҳласа, уқтингми?— деди-да, ҳовлига чиқиб кетди.

Гулбодом анчагача ҳаяжонини босолмай, энтика-энтика ширин тушдай келиб-кетган ҳалиги аёл ортидан қараб қолди. У ҳазиргина эшитган гапларини эслаб, гоҳ севинчини яширолмай қувонар, гоҳ «бу навбатдаги ту-

зоқмикан?» деб юраги ҳаприқар, аммо нима бўлса ҳам қандайдир бир куч уни дадилликка ундар, хаёл чопқир отида уни гоҳ Равшан ҳузурига, гоҳ меҳрига қонмаган ота бағрига чорлар эди. Гулбодом ўша латиф, оплоқ бармоқларини ловиллаб ёнаётган юзларига босар, тик этган товуш уни дераза олдига етаклар эди.

Қувонч дақиқаларига муштоқ бўлиш ташвишли дамларни кутишдан кўра оғирроқ. Аммо Гулбодом учун бу иккисидан қай бирининг унга пешвоз чиқиши аён бўлмаганидан янада мушкулроқ ҳолга тушди. Мурғаккина юраги қафасга тушган қушдай тиширчилар, дала-қирга талпинар, кўкрак қафаси торлик қилаётгандай энтикар эди. Гулбодом қутулиш дақиқалари яқинлашаётганини сезгандай деразани ланг очган эди, аёл кишининг: «Гулбодом, деразани тез ёпинг», деган овозидан чўчиб, қўлларини қоронғиликка чўзди. Икки каниз унинг икки қўлтигидан олиб: «Чўчмадингизми?» деди-да, чап томонга судради. Гулбодом беихтиёр икки қадам ташлаб, орқага тисарилди ва эшитилар-эшитилмас титроқ овозда: «Йўқ, йўқ, мен бу ёққа» деб ўнг томонга юрди. Канизлар ҳам мөнелик кўрсатмай унга эргашишди. Фақат гоҳ узоқдан шарпа эшитганда, «Гулбодом, бўлди, қани, юринг энди ҳаммомга!» деб қўйишар, ўзлари эса итоаткорлик билан унинг орқасидан боришар эди.

Арк йўлагига киргач, Гулбодомнинг юраги қаттиқ ура бошлади. У қадамни секинлатди. Сўнгра тўхтаб орқага тисарилган эди, икки каниз: «Қўрқманг, юринг, Ойимхон ая сизни овоз қилмоқчилар, сизнинг шарофатингиз билан бизлар ҳам кетаяпмиз, сира қўрқманг, Гулбодом», деганларидан сўнг ўзини дадил тутиб, канизларга қаради. Унинг ёнида икки эмас, уч қиз қувонч билан боқиб турарди. Гулбодом дадил одимлаб арк йўлагининг ўртасига етган эди, соқчилардан бирининг: «Қим у? Тўхта!» деган овозидан чўчиб, тўхтаб қолди. Зум ўтмай таниш аёл овози эшитилди:

— Ҳазилингиз бор бўлсин, қизларимнинг ўтакасини ёрдингиз-ку! Амирнинг соқчиси ҳам шунақа бўладими?

— Қизларни тўхтатган овоз янада қатъийроқ оҳангда: — Йўқ, йўқ, ҳазил эмас, Ойимхон ая, менинг уйимни куйдирмоқчимисиз? — деди.

— Қўрқманг, ёнингиздаман, мана. — Ойимхон ая ҳамёни жириглашиб, соқчига тутди.

Соқчи ҳамёни фонус ёруғига солиб, ичига кўз югуртди, шеригига қараб илжайди:

— Асил олтин тангалар. Ойимхон ая бизларни алдар-мидилар,— дея қиличини қинига солиб, чеккароққа чиқиб, йўл берди.

Ойимхон ая Гулбодомни имлаб чеккага олиб чиқди. Унга энгашиб секин шипшиди:

— Бугун дарвозада жуда баттол сарбоз турибди. Бир оз тўполон бўлиш аҳтимоли бор. Сира чўчима, «чиқ» деган ҳамона жўна, дадил бўл, уқтингми? Мана, буларни ол, ҳув бир чеккага ўтиб тез кийиб ол, паранжида кечаси кўчада юриб бўлмайди. Ўғил болалар кийими.

Гулбодом бир зумда паранжисини буклаб Ойимхон ая қўлига тутқазди-да, унинг оғзига тикилиб қолди.

Ойимхон ая қўли билан унга «бир чеккада тур» дегандай имо қилиб, ўзи оёқ учида арк дарвозасига яқинлашди.

Гулбодом, ундан сал нарида яна уч каниз нафасларини ичларига ютиб, бу зим-зиё гўристондан қутулиш умиди сўнгандай, шалвираб жим туришар, дарвоза томондан келаётган товушни диққат билан тинглашар эди.

Бошда шивирлаб ган уқтираётган Ойимхон аянинг сўзларига соқчи ҳам паст овоз билан жавоб қайтарди. Қизлар ҳеч нарса эшитмай, хуноб бўлиб туришганда тўсатдан: «Йўқ дедим-ку, ойимча, тагин нега менга тинчлик бермаяпсиз!» деган баланд овоз уларнинг руҳини тамоман тушириб, умидларини пучга чиқараёзди. Зум ўтмай Ойимхон аянинг: «Вой дод, номахрам!» деган овозидан сўнг бояги Ойимхон аядан пул олган сарбозлар хабар олмоқчи бўлиб югурган эди, арк дарвозасининг кичик эшигидан коптокдай бирин-кетин кирган уч шарпа уч сарбозга ёпирилди.

Қизлар жон ҳолатда йўлак деворига биқиниб олишди. Энди уларнинг гапиришга ҳам ҳоллари қолмаган эди, вужудлари дағ-дағ қалтираб, кўз олдлари қоронгиланшди. Нималар бўлаётганини тушунолмаб, зўрға нафас олишарди.

Ойимхон аянинг: «Гулбодом, чироқларни ўчир!» деган хитобидан сўнг улар тарқалишиб, чироқларни ўчиришди. Энди бояги даҳшат ўн чандон ошган, зим-зиё йўлакда қиличларнинг шақ-шуқию ҳансираган овозлар барала эшитилиб, қизлар тамоман эсанкираб қолишган эди.

Бир неча дақиқа давом этган қаттиқ олишувдан сўнг биргина сарбоз ҳамон қаршилик кўрсатиб олишарди. Ўрда томондан: «Нарзи, бориб дамнингни ол, келдим!» деган овоз эшитилди. Савол бергувчи жавоб олмагач, баландроқ хитоб қилди:

— Нарзи!!!

— Хув, мен бу ёқда!

Бу Равшаннинг овози эди.

Нотаниш овоздан шубҳаланган сарбоз тўхтаб қолди.

Равшан фурсатни қўлдан бой бермаслик учун икки ҳатлаб унга яқинлашди-ю, қўлидаги қилични зарб билан бошига туширди. Энди орқага қайтаман, деганда, арк томондан келган икки сарбоз унга ёпишди. Равшан ўнг қўлини қайираётган сарбозни бир тепиб қулатиб, қилич билан яралади. Чап томондаги сарбозни калла қилган эди, йўлакнинг кираверишидаги супа қиррасига бориб урилди-да, нафаси ўчди. Равшан чалажон бўлган биринчи сарбозга қиличини икки-уч санчиб олиб, арк дарвозаси томон юрди. Аёл кишининг овозини эшитиб, ўзини четга олиб турди. Ойимхон ая Гулбодомга гапирарди:

— Энди ҳозир арк дарвозасидан чиқасану, чапга бурилсан, тўғри бориб Бозоринавдаги кичик масжид ёнидаги кўчага кирасан. Учинчи эшикни тақиллатасан. Уқтингми, учинчи дарвозани. Деворлари гиштин, баланд иморат. Эшикни очганга: «Хандон бувимга келган эдим», дейсан. Бу ёғига ишинг бўлмасин, ҳаммаси олдиндан гавлашиб қўйилган. Қани, жўна.

Гулбодомнинг ўзига ҳайрат ичида тикилиб қолганини кўрган Ойимхон ая бирпас ўйланиб турди-да, шивирлади:

— Бўлмаса тўғри бориб ўша масжид олдида мени кутиб турасан...

Тўрт каниз ўғил бола кийимида чиқиб, тўрт томонга тарқалишди.

Унинг кетидан дарвозадан сарбоз кийимидаги уч киши чиқиб, бамайлихотир аркдан пастга қараб йўл олди.

Арк йўлидаги беш сарбознинг жасадигина қолди.

Тўлин ой шаҳарнинг сокин бағрида мудраётган кимсасиз кўчаларни симобий нурлари билан чайқаётгандай жимирлар, остин-устин қалаб қўйилгандай баланд-баланд томлардаги лолақизғалдоқларни янада фусункор қилиб кўрсатар эди. У сахий нурлари билан ҳамма томларни барабар ёритарди.

Арк дарвозасидан чиққач, Гулбодом чап томонга бурилди-ю, шаҳар уни ютиб юборгудай ваҳм босиб қадмини тезлатди. Юраги дукиллаб ураётганини сезгач, чопа бошлади. Кўчанинг икки томонидаги баланд иморатлар кўнглига баттар гулгула солар, оёғи остидан кўтарилаётган чанг нафас олишини оғирлаштирар эди. Ниҳоят, кўча бошидаги расталарни кўриб, таскин топгандай бўлди. Ўнг томонга бурилди.

Гулбодом масжид супасига келиб ўтириб, чуқур нафас олди. Унинг назарида гам-русса дақиқалари бир умр орда қолгандай эди. Мурғаккина қалби севинчдан бетўхтов гуниллар, томирларидан оқаётган қон аллалаётгандай аъзойи баданига ҳузур бағишлар эди. Узоқдан қоровул тоқисининг овозини эшитди. Дик этиб ўрнидан турган эди, Ойимхон аянинг қораси кўринди. У Гулбодом ёнига келиб: «Хув ана тўғрида, кўряпсанми?» деди. Гулбодом бош қимирлатиб учинчи дарвоза томон юрди. Дарвоза олдида бирпас ўйланиб қолди. «Шумиқан?» деган шубҳа билан деворларга разм солди. Вақт ўтиши билан қорамтир тусга кира бошлаган ғиштин деворли дарвоза ҳалқасини секин тақиллатди. Узоқ кутмади. Ичкаридан аёл кишининг «Ким?» деган овози эшитилгач, савол бергувчи унинг олдида пайдо бўлиб, ичкарига таклиф этди. Салом-алиқдан сўнг йўлакка кирган Гулбодом ўзини таништириб: «Менга Хандон бувим керак эдилар», дегани ҳамоно унинг истиқболига чиққан аёл кучоғини очиб: «Келинг, Гулбодом қизим, сира тортирмай кираверинг, ўз уйингиз, айланай», деб ичкарига бошлади.

Бу хонадон Гулбодомни фарзандидан зиёд кутиб олди.

ТУҲҚИЗИНЧИ БОБ

1

Хандон бувининг меҳри унга ором берар, диққат ошган кезларда сирли эртақлар хаёлини бўлиб, узоқ ўлкаларга сайр эттирар эди. Буларнинг ҳаммаси Гулбодомни бу хонадонга тез кўниктириб қўйди. Уни ҳижрон, ота дийдорига муштоқлик қийнарди, холос. Кечалари ойга қараб, Равшаннинг қиёфасини чизар, кўзларини юмиб кенг елкалари, чайир қўлларини хаёлига келтирар эди.

Хандон бувининг тунов кунги гапларидан кейин уйқуни ҳам тарк этди. Равшан билан дийдор кўришини насиб этадиган жума айёми унга муқаддас бўлиб туюлар, ўша кунни тоқатсизлик билан кутар эди. Бу кун унинг назарида бошқа кунлардан кўра сирли ва хайрли кўришиб, хотирасидан мустаҳкам ўрин олди.

Гулбодом муҳаббат нималигини сира тасаввур этмаган, бу сеҳрли, ўтли сўздан у тамоман беҳабар бўлса-да, Равшаннинг хаёли аъзойи баданини жимирлатишини, ғойибдан бир куч пайдо бўлиб, юрагини суғуриб олгудай жизиллатишини аниқ ҳис этар эди. Бу ширин хаёл оғушида соатлаб ўтириб лаззатланар, ундан ажрагудай бўл-

са, бир нарасини йўқотган одамдай саросимага тушиб, тинчлигини йўқотар эди.

Ниҳоят, орзиқиб кутилган кун ҳам келди. Гулбодом кун ёриши билан ўрнидан турди. Ҳовлини супуриб, сув сепди. Қумроғни ўчоққа қўйиб, ўт ёқди. Ҳамма новуштага ўтирганда, секин дарвоза олдига бориб, унинг тирқишидан кўчага мўралай бошлади. Тиқ этган овоз эшитилмас, бу эса уни тобора ҳаяжонлантирар, оғир-оғир нафас олар эди.

Тушдан кейин Абдураҳмоннинг: «Буви, Гулбодомга айтинг, кийиниб чиқа қолсин», деган овозини эшитиб, у яна бирор нарса айтадигандай бир зум нафас олмай дераза олдида туриб қолди. Хандон бувининг «ҳозир, болам» деганини эшитгач, кийина бошлади. Йўлакка кираверишда Абдураҳмоннинг овози уни тўхтатди.

— Раҳмон тоға салом айтдилар. Дадангиздан сира ташвишланмай ўтираркансиз. «Дийдор кўришадиган вақт-соат етгач, албатта ўзимиз борамиз», дедилар.

Гулбодом дадасининг сўзларини эшитгандай қувониб кетди, ҳаяжонини босиб, титроқ овоз билан сўради:

— Услари тинч экапмилар, кўрдингизми?

— Ҳа, ҳаммалари яхши, сира хавотирланманг.

— Раҳмат, Абдураҳмон ака, ўла-ўлгунимизча хизматингизда бўлайлик.

— Бундай деманг, синглим, ҳаммамиз ўзимиздан тинчиб, хизматларимиздан ортмайлик.

Абдураҳмон кун кечикаётганидан хавотирланиб, гапини бошқа ёққа бурди.

— Ҳа, айтгандай, Равшанжонга менинг эртага Самарқандга кетаётганимни айтинг.— Шундай деди-ю, Абдураҳмон жим қолди. Сўнгра бир нарсани эслагандай:— Зиндон қаердалигини биласизми, синглим?— деб сўради.

— ...

— Бўлмаса мен билан изма-из борасиз. Менга сира эътибор бермай кетаверинг. Зиндонга етгач, ўзингиз ҳам ажратиб оласиз.

Гулбодом қисқагина «хўп бўлади», деб жавоб қайтаргач, йўлак томон қадам қўйган эди, Абдураҳмон уни яна тўхтатди.

— Мама буни олиб қўйинг.

Абдураҳмон узатган беш тангани Гулбодом чиммат остидан қўлини чиқариб олди.

— Боринингиз билан садақа бергандай Равшаннинг олдига ташлайсиз. Бунча кўп пулни ҳеч ким садақа қил-

маганидан, пулингизни қайтарса, секин ўзингизни тани-
тиб, «зиндонбонга олиб келдим», дейсиз.

Гулбодом яна бир марта «хўп бўлади», деди-ю, йўлак-
ка кириб кетди.

Кўча осуда. Масжиддан қайтаётганларгина қўлларини
бошларига соябон қилиб ўтишар, кўнгилни беҳузур қилиб
оташ пуркаётган таффот ҳароратидан ўзларини тезроқ
олиб қочишга интилишар эди. Соя-салқинда ўтирганлар
куннинг бу маҳалида йўловчи кўргудай бўлсалар: «Жони-
да қасди бор ким экан?» деб тикилиб қолардилар. Гулбо-
дом масжид олдига келганда, чиммат остидан секин қара-
ди. Ҳамма тарқаб бўлибди. Бир оз енгил тортиб, Абду-
рахмон билан қорама-қора арк томон бурилди. У куннинг
иссигини ҳам, таффотни ҳам сезмагандай илдам борар,
аммо назарида қадами чалкашаётгандай, йўл эса тобора
олислашаётгандай туюлар эди.

Арк дарвозаси олдидан ўта туриб, Гулбодомни негадир
кўрқув босди, бармоқларигача қалтираб кетганини сезиб,
қадамини тезлаштирди. Тор кўчани кесиб ўтишди. Тўғри-
даги тепалик устига жойлашган зиндон биноси бағридаги
маҳбусларга мотам тутгандай гумтайиб турарди. Гулбо-
дом нафасини ростлади. Энди уни Равшан билан бўладиган
учрашув ҳаяжовлантирарди. Юраги дук-дук уриб кет-
ди, кечаси билан ўйлаб қўйган гапларини ишга тиза
бошлади, аммо сира қовуштиролмади. Хаёл уни баҳор
шабадасидай ҳар ёққа тортқилар, фикрлари чалкашиб;
кўз олдида Равшан сиймоси жонланиб, қалбини қитиқлар
эди. Яна икки қадам қўйган эди, кимнингдир «нўшт» де-
ган овозидан ўзини четга олди. Ўтиб кетган арава кетидан
суворилар келмоқда эди.

Гулбодом зиндонгача арава ортидан борди. Абдурах-
мон сабзи бозорга бурилиб кетди.

Мана, зиндон эшиги. Гулбодом унга тикилиб қолган-
да, арава анча узоқлашганди. Девор остида ўтирган маҳ-
бусларга кўзи тушди. Лаблари беихтиёр пичирлади: «Ҳа,
мана ўша Равшан акам айтган жабрдийдалар. Дард улар-
нинг қаддини букибди, рангини сомон этибди. Аммо кўз-
ларида жасорат ўти чақнайди».

Гулбодомнинг юраги тез-тез ура бошлади. Энди унинг
вужудида кўрқувдан асар қолмаган эди. Кўзи олдида Рав-
шан «Хуррият» деб атаган мўъжизанинг лаззатли дамла-
ри жонлангандай бўлди. Дадил одимлади. У жасоратга
ундаган севгилисидан олдига бораётганини ўйлаганда, томи-
рида қон гушириб, билагига куч тўлишаётгандай туюлди.
Бир бошдан синчиклаб қаради. Ҳа, ҳув ана, шўрлик

Равшан. Ошпоқ юзларини майда тук қоплабди. Аллаларсани ўйлаётганга ўхшайди. Пешанасидаги уч чизиқ аниқ кўриниб турибди. Гулбодом тез одимлаб, Равшанга яқинлашди. Абдурахмон берган тангаларни олдига ташлаган эди, Равшан дарҳол уни сахий аёлга қайтарди.

— Онажон, бунча пулни увол қилманг, бола-чақаларингизга ярайди, менга қора пул ҳам кифоя.

Бу манзарани кузатиб турган зиндонбон Равшан томон юрди. Гулбодом секин энгашиб, «Мен Гулбодомман», деди-ю, яқинлашиб қолган зиндонбонга эшиттириб: «Мен бу пулларни зиндонбон амакимга атаган эдим», дея Равшаннинг қўлини қайтарди.

— Бу ёққа чўз, тирранча, ўзи сенларни амирим бекорга зиндонга буюрмайди. Шу ердаям бировнинг ҳақига хиёнат қилмоқчимисан-а?! Баччағар!

Зиндонбон шундай деди-ю, энгашиб, Равшаннинг қўлидаги тангаларни тортиб олди, сўнгра Гулбодомнинг чурук паранжисига бошдан-оёқ разм солиб, мулойимлик билан:

— Кими бўласиз? Онасимсиз?— дея саволига жавоб ҳам кутмай, бояги турган ерига кетди. «Узоқ гаплашманглар!» деди-ю, қовоғини солиб тескари бурилди, харсанга ўтириб олиб тангаларини бирма-бир кўздап кечирди, ҳақиқийлигига ишонч ҳосил қилгандай тиржайиб нўмай ўлжани ич чўнтагига солиб қўйди.

Гулбодом Равшан қаршисида турар, «Тузукмисиз, Равшан ака?» дейишдан бўлак сўз тилига келмай, ҳаяжон ўтида қовурилаётгандай ҳамма ёғи ловиллаб ёнар, юрагининг гупиллашигача баралла эшитилмоқда эди. Унинг шахло кўзлари Равшанга қадалди. «Озганини-ей, суякларни туртиб чиқибди-я», деб ўзича ўйлади у. Равшаннинг бир оз чўзинчоқроқ юзи, кенг пешанаси, қимтилгандай кичкинагина чиройли лабларини аниқ кўрди.

Равшан ҳам Гулбодомнинг овозини эшитди-ю, билинар-билинамас ранги оқарди. Юраги гурс-гурс уриб, тили танглайга ёпишиб қолгандай, бирор сўз айтолмай, анчагача қизнинг чимматига кўз тикиб қолди.

— Абдурахмон ака салом дедилар, ўзлари Самарқандга кетадилар эртага.

Равшан «Самарқанд» сўзини эшитиши билан юзларига қон югурди, руҳи енгиллашгандай ҳаяжонини зўрға босди:

— Саломат бўлсинлар, мендан ҳам дуо денг.

— Бугун қинлоғимиздан қайтдилар. Дадангизлар,

дадамлар яхши, саломат эканлар, улар ҳам сўраб юборишибди.

— Хайрият, хабар келтирдингиз, ич-этимни еб ўтирган эдим. Қийналишмаётганмикинлар?

— Йўқ, Абдурахмон ака тез-тез хабар олиб тураман, дедилар.— Бу сўзни Гулбодом Равшанни тинчитиш учун айтди-ю, хижолат чеккандай ерга қараб жим қолди.

— Ўзингиз тинчмисиз?— сениқ оҳангда сўради Равшан.

— Раҳмат, мендан сира хавотир олманг, сиз айтган «хуррият»ни кутияпман. Бу гўристондан қутулсангиз, ёнингизда ҳамроҳ бўлиб, ўша қувончли дамларни яқинлаштиришга кўмақдошингиз бўлай.

— Оз қолди. Рўшнолик йўлимизни чароғон қилиб, бахтимиз куладиган дамлар яқин. Ўзингизни эҳтиёт қилинг, азизим!

Зиндонбоннинг: «Қани, бўлди, тур ўрнингдан, ҳе, бела сенга гапиряпман», деган хитобидан сўнг Гулбодомнинг ҳам, Равшаннинг ҳам оёқ-қўллари анчагача ҳаракатга келмай турди. Ниҳоят, зиндонбоннинг яна дағаллик билан: «Сенларга айтаяпман, қулоқларинг том битганми», деган сўзлари севишган қалбларни бир-биридан айирди. Равшан зинадан кўтарилиб, зиндон эшиги олдига боргунча бир неча бор орқасига ўгирилиб Гулбодомга тикилди. Биров унинг юрагини узиб олгандай бўлди, қулоқлари остидан алланарса шанғиллаб, кўзлари тинар, оёқлари унга итоат этмай чалишар эди. Зиндон эшигига бир оёғини қўйиб, яна бир қараган эди, зиндонбон милтиқ қўндоғи билан Равшаннинг елкасига бир урганини кўрди. Равшан бутун оғирлиги билан муккасига йиқилди.

Гулбодомнинг баданлари жимирлаб, зиндонбон Равшанни туртиб олиб кирган дарвозага қараб қолди.

2

Иссиқнинг тафти боягидан анча қайтган. Дала томондан бир-бир эсаётган шабада шаҳар оралаб, ҳаво ҳовурини қайтарар, кўчалар ҳам анча гавжумлашиб қолган эди. Гулбодом арк дарвозасига яқинлашганда тўрт мешкоб Регистоннинг тўрт бурчагидан сув селиб, чанг-тўзон кўтараётган эди. У мешкобларнинг суви тугагунча бир чеккада қараб турди. Мешкоблар сув олиш учун кичик ҳовуз томонга юришгач, секин арк дарвозаси олдида ўтди. Бозоринавга етгач, ўнг томонга бурилиб, ҳали масжидга етмасдан жарчининг даҳшатли овозидан тўхтади:

— Ҳў, шаҳардаги одамлар, эшитмадим деманглар, эшитганлар жилманглар. Бундан бир неча муддат муқаддам амиралмўъминин ҳарамидан тўрт каниз қочгани хабар қилинган эди. Шу худо беҳабар қизлардан бири — Гулбодом Ҳодиқул қизига шаҳримиз мусулмонларидан бири хонадонидан паноҳ бергани тўғрисида маълумот олдик. Кимда-ким шу бугуноқ бу ҳақда арқа хабар бермаса, боши танидан жудо этилур ва мол-мулки амирлик фойдасига мусодара қилинур... Ҳў, шаҳардаги одамлар, эшитмадим деманглар...»

Гулбодом азим дарёда чўкаётгандай безовталана бошлади. Назарида жарчи уни кўриб жар солаётгандай юраги дукиллаб кетди. Кўнгли беҳузур бўлиб, кўзлари жимирлашиб юролмай қолди. Атрофга боқди. Унда-мунда ўз юмуши билан кетаётган одамлар гўё жарчининг овозини эшитмагандай бамайлихотир йўлларида давом этардилар. Гулбодомнинг бўғизига ёнғоқдай нарса тиқилиб, нафас олиши оғирлашди. «Э худо,— дея пичирлади у,— не кунларга соляпсан шўрлик бандангни? Бошимизга тушган кулфатларнинг ўзи етмасмиди?»

Кўзидан дув оқаётган кўз ёшларини тиёлмай, кўнглига эрк берди. Кимга борсин? Кимнинг ҳам даргоҳига сизгарди! Бу хаёл бутун борлигини қамраб олиб, бир лаҳза ҳам тинчлик бермас, Хандон бувиникида бундан буён туриш у хонадонни била туриб хароб этиш билан тенг эканлигини ўйлаганда сесканиб кетар эди. «Йўқ, йўқ, Хандон бувиникида туриш инсофсизлик, кириб хайрлашман, менинг касримга фалокатга йўлиқишларини нистамайман».

Гулбодом шундай деди-ю, олдига қараб юрди. Бироқ қаерга ва кимга борарини ҳамон билмас эди. Босган қадами орқага кетаётгандай тиззалари қалтирай бошлади. Масжиддан ўтгач, уйга қандай етиб келганини ўзи ҳам билмайдди. Хандон бувининг: «Ким?» деган саволига сескин: «Мен!» деди-ю, дарвоза очилиши билан ўзини камбирнинг кучоғига ташлади.

— Ўзингни бос, ошпоқ қизим! Сенга нима бўлди? Жон қизим, гапира қол. Қани, уйга кирайлик-чи.

Гулбодом бувининг бу юпатгувчи сўзларини эшитмас, «Қаерга, кимга бораман?» деган ўй унинг миясида боларидай гувиллар, фикрлари тутқич бермай хаёлини олиб қочар эди. Хандон бувининг: «Ўзи нима бўлди, қизим, қани, гапир-чи?» деган саволига жарчининг шум хабарини айтиб, яна кўз ёшини тиёлмади.

— Ҳеч қаёққа бормаيسان, қизим, шу ерда тураверасан. Амирнинг одамлари келса ўзим жавоб қиламан.

Бувининг сўзлари унинг бу хонадондан кетиш ҳақидаги қатъий қарорини ўзгартиролмас, у ҳамон қаерга боришини ўйлаб, ҳаяжонланарди.

— Абдурахмон аканг келсин, қизим, яқингина қишлоққа чиқиб келаман, деб кетган эди.

— Йўқ, бувижон, унгача бугун шаҳарни айланиб, мени қидириб топишади, унда сизларнинг ҳолингиз нима кечади? Йўқ, бувижон, битта мени деб бир неча киши азобга қолади. Кетаман, бувижон!

— Қаёққа кетасан, қизгинам? Мен билан сенинг додимизни парвардигордан бўлак тинглайдиган одам йўқ.

— Оҳ, бувижон, ўша арз-додни тинглайдиган парвардигорнинг ўзи била туриб бандасини шундай азобларга солиб қўйибди-ку! Яна кимга арз-ҳол айлаш керак, бувижон?

Гулбодом ҳолсизланиб супага ўтирди. Қидирган нарасини топгандай фикри ёришди. Ўрнидан турди-ю, «Топдим, ҳа, ҳа, ўша ёққа бораман, арқдан қочаётган канизлардан бири ҳам ўша ерда яшириниб ётаман, деган эди. Тиланчилик қиламан, бир бурда нонимни топаман», дея хаёлидан ўтказди. Қаерга боришини Хандон бувига айтмасликка қарор қилди.

— Хайр, бувижон, мен кетдим. Берган тузингизга ризо бўлинг. Хизматингизни қилолмадим.

— Вой, болагинам, қаёққа борасан, ахир? Абдурахмон аканг келсин жилла бўлмаса.

— Йўқ, бувижон, кеч бўлади. Жарчи шу бугуноқ арка хабар қилишини айтди.

— Жарчи акиллайверади-да, қизгинам, қола қол, айланай, эртага кетарсан.

Гулбодом қарорида қатъий туриб, Хандон буви билан хайрлашди. Буви узун енгларини кўзларига босди.

Гулбодом Бозоринавга етганда таққа тўхтаб қолди: «Чор бакирга кетаётганимни нега айтмадим. Айтсам яхши бўлармиди-я? Йўқ, пинҳон тутганим маъқул, айтсам эртагаёқ Абдурахмон ака бориб олиб келиши аниқ эди».

Гулбодом шаҳарга илондай чирмашиб, бўғиб турган баланд қалъа деворларидан узоқлашиб, далага йўл олди. У илк бор эркин тўйиб-тўйиб нафас ола бошлади. Унинг юраги ғаш, ҳолсизликдан зўрға юрса-да, дала ҳавоси тугилиб ўсган қишлоғини, ота-онаси ва дугоналарини эслатди, ташвишларини бир зумгина унутгандай бўлди. Ёнгинасидан от чоптириб ўтган киши тўзонни ортда қолдириб

кетди. Гулбодом ўзини четга оламан, деб дарахт тўнкаси-га қоқилиб, ёни билан ерга ағанади. Ўрнидан туриб, чап-ларини қоқди-ю, хаёлини Равшан қамраб олди. Зиндон-боннинг милтиқ қўндоғи билан уриб йиқитганини ўйлаб, хўрлиги келди. Аммо ўзини қўлга олиб, йўлга тушди. Ҳамон хаёли Равшанда. «Дадам шўрликнинг ҳоли не кеч-ди экан? Равшан акам мени топа олармикан?» деб хаёли-дан ўтказган бу саволларга жавоб топишдан ожиз эди. Хандон бувига қаерга кетаётганини айтмай чиққанига энди пушаймон бўлди-ю, бир лаҳзали иккиланишдан сўнг, «Пешанамдагини кўраман», деб пичирлади-да, олға юриб кетди.

Узоқдан Чор бакирнинг камалакдай товланувчи нақил-лари сўниб бораётган қуёшнинг қизғиш нурларида ялти-раб, эътиборини ўзига тортди.

УНИНЧИ БОБ

1

Қуёш сўнгги нурларини йиғиб улгурмай, шаҳарнинг аксари кичик-кичик ҳовлиларидаги баланд иморатлар кун бўйи қизиган баданларидан атрофга оташ пуркай бошлади. Ҳамма нарсалардан буғ кўтарилаётгандай жи-мирлайди. Киши лоҳасланиб, оғир-оғир нафас олади. Абдурахмонларнинг мўъжазгина ҳовлиси ҳам албатта бундан мустасно эмас эди.

— Уфф, чидаб бўлмапти-ку, куз ҳам шунақа бўла-дими, Зайниддин, озгина шабадани ҳам иссиқ ямлашти-ми дейман-а?

Кечагина махфий равишда Когондан келган рус боль-шевиклари кўмагида обхонадан қочган Зайниддин кулиб туриб Абдурахмонга жавоб қайтарди.

— Шу иссиқда чидамасангиз, яқинлашиб келаётган бўронли оташга қандай дош берасиз, дўстим?

— Эҳ, Зайниддин, қаер энди ўша бўронли оташ бу-гун-эрта бўла қолса. Унинг иссиғи қалбларга малҳам-ку!

— Бўлмаса тингланг, Абдурахмон. Аламзада амир-нинг ҳеч қандай талвасаси эндиликда унинг салтанатини сақлаб қололмайди. Олимхон кўраётган ҳарбий ҳозирлик фуқароларнинг қаҳр-ғазабини кўзгатмоқда, холос. Сабаб, омма орасида инқилобий кайфият ҳаддан зиёд ошди. Қишлоқларимизга разм солишг: тунов кунги Гиждувон то-мондаги қишлоқлардан бирида деҳқоннинг таламоқ ниятида борган амир амлокдорларини сарбоз-парбозлари билан

қўшмозор қилишибди. Шаҳарнинг қоқ киндигидаги Мирзасачов, Мирдўстим, Гавкушон, Ғозиён маҳаллаларида косиблар амир одамларига очиқдан-очиқ қаршилик кўрсатиб, намоён бошлашибди. Хўш, энди бу тўлқинни амирнинг қайси жонкуяр сарбозлари қай бир юзбошисининг юраги билан тўхтата олади?

— Балли Зайниддин, биз ҳам мунда тинч турмасмиз, ахир.

— Балли, ҳамма гап шунда-да, Абдурахмон. Энди бу иш Бухоро иштирокиюнлари қўлига ўтди. Бугун бизнинг жамиятимиздаги асосий ҳалол кучлар ҳам ўша томонга ўтганидан хабардорсиз. Кеча бир тўда одамларимиз Чоржўйда бўлиб ўтган Бухоро иштирокиюнларининг анжуманида амирликка қарши қуролли қўзғолон бошланга қарор қилибди. Меҳнаткашларнинг аксарияти амирлик тузумини ағдариб ташлаш учун олиб бораётган курашларида мадад беришни сўраб, қизил аскарларга мурожаат этиш масаласини қўймоқдалар. Бу ишлардан қизил қукуматнинг раҳбари Лениннинг ўзи хабардор бўлибди. У саркарда Фрунзени Самарқандга юборармиш. Амир ўнбошию юзбошилари билан шундай саркардага дуч келишга юраги дов берармикан?

— Яшанг, Зайниддин, қўлтиқларим остидан қанот ўсиб чиқаётгандай ўзимни бардам ҳис қилмоқдаман.

— Бўлмаса, ўша қанотларингизни парвозга шайланг. Эрта кечга яқин Самарқандга жўнайсиз, унда иқтилоб марказига йўлиқиб, Бухоро меҳнаткашларининг талабномасини айтиб, қизил аскарларни бошлаб келасиз. Бу ғоят масъулиятли иш сизга топширилди.

Абдурахмон ҳаяжонланиб, энтика-энтика нафас олар, дўстлари унга шу қадар катта ишонч билдирганларидан севинчини яширолмас эди.

— Раҳмат, Зайниддин, бу ишончни албатта оқлайман, қизил аскарларни ўзим бошлаб келаман.

Зайниддин ўрнидан турди. Абдурахмоннинг елкасига қўл ташлаб:

— Довюраклигингиз ҳаммамизни мамнун этади, — дея унга миннатдорчилик билан боқди. Сўнгра ёнидан тўрт буклоғлиқ қоғоз чиқариб, Абдурахмонга узатди. — Мана, марказга ана шу қоғозни етказасиз. Бунда ҳамма нарса айтилган. Зафар яловини олиб келишингизга ишончим комил, дўстим Абдурахмон! Хайр, энди бир оз тин олинг. Мен қолган қисқа фурсат ичида қишлоқларни айланаман. Одамларимизни бу гапдан яна огоҳ этиб қайтаман. Халачликлар ҳам қўзғалишга шайланиб туришимизни.

Шаҳарда қилич яланғочлаб турган одамлар кам эмас. Булар билан ҳам машғул бўладиганлар белгиланган. Йўлингиз бехатар бўлсин, Абдурахмон!

— Раҳмат, дўстим Зайниддин, хайр, яхши қолинг! Зайниддин мийғида кулиб, аста эшикдан чиқди.

Абдурахмон Зайниддинни кўчага кузатиб қайтгач, бувисига «икки-уч кунга» қишлоққа кетаётганини айтиб, ўрнидан турган эди, Хандон буви кўз ёши қилди.

— Тўрт ҳафтадан буён жаврайман, болам, жаврай-жаврай жағим тушди. Мана бугун дейсан, эрта дейсан, нима қилсанг ҳам мени лақиллатасан. Ахир шўрлик Гулбодомдан тезроқ бирор хабар топтирсанг-чи!

— Бувижон, қараб турганим йўқ. Қишлоғига одам чиқартирдим, шаҳарни қидиртирдим. Еру кўкда йўқ. Ҳали ҳам ноумид бўлганимиз йўқ. Албатта, топтирамиз, бувижон.

— Умрингдан барака топ, болам. Гулдаккина бола увол кетмасин.

— Хўн бўлади, бувижон. Бориб ётинг энди, эртага албатта хабар топтираман.

— Худо хайрингни берсин, ўғлим, хавотир олдирмай тезроқ қайт қишлоғингдан, болам!..

Бугунги тонг Абдурахмон учун ўзга латофат билан жилваланиб боқди. Унинг кўзлари хайрли сафарнинг ёрқин саҳифаларини варақлаётгандай порлар, қалби инқилоб марказига ошиқар эди.

Нонуштадан сўнг Абдурахмон кўчага чиқди. Анчадан буён Равшандан хабар ололмагани сабабли аввал зиндонга бормоқчи бўлди. Арк олдидаи ўтар экан, илгариги даб-дабалар тамоман сўниб қолганини, Регистонни супуриб-сидириб тургувчи фаррошлар ҳам олдинги шахдларидан қайтганини сизди. Истеҳзо билан кулиб, бир лаҳза аркнинг қўнғир катта дарвозасига тикилиб қолди. Унинг кичик эшигидан Бузрукхўжа шошилиб чиқди-ю, орқасидан эрганиб келган сарбозга алланарсаларни тайинлади, ўнг қўлини Самарқанд дарвоза томон ишора қилиб: «Қани, тез, фурсатни қўлдан бермай отга қамчи бос», деб яна ичкарига кириб кетди.

Абдурахмон унинг кетидаи қараб туриб: «Арк аёнларининг ҳам тухумлари оғизларига келиб қолибди, энди гап бизники», деб муштумини қисганча зиндон томон юрди.

Равшан ҳар жума кунндаги каби одатдаги ерида ўтирибди. Абдурахмон зиндонбон билан омонлашди, икки тавгани унинг қўлига қистириб, Равшанга яқинлашди.

Равшаннинг бир кўзини боғлиқ кўриб таажжубланди. Яқинроқ бориб ёнига ўтирди. Унг кўзидан қон оқарди. Абдурахмон Равшан билан кўришгач, шошилиб:

— Тинчликми, Равшанжон, кўзингизга нима қилди, иним?— деб савол назари билан тикилиб қолди.

Равшан гапиролмай бош чайқади:

— Ҳечқиси йўқ, Абдурахмон ака, беш-олти кун бўлди. «Сенинг бир кўзингни ўйиб олсак, бундан олам тораймасмикан», дея ҳазил мутойиба билан кириб келган икки жаллод аввал: «Гулбодом қаерда?»— деб роса қийнашди. Ҳеч гап чиқмагач, шу ҳолга солишди. Чиқиб кета туриб: «Сенга ўн беш кун муҳлат берилди. Уйлаб кўр. Иккинчи кўзингдан умидинг бўлса, Гулбодомнинг қаердалигини айтасан, башарти қиз айтган жойингдан топилса, озод бўласан, уқтингми?» дейишди.

Абдурахмоннинг кўм-кўк бўртиб чиққан чакка томирлари лўқиллаб ура бошлади. У тишларини гижирлатиб: «Аблаҳлар!» деди-ю, ҳаяжонини Равшандан яшириш учун ёнига қараб узоқ жим қолди.

— Равшан, иним, ўзингизни маҳкам тутинг. Қасос дақиқалари яқин. Олчоқлар қилган ҳар бир адолатсизликлари учун хун билан жавоб берадилар. Ҳа, ҳа, бардам тутинг ўзингизни, шу муборак кун, қутлуғ айём бўсағасида турибмиз.

— Айтганингиз келсин, Абдурахмон ака, бутун зиндон оёққа туради.

— Иним Равшанжон, вақт зиқ, мен қишлоққа кетдим, ундан Самарқандга.

— Сафарингиз хайрли бўлсин, Абдурахмон ака!

— Хайр, иним Равшанжон, тезда ёруғликда дийдор кўришгунча!

Равшан Абдурахмондан кўз узмай, унинг ортидан узоқ қараб қолди. Сўнгра лаблари беихтиёр пичирлади. «Бардам тутинг ўзингизни, шу муборак кун, қутлуғ айём бўсағасида турибмиз».

Ҳаяжонини юрагига сиғдиролмади, ёнидагиларга шивирлади: «Биродарлар, бардам бўлинглар! Хуррият шабадаси келяпти, қуёш балқиб, бизнинг хонадонларимизга ҳам нур сочадиган кун яқинлашяпти, огоҳ бўлиб, шайланиб туринглар!»

Тиланчилик қилиб ўтирган беш-олти маҳбус Равшанга тикилиб қолди. Уларнинг кўзларида қувонч порларди.

Уфқда улкан мис баркашдай қуёш чўғдай ёниб, унинг алвон ранг шуъласи атрофни қизғиш тусга киритмоқда эди.

Куз шабадасидан япроқлар бужмая бошлаган бўлса-да, иссиқ тафтидан тушгани йўқ. Энди нафас бўғувчи ҳароратга шабада қўшилиб, Бухоро кўчаларидаги чанг-тўзонни катта ғалвирдан ўтказаетгандай элак-элак сочар, шаҳар аллақандай бир нохушлик билан тумтайиб турар эди. Муллаваччалар ҳар ер-ҳар ерда тўдалашиб, замонанинг нобоплиги, қиёмат қойим бўлаётгани ҳақида нолиб гапиришарди. Аммо кўпчилик Когон йўлига кўз тикиб, ҳуррият кутмоқда эди.

Бухоро чайқалиб турган ана шу кунларда айрим туманлардаги қишлоқларда халқ ғалаёнлари бошлангани ҳақидаги хабар аркдагиларни тамоман эсанкиратган эди. Бир ёқда Когондан бугун-эрта бошланадиган ҳужум, иккинчи ёқда мамлакат ичкарасидаги ғалаёнлар амир Олимхонни жиддий ўйлантириб қўйди. Салтанатдан умид узган амир ақалли хазинани сақлаб қолиш ва Бухороий шарифий тарк этиш режаларини тузмоқда эди. Олимхон мамлакатни бошқариш у ёқда турсин, балки давлат тегасидаги амлокдорларни идора этишга ҳам қурби етмай қолди.

Бу инқилобий кучларнинг фаол ҳаракат этиши учун зарур шарт-шароитларни вужудга келтирди. Зайниддин ва яна бир неча инқилобчилар ғалаёнга ҳозирлик кўраётган қишлоқларга чиқиб кетган эдилар. Халач ҳам инқилобий кайфиятдаги қишлоқлардан бирига айланган эди.

Равшанларнинг ҳовлиси эгаси кўчиб кетгандай бетартиб. Ахлат уюмлари, хас-чўплар бежиримгина ҳовлини файзсиз қилиб кўрсатарди. Яқиндагина Ҳодиқул қамаб қўйилган хопанинг кўчириб олинган бир хариси синиб, том тупроғи тушиб ётибди. Ҳодиқулнинг вафотидан кейин Раҳмон тоғанинг ҳоли келмай, ҳовлига ҳам тамоман қарамай қўйди. Биргина айвону, унинг ёнидаги кичкина уйча бутун қолибди. Раҳмон тоға увадаси чиққан кўрпачага ўралиб ётибди. Икки ойча бўлди, эшикка чиқолмайдди. Шаҳардан тўрт-беш танга йигиб, ҳафтада бир Бўридев келиб ҳолидан хабар олиб кетади. Бугун Раҳмон тоға анча оғирлашиб, ўрнидан қўзғаломай ётганда, ногоҳ Зокирбой кириб келди. Қўлида қамчи, кўзларига қон тўлганди. Тўғри бемор устига келиб ўдағайлади:

Гулбодэмнинг қаердалигини айтасанми, йўқми, имонсиз?

Раҳмон тоға қуруқшаб, пўрсилдоқ боғлаб бир-бирига

ёпишиб қолган лабларини очолмай, бошини чайқаб, юзини ўгирди.

— Ҳали сенмисан мендан юз ўгирадиган, оёқяланг!— деб Зокирбой Раҳмон тоғанинг устидан кўригачани итқи-тиб ташлаб, зарб билан бени-олти қамчи туширди. Бемор «их» деди-ю, кўзини юмди. Зокирбой ағдарма этигининг учи билан Раҳмон тоғани қаттиқ теңди. Ундан садо чиқмагач, «Мана сенга, мана сенга!» деб яна уст-устига учтўрт қамчи туширди. Ёнидаги сарбозларга бир нарса демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, Бузрукхўжа арк дарвозаси ёнидан унга йўллаган сарбоз кириб келди. Оқсоқол ўша ёққа қараб қолди. Сарбоз эшикдан кириши билан Зокирбойга мурожаат қилди:

— Мени Бузрукхўжа ҳазратлари юбордилар. Тез Чор бакирга борарканмиз. Қиз ўша ерда экан.

Бу гапни эшитган Зокирбой: «Қани кетдик!» деди-ю, дарвоза олдида турган самамга миниб, қамчи босди. Унинг кетидан уч сарбоз елдай учиб кетди.

Раҳмон тоға дарвозасига яқинлашиб қолган Бўри-дев бу фавкулудда ҳолатдан ҳанг-манг бўлиб, айвон томон чопти. Раҳмон тоғанинг бошини тиззасига олиб, юзларига сув пуркади, оғзини очиб, бир-икки томчи сув томизди. Хиёл кўзини очган Раҳмон тоға Бўри-девга қараб:

— Зокир... Чор... бакир...— деди-ю, кўзини юмди. Бўри-дев Раҳмон тоғанинг бошини тиззасидан авайлаб ерга олиб қўйди-да, айвоннинг ўртасига ўриш солди. Уни ўринга олгач, кўчага отилди.

Шу топда йўлида учраган ҳар қандай тўсиқни бир ҳамла билан даф этишга шайланган тошқин дарёдай кўпирар, икки муштумини маҳкам тугиб чопар эди. Гузарга етгач, бирпас туриб, аланга кўтарилаётган томонга қараб жилмайди. Шоввозлар, ишни бошлашибди, дед шивирлади. Зум ўтмай елдиригдай Зокирбойнинг отхонасига кириб, оқ отни етаклаб чиқди. Оқсоқолнинг ўгли унинг кетидан чиқиб ҳай-ҳайлаганча қолди. Бўри-дев отга қамчи босиб, жиловни шаҳар йўлига бурди. Имомқозихон қишлоғидан келаётган оломон Халач томон шитоб билан ўтди. Олдинда ўнг қўлидаги калтакни ҳавода ўйнатиб Ис-мат бобо борарди. Бўри-дев ичидан тўлқинланиб келаётган қувончини яширолмай жилмайди-ю, қишлоққа қайрилиб қаради. Сафарбойнинг ўт ичида қолган ичкари-ташқари ҳовлисидан буралиб чиқаётган аланга даҳнатли бўрон тобора кучайиб бораётгандай кўкка ўрлаб, деҳқонларнинг қий-чувлари ҳамма ёқни ларзага соларди.

Бўри-дев от жилловини тортди, кўзини ўша ёқдан уз-

май қараб қолди. Оқсоқолнинг бу катта ғалаён бошланишидан олдинроқ Чор бакирга йўл солганини ўйлаган Бўри-дев тишларини ғижирлатиб, зарб билан отга қамчи босди.

3

Зокирбой куйиккан байталдай Чор бакирга чошиб келди. Баланд иморатлар билан ўраб олинган ҳовлида туриб сарбозларга мурожаат қилди:

— Мен пастдаги хонақоҳни қарайман. Сизлар томли кўздан кечириб тушинглар, сўнгра баҳамжиҳат қидирамиз.

Икки сарбоз итоаткорлик билан: «Хўп бўлади, тақсир», деб Чор бакирнинг буралиб тик кўтарилган зинасидан бирин-кетин томга чиқа бошлади.

Томда Гулбодом турарди. Унинг ўша жозибадор, мафтун этувчи шахло кўзларида энди ўт чақнар, мағрур кўтарилган боши, шабада титкилаётган сочлари, мушт қилиб тугилган кичкина оппоқ қўллари ғазаб ва нафрат билан ёнаётганини ифодалаб, уни афсонавий қаҳрамон қиёфасига киритган эди. Шу топда у сарбозлар ота бағридан юлиб олиб кетаётган, ҳарам сатанглари оёғи остида ёлвораётган Гулбодомга сира-сира ўхшамас, вужуди балоҳўр ёвузлардан интиқом олиш истағи билан ёнар, катта тошни боши узра баланд кўтариб турар эди.

Биринчи сарбоз зинадан бош чиқариб, ўнг оёғини томга қўйиб, иккинчи оёғини энди олган эди, Гулбодом қўлидаги тош билан бошига туширди. Қиз иккинчи тошни олиб келиб, охириги зинага оёқ тираган бошқа сарбознинг устига ташлади. Хонақоҳдан чиққан учинчи сарбоз қонга бўялган шеригининг зинадан қулаб тушганини кўриб, орқа-ўнгига қарамай, отга қамчи босди. Гап нимадалигини пайқаб улгурмаган Зокирбой зина олдида ётган сарбозни кўрди, жон сақламоқчи бўлиб юқорига кўтарилаётганда, Гулбодомга кўзи тушди. Жон ҳолатда томга чиқа бошлади.

Гулбодом уйиб қўйилган тошлар олдидан анча нари, том бошига келиб қолган эди. Ундан икки қадам нарида Зокирбой қилич яланғочлаб турарди. Унинг қилич ушлаган қўли қалтирар, мушукникидай безовта кўзларини Гулбодомга беҳаёларча қадаб сўзлай бошлади:

— Чанғалимга тушадиган кун ҳам келар экан-ку! Йўлингга сочган зарларим эвазига шу юмшоқ бағбақаларингга лабларимни босиб сўрмасам, кўнглим таскин топмайди. Қани, юр, олдимга туш!

— Яқинлаша кўрма, ифлос, бадкирдор; сендан ҳазар қиламан! Қонсираб қилич кўтарган жирканч пайжаларинг қирқилиб, бесўнақай жасадинг гўрда чирисин, жаллод!

— Нима-нима? Бўйнингга қилич тушмай нафасингни ўчир, манжалақи! Еш умрингни хазон қилма! Ҳа, менга ўчакишма! Қани, туш пастга, бенаслу насаб чўривачча!

Зокирбой икки қадам олдинга ташлаган эди, Гулбодом орқага тисарилди. Ўт бўлиб ёнаётган кўзлари оёқлари остидан тош қидирар, аммо қуёш тафтидан жизгапак бўлиб қовжираган ўтдан бўлак нарса кўринмасди. Гулбодом чап оёғини ҳам орқага олган эди, том қиррасига қўйилган тош кўчиб, пастга тушди. Еру кўк ўкириб наъра тортгандай гумбурлаган кучли момақалдироқ қабристонни ларзага солди. Осмон ёришиб, уст-устига олов чизиқ тортилди. Ёлғиз қолган Зокирбой кўрқувдан даг-даг қалтираётган гавдасини олдинга эгиб, атрофга олазарак бўлиб бир қараб олгач, жонҳолатда пастга тушди. Талваеада ётган маъсум қизга қиё боқмай, саман от узангисига энди оёқ қўяётган эди, темирдай қўллар унинг йўтон бўйнидан хиппа бўғиб, ерга ағанатди. Оқсоқолнинг калта оёқлари қоршига тиралган бақувват оёқнинг зарбига дош беролмай типирчиларди.

— Нобакор, жаллод, бу тўкаётган хунларинг учун жавоб беришга ўз хунинг етармикан, итдан тарқаган кўппак! Шу биргина норасиданинг ҳам бошини едингми, аблаҳ!

Бўри-девнинг ғазаб билан чақнаб турган кўзлари унга қадалган, бақувват қўллари жаллоднинг бўйнига сиртмоқ бўлган эди. Кўзлари қизариб, оғзидан кўпик сачрай бошлаган бой синаш беҳудалигини фаҳмлаб, қўллари билан ишора қилиб раҳм-шафқат тилай бошлади. Гавдасини аранг бўшатиб олгач, ўзини Бўри-дев оёқлари остига ташлаб ёлворишга тушди:

— Бўрижон, мени жувонмарг қилма, ўла-ўлгунингча боқаман, уйли-жойли қиламан, жон Бўрижон, ялинаман, оёғингни ўпай, кел, Бўрижон.

— Менинг итларга ялатадиган оёғим йўқ, қутурган кўппак! Мана бу дудамани кўряпсанми, танидингми?

— Ҳе-хе-хе, ҳазилингни қўй, Бўрижон, мен билмай-м-а-ан.

— Ҳа, ҳа, пичоқ кўриб, тилдан қоларкансан, бировга пичоқ тутқазиб нима қилардинг, номард? Эсингдами, ўша ойдин кечада менга шароб ичириб, қўлимга шу пичоқни бергансан! «Гулбодомни ҳовлисидан олиб қоч, учрагани

қўлингдаги билан тил!» дегансан. Мен бу норасидани етим қолдириб: унинг ёшгина онасига тиг урдим. Кўр эдим. Сену, сендай ифлосларнинг аркада берган таълими мени қонхўрликка ўргатган эди. Беҳисоб гуноҳсиз одамларнинг қони дарё бўлиб оқишига мен касофат ҳам сабаб бўлдим. Эндиликда шу қонларнинг ҳар бир томчиси учун қасос оламан. Оқизилган бир томчи муқаддас қон учун хун талаб қиламан! Сендай макруҳларнинг уруғини қуритишга аҳд қилдим. Шу норасиданинг хунини тўккан ерингда тамом қилай сени, номард!

Бўри-дев Зокирнинг қорнига тиг уриб, кекирдагигача ёриб ташлади. Унинг қонидан ҳазар қилгандай, дудамани юмшоқ тупроққа икки-уч санчиб тозалаб, этигининг кўнжига тикди. Атрофга разм солди. Чеккадаги эскироқ сағана олдига борди. Беш-олти гиштини кўчириб, одам гавдаси сигадиған даражада тешик очди. Гулбодомни авайлаб кўтарди-ю, олиб бориб сағанага қўйди. Яна гиштарини жой-жойига тахлаб беркитди. Ариқ бўйидаги лойдан икки чангалини тўлатиб келиб, сувади. Сағананинг қаршисида ўтириб, фотиҳага қўл очди.

Ҳаво бояги шахтидан бир оз қайтган, аммо осмон юзини қоплаган булутлар паға-паға бўлиб ўтар, унинг сояси еру кўкни зулмат пардасига ўраган эди. Бўри-дев ўрнидан турди. Қалбида туғён урган норозилик энди зўр қудрат билан зоҳирида ҳам намоён бўлиб турар, эгик боши тутдай тўкилиб, хазон бўлган хонадонга аза тутгандай чайқалар эди. У шу кўйича от жиловидан етаклаб катта кўчагача чиқди. Хаёли қолган қотиллардан ҳам ўч олишда эди. Кўчага чиққач, чапга бурилди. Баланд-паст иморатлар узра мағрур қад кўтариб турган қизгиш минорага тикилди. Унинг йиллар, асрлар давомида қад кўтариб турган бўй-бастига ҳаваси келди. Шу минора остида ҳуррият деб жавлон ураётган қалби пок одамларнинг чайир қўллари кўз олдида жонланиб, кўкрагини тўлдириб нафас олди. Сўнгра отига миниб, олға жилди.

Эртаси кун кўҳна Бухоро учун сира унутилмас воқеа содир бўлди. Қуёш заррин нурларини ёйишга ҳали улгурмаган, тонг жамолини парда ортидан кўз-кўз қилгандай зангори бўлиб товланар эди.

Когон томонда гумбурлаган инқилоб тўпларининг наърасидан Бухоро оёққа қалқиди. Шаҳар аҳолиси ёстиқдан бош кўтарганида, қизил аскарларнинг «Ура!» садоларини барала эшитди. Амир узоқ тайёргарлик кўрган газотга икки-уч тўп мадраса муллаваччалари чиқиб, улар ҳам қудратли тўлқин олдида дош беролмай, тумтарақай бў-

лишди. Гузарлардан амир ҳимоясига чиққанларнинг бош-оёғи икки-уч юз кишига етмасди. Қишлоқлардан газотга деярли ҳеч ким келмади.

Кимдир: «Амиримиз қочди, жон куйдириб нима қиласан, қани, юр, биз ҳам жўнаб қолайлик», деган эди, бир йўла икки юз сарбоз Самарқанд дарвоза томон югурди. Шунга қарамай сон жиҳатидан қизил аскарлардан бир неча баравар кўп бўлган амир лашкарлари қирилиб кетмаслик учун ўзларини икки-уч кун муҳофаза этдилар.

Шиддатли жангнинг иккинчи кунда қизил аскар кийимида бир тўп қуроолланган тўда билан Регистонга от чоптириб кирган Абдураҳмон тўғри зиндон томон йўл олди. У зиндон эшигидаги қулфларни синдириб, ҳаяжон ичида қичқирарди:

— Амир қочди, биродарлар! Амир қочди. Ҳуррият! Ҳуррият! Қани, Регистонга! Регистонга!

Сарбозлар бир-икки милтиқ товушини эшитибок жуфт-такни ростлашган эди. Зиндон олди бирпасда маҳбуслар билан тўлди. Абдураҳмон Равшанни бағрига босди. Умумий тўлқин ичида ҳамма Регистон томон оқа бошлади.

Регистон анча бўшаб қолган. Қочибга улгурмаган бир тўп сарбоз гоҳ қўзғолончилар ҳамласидан, гоҳ қизил аскарлар найзасидан жон сақлаш учун ўзларини ҳимоя этар эдилар. У Регистонга кириб келиши билан кимнингдир «Равшанжон!» деган овозини эшитиб, орқасига қайрилган эди, Бўри-девни кўрди. Бўри-дев икки сарбозни қилич билан икки ёққа қулатиб, от жиловини бурди. Отдан тушиб, ўзини қулоч ёзиб келаётган Равшаннинг бағрига отди.

— Эсон-омон бормисан, иним! Ҳуррият муборак бўлсин энди!

— Қуллуқ, ўзингизга ҳам қуллуқ бўлсин!

— Раҳмат, иним! Шодман, қалбим тоғдек кўтарилади. Ғанимларга исфиҳон қиличим қайралган. Хун оламан. — Бўри-дев шундай деди-ю, маъюсланди, у бош эгиб, сўзида давом этди: — Мен Гулбодомнинг онасини ўлдирган эдим, Равшанжон! Зокир қўлимга тиг тутган эди. Шу тиг билан ҳозир унинг ўзини саранжомладим. Гулбодом Чер бакирда... Ўз қўлим билан дафн этдим...

Бўри-дев шу сўзларнигина айтиб улгурди. У ўнг қўли билан яктагининг этагидан бир парчасини йиртиб, узатди. Шундан сўнг кучли оломон ичига судраб кетди. Бўри-дев Равшанни излаб бақирарди:

— Бу ўша норасиданинг бир томчи қони, бу томчи учун кутурганларнинг дарё-дарё қонини оқиз, Равшанжон!

Даданг учун, опанг учун, Ҳодиқул ака учун қасос ол!
Қасос!

Унинг овози борган сари пасайиб, ниҳоят оломон ичига сингиб кетди.

— Бўри-ака, Бўри ака, Бўри ака!!!

Бу даҳшатли овоз жавобсиз қолди.

Равшан яна ҳайқирди:

— Бўри ака!!!

Самарқанд дарвоза томон оқиб бораётган издиҳомдан ноумид кўз узиб, Равшан чеккага чиқди. Маъшуқасининг бир томчи муқаддас қони томган яктак этагини авайлаб қўйнига солди. Сўнгра оломон югуриб кетаётган томонга эмас, Бозоринавга чопди. Абдурахмонлар уйи олдидаи ўтиб, Даббийёнга югурди. Одамлар тўпланиб турган гавжумроқ бир ерни кўзлаб, супа устига чиқиб ҳайқирди:

— Халойиқ, золимлардан қасос олиш учун аскарларга қўшилайтик! Қараб туриш инсофдан эмас, қани, юринглар, биродарлар!

Одамлар ҳам шу биргина даъватга маҳтал тургандай гурр этиб Равшаннинг орқасидан эргашинди. Равшан одамларни бошқа гузарлар томон бошлади. Одам тўплаб, қизил аскарларга қўшиламан, деб ҳарчанд чопишмасин, уларни топиб бўлмади. Улар бошқа аламдийдаларни овоз қилиш учун кўз илғамас уфқлар томон йўл олишган эди.

Шаҳар ва қишлоқлардаги уч кунлик жанг-жадалдан сўнг тўртинчи кун Регистон устида қизил байроқ қилпиради. «Лашкарбоши Фрунзе Ленинга хат юборибди», деган овоздан сўнг ҳаёт янги изга тушгандай, Бухоро эркин нафас ола бошлади. Чехралари гул-гул ёнган шаҳар халқи тўда-тўда бўлиб сайрга чиқинди.

ХОТИМА

Равшан бобо ўша гулзордаги бир туп садарайҳондай ўстирилган гулдан кўз узиб, менга қаради:

— Мен қайтиб Бўри-девини учратолмадим. Қўлимда Бўри-дев яктагининг маъшуқамнинг муқаддас қони томган этаги. Сира чидаб бўлмади. Уратепага кетиб қолдим. Йигирма йиллар чамаси ўша ерда яшадим. Шўролар ҳукумати тузишда иштирок этдим. Сўнгра Бухорога қайтдим. Гулбодомга бўлган муҳаббат юракни жароҳатлаб кетган экан. Туну кун хаёлимда ўша бўлди. Қандай ишга қўл урмай, ўшани ўйласам, дунё кўзимга қоронғи. — Равшан бобо чуқур уҳ тортди. — Ундандан буён амрликни эс-

лаганда, кўз олдимга қон, дарра келади,— деб қўшиб қўйди.

Бобо ўрнидан турди. Бояги гулдан бирини узиб менга узатди.

— Олинг, ўғлим, бу гулни Гулбодомдан ўрганганимдай пайванд қилиб ўстирганман. Ундан хотира.

Мен гулни авайлаб олдим. Ўша жасур малак қиёфаси гулда жонлангандай унга узоқ тикилдим.

— Ушандан буён шундаман, — деди бобо. — Гулбодомнинг қайси қабрда ётганини билмайман. Аммо шу қабристонда ором топгани аён. Руҳи шод бўлсин, деб Чор бакирда турғун бўлиб қолдим. Баҳорда, кузда колхоз боғига қарашаман. Гул пайвандлайман, мева кўчатлари ўтқазиб парваришлайман. Қолган кезларни шунда ўтказаман...

Мен бобога тикилдим. Инсон қалби ҳам шунчалар дарё бўларканми, дейман ўзимча. Изсиз йўқолган севги изтироби ҳам ҳижрон азоби-ю, ноҳақ хўрлик ва ҳақоратлар ҳам иродасини буколмабди. Етмишга кирапти. Ҳамон тетик. Бу ўша садоқатли севгининг сўнмас баҳорлари эмасмикан?

Қани, ётайлик, ўғлим, бирпас бўлса ҳам мизғиб олинг...

Равшан бобо сунага ўрин солаётганда ошпоқ тонг отиб, қуёш ял-ял ёна бошлаган эди.

ОЛТИН ҚУМ

МУҚАДДИМА

Шерали Алиевич Алиев минг тўққиз юз етмиш иккинчи йилнинг баҳорида Садбарг билан тасодифан учрашмаганида, эҳтимол юрагининг аллақасерида яшириниб ётган пинҳоний дард гулхандек алангаланиб кетиб, виждонини шунчалар изтиробга солмаган, ҳаётда тузатиб бўлмас жуда катта хатога йўл қўйганини тўсатдан бу қадар аччиқ алам билан ҳис этмаган бўлармиди...

Сирасини айтганда, илк севгисига содиқ қололмаганига, турли вазиятларга қараб чекинганини, бахти учун, йўқ, йўқ, ёлғиз ўзининггина эмас, ўзи билан Сабогулнинг бахти учун маҳкам туриб охиригача курашолмаганига бутун умри бўйи надомат чекаётган эди. Бироқ бу туйғунинг тугён қилишига йўл қўймас, виждон нидосини эса бўғишга интилиб келмоқда эди.

Хўш, унинг айби нимада эди? Ҳаёт биз ўйлаганимиздан мураккаброқлигидами?

О-о-оҳ! Қани энди ҳаётдаги сон-саноқсиз муаммоларнинг барисига тайёр жавоб топиш жўнгина бўла қолса! Унда одам тақдир тақозоси деб йўл қўйган хатолари учун ўзига таъна қилса ярашган бўлур эди!

Бироқ ҳаётнинг равон йўлидан сўқмоғи кўп. Ким олдиндан адашмайман деб дадил айта олади? Бутун ҳаётим давомида қоқинмай тўғри, равон йўлдан бораман дейишга журъат этадиган одам бормикин?

Иродасизлик билан қўйилган қадамни отилган ўқ сингари, қайтариб бўлмайди.

Ҳали ҳеч ким умри давомида йўл қўйган хатоларини тузатиш учун ҳаётини қайта бошлаш имкониятига эга бўлгани йўқ. Агар шундай бўлганида, ҳар биримиз ҳам ҳаётдаги катта тажрибамизга таяниб қачондир йўл қўйган хатони сира қайтармас эдик.

Инсон ҳаёти қайтарилмас ягона пусхада яратилади. Босиб ўтилган йўлга, оқар сувни қайтариб бўлмаганидек, тузатишлар киритиш имкони йўқ. Шунинг учун борди-ю, ҳаётингда ўйламай хатога йўл қўйган экансан — бу бир

умрга тузалмас дард бўлиб қолади қалбингда. Ёғингда қоврилсан, ташвишу надоматлар чекасан, пушаймон қилсан, аммо уни асли ҳолига қайтаролмайсан.

Шерали Алиевич баъзан ҳаётини фанга бағишлаганини, бутун борлиғи билан унга шўнғиганини пеш қилиб, ўзини оқламоқчи бўлади. Бироқ бу ёш боланинг хархашасидек гаплигини унинг ўзи ҳам яхши билади. Фанга ҳаётини бағишлаганлар орасида севгисига, ҳис-туйғуларига содиқ ва вафодор бўлиб қолаётганлар озми?

Йўқ, барига ўзи, ёлғиз ўзи айбдор.

Садбарг билан учрашув ҳам яна бир марта шуни таъкидлагандек бўлди.

* * *

Шундай, қилиб, бу воқеа етмиш иккинчи йилнинг март ойида содир бўлган эди. Шерали Алиевич ҳаётининг одатдагидай ўтадиган кунларидан бири. У тоғ-тош кезиб, маъдан изларди.

Шерали Алиев нафас ростлади. Силлиқ харсантошга ўтириб, рюкзagini ёнига қўйди. Узун, мошранг камзулининг кўкрак чўнтагидан лупасини олгач, йиққан тошларидан айримларини шошилмай кўздан кечира бошлади. Икки-учта тош унинг диққатини ўзига тортиб, ўйлантириб қўйди... Шерали Алиев лупани қайтиб чўнтагига солди. Сўнг ён дафтарчасига нималарнидир ёзиб, қовоғи уйалганча ўйчан кўзлари кўкка қадалди. Пастлаганча лапанглаб сузиб юрган тўқ кулранг булутлар тобора қуюқлаша бориб, ниҳоят атроф хиёл қоронғилашди. Қоронғилик гўё қалбини қоплагандек, юраги сиқилиб кетди. Шерали Алиевич қоронғиликни азалдан ёмон кўрар эди. Айниқса, тоғларда ишлаб юганида. Чунки бевақту соат чўккан қоронғилик ишига халақит беради. Кузатишларини тўхтатишга мажбур бўлади. Бунинг устига машинасини қолдирган жойгача ёки геологлар чодир тиккан лагерга ҳам ёғин-сочинли қоронғиликда қоқиниб-суқиниб боришининг ўзи бўлмайди.

Ҳозир ҳам ҳавонинг авзойи бузилди. Ҳаммаёқни рутубатли қора парда тўсди. Қоронғилик қуюқлаша бошлади. Шерали Алиевичнинг диққати охиб, жаҳл билан яна кўкка қаради. Улкан қороз варракни эслатадиган икки тўп булут оҳиста сузиб келиб, қуёш ҳали беҳол жимирлаб турган тоғ чўққисига ёйилди. Шерали Алиевичнинг боши устида эса кўк юзини кўрғошин сингари вазмин қорамтир булут қоплади. Муздай шамол унинг ёқасидан

хувиллаб кириб, баданини жунжитди. Беихтиёр бўйини елкалари орасига тортди. О-ла, ҳали замон қор ё ёмғир уриб берса-я! Ҳаво айниганда тоғлик жойда шундай бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Мана сенга баҳор... Умри давомида кўп воқеаларнинг шоҳиди бўлган кексаларнинг айтишларича, бунақанги баҳор бу ўлкаларда яқин ўн-ўн беш йил ичида бўлмаган экан. Одатда март ойида бу ерлардаги тоғ этакларини лолаю бойчечак қоплайди. Одамлар машиналарида сайрга чиқиб, даста-даста гул териб кетишади. Энди бўлса гиёҳдан ном-нишон тополмайсиз, атрофда мана мунақа кўкимтир, қора тусдаги ясси тош уюмлари. Юраги бемор ёки қон босими ошган одамларнинг ҳолига вой. Ҳали қор пағалаб, ҳали кузнинг юракни сиқадиган майда ёмғири шивалаб, осмон бошингга ёнирилгандай ҳансираб қоласан киши.

Баҳор эмиш... Шерали Алиевич афсус билан бош чайқади. Бунақада иш қилиб бўлармиди?

Шерали Алиевич шуларни ўйлаб, харсангтош устидан турди, лаш-лушларини йиғди. Эскириб, ранги кетган рюкзанига жойлади. Қўл тегаверганидан ялтиллаб қолган иккита энлигина чарм тасмасини елкасига илгач, керилиб қадини ростлади. Тўқ кулранг намат береткасини бошидан олиб, чангини қоқди.

Шерали Алиевичнинг сочи кейинги йилларда ошпоқ оқарди. Сочига қараб, эллик иккига кирганига ишониб бўлмайди. Аммо у чиндан ҳам эллик икки баҳорни кўрди. У баъзи эркаклардек қоматдор, барваста эмас. Аммо кичкина миқти жусаси бақувват. Йигитларники каби чайир елка ва қўл мушакларида ҳам куч-қувват барқ уриб туради. Ажин ҳамласини писанд этмай, тарағи тортилиб турган юзлари қизғин жигаррағи товланади. Тоғ шамоли қорайтирган манглайдаги учта чуқур из ҳам ёшидан кўра ҳаловатсиз кунлари, уйқусиз ва машаққатли тунларининг ифодаси бўлиб туюларди.

Шерали Алиевич атрофга яна бир разм солди-ю, береткасини кийиб, юриб кетди. У бардам ва енгил одимлар, қўлидаги темир сопли калта болғаси тоғ-тошларда унинг доимий ҳамроҳи эди. Шерали Алиевич тошдан-тошга енгил сакраб, ақл бовар қилмайдиган табиат мўъжизаларидан бирини яратган Сангизар дарёси ўзанига тушди...

Сангизар... Бир замонлар шердай сапчиб, баланд тўққилларга ҳамла этди, кўз қамраб ололмайдиган қояларни домига тортди, Жиззахга яқин ерда Туркистон тоғ тизмаларининг гарбий этагини месиб ўтиб, водий ҳосил этди. Кейинчалик бу водий Темур дарвозаси деб аталди.

Шу дарвозадан ғарбий-шимолга қараб Нурота, шарқ томонга Туркистон тоғлари тизилиб кетган. Сангизар эндиликда миллион йиллар муқаддам қилган «гуноҳига» ўтинч сўрагандек, неча замонлардан буён бағрида асраётган бор-будини инсонларга сахийлик билан инъом этаётган шу икки азим тоғ этагига ҳаёт бағишлаб, жилга каби осойишта оқмоқда. Неча авлод ўтди, у ҳамон одамлар ақлини ҳайратга солиб турибди. Бугун ҳам болалар табиатнинг шу мўъжизасини кўриш учун муаллималари бошчилигида географиядан экскурсияга келишган эди.

Шерали Алиевич оёқ учида ўтириб, юз-қўлини чайди-ю, харсангтош устига қўйган болғасини унутиб, юқорига кўтарилди. Болалардан бири югуриб келиб, болғани олди. Аммо уни болалар тўнида турган Садбарг кузатаётган эди. У катта йўлни кесиб ўтиб, дарё соҳилига яқинлашди. Муаллимасини кўриб, қочишга шайланган бола:

— Қани, бу ёққа кел-чи!— деган қатъий хитобдан сўнг таққа тўхтади. Болғани ёнгинасидаги харсанг ортига ташлади. Муаллимага яқинлашишга журъат этолмади. Жойида тураверди. Садбарг бола томон икки-уч одимлаб, унга яна ўша амрона оҳангда мурожаат этди:

Буёққа бер!

— Н... Н... Нимани?— уялганиданми, кўрқувданми — боланинг овози қалтиради.

— Олган нарсангни. У бировники-ку, уялмайсанми?

— Билмай қолдим, опаюн, кечиринг.

Садбарг бошқа ҳеч нарса демай, шахдам юриб бориб, қўлини чўзган эди, боланинг болғани ташлаган жойидан олиб узатишдан бўлак чораси қолмади.

Садбарг Шерали Алиевичнинг ёнига келди. Бирпас тарадудланиб қолди: «Нима деб мурожаат қилсам экан?»

— Амаки!— деб юборганини ўзи ҳам билмай, сўнг хижолатдан лоладек қизарди.

Шерали Алиевичнинг юраги шув этди. Қошлари чимирилиб, ўйланиб қолди. Ким бўлди экан бу? Орага жимлик чўкди. Сукутни Садбаргнинг Шерали Алиевичга етти тоғ ортидан элас-элас эшитилаётгандек туюлган овози бузди. У қўлидаги болғани узата туриб:

— Кечирасиз, соҳилда қолдирибсиз,— деди ийманибгина.

Бу овоз Шерали Алиевични ўзига келтирди. Аммо унинг сайракроқ қошлари ҳамон чимирилган, қимтилган қалин лаблари хиёл олдинга туртиб чиққан эди.

Шерали Алиевич миннадорлик билан бош қимирлатди.

— Раҳмат.

Нигоҳлар тўқнашди. Аёл кўзларида қандайдир сирли ташвиш сезилди. Шерали Алиевич ортиқ чидай олмади. Бошини эгганча машинаси қолган жойга олиб борадиган сўқмоқдан юриб кетди.

Бу таниш қиёфани қаерда кўрган? «Наҳотки ойим айтган киши бўлса?!» — дея кўнглидан ўтказди.

Шерали Алиевич Садбаргдан узоқлашиб, ҳамон ўйларди. «Бу ким бўлди экан?» Бу савол хаёлида чарх урар, бунга жавоб изларди. Шуни ўйлаб туриб, юқорилаб борарди. Яккам-дуккам томчилай бошлаган ёмғир энди анча тезлашган бўлса-да, Шерали Алиевич бунга ортиқ эътибор бермасди. Миясида мавҳум ўйлар шувалашиб, саволига аниқ жавоб тополмасди. Ниҳоят, сўқмоқ келиб қояга қадалди. У бошини кўтарди. Чехраси ғам ниқоби тортгандай тунд. Юқоридан думалаб келиб, ўзидан каттароқ икки харсангга тиралиб қолган қорамтир оҳактош устига ўтирди. Икки тирсагини тиззаларига қўйиб, қўлларини энгагига така қилди. Атрофга разм солди. Ёмғир борган сари жадаллашмоқда эди. Момақалдиروқнинг қарсиллаган овози тинмай, кетма-кет яшин чақнади. Атрофни ялт этиб ёритди-ю, яна булутлар қаърига шўнғиди. Энди булутлар парчаланиб, уфқ томон шошилаётган эди. Ёмғирдан ҳосил бўлган ирмоқлар йўлидаги қум-тошларни ювиб, Сангизар ўзанига шариллаб қуйиларди. Шерали табиатнинг инжиқлигини кузатиб туриб, бир оз бўшашди, табиат уни ҳамаша ўйга солиб, асабларини тинчлантирарди. У атрофга разм солди-ю, чўққилари кўкка қадалган Помир тоғларини, ҳаётда ўчмас из қолдирган Хорогни эслади. Кўз ўнгида Сабогул жонланди. У ерларнинг ажиб табиати, дилкаш одамларини хотирлади. Асаблари яна ҳам бўшашди. Энди у ўзини хаёлан ўша ерларда юрган каби ҳис этаётган эди. Беихтиёр боши узра кўтарилган қояга тикилди. Яна ўша кўзлар уни таъқиб этаётгандек бўлди. Бу ҳақда ўйламасликка тирпишди. Бояги ширин хаёлларига эрк бериб, харсангтошга суянди. Кўзларини юмди. Энди Садбаргнинг болгани узата туриб айтган сўзларини эшитди: «Кечирасиз, соҳилда қолдирибсиз...» Сесканиб кўзини очди. Қаршисида ҳеч ким йўқ..

Сабогул... Мапа кимни эслатганди Садбарг. Ҳа, қуйиб қўйгандек Сабогулнинг ўзгинаси. Унинг Сабогули... Ўттиз йил олдин ном-нишонсиз йўқотиб қўйган Сабогули...

У қўллари билан юзини беркитиб, ширин хаёл оғушига гарқ бўлди.

Ҳаёт қизиқ: ўн йиллар елдек ўтиб, ҳамма нарса унутилади-ю, бироқ шахсий муносабатлардаги айрим воқеалар, айниқса у инсон туйғуси билан боғлиқ бўлса, хотирадан сира кўтарилмай тураверади. Дамо-дам хаёл шу воқеалар сари етаклайди, унинг бутун тафсилотларини икирчикиригача кўз ўнгида жонлантиради. Бундай кезларда юрак ақлнинг эмас, ақл юракнинг измида бўлади, прода ҳам унинг истакларига монелик кўрсатишга ожизлик қилиб қолади. Шерали Алиевич ҳам ҳозир худди шу ҳолатда эди.

Биринчи муҳаббат... У ловиллаб турган гулхандай бир умр қалбингни илитади. У сенга абадий ҳамроҳ. Сира унутилмас туйғу. Орадан ўттиз йилдан ортиқроқ вақт ўтибди. Аммо ўша учрашув ҳамон куни кеча бўлиб ўтгандай кўз ўнгида турибди.

Сабогулнинг таънаомуз нигоҳи Шералини бир умр таъқиб этиб келмоқда. Бу ҳақда ўйламасликка тиришсада, прода унга бўйсунмасди. Бирор осуда дам топгудек бўлса, Шерали Алиевич ўша ҳаётбахш дамларга хаёлан разм солар, муносабатларининг узилишига сабаб бўлган салқи томонларни излайди. Шахсий ҳаётидаги муваффақиятсизликларнинг бутун иллатларини ҳам муносабатларининг узилишидан ахтарар, чин муҳаббат насиб этганида, уни авайлаб қололмаганига қайта-қайта иқрор бўларди. Бундай пайтларда унга ҳеч ким ва ҳеч нарса таскин беролмасди. Баъзан вазият инсон продасидан кучлироқ бўлишини ўйлаб, ўзини овутарди-ю, бироқ Сабогулнинг таъқибидан холи бўлолмасди. Гўё Сабогул билан узоқ йиллар илгари эмас, худди кеча учрашгандек севгилиси бўй-баста билан кўз ўнгида нари кетмасди...

Оҳ, наҳотки бу воқеалар қисқа муддатли ширин туш бўлса? Наҳотки у кунлар саҳродаги саробдек бир кўрниб, сўнг фазо ва ўтмиш кунларга сингиб кетган бўлса?.. Нега уни бунчалик қийнайди. Гоҳо қалбини қитиқлаб, қувончларга тўлдиради? У бу саволлар гирдобида ғарқ бўлиб жавоб тополмас эди...

Ёмғир тинди. Булутлар ҳамон қуёш юзини тўсиб турарди. Шерали Алиевич тоғ табиатининг бу инжиқликларига энди эътибор бермай, хаёли олам кезганича, настига туша бошлади. Фикрлари бир қадар тинган, аммо боягина бўй-баста билан қаршисида турган қизнинг шаҳло кўзлари ҳамон унга тинчлик бермасди. Хотира бисотидаги воқеаларни титкилаб, ўтган дамларни эслади. Хаёлида ўкинчли кунлар жонланди. Ҳаётининг айни ўйнаб-қуладиган, ота-она бағрида яйраб ўсадиган болалик,

сўнгра ўспиринлик, ҳатто оқ-қорани ажратадиган бўлиб қолган йилларида ҳам йўқчилик, қийин дамлардан боши чиқмади. Эсини энди таниганда отадан, кўп ўтмай онадан ажралди. Мехрибон кишиси қолмади. Ақл-заковат йиғадиган йигитлик чоғлари бошланди. Бундай кезларда одам икки оғиз ширин сўз айтиб, кўнглига таскин берадиган ёр васлига муштоқ бўлади. Шерали кўп излади. Ниҳоят Помирга келди-ю, бахт унга кулиб боқди, кўнгилдаги қизни топди. Севги онлари бошланди. Аммо баҳор шабадасидек бир неча муддат дилига саринлик бағишлаган бу ширин онлар кўпга чўзилмади. Шерали севган ёридан айрилди. Ҳижрон азоби бошланди. Бу азобининг тонги кўринмас эди. Юқорида айтганимиздек, юрагининг аллақадеридан яшириниб ётган шу пинҳоний дард дам-бадам кўзгалиб, қоронғиликдан тўсатдан ёруғликка чиққан одам каби уни қарахт қилиб кўярди. У Садбарғи кўриб, шу ҳолатга тушди. Қарнисида Сабоғул тургандай бўлди. Тасодифий учрашув шу дардни кўзгатибгина қолмай, уни келтириб чиқарган сабаблари ҳам хаёлида тиклади.

Шерали Алиевич Темур дарвозаси деб аталмиш қоя олдидан ўтиб, йўл чеккасида турган машинасига ўтирганида ҳам ўша пинҳоний дард исканжасида тўлганарди. Йўлдан кўз узмай, шофёрнинг: «Қаерга?»— деган саволини кутмай, синиқ овозда: «Симузарга»,— деди-ю, яна ўйга ботди.

Шерали машина ойвасидан олисларга кўз ташлади. Жимираб орта қолаётган асфальт йўл гўё уни узоқ ўтмиш сари элтарди.

Биринчи қисм

ПОМИРДА

БИРИНЧИ БОБ

Ҳар бир тасодифнинг сабаби, ҳар қандай воқеанинг бошланиши бўлади.

Шералининг 1944 йилда геологларнинг Помир экспедициясига қўшилиб боришига унинг ҳурматли ва мўътабар устози Павел Иванович Петровский восита бўлган эди.

Шерали ўшанда университетнинг геология факультетини тамомлаб, аспирантурада таҳсил олаётган эди.

Студентлик йилларидаёқ Шералининг қобилиятини сезган Павел Иванович уни қаноти остига олди. Устозликкина эмас, оталик ҳам қила бошлади. Павел Иванович имконият борича у билан учрашиб турар, юриш-турмуши, ишларини суриштирар, руҳи тушган кезларда насиҳат қилар, маслаҳатини аямасди.

Шералининг хотирасида бир умр муҳрланиб қолган ўша куни ҳам Павел Иванович бехосдан ётоқхонага кириб келди. Шерали геология муаммоларига бағишланган инглизча журнални кўздан кечириб ўтирарди. Эшикнинг аҳтиётлик билан оҳиста тикиллаши унинг хаёлини бўлди. Шерали устозининг эшикни қандай тикиллатишини яхши билганидан юзи ёришди. Табассум билан баланд овозда:

— Марҳамат, Павел Иванович,— деди-ю, журнални чеккага суриб қўйди.

Хонага қалин портфелини қўлтиқлаб олган Петровский кирганида, Шерали креслога ишора қилди.

— Ўтиринг, Павел Иванович.

— Ҳа, ўтирмай иложимам йўқ, оёғимда оёқ қолмади. Уфф, қани, сен ҳам бундоқ ўтиргин-чи, гап бор.

Одатда Павел Иванович, ёши олтмишдан ошганига қарамай, ўзини жуда тетик тутарди. Ҳозир негадир ҳорғин кўринарди. Креслога яхшилаб ўрнашиб олгач, ажин тушган кенг манглайдаги тер резаларини дастрўмоли билан артди. Украинча гулдор кўйлагининг ёқасини очди.

— Уҳҳҳ, эрталабдан кун ёняпти-я, бу йил саратон саратовлигини кўрсатаптими дейман. Эрталабдан шу

бўлса, кундузи ёнарканмиз-да.— У шундай деб стол устидаги журналга ишора қилди.— Таржимонликми дейман!

Шерали тортиниб, мийғида кулди.

— Геологик формацияларга доир экан, шунчаки эрмак,— деди ерга қараб.

Павел Иванович журнални варақлади.

— Сенга балли, бўтам. Ўз соҳасининг чинакам мутахассиси бўламан деган киши чет эл фанининг барча янгиликларини қузатиб бориши шарт. Биз бўлсак, бунга кўпинча панжа орасидан қараймиз. «Улар биздан ўрганишсин», деймиз. Тўғри, биздан ҳам ўрганадиган нарсалар кўп. Аммо биринчи навбатда одам ўзи пухтароқ ўрганишга интилиши керак. Манманлик, ўзига ишонч фанни турғунликка олиб боради. Мен буни шунчаки айтяпман...

Павел Иванович ўйланиб қолди. Бирор муҳим гап айтишдан олдин фикрини тўплаш мақсадида устозининг шунақа ўйланиб қоладиган одати борлигини билганга учун Шерали сукут қилди.

Чиндан ҳам бириасдан кейин Павел Иванович синиқ овозда вазмин гапирди.

— Аҳвол оғир, Шерали. Ҳозиргина трамвайда кела туриб одамларга разм солдим. Деярли ҳамманинг кўзларидаги қувонч ўрнини ғазаб қоплаган. Уст-бошлар ямоқ, оёғига ким нима топса илиб олган. Бурчакка биқиниб ўтирган беш-олти ёшлар чамасидаги бир болани кўриб, раҳмим келиб кетди. Томирлари чиқиб, ингичка бўйинчаси қилтиллаб, беҳол мудраб ўтирибди. Портфелимда сенга олиб келаётган бир бурда нон билан пишлоқ бор эди. Болага узатдим. Қувониб кетганидан шўрликнинг кўзлари қинидан чиқаёзди. Бир менга, бир нонга, бир ёнида ўтирган бувиси бўлса керак — кампирга қарайди. Ҳовлиқиб қолди.

— Ол, ол, ўғлим,— дедим далда бериб.

Боланинг кўзлари мурувват тилагандек, илтижо билан бувисига жавдираб қолди. Кампирнинг ўпкаси тўлди. «Ола қол, ўғилгинам»,— деди-ю, тескари қараб ютинди. Кўзларини кафти билан артди. Менга зўрга: «Раҳмат!»— деди-ю, ўзига-ўзи гапиргандай шивирлади: «Эй худойим, бу кунлар ҳам унутилармикин?»

— Ҳа, вазият оғир, Павел Иванович,— деди Шерали хўрсиниб.

— Аммо одамларнинг руҳи тетик!— Павел Иванович анча жонланиб гапини давом эттирди. Унинг овозида энди синиқликдан кўра ғазаб ва нафрат кучлироқ эди. Ютиниб жим қолди. Кўз олдидан бир-бирига найза ўқта-

лаётган одамлар нари кетмай қолди.— Вақт ўтишини қара,— кўзларини ярим юмиб шивирлади.— Уруш бошланганигаям ҳаш-наш дегунча уч йилдан ошяпти-я; фронтдаги аҳволни яхшигина ўнглаб олдик. Олчоқни тумтарақайлатиб, инига қувиб боряпмиз. Аммо мамлакат ичкарисиди вазиёт анча оғир.

Павел Иванович шундай деди-ю, яна ўйлаиб қолди. Трамвайдаги бола у берган нон билан пишлоқни энтикканча, худди қўлидан биров олиб қўяётгандек кўзлари олазарак, шөнгилиб еб олганини эслади. Тўсатдан бошини бурди. Унинг кўзлари синган ойнаси ўрнига картон қоқиб қўйилган деразага қадалди...

Шерали бу олижаноб кишини жон-дилидан севади. У Шерали учунгина эмас, бутун факультет, университет учун мўътабар ва ҳурматли киши. Университетга йигирманчи йилда биринчилар қатори Владимир Ильич йўланмаси билан келган эди. Санкт-Петербургдаги Тоғ ишлари академиясини тамомлаган геолог Совет ҳокимиятининг дастлабки йилларидаёқ партия сафига ўтди, унга жон-дили билан хизмат қила бошлади. Ўтган йиллар ичида илмий асарлари билангина эмас, етиштирган истеъдодли шогирдлари билан ҳам шуҳрат қозонди. Шерали учун эса Павел Иванович айниқса азиз ва мўътабар. Оғир дамларда Павел Иванович унга ёрдам қўлини чўзди. Шералининг етимлигини, ҳеч кимдан моддий ёрдам олмай ўқиётганини билганидан кейин эса Павел Иванович уни ўз ҳомийлигига олди. Дам олиш кунлари Шералини уйига таклиф этарди. Бормай қолган пайтларида Павел Иванович атайин ўзи ётоқхонага келди. Шералини ҳол-жонига қўймай олиб кетди. Шундан кейин Шерали ҳар якшанба канда қилмай ўзи борадиган бўлиб қолди. Павел Иванович уйда ҳам ўзини жуда самимий, хоксор тутар, илмий ишларидан қўл бўшади дегунча йўл-йўл нижамасининг енгини шимариб: «Евдокия, қани буюра қол энди ишинг бўлса, бир соат ихтиёрингдаман», деб тўқ жигарранг дераза пардасининг ёнгинасидаги деворга осиб қўйилган какку қушли соатга ишора қилиб қўярди. Евдокия Васильевна эса:

— Йўқ, йўқ, Павел, азизим, бағоят миннатдорман, ўзим эплаштираман, — дерди эрининг гамхўрлигидан бир олам қувониб. Бундай кезларда Павел Иванович эшиклариди олдидаги бир парчагина ерга ўзи эккан гулларининг тагини юмшатар, яккаю ягона овунчоғи — олти ёшли невараси Наташа кичкинагина пақирчасида сув олиб келиб қўярди. Павел Ивановичнинг ёлғиз ўғли келини билан

врач бўлиб ишлашарди. Уруш бошлангач, иккалалари ҳам бир кунда фронтга кетишди. Урушнинг иккинчи йили ўгли қаҳрамонларча ҳалок бўлгани ҳақида қорахат олди. Келини эса дом-дараксиз йўқолди. Бироқ у бу ташвишларни сиртига чиқармасди. Жон-жаҳди билан ишларди. Университетда тарбия масалаларида, Геология институтида эса, фан равнақи устидагина ўйларди. Хуллас, Павел Иванович Петровский мактаб яратган забардаст олим бўлиб, унинг фикри билан ҳисоблашмайдиганлар камдан-кам топиларди. Битта-яримта топилганлари ҳам обрў-эътиборига, олимлик нуфузига сира таъсир кўрсатолмасди. Павел Иванович илм бобида бамисоли бир денгиз. Денгизни эса кўлмак деган билан у кўлмак бўлармиди?!

Шерали шуларни ўйлаб турганида, Павел Иванович бир нарсани эслагандай ўрнидан турди. Шералининг олдига келиб, кўлини унинг елкасига қўйди.

— Айтгандай, нимага келганимни ҳам унутиб, гап сотиб ўтиришимни қара. Қаричилик-да, бўталоғим, қаричилик, эс қолгани йўқ. Конференцияда сўзга чиққан Кириллов эсингдами? Фёдор Николаевич?

Шерали бирпас ўйлаб олиб: «Ҳа, ҳа, эсимда, жуда ажойиб фикрлар айтганди»,—дея «нима эди», дегандай Павел Ивановичга қаради.

— Ҳозир Тошкентда у. Йиғилиш ўтказмоқчи. Бугун. Хабаринг йўқми?

— Йўқ.—Шерали елка қисди.

— Виктор айтиши керак эди-ю,— Павел Иванович шимининг олд чўнтакчасидан нафис занжир билан камарига қадалган «Павел Буре» соатини олиб, қопқоғини очиб қаради.

— Виктор кеча ётоқхонага келгани йўқ,— деди Шерали яна синчковлик билан домласига тикилиб.

Павел Иванович соатини чўнтагига сола туриб:

— Ҳали эрта экан. Кеп қолар. Вақти аниқлангач, хабар қиламиз, дейишганди. Илтимосингни бажариб қўйдим. Суюнчини чўзавер.

— Суюнчиси тайёр, Павел Иванович, раҳмат!

— Сени қара-ю, қаёққа боришингни ҳам суриштирмай, раҳмат деявераркансан-да.

— Мен учун қаёққа бораётганим эмас, сизнинг тавсиянгиз билан бораётганим муҳимроқ,— дея ерга қаради Шерали.

— Яна камтарлик,— деб хахолаб кулди Павел Иванович кўзларини қисиб.— Ҳа, майли, камтар бўлганинг ях-

ши, ammo шу камтарлик илмий мақолаларга ҳам юкса, чакки бўлмасмиди дейман, бўталоғим.

Шерали Павел Ивановичнинг нимага шама қилаётганини фаҳмлади. Бунинг устига унинг бирон нарса ёқмаганда ёки ҳаддан зиёд хурсанд бўлганида «бўталоғим» иборасини ишлатишини билгани учун қулоқларигача қизарди.

Павел Иванович Шералининг қимтини б қолганини кўриб, беозор жилмайди.

— Зиёни йўқ. Ешликда одам шунақа қайнаб туради. Мен ҳам ўт эдим. Айтган жойимдан узардим. Қайнаганинг яхши-ю, ammo тошиб кетма. Илмда кўп нарсани билиш олимлик фазилати. Лекин билагонлик даъвосини қилиш — офат. «Менимча» деган ибора ҳам бор. Кўп яхши сўз. Бу сўзни ўрнида ишлата билиш унинг ўзидан ҳам аъло.

— Кечирасиз, Павел Иванович,— Шерали шундай деб яна ер чизди. У Чорух Дайрондаги магматик формацияларга доир ёзган илмий мақоласини қараб чиқиш учун минг андишага бориб Павел Ивановичга берганди. Аслида: «Бу мавзунини бир ўйлаб кўр, диссертациянгга ҳам тема қилиб олаверсанг бўлади», деб Павел Иванович ўзи тавсия этган эди унга. Шерали бу илмий мақола устида салкам ярим йил ишлади, шу орада уч марта Чорух Дайронга бориб келди, анчагина намуналар йигди. Назарида, ҳозиргача ҳеч кимнинг хаёлига келмаган илмий фаразларни илгари сургандек бўлиб туюлганидан дадил қалам тебратган эди.

— Мақолада келтирган фаразларинг ўринли. Фараз — илмий ишнинг куртаги. Ammo улар ҳали фаразнинг ўзи, холос. Бу фаразга илмий асос керак. Менимча, сенда худди ана шу асос етишмаётганга ўхшаяпти. Яна ўзинг мақолани бир қараб чиқиш, балки адашаётгандирман.

Павел Иванович «менимча», «балки адашаётгандирман», деган ибораларни ўз одатича ишлатаётган бўлса-да, булар ҳозир Шералига таънадек туюлди. Тортинчоқлиги туфайли хаёлига бошқа бирон сўз келмаганидан нуқул: «Раҳмат, Павел Иванович, миннатдорман», — дерди.

— Мана энди камтарликни меъёридан оширяпсан. Нега тортинасан? Фикрингни ҳимоя эт, баҳслаш! Мен домласидан ўзмаган шогирдни шогирд демайман. Бунинг устига, менинг фикрларим сен учун қонун эмас. Ҳақиқат баҳслашув, мунозараларда рўёбга чиқади.

Павел Иванович бу борадаги гапни тўхтатиб, асосий мақсадга ўтди:

— Ҳа, майли, мақолани яна бир қараб чиқарсан. Бояги гапимиз чала қолди. Хуллас, Фёдор Николаевич бошчилигида Помирга жуда катта экспедиция уюштирилибди. Салкам йигирмата партиядан иборат экспедиция. Иккита-учта партияди Тошкентдан, Геология бошқармасидан олишадиган бўлишибди. Бу гапни эшитдим-у, сенинг илтимосинг эсимга тушди. Тўша-тўғри бошқарма бошлигининг ўринбосари Вадим Акимовичнинг олдига бордим. Гаплашдим.— Павел Иванович Вадим Акимовичнинг номини алоҳида ургу билан айтиб, Шералига қараб жилмайди.— Сен ёқтирган огайнинг-чи, фамилияси нима эди?

— Гуреев,— деб кулди Шерали.

— Ҳа, ҳа, ўша Гуреев билан учрашдим. Бошда эгар кўрмаган тойдай сакради. Аммо мени биласан. Айтган жойимдан кесмай қўймайман. Роса туриб олганимдан кейин: «Ҳа, майли, биронтаси келсин», деди. Кеча сени тополмай, курсдошинг Викторга ҳамма гапни айтасан, деб тайинлагандим.

ИККИНЧИ БОБ

Гуреев билан Шерали бундан бир йил илгари учрашган эди. Университетни битиргач, геология бошқармасининг бошлиғига учраб, уни Синтоб экспедициясига қўшиб юборишларини сўради. Бошқарма бошлиғи олдидаги қорғозлардан кўз узмай:

— Бу масала бўйича ўринбосарим Гуреевга учрашинг,— деди.

Шерали бошлиқ кабинетидан чиқиб, рўпарадаги устига қора чарм сирилган эшикни очди.

Узун нақшинкор каттакон стол ортида жуссаси кичкина, сочлари энди оқара бошлаган киши ўтирарди. Унинг ёшини чамалаш қийин. Ялтиллаб турган силлиқ юзлари таранг, ёноқлари қип-қизил, хуллас, кўринишдан ўзига ортиқча зеб бериб юрадиган олифта одамлар тоифасиданга ўхшарди.

Шерали уни бошда қирқ ёшлар бўлса керак, деб чамалади. Аммо синчиклаб қарагач, яна ўн йил қўшди.

Столга яқинлашган Шерали:

— Салом, ўртоқ Гуреев, мен бошқармангизга ишга кирмоқчи эдим,— деди дабдурустдан мулозаматсиз.

Гуреев гаши келганини яширмай, унга ноҳуш нигоҳ ташлади. Келувчининг бу қадар бетакаллуж гапира бошлагани Гуреевга ёқмади. У бундай муомалага ўрганмаган эди. Қўлидаги қаламни айлантириб, атайин Шералидан кўзини узмай туриб, истеҳзо билан стулга ишора қилди.

— Қани ўтиринг. Жилла бўлмаса бошда ўзингизни танитинг. Бошқармага иш сўраб келган одамнинг бирор асоси бўлса керак.

Шерали ўтирди. Исми ва фамилиясини айтиб, дипломини стол устига қўйди.

Гуреев синовчан кўзларини Шералидан узмай, менсимай совуққонлик билан гапирди.

— Демак, учирма бўлган студентсиз... Ҳар қалай дипломингиз имтиёзли экан... бошқармамизга...

Шерали унинг сўзини бўлди.

— Фақат бир шартим бор. Мени Синтобга экспедицияга жўнатсангиз.

Гуреевнинг эңсаси қотди. Юпқа лабларини қимтиб, истехзо билан кулди.

— Ўҳ-ҳў, ҳали шартим ҳам бор денг? Демак, Синтобга бориш имкониятини бермасак, ишга ҳам кирмас экансизда? Сизни тўғри тушундимми?

— Ҳа, унда мен аспирантурада қоламан.

— О-о, ишлар жойида, истиқболлар катта-ку! Сизнинг ўрнигизда мен бундай имкониятни қўлдан бой бермаган бўлур эдим. Ҳмм... Хўш, сир бўлмаса, айтинг-чи, нега анди Синтоб диққатингизни бу қадар ўзига тортяпти?

— У ерда олтин бор...

— Бу ўзингизнинг тахминингизми?— Гуреев масхараомуз оҳангда савол берди.— Шошманг, шошманг...— у эңганиб, столи тортмасидан бир парча қоғозни олди. Уни синчиклаб кўздан кечиргач, мамнун ҳолда бошини кўтарди. Янада совуқроқ муомалага ўтди.

— Хўш, мана бу қоғозни кўряписизми?— У қоғозни Шералининг деярли бурни тагига олиб бориб писанда қилди.— Бу — факультетингизни битирган ва бизнинг бошқармамизга ишга тавсия этилганлар рўйхати. Уни факультетдаги эътимодли одамлар тузишган. Афсуски, рўйхатда ўзларининг муборак отлари йўқ. Бинобарин, ёрдам беролмайман. Мени афв этсинлар.— Гуреев ингичка бармоқлари билан столни чертди.— Синтоб олтини борасидаги масалага келганда эса шуни билиб қўйинг: бу — афсона. У ерни катта мутахассислар бир неча йил сурункасига тадқиқ этишди. Ҳеч нарса топишолмади.

— Бошқа мутахассисларнинг ҳам бу борада ўз фикрлари бор-ку!..

— Биламан. Баҳслашиб ўтирмайман. Унча-мунча майда олтин конлари бўлса бордир. Бироқ бу... ҳмм... қисқаси уни очишга кетадиган сарф-харажат олтиннинг ўзидан ҳам қимматга тушади. Бир мири ҳаён, уч мири

зиён. Шунинг учун Синтобда қидирув ишлари тўхтатилди.

— Ахир сизлар у ерга экспедиция юборяпсизлар-ку!

— Тўғри, экспедиция юборяпмиз. Бироқ олтин конларини қидириш учун эмас, бошқа мақсадлар учун.

Гуреев Шералининг кўзларига тик боқди, уни очиқдан-очиқ калака қилаётгандек истехзо билан аччиқ жилмайди. Шерали ўзини тутишга қанчалик уринмасин, бўлмади. Тутилиброқ гапира бошлади. Одатда у асабийлаша бошлаганда, тутилиброқ гапирарди.

— Ахир Синтобда олтин борлиги ҳақида сўнгги конференцияда қимматли фикрлар айтилди-ку!

Гуреевнинг қип-қизил ёноқлари бирдан оқарди, юз бичимига мутаносиб тушмаган каттагина бурни устига қўндирилган пеннесини олиб, стол устига қўйди-да, ўрнидан турди. Стол ортида паканагина одам пайдо бўлди. У жаҳл билан фикрини яқунлади.

— Йигитча! Сизнинг ёшингиздагилар кўпинча жирракилик билан иш битираман деб ўйлайди. Янглишяпсиз. Сиз умум томонидан айтилган фикрга қарши қўйилган бир тўда одамларнинг нуқтаи назарини ҳимоя қиламан деб асабийлашяпсиз. Билиб қўйингки, сиз ён босаётган одамлар фанга ўз фикрини зўравонлик билан ўтказмоқчи бўляпти.— Гуреевнинг юзи жиддийлашиб, овози қалтираб кетди.— Бизнинг қаерда қандай кон қидиришимизни, нима иш билан шуғулланишимизни ўзимизга қўйиб беринг. Сизнинг ахборотларингизга биз ҳозирча зор эмасмиз...— Шундай деб сузила бошлаган кичкина кўзларини атайин эшикка тикди.— Менда бошқа ишингиз йўқми?

Шерали бош қимирлатиб, Гуреев билан хайрлашди-ю, шаҳдам одимлаганча кабинетдан чиқди.

Бу — Шералининг мустақил ҳаётга қадам қўйганда дастлабки қоқилиши эди. Аммо у эсанкираб, ўзини йўқотиб қўймади. Бу ҳангомани устозига айтганда, Павел Иванович қотиб-қотиб кулди.

— Ҳечқиси йўқ, бўталоғим, ҳали бошинг деворга кўп урилади. Ўрганиб, чиниқиб тургин.

— Наҳотки Гуреев учун қандайдир рўйхат одамдан ҳам авиз бўлса?

— Албатта. Чунки бу қорозни унга ишончли одамлари беришган. Бунинг устига, бўталоғим, сен биринчи учрашувдаёқ оқимга тескари сузгансан, уларнинг тарафдорларига қарши фикр айтгансан. Вадим Акимович тоифасидаги хизматчилар одамларни яроқли ёки яроқсизлигига қараб эмас, балки ўзларига яроқли киши бўла оладими, йўқми — ана шунга қараб ишга оладилар. Сен бўлсанг

уларнинг назариясига қарши чиқяпсан. Шунинг учун сен улар учун «персона нон грата...»

Бугун Павел Иванович Гуреевнинг номини чўзиб айтиб; кулиб қўйганининг бойси ҳам шунда эди...

* * *

Павел Иванович Гуреевнинг олдига боргани ҳақидаги гапларини тугатгач, Шералига кулиб қаради.

— Ростини айтсам, сенга ҳавасим келяпти, бўталоғим. Борадиган жойинг жуда ажойиб: Ғарби-жанубий Помир. Бажарадиган ишинг сенга маъқул бўлишига имоним комил. Бу ҳақдаги қолган гапларни йиғилишда, экспедиция раҳбаридан эшитиб оласан. Мен кетдим энди. Хотиним кўзи тўрт бўлиб ўтиргандир ҳойнаҳой...

Павел Иванович шошилинич чиқиб кетди. Шерали кичкина дераза олдида у ётоқхонадан чиқиб, кўздан ғойиб бўлгунча туриб қолди.

Шерали енгил нафас олиб, курсига ўтирди. Унинг қалби куйларди гўё. Ниҳоят у экспедицияда ишлайди. Ғалабага муносиб улушини қўшади, фронтга қўлидан келадиган ёрдамни беради.

* * *

Уруш бошланганидан буён у тенгилар фашистларга қарши курашаётганда, ўзининг фронт орқасида эканидан изтироб чекар эди.

Унинг фронтдан қолгани ўз ихтиёри билан бўлгани йўқ, албатта. Шерали фронтга юборишларини сўраб, ҳарбий комиссариатга мурожаат қилганида, уни қайтаришди. Биринчидан кўзи туфайли уни сафга яроқсиз деб топиди. Иккинчидан эса, геология факультетининг айрим студентлари қаторида унга ҳам бронь берилган эди. Мамлакат учун геологлар зарур эди...

Шералининг кўнгли албатта тинчимади. Дипломини олгач, яна ҳарбий комиссариатга борди.

Бу гал ўша биринчи учрашганда яхшигина муомала қилган ҳарбий комиссарнинг ўринбосари ёш лейтенант уни анча нохуш кутиб олди. У бўйнидаги сунъий нафас олиш учун боғланган тангадек темирнинг тешигини кўрсатгич бармоғи билан бекитиб, хириллади:

— Яна келдингми? Бу нимаси? Ҳадеб одамларни ишдан қолдиришга уялмайсанми? Геолог сифатида фронт орқасида зарурсан, деб сенга очиқ-ойдин айтилди-ку!

Бунинг устига бир кўзинг ҳам яхши кўрмайди. Ё фронтда сенга махсус ишланган дурбин беришади, деб ўйлайсанми? Яхшилиқча илтимос қиламан, мени ҳадеб ишдан қолдиравермай, ўз юмушинг билан бўл, уқдингми?

— Мен яқиндагина университетни битирдим. Ҳеч қандай қиладиган юмушим йўқ.

— Юмушинг бўлмаса, беришади. Хотиржам бўл, ҳеч ким сени фронт орқасида бекор қолдирмайди.

— Ахир, тушунсангиз-чи, одамлар олдида бош кўтариб-юролмаяпман. Мен тенгилар ҳаммаси фронтда. Кўнларига қорахат келди. Аксари урушдан ногирон бўлиб қайтишди. Болалар қониниям, жониниям аямайпти! Мен шуларни кўра туриб сўлақмондай юравераманми? Бир кўзим яхши кўрмаса нима қипти? Фронтда кўзи мендақа яхши кўрмайдиганлар йўқми ё? Геология ҳам менсиз инқирозга юз тутмайди. Тогни урсам талқон қиладиган кучим бор.

Шерали лейтенантнинг юмшай бошлаганини кўриб, яна бир нарса дейишга оғиз ростлаган эди, столнинг тарақлаганидан сесканиб, жим бўлди. Лейтенант ўрнидан туриб, Шералига бақрайганча, гапиролмай дудуқланиб қолди. Юзининг бир томони қийшайиб, пириллаб уча бошлади. Қалтироқ қўли билан гимнастёркасининг иккита тугмачасини ечиб қўйди.

Шерали кўрқиб кетиб, унга ёрдам бермоқчи бўлиб бир қадам қўйган эди, лейтенант бояги хириллаган овоз билан команда берди:

— Смирно! Кругом, ша-агом марш!

Шералининг командани бажаришдан бўлак чораси қолмади. Бу ерда ҳеч қандай натижа чиқара олмаслигига кўзи етди.

Шу-шу ҳарбий комиссариатни тилга олмайдиган бўлди. Геология бошқармасига ишга жойлашиш учун қилган ҳаракати ҳам зое кетганини биламиз. Уни кутаётган бирдан-бир жой — аспирантура қолди. Петровский раҳбарлигида иш бошлади. Бироқ бирон муҳимроқ ишни бажариш борасидаги умиди сўнмаган эди. Шундай қилиб, у бир кун бу орзусини Павел Ивановичга ётиғи билан тушунтирди:

— Баъзан кўчадан кетаётиб йиманаман. Ҳамма менга: «Қаранглар, тўрт мучали бут, девдай йигитнинг Тошкентда юришини», деб таъна қиляётгандай туюлади назаримда. Махсус топшириқни бажарадиган бирон экспертицага қўшилиб боришнинг иложи бормикин? Агар олтин конларини қидириш билан боғлиқ экспедиция бўлса,

нур устига нур эди. Ҳозир олтин мамлакат учун ҳар қачонгидан ҳам зарурроқ-ку, шундай эмасми?

— Шундай, бўғалоғим, шундай,— Павел Иванович унинг гапини маъқуллаб бош ирғади.— Қани бир ўйлаб кўрайлик, иложи топилар. Экспедицияда ишлаш аспирантлик ишингга айти муддао бўларди.

Бугун Павел Иванович келтирган хабардан Шералининг қувониб кетганининг боиси шунда эди.

УЧИНЧИ БОБ

Шерали Павел Ивановични кузатгач, яна журналини олдига сурди. Бу иш алоҳида диққат талаб этарди. Ҳозир эса айти вақти. Ётоқхонада ёлғиз ўзи. Шериклари йўқ.

Шерали студентлик йилларида яшаган ётоқхона Тошкентнинг энг гавжум ва обод, айтиқса байрам кечалари одам сизмай кетадиган сайргоҳ Карл Маркс кўчаси муюлишидаги уч қаватли гиштин бино ҳовлисида эди. Қунга тескари пастқам ерда қатор қилиб солинган бир қаватли пастак уйлардан бирида жойлашган ётоқхонанинг бор-йўқ жиҳози гир айлантриб қўйилган тўртта сим каравот, бир курси ва столдан иборат эди. Каравотларнинг симлари алақачон узилиб кетганидан ҳар бирига учта-тўрттадан калта тахта қўйилган бўлиб, устига тарашадек қотган юпқа матрац ва матрац устига нахтаси оқиб ётган кўрпача ташланар эди. Ётоқхонада истиқомат қилувчилардан ҳар бирининг китоб ва дафтарлари кечаси ўзига ёстиқ вазиғасини ўтар эди.

Шерали аспирант бўлганидан кейин меҳмонларни ўтказиш учун қаердангир шалоғи чиққан эски кресло топиб келиб, каталакдек уйга зўрға сиздирган эди.

Ётоқхонага кираверишдаги тупроғи ўйнаб кетган энсиз йўлакнинг бурчагида тагига занглаган эски челақ қўйилган дастшўй жами уч хонада истиқомат қилувчилар учун хизмат қилар эди. Эрталаблари Шерали бошқалардан кечроқ турган пайтларида ювиниш учун узоқ навбат кутиб қоларди. Жонидан тўйганидан бир куни Шерали эски тоғора топиб келиб, каровати тагига суриб қўйди. Ўша кундан эътиборан Шералилар хонасидаги тўрт киши эрталаблари навбат билан тунука кружкада сув олиб келиб юз-қўлларини тоғорада ювишадиган бўлишди. Хонада Шералидан ташқари геолог Виктор, гидрогеолог Карим ва геохимик Омонлар туришарди.

Феъл-атвор жиҳатдан Виктор жуда қизиққон, сая нарсаса лов этиб ёниб, гавдасига сира ярашмаган ингичка овозини баралла қўйиб, чийилларди. Жуда гап тополмай қолган кезларида «жин урсин сени», деб қўярди. Ўлгудек сергап, баъзан вазиятга қараб фикрини ўзгартирадиган, бунинг устига шоирнамо. Шеърларига эътибор берган одам нақ балога қоларди. Ҳол-жонига қўймай, шеър кетидан шеър улаб, безорижон қиларди. Шеър эса кўпинча икки нарсани — чунончи, қошиқ билан вилканинг фарқини тушунтиришдан иборат бўлиб, табиийки, маътиқ ва бадииятдан тамоман йироқ эди. Илҳоми жўш уриб кетганда, қайта-қайта «Дарё» деган шеърини кўзларини юмиб, завқ билан ўқирди. Бу шеърни ижодининг чўққиси деб эътироф этар, азбаройи ўқийверганидан шеърнинг айрим мисралари хонадагиларга ҳам ёд бўлиб кетган эди. Виктор:

Дарё улкан, унда сувлар шалдираб оқар,
Ариқ ихчам, унинг суви шилдираб оқар,—

деган яқунловчи мисраларни ўқиганда, бир зум бош чайқаб: «Бу фалсафий сатрларнинг мағзини чақиш керак»,— деб қўярди. Одам табиати қизиқлигини қарангки, қанча мутолаа қилмасин, шеърда ўта нўноқ Виктор геология борасида, айниқса бу ҳақда ўқилган китоблар устида баҳс юритилганда, унга ҳеч ким тенг келолмасди. Тенгдошлари ичида энг пешқадам ҳисобланган Шерали ҳам геология тарихига доир масалаларда у билан ҳисоблашиб, эҳтиётроқ гапиришга мажбур бўлар эди. Чунки Виктор умуман геологияга, айниқса, Ўрта Осиё геологиясининг тарихига доир китобларни битта қолдирмай ўқир, ўқиганда ҳам хотирасида мустаҳкам ўрнашиб қоладиган даражада ўзлаштирарди. Аммо энг катта нуқсони шунда эдики,— балки бу унинг шошқалоқлигидандир,— ўқиганларига танқидий ёндашиб, ўз нуқтаи назаридан қарамасди. Уртоқлари уни қироатхонликда айбланганда: «Китобга ишониш керак, ҳар бир босма нашрни муқаддас санамоқ даркор»,— деб пўнгиллаб қўярди. Кўпинча бундай баҳслашувлар даҳанаки жанг доирасидан чиқаёзган кезларда, орадаги «совуқ муносабатлар отинмасини» Шерали бартараф этиб, ўзининг обрў-эътибори билан ҳар икки томонни тинчлантирар эди.

Карим — Викторнинг акси, анча вазмин, икки эшитиб, бир сўзлайди. Камсуқум, ҳуда-беҳудага тишининг оқини

кўрсатавермайди. Аммо аynи чоғда унинг ҳам ўзига хос заиф томонлари бор эди. Карим ҳар ишдан шахсий манфаат излар, чўтига тўғри келмайдиган юмушга қўл урмас, ўзига тегишли нарсалардан шахсан фойдаланишга интиларди. Хуллас, ана шу шахсиятнарастлик, яна аниқроғи, молпарастлик томонларини ҳисобга олмаганда, Карим анча мулоҳазали, касбига пишиққина йигит эди.

Каримнинг бу одатларидан Шералининг гаши келарди. Унинг фикрича, студентлар бир хонада яшагач, умум манфаатларига бўйсуниб, иноқ туришлари керак. Умуман, Шерали сахий, кўнгли очиқ одамларни яхши кўради (унинг ўзи ҳам шунақа эди) аммо нуқсонсиз дўст қидирган ёлғиз қолади, деган нақлга амал этиб, муроса қилар эди. Каримнинг кўч камчиликларини кечириб, уни қандай бўлса, шундайлигича қабул қиларди.

Омон билан муносабати тамоман бопқача. Улар бир-бирларини ҳурмат қилишар, кўп масалаларда бир-бирларига ишониларди. Бирон нарсага ақли етмай қолганда, Омон Шерали билан маслаҳатлашарди. Шерали ҳам оғир вазиятда Омон билан суҳбатлашиб, қулфи дилини очарди. Шерали Омонни содиқ дўст, эътиқоди барқарор, жиддий ва ҳамма нарсани олдиндан кўра биладиган тадбиркор йигит деб биларди. Виктор борасида эса бундай деб бўлмайди. У ҳозирги дам ташвиши билангина яшарди, ўз фикрига ўзи қарши чиқиш — унинг учун ҳеч гап эмас эди.

Тўғри, Омон ҳазил-мутойибани хуш кўрмайди. Унинг бу одатини Карим билан Виктор ёқтирмас, кўпинча ҳазил билан унинг жонини ҳалқумига келтиришарди. Каримдан кўра Омон билан кўпроқ Виктор чиқишмас, ташланиб қолишга қулай фурсат пойлаб, хўроздек ҳурпайиб юрарди.

Шерали ана шундай вазиятда яшарди. Шунинг учун хонада ёлғиз қолган пайтларида бу фурсатдан мумкин қадар унумли фойдаланишга интиларди.

Бироқ бугун ҳам бу холи фурсат узоққа чўзилмади. Павел Иванович кетгач, орадан кўп ўтмай, ётоқхонага ҳаллослаганча Виктор кириб келди. Нафасини ҳам ростламай, Шералига мурожаат қилди:

— Ўртоқ Алиев, суюнчини чўзинг-у, сафар жабдуғини ростланг. Чўққилари фалак гумбазига етган дунё томи — Помир сизга мунтазир. Уёғини сиз суриштирманг, мен сўзламай. Ҳамма нарса кўнглингиздагидек бўлади.

Шерали ҳамма нарсани Павел Ивановичдан эшитиб олгани учун унга ортиқча савол бериб ўтирмади. У осо-

Йишталик билан Викторга кулиб боқиб, креслога таклиф этди.

— Қани, мундоқ ўтириб, жавоб берсинлар-чи: кеча қаёққа гум бўлиб кетдилар?

— Жин урсин сени, шу бетайин одатингни асло қўймадинг-да. Ҳозир ўтирадиган фурсатми? Қани бўл! Ялпаймай йиғиштирсанг-чи!! Бир қараса жиннидай ҳаммани қопиб юрасан. Мана бунақа қайнайдиган пайтда ўлғудай судраласан!

Виктор шундай деди-ю, эски сим каравот тагидан сандиқдек зил-замбил тахта чамадонини тортиб олди. Лашлушларини пала-партиш жойлай туриб, бир нарсани эслагандай ўйланиб қолди. Сўнг Шералига: «Мен ҳозир», — деб эшикка отилди.

Шерали мийғида кулиб қўйди. Курсини столга яқинроқ суриб, яна журналга энгашиди.

Орадан ярим соатлар чамаси ўтар-ўтмай, эшик тарақлаб очилиб, хонага Виктор отилиб кирди. Бироқ Викторнинг бояги қувончидан асар ҳам қолмаганди. Рангида қон йўқ, қўллари қалтирарди.

— Нима гап ўзи, тинчликми? Гапирсанг-чи? Сендан сўраяпман? Нима бўлди?

— Нима бўларди, домламиз Латиф Боқизоданинг эски дарди қўзғади.— У қошига тушган бир тутам малла сочини бармоқлари орасига олиб, юқорига тараб қўйди-да, ҳовлига қараган дераза томон бурилиб қараб қўйгач, ҳеч нарса тушунмай елкасини қисиб турган Шералига уқтира бошлади:— Алмисоқдан қолган конларни қидириб, қўй-қўзи қийи титкилашнинг ҳожати йўқ эмиш. Унинг геологиямизнинг бугунига ҳам, истиқболига ҳам фойдаси йўқмиш, бу соҳада илмий иш қиламан деган одамнинг ўзи тентакмиш...

Виктор яна аллақандай мишмишларни қаланштириб ташлаётган эди, Шерали уни тўхтатди. Боқизода билан Виктор ўртасида нима устида гап борганини тушунди. Виктор республикамиздаги қадимий конларга доир адабиётларни икки-уч йилдан буён синчиклаб ўрганаётган эди. Бундан мақсад бу конларнинг қачон очилгани, қанча муддат фойдаланилгани ва ниҳоят, уларнинг истиқболини аниқлаш устида илмий иш олиб бориш эди. Шерали унинг ярасига туз сепмаслик учун гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлди.

— Хўп, фараз этайлик, сен ҳақсан, аммо бу гапларни ҳозир кавлаштириш кимга керак бўлиб қолди?— Шерали одатича қизишиб кетди, овозини хиёл кўтарди.

— Менга!— Виктор кўкрагига муштлаб, дик этиб ўрнидан турди. Тутақиб, уёқдан-буёққа юра бошлади. Зум ўтмай:— Менга,— деди яна.

— Нечун? Ахир сен боягина Помирга кетишимизни гапирётган эдинг-ку?

Виктор Шералига яқинроқ борди. Азбаройи тутақиб кетганидан кўзлари пирпирарди.

— Ҳа, балли, гапирётган эдим, жин урсин сени, ҳовир ҳам гапираман!..

— Хўш, унда Боқизода билан қадимий конлар ҳақида бошқа вақтда эмас, худди шу бугун баҳслашишнинг нима ҳожати бор эди?

— Ҳожати шунда эдики... жин урсин сени деяпман яна...— Шерали унинг гапини бўлди:

— Бунча чўзмасанг, ота-бобонг тақачи ўтганми?— у энди чинакамига қизишди.

— Ота-бобом тақачи эмас, деҳқон ўтган, аммо ўзинг бердисини эшитмай, ҳалқумимга чангал солмай турсангчи! Ахир тушунтиряпман-у, нима ҳожати борлигини.— Виктор бир хўрсиниб қўйиб, стол устида турган кружкадаги сувдан ҳўплади. Йўл-йўл чит қўйлагининг ёқасини очди. Сўнг гапини анча осойишта давом эттирди:— Кеча Навел Иванович сени тополмай, геология бошқармасига бориб, Гуреевга учрашишимни тайинлаган эди. Бордим. Бугун кечга яқин йиғилиш бўлади, қаерда ва қачон бўлишини хабар қилишади, дейишди. Хуллас, эртага эрталаб бизни машина келиб олиб кетишини, бошқармадан Қутбэддин Билолов бирга боришини, ҳаммасини Боқизодага тушунтирдим. Ўзинг биласан дардимни, қадимий кон деса, иложи бўлса, ўша ерда кўрпа-ёстиқ қилиб ётиб олсам дейман. Қорамозор анчадан буён хаёлимни банд қилиб турибди. Оҳангарон қочиб кетмаган бўлса ҳам, боришга имконият топилмаяпти. Биз эса Помирга доvon ошиб борамиз. Билдингми? Барибир йўлимиз ўша ёқдан ўтади. Гапнинг қисқаси, ўша Гуреевингга ялиндим, ёлвордим. Охири Қорамозорга кириб ўтишимизга рухсат берди. Деканатдан чиқсам, Боқизода жаноблари ялпайиб, чой ичиб ўтирибдилар. «Ҳм-м, шошилиб қолибдилар, йўл бўлсин?»— деди одамнинг юрагини эзиб юборгудек кесатик билан. Мен хумкалла ҳам, жин урсин мени, ичимга сиғдиролмай, Помирга кетаётганимизни, Қорамозорга кириб ўтишимизгача айтдим-у, балога қолдим, эски ашула бошланди.

Шундан сўнг Виктор бояги айтганларини қайтара бошлаган эди, Шерали уни тўхтатди:

— Бўлди, дўстим, ҳаммаси тушунарли, қадеб қайта-раверма.— У шундай деб қалин лабларини чўччайтириб кулиб, ҳазилга йўйди-ю, аммо Боқизоданинг бу қилган иши аслида унинг ҳам зардасини қайнатган эди. Борди-ю, Виктор ҳақ бўлмаганда ҳам у шундай муомала қилиши керакмиди? Эски конлар ҳозирча балки керак ҳам эмасдир. Аммо масалани бир ёқли ҳал қилиш ҳам ноўринда, Виктор тўғри йўл тутган бўлиши мумкин. Шогирднинг бутун асосларини сабабсиз чилпарчин қилиб ташлаш домлага ярашмайди. Аксинча, у бу масалаларни атрофлича таҳлил этиб, сўнг бир нарса деса бўларди. Боқизода эса Викторни эшитгиси ҳам келмайди. Чунки у ўз фикригагина қулоқ солади. У билангина ҳисоблашинларини истайди. Ўзининг эса илмий лаёқатига кўшлар шубҳа билан қарашади. Университетда ҳам, геология бошқармасида ҳам домлани қўллаб-қувватлайдиган одамлар борлигини орқаворатдан айтишади. Баъзи масалаларда Боқизода устида гап-сўз бўлганда ҳам кимдир тушиб, уни силлиқлар, қор ёғилиб, излар босиларди. Айниқса ўтган йили Боқизоданинг бир неча лекция стенограммалари катта шов-шувга сабаб бўлиб, гап унинг ишда қолиш-қолмаслигигача бориб етганида ҳам, ўша номаълум қўллар масалани кун тартибидан олиб ташлабгина қолмай, домланинг декан ёрдамчиси қилиб, тайинланишига эришилди. Аммо буни ҳозир Викторга айтиб бўлармиди. Шусиз ҳам гуриллаб турган Виктор Боқизода билан ади-бадига бориб қолиши мумкин эди. Шерали ўрнидан туриб, матрақ тагидан рюкзagini олди. Нарсаларини йиғиштирди. Мольберт, мўйқалам ва бўёқларини латтага ўраб, яхшилаб жойлаштиргач:

— Ке, қўй, диққат бўлаверма! Ишингни қил, ҳали замон йиғилиннга чақириб қолишса, шошилиб қоламиз,— деди Викторни қистаб, бир ёғи уни ҳовридан ҳам тушириш учун.

Виктор қовоғини солганча нарсаларини чамадонига жойлаётган эди, эшик тақиллади. Шерали билан Виктор бошларини кўтариб, баравар: «Кираверинг», дейишди-ю, «Ким экан», дегандай қараб қолишди. Хонага Латиф Боқизода кирди. У эшикни ирганган каби бош ва кўрсаткич бармоқларининг учи билан авайлаб ёпди. Оҳори тўкилмаган йўл-йўл жигарранг трико костюмининг чўнтагидан дастрўмолини олиб, қўлларини артди. Салом ўрнига бошини хиёл эгиб, тил учида: «Яхшимисизлар?»— деди эшитилар-эшитилмас.

Виктор уни кўрмагандай, дераза елдига борди. Алла-

нима қидираётган бўлиб, ҳовли томонга энгашди. Шерали одоб юзасидан курсига ишора қилди.

— Келинг, ўтиринг, домла,— деди ортиқча рўйхуш бермагандай оҳангда.

Сарғишроқ сочи ўнг томонга силлиқ таралган Боқизода асабийлашаётганини сездирмасликка тиришарди. Бирикки ўнг қўли билан бақа кўзларининг устига тушиб турган қалин пахмоқ қошларини силаб, чуваккина юзидаги қора кўзойнагини пешонасига кўтариб қўйди. Унинг ҳаракатларини зимдан кузатиб турган Шерали: «Жиддий гаплашмоқчи шекилли», дея кўнглидан ўтказди, чунки бундай кезларда Боқизода кўзойнагини пешонасига кўтариб қўядиган одати бор эди. Студентлардан кимдир унинг бу ҳолатини кузатиб юриб, тўрт бақакўз деб атаган эди, бу гап бир кунга қолмай, бутун факультетга ёйилди. Студент халқи шунақа: ўзини номаъқулроқ тутадиган домлага бир зумда лақаб тақиб қўяди. Боқизода эса ўта гердаган, ўзига зеб бериб, ўзгани тан олмайдиган одам бўлсада, бу такаббурлик ва ички ғурурини баъзан ҳаддидан ошиб юборадиган мулозамати билан сездирмасликка уринади-ю, аммо сохта муомала кўпчиликнинг гашига тегарди. Боқизодага берилган лақабдан кейин кўплар, ҳатто илгари сира қарамайдиганлар ҳам уни алоҳида эътибор билан кузатадиган бўлиб қолишди. Бинобарин, кунлар ўтиб, бошқа бир студент бу лақабни такомиллаштирди. У: «Домла Боқизоданинг пешонасидан ҳам бошқаларга кўринмайдиган кўзи бор. Муҳимроқ гапни синчковлик билан разм солиб айтмоқчи бўлганида, кўзойнагини ўша пинҳоний кўзларига кўтариб қўяди»,— деган эди, шундан сўнг Боқизоданинг лақаби анча ихчамлашиб, у яна ҳам таниқлироқ бўлди. Ҳозир негадир Боқизода Шерали кутиб турганидай жиддий гап айтмади. Бу тарки одатимикин ёки домланинг муомала бобида қўллайдиган йўллари билан биримикин? Шерали: «Буёғи нима бўларкин?»— деб диққат билан кузатиб турарди. Кутилмаганда Боқизода кулиб, Викторга яқинлашди. Ноилож қолган Виктор қаддини рстлаб, тил учида, «келинг, домла»,— деб қўйди.

— Мулла Шерали!— деди Боқизода бошини Шерали томон хийл буриб. У вазиятни юмшатмоқчи бўлган кезларда бошқа бир киши номига «мулла» сўзини қўшиб мурожаат қиларди.

— Лаббай, домла!— Шерали ҳам атайин овозини Боқизоданикига мослаб, чўзиброқ жавоб берди. Бошқа вақтда ҳар бир нарсага синчков Боқизода, ҳозир бунга ортиқча эътибор бермай, муддаога ўтди.

— Виктор биздан андак хафа бўлди. Аммо ақл-заковат соҳибининг бундай қилмоғи ноўрин, зеро, домланинг измидан юрмаслик бу баайни улуг зотларнинг кўнглини ранжитишдек гап... — У сўзларни чертиб-чертиб айтар, ҳар бир жумладан кейин тўхтаб, гаплари эшитувчига қандай таъсир кўрсатаётганини кузатарди. — Бинобарин, иним, — Виктор бевосита ўзига мурожаат қилингани учун энди жавоб бермоқчи бўлиб оғиз ростлаган эди, Боқизода «шошмай тур» дегандай ишора қилиб, сўзида давом этди: — «Сад задани сўзангару як задани оҳангар!» Бу гапнинг маъносини қаранг: «Игначининг юз ургани-ю, темирчининг бир зарби», кўрдингизми? Бизлар кўпни кўрган одамлармиз. Ешимиз ҳам элликка қараб борапти. Ҳали ёшсиз, иним, адашманг деймиз-да. Ахир биз ҳам кон очишга қарши эмасмиз, аммо янги, совет конларини очишимиз керак. Пўпанак босиб, ўтмишнинг сарқит ҳиди анқиб турган гўристонларга тушишдан муддао нима, деб ўйлаган эдим.

— Муддао — уни ўрганиб янгиларини топиш. Эски конлар ҳақида жуда кўп китобларда қимматли фикрлар келтирилади. Бунинг устига катта олимларнинг ҳам бу борадаги фикрлари диққатга сазовор. — Виктор ўзини тўтолмай, зарда билан жавоб қайтарган эди, Шерали унга «жим тур» ишорасини қилиб, домлани тинчитиб учун:

— Ёш-да, домла! — деб қўя қолди. Сўнг яна бир нарса демоқчи эди, Боқизода унинг сўзини бўлди.

— Гапимни тамом қилганим йўқ ҳали. Бундан муддао нима деб, мен ўйлаётган эдим. Виктор деканатдан чиқиши билан ҳурматли Вадим Акимович телефон қилиб қолдилар. Бугун соат тўртда олтимиш бешинчи аудиторияда йиғилиш бўлишини, сиз билан Викторни огоҳлантиришни айтдилар. Йўлакай Викторнинг илтимоси билан Помирга борадиган партияга бир кун Қорамозорда қолишга рухсат берганларини ҳам хабар қилдилар. Ахир у киши розилиқ берган эканлар, шуни менга бир оғиз айтсангиз, нима бўларди, иним Виктор? Ўртоқ Гуреевнинг айтганлари — биз учун қонун.

Боқизода Гуреевнинг номини бу қадар эҳтиром билан тилга олгани Шералини таажжублантириб қўйди. «Қизиқ, домланинг бошига иш тушганда мушкулотини осон қилиб, уни истаган вазиятдан қутқариб қоладиган «қўл» Гуреевмасмикин? Ҳар ҳолда Боқизоданинг гапига қараганда бир сир бор булар орасида. Демак Гуреевнинг қўлидаги ўша ўтган йилги рўйхатни ҳам Боқизода берган. Шералини рўйхатга қўшмаган одам ҳам Боқизода». Шер-

али шуларни ўйларкан, инсон қалбини шийлиққуртдек кемириб ташлайдиган гумон ва шубҳа ич-ичини кемираётганидан ижирғанди, буни сиртига чиқариб, сеадириб қўймаслик учун гани калта қилди.

— Жуда соз-да, домла, демак, бизга оқ йўл тиларкансиз-да?

Боқизода ҳам худди шуни кутиб турган экан шекилли, Шералининг турткиси айна муддао бўлди. Шоша-пиша:

— Албатта, албатта!— деди юзига сохта табассум югуртиб.— Ёшларга йўл-йўриқ кўрсатиш — бизнинг вазифамиз. Оқ йўл сизларга! Бўлмаса мен кетдим, хафа бўлиш йўғ-а, дўстим Виктор?— дея ундан тасдиқ жавобини олгач, эпикни боягидек эҳтиёткорлик билан бармоқ учиди очиб, чиқиб кетди.

Шерали билан Виктор бир-бирларига қараб, маъноли кулиб қўйишди...

ТЎРТИНЧИ БОБ

Йиғилишга тайинланган одамлар белгиланган вақтдан анча эрта тўпландилар. Бир қисм кишилар олтимиш бешинчи аудиторияга кираверишдаги зина майдончасида, қолганлар коридорда тўпланиб туришарди.

Виктор кутубхонадан олган китобларини топшириб келадиган бўлди. Шерали зинапоя панжарасига суяниб, одамларни кузатарди. Пастдан Павел Ивановичнинг овози эшитилди. Қайрилиб қаради. У ёнидаги бўйчан, ранги захилроқ, оппоқ сочлари пахмайган кишига алланималарни уқтириб келарди. Шерали бу одамни кўрган заҳоти таниди. Бу уч йил олдин конференцияда ҳаммани ўзига мафтун этган машҳур геолог, академик Фёдор Николаевич Кириллов эди. Уларнинг орқасидан Гуреев билан гаплашиб келаётган ўрта бўйли, чайиргина кишини Шерали танимади. Улар Шералининг ёнидан ўтиб кетишди. Шерали саломлашди-ю, Кирилловга завқ билан тикилиб қолди. Академик атрофдагиларнинг саломларига бош эгиб алик олар, айна чоғда Павел Ивановичга бир нарсани тушунтираётган эди. Фёдор Николаевич аудитория томон бурилгунча, Шерали ундан кўз узмади. Хотирасида конференция бўлиб ўтган кезлар жонланди.

Қирқинчи йилнинг ёз палласи эди. Ушанда Шерали иккинчи курсни энди тамомлаганди. Кечагидай эсида: дарсдан кейин торгина қоронғи коридордан кўча эшиги томон бурилган эди, Павел Ивановичнинг овозини эшитиб тўхтади.

— Уфф, хайрият тўхтадинг-е, ўпкам узилаёзди-ю, бўталогим.

Шерали кескин бурилиб, Павел Ивановичга тикилиб қолди. Профессор қўлидаги қалин папкасини гардероб олдидаги тахта тўсиқ устига қўйди-да, ҳансираганча Шералини тергаган бўлди:

— Нима бало, мен билан ким ўзарга чошяпсанми? Шунча чақираман, қани энди қайрилиб қарасанг. Шамолдай учасан-а?

— Кечирасиз, Павел Иванович...

— Кечирасиз эмиш. Нимани кечираман. Ёшлик — жўшқинлик ва ғайрат. Геолог шундай бўлгани ҳам маъқул аслида. Эпчил, толмас.

Петровский погирдидан ҳол-аҳвол сўрагач, овозини пастлаб шивирлади:

— Тошкентга бутун мамлакатдан катта геолог олимлар келишган. Эртага эрталаб олтин бўйича Урта Осий конференцияси очилади. Конференция вақтида у-бу ишларга қарашли учун факультет беш-олти студентни ажратди. Сени ҳам киритдик. Кечикмай етиб боргин. Жуда фойдали йиғилиш. Хайр, шошиляпман...

Шерали ўша куни кечқурун анчагача ўйлаб ётди. У ҳар куни кўриб юрган катта геологлардан бири Павел Иванович эди. Эртага эса бутун мамлакатдан келган одамлар билан рўпара бўлади. Улардан кўпининг номларини лекциялардагина эшитган, баъзиларининг эса ҳар бири кичикроқ ёстиқдек китобларини қайта-қайта варақлаганда, кўзи олдида бутун олам жонланган эди. Энди уларнинг ўзларини кўради, овозларини эшитади...

Шерали шу ҳаяжон огушида мудраб, ниҳоят ширингина уйқуга кетганини ҳам билмай қолди. Эртаси куни одатдагидан барвақт турди. Байрамлардагина киядиган, бошқа вақтларда чамадониде авайлаб сақлайдиган оқ сури кўйлагини кийди. Шиппагининг тагчарми кўчган ерларини тикди, лампамойининг юқи қолган латта билан яхшилаб артди, раҳи чиқсин деб матрақ тагига ёзиб қўйган шимини олиб кийди. Шимнинг тиззаси билан ўнг чўнтагининг тагига ямоқ солинган эди. Шерали, жилла бўлмаса, битта ямоқни бекитмоқчи бўлиб, кўйлагини шимининг устидан туширди. Белига энесиз сарғиш камарини боғлади-да, деразанинг бир тавақасини очиб қўйиб, сочини ўшанга қараб таради. Нонуштага асраб қолган бир бурдагина қотган нонни тумбочка тортмасидан олиб еди, устидан икки ҳўп-лам сув ичиб, ҳовлига чиқди.

Конференция бошланишига ҳали анча вақт бор. У Аб-

дулла Тўқай кўчасидаги фан комитети биносида ўтади. Бир қадам йўл. Шерали яёв боришга қарор қилди.

Ёз кезларида Карл Маркс кўчаси негадир шаҳарнинг бошқа жойларига нисбатан анча салқин бўлади. Ҳаяжондан ловуллаб ёнаётган Шералининг юзига салқин шабада уфурди. Одамлар галаси шошилиб, уни ортда қолдириб, ўтиб кетишяпти. Назарида кўчадан ўтаётганлар ҳам конференцияга шошилаётгандек бўлиб туюлди.

У Абдулла Тўқай кўчасидаги икки қаватли бинога етиб олганини ҳам сезмай қолди. Бирпас тараддудланди. Эшик олдида ёшлари улуғ кишилар. Шерали уларга йўл бериб, чеккага чиқди. Ниҳоят йўлка ва йўлда одам қолмагач, ичкарига кирди.

Вестибюлда одамлар тўп-тўп бўлишиб, гаплашиб туришарди. Атроф ари уясидек гувиллайди. Шерали девор тагида туриб, атрофга разм солди. Катта одамларнинг салобати босди.

У кўзлари билан Павел Ивановични излади. Аммо яқин ўртада у кўринмасди. Йиғилишдан кейин қидиришга қарор қилди. Шу пайт қўнғироқнинг жаранлаган овози эшитилди-ю, йиғилганлар зал томон юришди. Шерали ҳаммадан кейин кириб, орқа ўриндиқлардан бирига ўтирди.

Зал гала-говур. Аммо президиумга сайланган олимлар ўз ўринларини эгаллаб олишгач, шовқин тинди.

Павел Иванович президиумда ёши олтишлардан ошган оппоқ паҳмоқ сочли озгин киши билан ёнма-ён ўтирарди. У табассум билан залга тикилиб қолди. Шерали орқада ўтирган бўлса-да, устози унга кулиб боқаётгандек бир қимирлаб қўйди.

Минбарга докладчи чиқди-ю, Шерали ҳамма нарсани унутиб, диққат билан унга тикилиб қолди.

Нотиқ Ўрта Осиёда олтин қазиб олишнинг ҳозирги аҳволи ҳақида гапирди. Унинг айтишича, кейинги йилларда олтин етказиб бериш ишлари бирмунча жонлантирилган бўлса-да, ҳали у мамлакатнинг олтинга бўлган эҳтиёжи талаблари даражасида эмас эди. Яккам-дуккам туб конлардан олинаётган олтин миқдори жуда кам. Сочма конлардан ҳам шунчаки хўжақўрсинга олтин йиғилаётган эди. Сарф-харажат эса олтиннинг ўзидан ҳам қимматга тушаётган эди. Бир сўз билан айтганда, ўттиз еттинчи йилларга келиб олтин олиш ишлари олдинги даражасидан ҳам тушиб кетди.

Докладчининг фикрича, бунга бир томондан, ҳамма нарсага ишончсизлик билан қарайдиган айрим йирик му-

тахассисларнинг: «Ўрта Осиёда олтин йўқ, уни олиб бўлишган, бу соҳада ишлаш беҳуда»,— деган зарарли ва ҳеч қандай назарияга асосланмаган сафсаталари сабаб бўлган бўлса, иккинчи томондан, ўлкани геологик жиҳатдан ўрганишга лаёқатли бақувват кадрлар йўқ, борлари ҳам аксари вақт бу ишдан четда қолишади. Учинчидан эса геология-разведка учун давлат бераётган маблағлар хўжасизлик билан сарфланмоқда.

Нотиқ салмоқдаб гапирар, Шерали эса бу сўзларни битта қолдирмай дафтарига ёзарди. Ниҳоят, «учинчидан» деган ўринга етгач, Шерали бир сесканди. Наҳотки давлат молия танглигига қарамай олтин қазиб олишни кўпайтиришга амаллаб берган пуллар кимларнингдир айби билан совурилса! Ахир олтин — мамлакат қудратига қудрат қўшадиган бебаҳо бойлик-ку! Хўш, уни қидириш, қазиб олиш учун ажратилган пуллар қаёққа кетяпти? Ўз ўзидан аён, албатта. Ўрта Осиёда олтин йўқ деб айюҳаннос солаётганлар пулларни бошқа ишларга сарфлашган. Буниси энди хўжасизликнинг ўзи. Давлат катта маблағдан ажралади, иккинчидан нақд олтинни ололмайди. Қани энди ҳозир Шералига сўз беришса! У албатта: ахир бу кетворган қароқчилик-ку! Нега энди биз айбдорларни жазоламай қараб турсак,— деган бўлур эди.

Президиумда Павел Иванович билан ёнма-ён ўтирган киншига биринчи бўлиб сўз берилди. Нотиқни зал қизгин қарсак билан кутиб олди. Бу — академик Кириллов эди. Шерали унинг китобларини қайта-қайта ўқиган ўша машҳур Кириллов.

Кириллов докладчига ўхшаб салмоқланиб гапирмаётган бўлса-да, Шерали унинг сўзларини дафтарига чаққонлик билан ёзиб улгурди.

Кириллов Ўрта Осиёда туб олтин конлари ва уларни ўрганиш масалалари устида тўхталди. Шерали нотиқнинг: «Ўрта Осиё шароитида туб олтин конлари магма юқори қатламларига чиққандан кейинги даврда ҳосил бўлади. Ҳарорат юқори жойларда олтин кўпинча маргимуш бирикмасида, ҳарорат пастроқ жойларда — яъни магмадан нарироқда эса олтин кварц-пирит томирларда пайдо бўлиши ҳам мумкин», деган хулосасига айниқса эътибор берди.

У бу сўзларнинг тагига қалам билан чизиб қўйди. Нурота тоғларидаги олтин конлари тўғрисида қилинган доклад ҳам Шералида яхши таассурот қолдирди.

Шерали кўчага чиққанда, конференция қатнашчилари деярли тарқалиб бўлишган, эшик олдида Павел Иванович

ким биландир гаплашиб турарди. У Шералини кўриб, ёнидаги одам билан хайрлашди-да:

— Хайрият, шу ерда экансан, — дея унга яқинлашди ва жилмайганча, сўзини давом эттирди: — Хўш, қалай, зўрми?

— Зўр бўлганда қандоқ, Павел Иванович, раҳмат, сизнинг шарофатингиз билан...

Павел Иванович Шерали гапни тугатмай, афтини буриштирди.

— Ҳеч қандай Павел Иванович эмас, конференцияда қатнашишга университет тавсия этди сени. Мен номзоднингни ректордан тасдиқлатиб олдим, холос. Шунинг ҳам унутмагинки, мен университетнинг оддий профессориман, ундан ортиқ эмас, ҳа, ҳа!

Шерали ийманиброқ сўради:

— Мен қиладиган иш ҳам борми ўзи? Нима қилишимни ҳеч ким айтмадими.

— Шошилма, бўталогим. Иш кўн. Ҳали конференция тугагани йўқ-ку, ахир! Бугун эса фойдали гапларни эшитдинг. Эътибор бердингми айтилган гапларга?

— Эътибор бердимгина эмас, ҳаммасини ёзиб ҳам олдим. Айниқса академик Кириллов гапларини. Жуда зўр.

— Доклад сенга маъқул бўлганидан мамнунман. Ахир конференция ҳам шу одамнинг ташаббуси билан чақирилди-да!

— Сиз уни яхши биласизми?

— Жуда яхши биламан. Биз у билан Москвада учрашганмиз. Илгари ҳам Тошкентга бир-икки келиб кетган. Қани энди бизда шундайлардан лоақал икки кишигина бўлса. Иш деганда ҳеч нарсага қарамайди. Аммо касалманд. Ўлгидек ўжар. Даволаниш тўғрисида бировга оғиз очтирмайди. Вақтини аяйди. — Павел Иванович энгашиб шивирлади: — Икки марта тунда касалхона деразасидан ҳатлаб қочган. Бу одам билан бир мартагина экспедицияда бирга бўлганман. Бай, бай, бай! На ўзи тинади, на бировни тиндиради. Йиққан намуналарини авайлашини кўрсанг. Лагерга қайтган, бирма-бир кўздан кечириб, қоғозларга ёзиб, сўнг ҳар бирини алоҳида-алоҳида оппоқ халтачаларга жойлайди. Саквожига солиб олиб, ўзи кўтариб юради, туғишганига ҳам ишонмайди. Э, нимасини айтсан, унинг фазилатларини гапириб адо қилиб бўлмайди.

Павел Иванович ажиндор кенг манглайини дастрўмоли билан артиб, папкасидан бир даста дастхат чиқариб, Шералига узатди.

— Мана булар бугунги докладларнинг бир қисми. Университетга боришинг билан олтмин бешинчи аудиторияга кирасан, тўртта машинистка ишлапти. Дастхатларни эшикдан кираверишдаги чап томонда ўтирган машинисткага берасан. «Эртагача тайёр бўлиши керак экан», — деб қўясан, уқдингми?

... Шиддат билан жаранглаган қўнғироқ Шералининг хаёлини бўлди. У юқорига қаради. Геологлар бирин-кетин аудиторияга киришаётган эди. Қўлини панжарадан олиб, юқорига кўтарилаётганда, орқасидан етиб келган Виктор Шералига шивирлади:

— Ҳазимам нафасим бўғзимга тикилиб чопдим, хайрият, вақтида етиб келибман. — Дастрўмоли билан бўйин ва юзларини артиб, Шералига қараб кулди.

— Сеники ўзи доим шунақа. Ҳамма ишингни нафасинг бўғзингга тикилганда қиласан.

— Мунча чўзмасанг. Қани юр, ҳамма аудиторияга кириб кетди.

Йиғилишга ўттизга борар-бормас одам йиғилган эди. Ҳамма жой-жойида ўтиришибди. Шерали билан Виктор орқароқдаги стуллардан ўрин олишди.

Академик Кириллов устига қизил алвон ташланган стол ортида ўтирарди. Унинг чап томонида Гуреев, ўнг томонида Шералига нотаниш киши. Шерали кўзи билан Павел Ивановични қидирди. У биринчи қаторда Боқизоданинг ёнида ўтирарди. Павел Ивановичнинг Боқизода билан ўтирганига Шералининг негадир гаши келиб, юзини буриштирди.

Йиғилишни Гуреев очди. Унинг нима мақсадда чақирилгани ҳақида қисқача тўхталгач, Кирилловга сўз берди.

Фёдор Николаевич озгин новча гавдасини аранг судраб кафедра олдига келди. Папкасидан керакли қоғозларни олгач, пешонасидаги терни артиб, иссиқдан шикоят қилгандек залдагиларга қараб жилмайди. Сўнг осойишта гапира бошлади:

— Азиз ҳамкасблар! Мен ҳузурингизга Мудофаа Давлат Комитетининг топшириғи билан келдим. Мамлакат ва фронтдаги вазият барчамизга аён. Тўхталиб ўтирмайман. Ҳамма бирдай муқаддас ғалабага илҳақ! Ғалабамиз эса муқаррар! Фронт ва фронт орқасидаги бутун имкониятлар шунга сафарбар этилган. Узоққа борма, Ташкентни олиб қаранг. Бугун у чинакам аслаҳахонага айланган. Ҳамма фронт учун ишламоқда. Шаҳрингизда фронт буюртмасини бажармаётган биронта корхона йўқ. Фронт учун ишламаётган одам ҳам топилмайди.

Мамлакат тақдири ҳал бўлаётган ҳозирги дамда Мудофаа Давлат Комитети биз геологларга мурожаат қилмоқда. Фронт эҳтиёжлари учун тоғ биллури, шунингдек, исланд ва плавик шпатларининг шаффоф оч пуштиранг турлари зарур. Бу минераллар эса Помирда, Зарафшон тоғларида, Чотқол — Қурама тизмаларида топилиши мумкин. Шу мақсадда бир неча экспедиция уюштирилди. Экспедициянинг учта партиясини Тошкентдан олишга қарор қилдик. Асосий кучлар, мана ўртоқ Гуреевнинг маслаҳатига биноан, — нотиқ Гуреевга ишора қилди, — университетдан олинди. Биринчи партия Зарафшон тоғларига боради. Бу партияга ўртоқ Латиф Боқизода бошчилик қилади. Иккинчи партияни ҳаммамизга ҳурматли Павел Иванович бошқаради. Ундан Қорамозорни тақиқ этишни сўраймиз. Бу ҳақда яхшигина монография ҳам ёзган. Қорамозорни ипидан-игнасигача билади. — Фёдор Николаевич стакандаги сувдан бир ҳўплаб, Павел Ивановичга қараб, кулиб қўйди-да, гапини давом эттирди, — йиҳоят ўртоқ Қутбиддин Билолов раҳбарлигидаги учинчи партия Помирга боради. У ёққа Москвадан яхшигина жиҳозланган экспедиция жўнаб кетди.

Штаб Хорог районида бўлади. Мен ва тапқилий ишлар бўйича ўринбосарим Борис Сергеевич Алексеев Ванч билан Хорог оралигидан қулайроқ бир жой топамиз. Керак бўлганда менга ёки Борис Сергеевичга мурожаат қилишларингиз мумкин.

Кириллов ўнг томонда ўтирган кишига ишора қилди. Ёши олтмишларга бориб қолган озгин, аммо кўринишдан анчагина бақувват, қадди-қомати келишган киши ўрнидан туриб, ўтирганларга жилмайиб қўйди.

Федор Николаевич қоғозларини яна бир кўздан кечиргач:

— Гап шу, дўстлар. Масаланинг муҳимлигини уқтириб, эзмаланиб ўтирмайман. — У сийрак қошларини чимириб, бир зум жим қолди. Сўнгра сўзини ярим ҳазил оҳангида давом эттирди: — Лекин, оғайнилар, биз геологларга толе ҳамиша ҳам ёр бўлавермайди. Гоҳ ундоқ, гоҳ бундоқ деганларидек, қуппа-қуруқ қайтадиган пайтларимиз ҳам бўлади. Олдиндан огоҳлантириб қўймоқчиман: қуруқ қайтганлар топелмаган минераллари бадалига пул ҳозирлаб келишсин. Биз керакли нарсани хориждан сотиб олишимиз ҳам мумкин. Аммо қоғоз пул кетмайди, биласизлар. Олтин, кумуш пул керак. Марҳамат, олтин қидиринг, кумуш изланг. Бу ноёб металллар оёқларинг остида ётибди. Эсларингизда бўлса, бу ҳақда конферен-

цияда ҳам гапирган эдим. Аммо ўшандан буён ҳам арзи-гулик бирон иш қилингани йўқ. Давлатга бу металллар ҳозир жуда зарур. Гап шу, оғайнилар!

Фёдор Николаевич кейинги сўзларини ҳаяжон билан гапирди-ю, қоғозларини папкасига жойлаб, ўрнига бориб ўтирди.

— Саволлар борми, ўртоқлар?

Ҳеч ким савол бермади. Гуреев ҳар учала партига кирган геологлар рўйхатини алоҳида-алоҳида ўқиб эшиттирди. Кенгашиб олиш учун ажратилган хоналарга чиқишга таклиф этди.

БЕШИНЧИ БОБ

Юк машинаси Қорамозор қишлоғини чапштиб, тоғ этагидаги арча ёнига келиб тўхтади. Вақт пешинга яқинлашиб қолганидан қуёш тиккага келиб, соя деярли қолмаган эди.

Кабинадан озгин бўлишига қарамай, жуда чайир, қирқ ёшлар чамасидаги ўрта бўйли киши тушди. У қўлини соябон қилиб теварак-атрофга разм солиб олгач, тоғ томон яқинлашиб бориб тўхтади.

Бу—Қутбиддин Билолов, Шерали билан Виктор кирган геологик партиа раҳбари. Геология бошқармасида ишлаб бошлаганига унча кўп бўлгани йўқ. Аммо йигирма беш йилдан буён геология ва геологлар билан бирга. Ун йилликни тамомлади-ю, олтин қидирувчилар билан турли жойларда ишлаб юрди. Уруш бошланишидан уч йил олдин геология факультетининг сиртқи бўлимига ўқишга кирди. Урушнинг биринчи йили фронтга кетди. Шиддатли жанглардан бирида яраланди. Сафга яроқсиз, деб фронт орқасига жўнатилди. Қутбиддин ўқишини сиртдан давом эттириб, университетни тугатгач, геология бошқармасида қолди. Ишчанлиги, хушчақчақлиги туфайли бошқармадагиларнинг ҳурматини қозонган бу тиниб-тинчимас киши деярли Тошкентда бўлмас, йил — ўн икки ой тоғу биёбон кезгани учун кўплар уни Қутбиддин Биёбоний деб чақирадиган бўлишди. Бора-бора бу ном шу қадар сингиб кетдики, бировдан: «Билоловни кўрмадингми?» — деб сўрашса, елка қисиб қўярди. Шундай қилиб, у Қутбиддин Биёбоний бўлиб қолди.

Москвадан телефон қилишиб, Помир экспедициясига маҳаллий шароитни биладиган икки-уч геолог ажратилишини сўрашганларида ҳам бу экспедицияга боришга Қутбиддиннинг ўзи розилик билдирди. Икки ойлик сафардан қайтганига атиги уч кун бўлган эди.

Қутбиддин брезент этигини тапиллатиб ерга уриб, чангини туширди. Бошидаги ҳарбийча шапкасини ҳам қоқиб, қайта кийиб олди. Машина кузовидан тушиб, ёнида турган Шерали ва Викторга қараб:

— Мана ўша минг-минг йиллар давомида ўтган воқеаларнинг тилсиз гувоҳи бўлиб турган Қорамозор.

У шошилмай чўл шамоли қовжиратган тиканлар устидан одимлади.

Шерали кейинги уч йил ичида бу ерларга неча марта-лаб келиб кетган. Қорамозордаги деярли ҳар бир тош унга таниш бўлишига қарамай титилаётган сирли китоб саҳифалари устидан юраётгандай қадамини авайлаб босар, назарида минг йиллар илгари бу ерда яшаган одамларнинг сояси унга эрганиб бораётгандек.

Викторда эса тамоман ўзга ҳол. У бу ерларни сира кўрмаган, аммо китоблардаги Қорамозорнинг ўтмиши, география ва геологиясини яхши билар эди. Бинобарин Қорамозор ҳақида гапиргудек бўлса, уни тўхтатиш қийин эди. У Қорамозор тоғлари атрофида ястаниб ётган баланд-пастликлар, қадимий конлар тўғрисида сира чарчамай ҳикоя қилиши мумкин... Назарида унга ҳамма нарса: ҳар бир тепалик, томчилари қуёш нурида жилваланиб оқаётган сойлар, Чотқол ва Қурама ёнбағирларидаги беҳисоб ерлар азалдан танишдек туюларди. У шу ерлардан бораркан, ўқиганлари жонли тарих бўлиб, гўё унга эртак сўйларди.

Ҳа, бу — қадимий юрт. Бир минг икки юз йил муқаддам Тошкентнинг жануби-шарқида, юз километрга борар-бормас ерда жуда катта Илоқ вилояти бўлган. Бу вилоятнинг савдо-сотиқ ҳамда кон ишлари беқиёс ривож топган ўн тўрт шахри Шарқ мамлакатларига олтин ва кумуш сотиб турган.

Виктор шулар ҳақида ўйларкан, бу уни илдамроқ одимлашга ундар, шу шаҳарларнинг қолдиқларини ўз кўзи билан кўришга ошиқарди.

Шерали Викторнинг шошилиб қолганини кўриб, енгидан тортди.

— Секинроқ, оғайни, йўл олис, толиқиб қоласан,— деб кулди-да, Қутбиддинга кўзини қисиб қўйди.

— Ҳазилкаш экансизлар,— деди Қутбиддин астойдил мамнун бўлганини ифода этиб.— Геолог халқи шунақа ҳазил-мутойба қилиб турмаса, тоғ-тошларда кечадиган машаққатли конлар уни ҳар сўзида заҳар сочиб турадиган одамга айлантириши ҳеч гап эмас.

У шундай деб тоғ ёнбағирларига туташган томонга

қараб, енгил тортгандай нафасини ростлади. Қадамини секинлатди. Чўнтагидан тамаки халтасини олиб, қўлтиғига қистирди. Этиги қўнжидан газета олиб йиртди. Уни чап қўлида тутганча тамаки солиб, бамайлихотир ўраб олди. Сўнг яна тамаки халтасини титкилаб, узун ип, чақмоқтош ва бир парча темир олди. Шамолга тескари турганча, ипни чақмоқтош устига қўйиб, темир парчаси билан ура бошлади. Ип тутагач, тамакисига тутди-да, мириқиб чекди. Назарида, бутун ҳордиқлари чиққандай бўлди. Кўзларини юмганча, тамакидан устма-уст тортгач, Виктор билан Шералига қараб жилмайди.

Қутбиддиннинг чақмоқтошдан ўт чақнатишини синчковлик билан кузатиб турган Виктор кулиб, унга мурожаат қилди:

— Қутбиддин ака! Ахир ҳозир ихчам чақмоқтошлар ясашяпти-ку! Бунча қийналгандан кўра ўшалардан биттасини олмайсизми?

— Биринчидан, бу фронтдан хотира. Иккинчидан, камроқ чекиш кўзда тутилган — учинчидан, ногирон қўл учун яхши машқ бу. Тушундиларми? Энди ҳўў, ана уёққа қара.— Қутбиддин тамаки тутунидан мўмиёдек тўқ жигаранг тусга кирган бармоғини тоғ ёнбағрида аранг кўриниб турган тепаликка қадади.— Тепалик ёнидаги ўйиқни кўряпсанми?

Виктор Қутбиддиннинг гапини охиригача ҳам эшитмай, кийикдек сакраб тепа томон чопти. У бир зум ер остига кириб кетгандай кўздан ғойиб бўлди.

Шерали билан Қутбиддин етиб келишганда, Виктор аллақачон қадимий конлардан бирига кириб кетган эди.

Шерали сел оқизиб келган оҳактош устига ўтирди. Саратон қуёшининг теккан ерни жазиллатадиган нурлари ҳали тоғ-тошларни заптига олиб куйдирганича йўқ. Аммо тирик мавжудотлар жон сақлаш учун унинг тафтидан қочиб, соя изларди. Шерали қуёш гангитиб қўйган чигиртканинг беҳол ўрмалаётганига разм солиб туриб, Қутбиддинга қараб оғиз ростлаган ҳам эдики, ер остидан чиқаётгандек бўғиқ овоз эшитилди:

— Э-ҳе, ҳе, ҳе! Ҳе-ее!

Шерали сапчиб ўрнидан турди. Зим-зиё ғор олдига келиб қичқирди:

— Викторооор! Қаёқдасан? Тинчликме-е-е?

Шерали Викторни бирон нарса чақиб олди, деб кўрққан эди.

Викторнинг ўзига ўхшамаган дўриллаган овози энди яқинроқдан эшитилгандай бўлди:

— Мен гўристон қаъридаман. Ха-ха-ха-ха!!!

Шерали бир нима деб улгурмай, яна Викторнинг овози эшитилди:

— Бу ер жаҳаннамнинг ўзгинаси, исми жисмига монанд — тимқора мазор!!! Эмакляпман...

— Нима? Нима дединг?

— Илонлар... Худонинг ўзи асрапти. Ха-ха-ха-ха!.. Улар қоронгида ипақдай мулойим бўларкан!!!

Орадан бир дақиқа ҳам ўтмай Виктор кўринди. Кунга тик қарай олмай, кўзларини уқалаб турди-да, боя Шерали ўтирган оҳактош устига чиқиб олди. Ундан уюлиб ётган тупроқ устига чаққонлик билан сакраб, тўғридаги баланд қоя ортига ўтди-ю, кўздан ғойиб бўлди. Виктор китобдан ўқиб, библи олган кумуш конини қидираётганди. Конга кирадиган йўлни баҳор тошқинлари тинимсиз оқизиб келган лой ва хас-чўплар бекитган эди.

Қутбиддин катта арча соясида ўтириб, бир зум дам олди-да, сўнг у ҳам тепалик ортига ўтиб, Викторни чақирди.

Елғиз қолган Шерали оҳактош устидан тушди. Ўздан икки-уч қадам наридаги қоронғи ўйиқ олдига бориб энгашди. Ўйиқнинг тубига қаради. У турган ердан пастга тушиш учун тош терилган эди. Шерали бошини пастроққа энгаштириб, разм солди. Юқоридан аранг кўринаётган ғор тўғрига қараб кетган эди.

Шерали ҳар гал Қорамозорга келганида, қадимий конларга тушишга жазм қиларди-ю, бунга эҳтиёж йўқлигидан ҳафсала қилмас, «кейинги гал», деб қўл силтаб қўя қоларди. Ҳозир қулай фурсат келганидан фойдаланмоқчи бўлди шекилли. Енги калта кўйлагини ечиб, харсанг устига ташлади. Пиллапоя қилиб қўйилган тошлардан пастга тушди. Сукунатдан юраги орқасига тортгандай бир сесканиб, эти жимираганига қарамай, коннинг ичкари томонига юрди. Энди у кўзларини ҳарчанд катта очишга уринмасин беҳуда: ҳеч нарса кўринмас, ўргимчак ва кўршапалакларнинг қўланса ҳиди димоғига гупиллаб урилиб, кўнгли беҳузур бўла бошлади. Гоҳ тирсаги, гоҳ тиззаси тоғ қирраларига тегиб зирқирар, тош уюмлари йўлни тўсган жойлардан эса эмакляб ўтар, зим-зиё йўлакка чиқар, назарида бу гўристоннинг кети йўқдай бўлиб туюларди. Шерали тўхтаб, нафасини ростлади. «Наҳотки, ёруғ жаҳондан бу гўристонга кирганимдан буён орадан атиги бир неча дақиқагина ўтган бўлса!» — дея ўйлади. Ҳозиргина боши устида турган тиниқ осмон ва

саратон қуёшини энди бир умр кўролмайдиган каби юраги уюшди. Кўзи олдида шу йўлкани минг бир машаққат билан тимдалаб очиб, ундан маъданли тошларни орқалаб кетаётган одамлар гавдаланди. Қулоқлари остидан уларнинг қўл ва оёқларидаги кишанларнинг жаранги эшитилгандай бўлиб, беихтиёр тўхтади. Қўллари муздай тор деворидаги шилимшиқ бир нарсага тегиб кетгандай чўчиб, орқасига қаради. Алланима тумшуги остидан париллаб учиб ўтди. Уни кўролмаслигига имони комил бўлсада, кўзларини катта-катта очиб, беихтиёр тикилиб қолди. Боягина Викторнинг пастдан туриб: «Илонлар қоронғида ишакдай мулойим бўларкан!» деган сўзларини эслади. Виктор ҳазил қилганини тушуниб туриб, гужанак бўлганча деворга тиралди. Яна боягидек қанот қоқиб, икки-уч мавжудот уни ёнлаб ўтди. Шундагина кўршапалаклар галасига дуч келганини фаҳмлаб, тинчланди. Қаддини ростлайман деб турганда, пешонасига чап этиб бир томчи муздай сув томди. Энди Шерали чинакамига сесканиб, оёқлари чалишганча изига қайтди. Юқорига кўтарилиб, ташқарига чиққач, ўзига келиб, ўйлай бошлади: «Қачонлардир шовқин-суронли улкан шаҳарлар ўрнини нечун бу сукунат олами эгаллади? Бу ерда ишлаган заҳматқаш кончилар кимлар бўлган? Наҳотки ўша мўъжиза кўрсатган боболар турли замонларда зарб этилган тангалару кишан ва бўйинтуруқ, тошболға ва тошчиноқлардан бўлак из қолдиришмаган бўлишса?! Улар минг азоб билан ўзларининг хўжаларига олиб берган хазиналарнинг излари қаёқда қолди экан?»

Шерали тупроқ уюмлари устида шиппагини судраб, Виктор билан Қутбиддинни қидириб кетди. Виктор турган жойга борди. Виктор кумуш конига кирадиган йўлни топган эди. Сув ва кўчкилардан ихота этиш учун харсанглардан уйиб ясалган пештоқ бузилган экан. Виктор тош уюмларига ишора қилиб, Шералига мурожаат этди:

— Эҳ, дўстим Шерали! Кўрдингми, қандай мўъжизалар яратишганини. Ҳамма нарса ҳисобга олинган.— Виктор шоша-пиша иккита харсанг тошни четга суриб, қоронғи зулмат бошланган ўйиққа ишора қилди.— Орадан саккиз аср ўтибди. Саккиз юз йил!! Қара, кечагина қазилгандек бус-бутун!

Шералини яна бояги ўйлар ҳаяжонга сола бошлади. У тепаликка кўтарилди. Пастда улкан водий қорайиб ётарди. Булар — маъдан чиқитлари. Қопларда минг бир азоб билан олиб чиқилган маъданли жинслар шу ерда сараланган ва эритилган.

Иссиқдан бўғриқиб кетган Қутбиддин ҳам етиб келди. У Шерали билан Викторга:

— Сизлар машҳур Конжўлдасизлар, — деди. — Афсонавий маъдан чиқитлари водийси. Бу ерда уч ярим миллион куб чиқит ётибди. Қаранглар! — Қутбиддин тўмтоқ ўнг қўлини баланд кўтариб, олис-олисларга ишора қилди. Бирпас сукут сақлаб турди-да, сўнг изтироб билан қайтарди. — Уч ярим миллион куб! Айтишга осон. — Қутбиддин маъдан чиқитларига қараб қолди. Бир нимани хотирлади шекилли, Шерали билан Викторга боши билан «Бу ёққа юринглар», дегандек ишора қилди. Бир чеккага чиқиб чўккалаб ўтирди, этиги қўнжидаги газетани ерга ёзди. Шимининг чўнтагидан турли хил танга, тошчироқ синиқлари, занглаган темир парчаларини чиқариб ташлади. Нафас ростлаб олгач, гапира бошлади:

— Мана ўша аламзада зотлардан бизга қолган мерос, ҳу, ана у олтин конидан олиб чиқдим, — деб хўрсиниб ўрнидан турди ва тоғ томонга ишора қилди.

Виктор жон ҳоврида тангалардан бирини қўлига олди. Дастрўмолини намлаб, уни роса ишқалади. Ҳадеганда юзи очилавермагач, тангани газета устига ташлаб, ўйчан гапира бошлади:

— Бу ерларда аббосийларнинг бешинчи халифаси Ҳорун ар-Рашид замонида — етти юзинчи йилларнинг охири ва саккиз юзинчи йилнинг бошларида кон ишлари жуда ривож топган. Мен бу ҳақда китобларда ўқиганман. Ўша даврда кумуш ва олтин тангалар ҳам зарб этилган. Ажаб эмас, бу тангалар ўша замонлардан қолган бўлса.

— Ажаб эмас, — дея Викторнинг сўзларини тасдиқлади Қутбиддин. — Аммо минг афсуски, қадимий конлардан топилган қуроолларнинг қачон ишлатилганини белгилайдиган аниқ сана йўқ, бинобарин, биз, менимча, шунинг учун ҳам Ўрта Осиёда олиб борилган тоғ ишларининг чинакам тарихини яратолмаётган бўлсак керак.

Виктор Қутбиддинга меҳр билан тикилди. У негадир Латиф Боқизода билан Қутбиддинни хаёлан бир-бирига қиёслади.

Қутбиддин чуқур ўйга толиб, сўзини давом эттирди:

— Ер юзида конларидан Ўрта Осиёчалик узоқ муддат маъдан олинган биронта мамлакат йўқ. Улкан саҳролардан Тянь-Шань ва Помир чўққиларигача қадим-қадим замонлардан бошлаб зукко кончиларнинг пойқадами етган. Улар олтин, кумуш, қўрғошин, мис, рух, темир ва қимматбаҳо тошлар қидирган. Кон ишларини боболаримиз ўз боболаридан, уларнинг боболари бобокалонла-

римиздан ўрганишган. Эҳ-ҳе, кўҳна тарихга кириб бора-версанг, у сени тобора олис замонлар сари етаклайди. Шу биз турган тупроқдан,— Қутбиддин оёғи билан ерни туртиб қўйди,— бобокалонларимизнинг авлод-аждодлари палеолит даврида, яъни бундан қирқ минг йил муқаддам чақмоқтош олиб, пичоқ ясашган, ёйларга ўқ қилишган. Замонлар ўтган, улар янги-янги маъданларни қидириб топишган. Фируза, темир конларини очган. Қани ўша кон очиш тартиботлари битилган китоблар?— Қутбиддин Шерали билан Викторга қаради. Улар сукут сақлашарди. Қутбиддин фикрини чуқурлаштирди:— Янги даврда олиб борилаётган ишларни ҳисобга олмаган тақдирда ҳам Ўрта Осиё ерларида тоғ ишлари уч марта беқийёс тараққий этган: тош асрида, ундан кейин эса антик ва феодализмнинг дастлабки даврларида. Қизиғи шундаки, қадимий кончилар ўзларидан ҳам олдинги жуда қадимий кончилар изидан борганлар. Шунинг учун ҳам талайгина эски конларда икки қатлам яққол ажралиб туради: булардан биринчиси неолит ёки антик даврларга бориб тақалади. Иккинчиси эса саккизинчи-ўн иккинчи асрларга тааллуқли. Эндилликда биз учинчи қатламни вужудга келтиряпмиз! Бир нарсага сира эътибор берганмисизлар?— Қутбиддин яна Шерали билан Викторга савол назари билан қаради-ю, аммо жавоб кутмай, сўзида давом этди:— Тилсиз ўтмиш ҳозирги замон кон ишларига уланипти. Саралаш фабрикалари қадимий конлар билан ёнма-ён ишлаяпти. Боболар ўз изларидан боришга чорлашапти, кон ишини биздан ўрганишлар, деб туришибди.

Қутбиддиннинг мулоҳазалари Шералининг ўйларини айқаш-уйқаш қилиб ташлади, анчадан буён қийнаб келаётган фикрлари яна юзага қалқиб чиқди. «Чиндан ҳам,— хаёлидан кечирди Шерали,— қани ўша кон очиш тартиботлари битилган китоблар? Антик маданиятимизнинг бу ноёб обидаларини йўқ қилиб ташлашга қим журъат этдйкин?

Қутбиддин Шерали хаёлидан кечаётган ўйларни уқиб олгандек сўзини оҳиста давом эттирди:

— Муҳтарама оналаримиз инсониятга осмон каби беғубор фарзанд туғиб берадилар, ер юзида инсон умрини узайтирадилар. Давр ва муҳит эса бу беғуноҳ гўдакни ё эзгуликка раҳнамо бўлувчи буюк зотга, ёки инсоният яратган жамики эзгуликларга фотат келтирувчи даррандага айлантиради. Бўлмаса ўзга халқларнинг муқаддас тупроғини зўравонлик билан топтагани камлик қилгандек, шу халқнинг минг йиллар давомида яратган санъат ва

адабиёт, илм-фан ва маданият обидаларини Қутайба ибн Муслим ёки Чингизхондек ёвузлар йўқ қилиб, қулини кўкка совуришга фармон берармиди?

— Ачинарли томони шундаки, — гапга аралашди Виктор, — Ўрта Осиёда кенг кўламда олиб борилган геология-қидирув ишларининг сир-асрорлари битилган китоблар йўқ қилинган.

— Ҳа, Виктор, ҳақ гап бу, — Қутбиддин ўйчан гапирди. — Бизнинг ақл-идрокимиз ҳануз фаҳмлаб ололмаётган муаммоларни ота-боболаримиз минг йиллар олдин осонгина ҳал этишган. Буни қарангки, геологларимиз қаерда кон очипса, ўша ерда қадимий кончилар ишлашганига дуч келинапти. Ота-боболаримиз оёғи етмаган биронта пичоққа илинадиган кон қолмаган.

Орага жимлик чўкди. Аммо лаҳза ўтмай, бу жимликни тўсатдан Павел Ивановичнинг қояларга урилиб, акс садо билан жаранглаган овози бузди. Ҳар учалалари овоз чиққан томонга қарашди. Павел Иванович уларни ўзи томон имлаётган эди.

Қутбиддин қўлини орзига карнай қилиб қичқирди:

— Ҳози-ир!..

Ҳар учалалари Ўткемсойнинг ўнг қирғоғидан юқорига қараб кетишди. Бу сойнинг сув миқдори тоғдаги эрув-гарчилик ва ёғин-сочинга боғлиқ. Сув баъзан енгилгина ҳатлаб ўтадиган даражада камайиб ҳам кетарди. Ҳозир сой тўлиб-тошарди.

Павел Иванович уларни чапга бурилиб кетган тошлоқ ердаги дўнглик ёнида кутиб турарди. Шоғирдлари билан ораси ўн-ўн беш қадамча қолган эди. Павел Иванович бардош бериб туrolмади. Дўнгликдан кўз узмай:

— Қутбиддин, сенингча бу нима? — деди ҳаяжон ичида бўғриқиб кетган семиз юзидаги терни дастрўмоли билан арта туриб ва дўнгликка ишора қилди.

Қутбиддин Павел Иванович кўрсаткич бармоғи билан ишора қилган дўнгликни синчиклаб кўздан кечиргач:

— Назаримда, бу ерни кимдир қазиган, аммо анча илгари қазилганга ўхшайди, — деди.

Павел Иванович ҳаяжонданми, иссиқданми, бўғриққан бўйин-юзларидаги терни артиб, Шералига мурожаат қилди:

— Сен нима дейсан, бўталоғим?

Қутбиддиннинг орқасида турган Шерали ўзига қаратилган саволдан ҳушёр тортиб, олдинга ўтди. Дўнгликни чамалаб кўрди.

— Менимча, Қутбиддин ака тўғри айтяптилар, қадимий ўйиқ бўлиши керак,— деди ўйланиб туриб.

— Менимча ҳам ўйиқ бўлиши керак, бўталоқларим. Ўйиқ бўлганда ҳам олтин ё кумуш олинган ўйиқ бу.— Профессор шундай деб шахдам бурилиб, қўлини кўтарди.— Қани, Тошмат, чўкинингни ишга сол-чи!

Тошмат югуриб келиб, профессор кўрсатган ерга чўкинни зарб билан бир неча марта кўтариб урган эди, чанг тўзони ичидан туйнукдек тешик очилди. Тошмат чўкинни яна бир неча бор кўтариб ургандан сўнг ер қаъридан чиқаётгандек бўғиқ гумбурлаш овози эшитилди.

— Қутбиддин, худди айтганинг, қани қараб боқ-чи, бўталоғим!— Павел Иванович шошилиб Қутбиддинга мурожаат қилди.

Қутбиддин икки қадам ташлаб энгапганини билади, ер ютгандек чуқурга думалаб кетди. Профессор Шералига қаради-ю, югуриб бориб Тошматнинг қўлидан чўкинни олиб, ўпқондай қорайиб турган ўйиққа энгашиди. Пастдан овоз эшитилмади. У ўспиринлар каби чаққон ҳаракат қилиб, оёғини туширди.

— Арқонни ол, қимирла, Тошмат.

У шундай деб туриб ўзи ҳам пастга қулади. Орқасидан ёпирилиб кирган чанг тингач, профессор кўзларини аранг очиб, атрофга қаради. Қутбиддин тақир ерда бўйинини уқалаб ўтирарди.

— Зиёнсиз, Павел Иванович, хавотир олманг, унча чуқур эмас экан,— деди у профессорни тинчлатиб.

— Бўйинингга қаттиқ тегмадимми?

— Йўқ, ноқулайроқ йиқилдим шекилли.

Юқоридан яна шириллаб тупроқ туша бошлади... Энди ўйиқ ичини киши кўролмайдиган даражада чанг тўзони қоплади.

Нафас ростлагудек вақт ўтмай Шерали, Виктор ва Тошмат ҳам ўйиққа тушиб олишди.

Тошмат юқорида ёқиб тушган карбидкани боши узра кўтарган эди, узун йўлак шаклидаги ўйиқни ҳаммалари аниқ кўришди.

— Ҳмм,— дея ўйланиб қолди Павел Иванович. Ниҳоят ўйиқни карбидка ёғдусида яна бир кўздан кечиргач: — Эски кон худди мана шунинг ўзгинаси, олтин кони бўлса ҳам ажаб эмас, бўталоқларим, балки кумушдир.— У яна боягина айтган фикрини қайтарди, энди қатъийроқ қилиб.— Кончилар бу лаҳаддан метиндек бақувват тор жинсларини қандай қилиб олишганини билмайман-у, аммо мен ўзимнинг позик гавдамни сиздиролмайман.— У шуң-

дай деб, қорнига уриб қўйди-да, Тошматга мурожаат қилди:

— Карбидкани сен кўтариб оласан,— Павел Иванович Қутбиддинга қаради.— Разведкани сен олиб борасан, уқдингми? Штольнянинг охиригача борасан. Тошмат орқандан йўлни ёритиб боради. Ҳар иккалаларинг кўрганларингни яхшилаб эслаб олинглар. Чиққандан кейин айта-сизлар. Қани, бўлинглар, оқ йўл сизларга!

Викторнинг чийиллаган ингичка овози эшитилди.

— Мен-чи?

Профессор қайрилиб Викторга қаради.

— Ҳа, сенам шу ерданининг, яхши, бирга бора қол, ammo бояги гапни уқдинг-а?— деди у Викторга қараб куйиб қўйиб.

Қутбиддин олдинда, кетидан Виктор, сал чапроқдан Тошмат қўлидаги карбидка билан йўлни ёритиб борарди. Обқлари остидаги тош уюмлари гичирларди.

Улар йигирма қадамча юришган эди, карбидкадан чиқаётган нур бехосдан чап томонга бурилди. Тошмат тўхтади. Қутбиддин, «юраверинг», дегандай ишора этди. Яна зулмат қўйнига қараб олға ҳаракат қилинди. Тўсатдан алланарса «парр» этиб кўтарилди-ю, Қутбиддиннинг аъзойи бадани зириллаб кетди. Виктор четлаб, деворга тиралиб қолди.

— Қўрқманглар, бу ёввойи каптар,— деди Қутбиддинга хотиржамлик билан, бунақа экспедицияларнинг кўлида қатнашиб, кўзи пиниб қолган Тошмат.

Қутбиддин қўрқа-писа унга қараган эди, Тошмат: «Ҳа, ҳа, ёввойи каптар»,— деди яна қайтариб. Атроф тош девор билан ўралган, беш қадам нарида кўз илгамас зим-зиё. Улар туртинишиб, илгарилашардилар. Карбидка олови силлиқланган тош деворлар ва ерда ётган ҳўл тош парчаларини гира-шира ёрита бошлади. Қутбиддин улардан бирини олди. Тош чўяндек оғир эди. Қутбиддин уни белида қистирилган болғаси билан уриб чақди. Темир занги ва кўкиш минераллар орасида оқиш темирранг доналар ялтираб кетди.

— Қўрғошин,— дея пичирлади негадир Қутбиддин Викторга қараб. Яна бир синчиклаб кўргач:— Ёнида нота-ниш кумушранг минераллар ҳам бор,— деди қўлидаги тошни қизиқиш билан кўздан кечира туриб. Нималигини аниқ айтиш қийин. Ҳа, майли, кейин кўрармиз.

Қутбиддин штольнянинг нам ва шилимшиқ тош деворларини қўли билан пайпаслаб кўрди. Болға уришга қулайроқ жой топиб, машаққат билан улардан яна бир-икки

парчани аранг ушатди. Карбидкага яқинроқ тутиб, кўздан кечирган эди, ҳалиги қўргошин ва кумуш минераллари кўпроқ учради. Тиз чўкканча пишиллаб, уларга узоқ тикилди, дафтарчасига ёзди. Девордан ва ердан намуналар олиб, махсус халтачаларга солди, номерлаб, Тошматнинг елкасидаги рюкзакка ҳамда ўзининг сумкасига жойлади. Карбидкани ушлаб турган Тошматнинг: «Кетдикми?» — деган саволига бош ирғади. Олдинга ўтиб, йўл бошлади. Улар ўн-ўн беш қадам қўймай тўсатдан катта ялангликка чиқиб қолдилар.

Виктор ёғдуда йилтиллаб турган сувни кўриб қичқирди.

— Эҳтиёт бўлинглар, ҳовуз!

Аммо Виктор кеч қолган эди. Шалоपлаган овоз эшитилди-ю, Қутбиддин ҳовузга тушиб кетди.

Шошилиб қолган Тошмат карбидка ёғдусини шалоплаб овоз чиққан томонга буриб, Қутбиддинни қидира бошлади. Қутбиддин жон ҳоврида соғ қўлини қулочкашлаб сув сатҳига интилар, аммо қанчалик уринмасин, олдинга қараб сузолмас, увишиб қолган оёқлари уни пастга тортарди.

— Буёққа, буёққа! — Тошмат жон ҳоврида қичқирди.

Виктор кўйлагини ечиб, бир учини сувга ташлади.

— Қутбиддин кўринмай қолдилар, сиз уни кўряпсизми? — Тошмат энди ҳаяжондан қалтираб гапирди.

У карбидкани ерга қўйиб, ўзини сувга отишга чоғлаб турганида, Қутбиддиннинг боши кўриниб қолди. У шўнғиб, соҳилнинг ёнгинасига келиб қолган эди. Қутбиддин Виктор ташлаган кўйлакнинг бир учини маҳкам ушлаганча, икки-уч интилиб, Тошматнинг қўлини олди-ю, сувдан чиқди.

Соҳилда тиши тишига тегмай дилдираб:

— Сову-у-уқ, — деди зўрға.

— Орқага қайтайлик, — деди Виктор. — Етар бир соат ичида шу кўрганларимиз ҳам.

— Аммо томошамиз чакки бўлмади, — ҳазиллашди Тошмат.

— Чакки эмас. Ҳар қандай геологга ҳам ер ости ваннасини кўриш насиб қилавермайди, — кулди Қутбиддин олдинга тушиб йўл бошларкан.

Группа яна штольнядан орқага қайтишди. Чамаси ярим соатлар юришди.

Павел Иванович карбидканинг мийтиллаган ёғдусини кўриши билан қувониб, ўйиққа энгашди.

Павел Иванович шалаббо бўлган Қутбиддинни кўргач, Тошматга буюрди:

— Тўғри менинг чодиримга!

Чодирда Павел Иванович биринчи навбатда сариқ чарм саквояжидан спирт солинган флягани олиб, сири кўчган кружкани яримталаб қуйди. Уни Қутбиддинга узатиб:

— Қани, бўталоғим, мана бу сассиқ сувни ютвөр-чи, бирпасда қизиб оласан,— деди қатъий оҳангда.

Қутбиддин бир оз ўзига келгач, профессор Тошматга буюрди:

— Қўл-оёқлари, баданларини яхшилаб арт!

Бу иш бажарилгач, Павел Иванович бамайлихотир Тошматга қараб савол берди:

— Қани, энди гапиринглар-чи нима бўлди ўзи?

Тошмат бўлган воқеаларни гапириб берди.

Павел Иванович ўзига-ўзи гапиргандай «қизиқ», деб ўйлашиб қолди.

— Ўша ҳовуз ён-верида ҳеч қандай қувур кўринмади-ми?— сўради у Тошматдан яна.

— Бўлса бордир, кўз қолди дейсизми ўшанда. Шошманг,— Тошмат буришган қовоқларини пирпиратиб, сийрак қошларини чимирганча ўйлашиб олгач,— ҳа, бор эди, қайтаётганда кўзим тушгандай бўлди,— деди.— Ўзи қўрққанга қўша кўринади, сувам сабил бир тўда жойни эгаллаб ётганди.

— Йўқ, бўталоғим, қўша кўрингани йўқ,— деди чўзиброқ Павел Иванович Тошматдан аниқ жавоб ололмаганига норози оҳангда. Сўнгра, «ҳм-м», дея ўйчан ҳолда тушунтира бошлади:— Табиатда шунақаси ҳам бўлади. Қорамозор конлари сирли минг ичак. Тоғларни кўндалангига кесишнинг иложи бўлса, ари уясидек қават-қават ўйиқларни кўрардинг. Сабаби кон устига кон қазилган. Штольнялар бир-бири билан кесишган жойларда йигирма метргача майдончалар ҳосил бўлган. Сизлар шу майдончалардан бирига чиқиб қолгансизлар. Қадим кончилар томирни излаб тушиб, ер ости сув қатламларига дуч келганлар. Баъзан буни улар сувдан настга тушгандан кейин сезганлар. Қувурлар ёрдамида сувни бошқа ёққа буриб, штольняни давом эттирганлар. Орадан неча юз йиллар ўтди. «Тома-тома кўл бўлур» деганларидек, биронта қувур яхши ўрнашмаганими ё бошқа сабаб биланми, сув йиғилиб, ер ости кўли ҳосил этган.— Павел Иванович Қутбиддинга қаради.— Ҳурматли ўртоқ Билоловнинг эса чўмилтилари келиб қолган.

Қорамозорда тўхтаб ўтишга рухсат берилган уч геолог юк машинасининг ёнида чодир тикишган эди.

Кўк гумбаздаги юлдузлар бирин-кетин сўла бошлаганда ҳам палаткада ҳамон чироқ милтиллаб ёнар, унинг хира ёғдусида геологлар қадимий конларда кўрганлари, йиғиб олган минераллари ҳақида суҳбатлашишарди.

Тонгга яқин анча толиқиб қолган Қутбиддин тамакидан ўраб, тутатди, бир-якки тортгач, милтиллаб ёнаётган шамга тикилиб қолди.

Шерали Қутбиддинни яна гапга солиш учун луқма ташлади:

— Қорамозор эски конларнинг мингдан бири бўлса керак дейман? Атрофида ҳам бордир.

Қутбиддин кўзини шамдан узиб, Шералига беҳол қаради.

— Шундоғу, аммо кўпи шу ерда бўлган, — деди ниҳоят тамакисининг кулини тушириб. — Мана шу биз ўтирган ерда таркиб топган Илоқ вилоятининг тилларда дoston беҳисоб бойликлари хусусидаги ривоятларни, асрлар давомида турли замонларда тарихчиларнинг ҳам буни эътироф этганларини биламиз. Хўш, бу шунчаки ривоятларда жон бор эди. Илоқ вилоятининг пойтахти Тункетдан Паркент орқали Шошга катта ва обод савдо йўли ўтган, неча-неча карвонлар юрган. Сабаби бу вилоят Мовароуннаҳр бўйича тоғ ишлари энг ривож топган катта ўлка ҳисобланган. Хўш, ундан қазиб олинган бойликлар қаёққа кетган?

— Билмадим, буни ўқимаганман, — Шерали ҳамон Қутбиддинни катта гапга бошлаш учун чорларди.

— Сиз бир нарсга эътибор бердингизми? — дея савол берди Қутбиддин суҳбатга киришиб. — Уч юз метр чуқурликкача тушиб маъдан қазиб олишган-а! Тағин одам юришига хавфсиз бўлиши учун арча дарахти-ю, тошлар билан ишланган. Шахта ичиданам, ташиданам маъдан борлигини сира билиб бўлмайдиган жойларда квершлаглар очиб бориб, маъданни олганлар. Узунлиги йигирма метргача етган. Қаранг, ахир худди ўша ерда маъдан борлигини қандай қилиб билишган? Шу кунда геофизик асбобларам буни аниқлай олмайди. Бунақа яширин маъданлар қазиб олинган жойлар оз дейсизми? Ана, ота-боболаримизнинг конларни қидириб топишдаги санъати нималарга бориб етган. — Қутбиддин ўчиб қолган тамакисини шам алангасига тутиб, ёндириб олди. Суҳбат қизиб бораётганидан мамнун бўлган Шерали унинг фикрини давом эттирди:

— Сиз конларни қидириб топиш санъатини гапирасиз. Шуларга асос берган фаннинг ўзи Ўрта Осиёда қанчалик ривожланганини айтмайсизми? Ҳатто ўрта аср Европаси ҳам фан тараққиётида ўша кезларда Ўрта Осиёдан ортда қолган.

Виктор чидаб туролмади. Тил учида турган гапини айта қолди:

— Биз бўлсак охирги ўринда судралиб юрибмиз.

— Лопиллама!— уни босиб қўйди Шерали.— Уруш давом этаётганини, эл қатори сенинг ўлканг ҳам кечагина Фёдор Николаевич айтгандек, аслаҳахонага айланганини, жаминки куч-имкониятларимиз фронтга қаратилганига қарамай, давлат геологиянинг равнақига маблағ ажратаётганини унутма! Бунинг устига, қилинган ишлар ҳам камситиладиган даражада эмас!

— Хўш, мақтагулик бўлса, айта қол, жин урсин сени,— бўш келмади Виктор.

— Бизда ер остини ўрганишнинг биринчи босқичи йигирманчи йилларда бошланганини, модомики шундоқ экан, бу соҳадаги тадқиқотларга ҳам шу йиллари киришилганини ҳисобга олгин жилла бўлмаса. Боболаримиз кон ишларида йиққан тажрибалари минг йиллар билан ўлчанса, бизнинг бу ишга киришганимизга атиги йигирма йил бўлибди. Ўрта Осиёдаги тоғ тизмалари бундан тўрт миллион йил олдин бунёдга келганини яхши биласан. Улар инсоният ёшига нисбатан жудаям қари, аммо ернинг ёшига нисбатан бамисоли кеча туғилган гўдакдай гап. Боболаримиз билан бизнинг кон ишларидаги тажрибамизни ҳам тоғлар билан ер ёшига ўхшаб қиёслаб кўрсанг, қилган ишларимизнинг кўламини яққол тасаввур эта олардинг.

Виктор Шералининг бу қадар бийрон ва пишиқ жавобига фикран таҳсин айтди, зеро сувнинг юқоридан пастга оқишини инкор этиб бўлмаганидек, бу жавобга ҳам эътироз билдириш боланинг ўринсиз хархашасидек гап. Аммо гурур Шералининг устун келганини эътироф этишга йўл қўймасди. Шерали асосли айтилган ҳар қандай фикрни эътироф этиб, унга тан берса, Виктор бунинг акси: орқа-ўнгини яхшилаб ўйлаб оймай, ўз нуқтаи назарини илгариги сурар, бировнинг муваффақиятидан астойдил куюниб, буш ўз шахсининг камситилиши тарзида қабул қиларди. Бибобарин ҳозир ҳам эвсаси қотиб, Шералига яна савел билан мурожаат этди.

— Қайси қилган ишларимизни тасаввур этишим керак? Жин урсин сени! Саволни мен бердимми ёки сеними?

Шерали кулиб туриб, секин сўз бошлади:

— Яқинда петрографиядан лекция ўқиб, танаффусга чиққан эдим, орқамдан бир студент эргашиди. «Бир нарсани сўрасам майлими?» — деди у менга етиб олгач.

— Марҳамат.

— Нега биз ерни чуқур қатламларигача пармалаб ўрганмайпмиз?

— Чунки бунинг уддасидан чиқадиган пармалар йўқ, — дедим кулиб унга.

— Нега йўқ? — деди у яна.

— Шунинг учунки, ўта иссиққа чидамли қотишма йўқ.

— Шундай қотишма топилди, деб фараз этайлик. Унда нима бўларди?

— Унда ернинг чуқур қатламларини пармалардик.

— Хўш, уни пармалаб қаёққача етиб борардик?

— Фараз этайлик, магмагача, — дедим мен ҳазилга йўйиб.

— Хўш, фараз этайлик, ундан ҳам ўтдик. Унда-чи?

— Ундай бўлиши мумкин эмас, магма шароитида ҳар қандай парма ҳам эриб кетади.

— Билишман. Аммо фараз этайлик. Пармалайверсак-пармалайверсак, охири қаёққа бориб етардик?

Мен унга бирпас тикилиб турдим-да, сўнг: «Ернинг нарғидан, Америкадан тешиб чиқардик», дедиму шошаётганимни билдириш учун зинадан туша бошладим. — Шерали шундай деб зимдан Қутбиддинга қаради. Қутбиддинга ҳам Викторнинг бу ўчакиши эриш туолди, жилмайганча бош чайқади. У яна тамаки ўрай туриб Викторнинг саволига жавоб берди:

— Шерали ҳақ гапни айтди менимча. Ҳақиқатан ҳам геология соҳасида иш бошлаганимизда бизда ҳеч қандай тажриба йўқ эди. Оқпошшо кўмирни Англиядан, фосфоритни Марокашдан, калий тузларини Германиядан сотиб олганлигини, ҳатто бўр, ўтга чидамли материаллар ва гилларнинг айрим турлари ҳам четдан келтирилганини ёшлар тасаввур этолмайди. «Ўрта Осиё ва ҳозирги Ўзбекистон ерларида фойдали қазилма қидириш айна тентакликнинг ўзи, чунки бу ерда металл йўқ», деб туришганда, биз ер остидан сурма, вольфрам, қўрғошин, плавик шпати ва бошқа кўпгина қазилмаларни топдик. Урушдан олдинги йилларда ҳам, ҳозир ҳам ер ости хазиналарини қидириш ишлари бир зум тўхтатилгани йўқ. Хўш, буни бажараётган кишилар республика геологлари эмасми? Мен сизга бошқа бир нарсани ҳам айтиб қўяй. Биз боболари-

миздан илгарилаб кетяпмиз. Ҳа, биз олаётган маъданларни боболаримиз тушида ҳам кўрмаган эди.

— Жудаям ошириб юбордингиз шекилли, Қутбиддин ака?— деди Шерали норози оҳангда.

— Йўқ, Шерали, сира оширганим йўқ,— Қутбиддин қизишиб жавоб берди. Чакки қизишганидан уялди шекилли босиқлик билан фикрини исботлашга ўтди.— Ҳа, ҳа, ошираётганим йўқ. Павел Иванович илмий ишларида боболаримиз жуда катта куч талаб этадиган оғир ва машаққатли ишни бажарганлар, тоғ санъатида яхшигина муваффақиятларга эришганлар, ер қаъридан маъдан, айниқса олтинни кўп олганлар, деган фикрини илгарини суради. Тўғрими?— у Шералидан тасдиқ жавобини олгач, сўзини яна ҳам осойиштароқ давом эттирди:— Ҳа, балли! Аммо «кўп маъдан» дегани ҳамма маъдани деган гап эмас. Павел Ивановичнинг илмий ишларини ўқиб, бир нарсага амин бўлдим: еримизда қазилма бойликлари жуда мўл ва у ҳали бизга кўп нарсаларни инъом этади. Гапларим эсингизда бўлсин, Шерали.

Виктор ҳам, Шерали ҳам ўйланиб қолишди.

Қутбиддин голиб жангчидек ўрнидан турди. Шерали унга яқинлашиб, мулоимлик билан савол берди:

— Демак, биз Қорамозорда қидирув ишларини давом эттиришимиз керак экан-да, шундайми?

Қутбиддин Шералининг елкасига қўлини ташлади:

— Балли, Шерали, худди шундай, қидирув ишларини давом эттиришимиз керак.

— Борди-ю, ҳеч нарса тополмадик, унда-чи?

— Унда бошқа жойдан иш бошлаш керак.

— У ерда ҳам маъдан бўлмаса-чи?

— Учинчи, тўртинчи, бешинчи жойга! Қидирган маъдани толмагунча ишлашимиз керак.

Шерали Викторга қаради. Улар мамнун кулишиб, ташқарига чиқишди.

...Палаткада ҳамон шам милтиллаб ёнади. Ой нури хиралашиб, уфққа ёнбошламоқда. Унда-мунда ялтиллаб, шуъла сочаётган юлдузлар олтин зарраларидек жимирлайди.

Эртаси куни Қутбиддин бошчилигидаги партия йўлга чиққанда, қуёш энди уч бераётган эди. Шерали билан Виктор кузовга ўрнашиб олишгач, рулда ўтирган Қутбиддин моторни юргизди. Ҳадемай полуторка катта тоғ қоялари ортига шўнғиб, чапг ичида кўздан гойиб бўлди.

Ўутбиддин, Шерали ҳамда Виктор беш кеча-кундуз машаққатли йўл босиб, нари борса юз эллик хонадондан иборат Қалъаи хум қишлоғига етиб келишди. Машина эски, бинобарин у бир неча бор бузилиб, ҳаммани хун қилган эди. Ўутбиддин уни Қурговотда ремонт қилмоқчи бўлган эди. Аммо у ердан керакли эҳтиёж қисмлар топилмади. Ниҳоят улар Қалъаи хумда қолишга мажбур бўлишди.

Ўутбиддин қишлоққа кираверишдаги биринчи ҳовлининг эшигини қоқди.

Ичкарида кимнингдир оёқ товуши, кекса одамнинг йўталгани, сўнг овоз эшитилди:

— Ким?

— Ман, Бобомулло, Биёбонийман!

Шерали шу узоқ тожик қишлоғида ҳам Ўутбиддиннинг таниши борлигидан ажабланмади. Геологлар — доим дайдиб юринади, дунё кезиб, қаерларда ҳам ёр-дўст ортиришмайди дейсиз!

Пастаккина пахса деворга ўрнатилган бир тавақали эшик гийёқ этиб очилди-ю, ажин босган юзини доғ қоплаган опшоқ соқоли тоғ қуёшида қорайган кўкрагига тушиб турган нуроний чол икки қўлини кўксига қўйиб:

— Иби, иби тожи сар, азизи ман, Биёбоний, қани, марҳабо, ба чашм, ба чашм,— дея Ўутбиддин билан қучоқлашиб кўришди. Шерали билан Викторга ҳам лутф-карам билдириб, ичкарига бошлади.

Кичкинагина ҳовли саҳнида ерга ёзилган кигиз-у, иккита жулдур кўрпачадан бўлак нарса йўқ эди. Бобо меҳмонларни шу кўрпачага ўтқазди-ю, одатдаги сўрашишларни бажо келтиргач, бурчакдаги омонат тош ўчоққа ўт ёқди. Қора чойкўшнинг қулоғини темирга илиб, ўчоқ устига қўйди.

— Бобомулло, фақат беташвиш, илтимос...

Ўутбиддин бобонинг гапларини унча-мунча англасада, аммо унга ўз фикрини тушунтиришдан ожиз, бинобарин, тожик билан ўзбек ўртасидаги юқоридагидек умумий сўзларни танлаб гапирар, бобо уни осонлик билан тушунар, ўзи ҳам шундай сўзларни танлашга интиларди.

— Ҳеч гап, ҳеч гап, писари Биёбоний, ман ҳозир!

Ўчоқдаги чой қайнагач, бобо сур гўштни шўрвага ташлаб, ўзи меҳмонлар ёнига келиб ўтирди. Бобомулло билан меҳмонлар гарчанд турли тилларда сўзлашаётган бўлишса-да, суҳбат ашча қизиди.

Бобо шўрвани сузиш ниятида ўрнидан турди-ю, иккиланиб, хижолатомуз овозда меҳмонларга мурожаат қилди: — Кечирасизлар, меҳмонлар. Биттаям коса қолмаган эди. Ҳаммаси синиб бўлди.

Қутбиддин қолди.

У машинага бориб, йўлда ейилган консервадан бўшаган қутилардан тўртгасини кўтариб келди. Бобомуллонинг юзига табассум ёйилди. У кўм-кўк томирлари бўртиб турган қўли билан Қутбиддиннинг елкасига қоқиб:

— Балле, балле, писари Биёбоний, геологлар қилолмайдиغان иш йўқ экан-да, — дея ўчоқбоши томон юрди.

Шўрва иштаҳа билан ичилгач, меҳмонлар бирпас дам олишди. Сўнг Қутбиддин ўз режасини геолог дўстларига билдирди:

— Бу қирчанғи билан узоққа боролмайдиغانга ўхшаймиз. Бу ерда ёта беришдан ҳам наф йўқ. Нарсаларингни олинглар-у, оғайнилар, йўлга тушинглар. Бу жойларнинг қартаеи ҳар иккалаларингда бор. Маршрут ва қиладиган ишларнинг тахминий планлари билан мен ҳозир таништираман. Биз энди Хорогда учрашамиз.

Қутбиддин уларнинг ҳар бири билан алоҳида-алоҳида суҳбатлашгач, қўлини Шералининг елкасига ташлади:

— Ганимаг дамни кўлдан бой бермайлик, биродарлар. Дийдор кўришгунча хайр сизларга!

...Мана, Шерали тонгда Ванч дарёсининг ўнг қиргоғида ёлғиз ўтирибди. Бу ердаги қишлоқ ҳам дарё номи билан аталади. У қилиниши керак бўлган ишларни биледи. Ҳар бири ўз юмуши билан юрган Қутбиддин билан Викторни соғиниб эслади. Ниҳоят ўтмишини хотирлади. Дарёнинг бир маромда шовуллаши унинг ўйларига эрк берган эди.

Шерали Ванчга қуёш тафти кўтарилиб, муздай тор шабадаси эса бошлаган кечки пайт етиб келди. Бу ерда дастлаб учрашган кишилардан бири ҳамон хаёлидан кетмасди. У барваста, тоғлиқларга хос тик қомати от машқини маромига етказган чавандозларни эслатарди. Шерали қўл узатиб кўришаркан, унинг ўнг рухсоридаги нўхатдек холига кўзи тушди. Шерали уни таниди. Бу — Ёқуб эди. Юраги ғалати бўлиб, зимдан разм солди. Дўриллаган овоз уни ўзига келтирди.

— Хуш келибсиз, меҳмон. Ҳалидан бери тикилама, кўзимга жа иссиқ кўриндиз, сўрагани айби йўқ дейишди, қаердансиз?

Шерали ўйланиб қолди. «Тўғриси айтсаммикин?» — хаёлидан кечирди иккиланиб. Ёқуб ҳам уни таниди. Аммо

сир бой бермади. Ўзини танимасликка олди. Нотаниндан берган саволига жавоб ҳам кутмай:

— Ҳар ҳолда водийдан бўсайиз керак?— деди безрайиб туриб. Шерали унинг хиёл қисилган айёрона кўзларига тикилиб:

— Топдиз, Ўш тарафданман, отим Шерали,— деди истехзо билан истар-истамас.

— Келинг, қучоқлашиб, дурустроқ кўришиб олайлик, ҳамшаҳар эканмиз. Аравонданман, атим Ёқуб, мусофир юртда ўзингники пайғамбардан азиз кўринаркан.

Ёқуб Шералининг бақувват елкаларига қўлини ташлаб, тўшига тортди. Сўнг улар икки кўча ўтиб, бора дарвозаси олдида тўхташди. Икки азим чинор остидаги ариқдан тиниқ тоғ суви оқарди. Ариқ устига сўри қўйилган.

— Қани, марҳамат, меҳмонимиз бўлинг,— Ёқуб бош эгиб, қўлини кўксига қўйди.

— Раҳмат, бошқа марта келарман. Бир оз ишларим бор эди.

— Майли, меҳмон амри вожиб деганлар, аммо-лекин шу ерда кутиб тураман, фалакнинг гардиши билан кеп қонсиз, бир отамлашамиз, ука,— деб текис тишларини кўрсатиб тиржайди Ёқуб.

Шерали ундан мумкин қадар тезроқ қочиш пайида эди. Чунки у билан учрашув Шералига болалик йилларидаги қийинчиликларини эслатди.

Ҳозир дарё соҳилида ўтириб, хаёлан бошидан кечган воқеаларга разм солди.

Баҳорнинг дастлабки кунлари эди. Совуқ шамол этни чимчилайди. Ўшнинг ўн икки йил олдинги баланд-паст лой томлари шаҳардаги қашшоқ ҳаётнинг гувоҳидек мунгайиб турибди. Кўчаларда одам сийрак. Заруратдан чиққан битта-яримта йўловчи ҳам изғиринга чидамай, юпун чопонига ўралганча, дириллаб уйига ошиқарди. Шералилар оиласи ҳам ана шу пастак уйлардан бирида турар, юрт бошига тушган очарчилик улар хонадонини ҳам ёнлаб ўтмаган эди. Оилабоши Шермат ямоқчи, унинг ўз таъбири билан айтганда, шўролар замонида кўкрагига шамол тегиб, уч-тўрт йилгина яйраб юрди-ю, аммо узоқ йиллик машаққатли ҳаёт заҳми ўпкасини асалари инидек илма-тешик қилиб ташлаган экан. Ўша йиллари орттириб олган зотиқжам уни оғир дардга чалинтириб, йиқитди. Шермат шу ётганча тўрт йил ўрнидан қўзғалмади. Оила овқатига яраб турган даромадидан ҳам маҳрум бўлди. Бир фалокат оралаган хонадоннинг ўнгланиб олиши қийин бўларкан.

Беаёв ажал Шерматнинг ёстигини қуритди. Ушанда Шерали ўн бирдан ўн иккига қадам қўйган, суяги этига ёпишган укаси Муҳаммаджон муштипар она этагини қўйвормай, тинмай хархаша қиладиган уч ёшли дардчил бола эди.

Эришнинг бевақт ўлими Салтанатни эсанкиратиб қўйди. Лоақал дафнга ярагудек харажат ҳам йўқ эди. Қўни-қўшнининг ҳоли маълум. Атрофидаги девор-дармиён қўшнилари ҳамдардлик билдириб кетишди. Қимдир бу машъум хабарни узоқ-яқинларга маълум қилгани кетди.

Шу мусибатли кун шомга яқин кўча эшиги тақиллади. Эшикни Шерали очди. Аламли кўзларини нотаниш кишига тикиб қолди. Нотаниш Шералининг пешонасидан ўпди:

— Тақдири азал, ўғлим, хафа бўлма, ҳамманинг бошида бор гап,— у Шералини юпатди. Ўзини ичкарига олиб: «Аянглар борми?» — деди.

Шерали уни уйга бошлади. Нотаниш пастак эшикдан даҳлизга кириб, калишини ечди. Хона ичига мўраллади. Салтанат бошидаги нимча билан юзини ёшиб, хазин овозда салом-алик қилгач, титилиб, пахтаси чиққан бир бурдагина кўрпачани эшикка яқинроқ жойга ёзди. Тўрт киши аранг сизгадиган уйнинг тўрида ётган марҳумнинг жасади устига чойшаб ёпилган.

Нотаниш ўтирган заҳоти фотиҳага қўл очди.

— Бандалик экан, ая! — нотаниш мумкин қадар маъюсланиб гапирди. — Раҳматли отамга кўп қадрдон эдилар. Менинг атим Ёқуб. Эшитдим шушиб югурдим. Кўргиликни қаранг. Отам раҳматликнинг ҳали йиллари ўтгани йўқ. Буёқда қадрдонлари оламдан ўтиб ётибди. — Ёқуб ўпкаси тўлгандай бўлиб, жим қолди. — Эртага намозгарга етиб келаман, — у яна фотиҳага қўл очиб, ўрнидан турди. Даҳлизда бир нарсани эслагандай тўхтади:

— Ҳа, айтгандай, эсим қурсин, — камзулининг ён чўптагидан пул чиқариб, Салтанатга узатди, — ишлатарсиз, ая, кейин ҳисоблашармиз. — Кўча эшигига яқинлашгач, Шералига қаради:

— Нечага кирдинг, ўғлим?

— Ўн иккига! — ийманибгина кўзларини ерга тикди Шерали.

— Ҳа, дуруст, ишга яроқли полвондек йигит бўлсан, рўзғорга бош бўласан энди, ўғлим, — деди Ёқуб унинг бўртиб турган кўкрагига суқланиб.

Шерали Ёқубга синчковлик билан тикилди. Нимқоронғида рухсоридаги нўхотдек қора холни аниқ кўрди.

Шермат дафн этилиб, ҳали йигирмаси ўтмай, Ёқуб яна шом пайтида келди. Салтанат билан даҳлизда алланималарни шивирлаб гапирди. Шералини негадир ҳовлига чиқарворишди. У қайтганда Ёқубнинг сўнгги гапни эшитиб қолди:

— Эшитдингиз-а, эҳтиёт бўлинг. Бу гапни зинҳор биров билмасин. Мактабидан сўрашса, ўйнаб келсин деб тоғасиникига юбордим, дерсиз-а? Эсиздан чиқмасин!

Ёқуб Шералини даҳлизда кўриб:

— Қани, юра қол, ўғлим, кеч кирмай етиб олайлик, бугундан бошлаб аянгман укангни боқасан, — деди амрона оҳангда.

Шерали ялт этиб савол назари билан онасига қаради. Онаси унинг өзгин елкасидан авайлаб ушлаб, Ёқуб томон йўллади.

— Бора қол, болагинам, тоғанг ўқитади, ўқишдан бўшаганда диққончилик қиласан, ўзи сени опкеп туради.

Салтанат кўз ёшини ютиб, Шералининг бошини силади. Шерали кўчага чиққанда ҳам икки кўзи эшик кесакисига суяниб қолган онада, ичида тўлқинлашиб келаётган йигисини филт-филт ютди. Назарида, меҳрибон онаси, укаси Муҳаммаджондан бир умрга айрилаётгандек бўлиб туюлаётган эди.

Ўзар бошига етганда, муқолишда икки от кўринди. Ёқуб отлардан бирига ўтирди, Шералини ҳам мингаштиргач, шеригига:

— Қамчила, кеч бўлди, — деди буйруқ оҳангида.

Шерали ҳам совуқдан, ҳам қўрқувдан дилдирар, Ёқубга маҳкам ёпишиб олганча бу зулмат қоронғилигида қаёққа кетаётганини билмасди.

Бирор соат йўл юрилгач, отлар катта дарвоза олдида тўхтади. Ёқуб бошини хиёл орқага буриб, Шералига ўшқирди:

— Тунмайсанми, намунча канадай ёпишиб олдинг менга?

Шерали ўзига қилинган бу хитобдан чўчиб, қўрқа-писа отнинг орқасидан сирғалиб тушди-да, итоаткорлик билан Ёқубга яқинлашиб, бошини эгди.

Орадан лаҳза ўтмай, дарвоза очилди. Кенг ҳовли саҳнига чиқишди. Қираверишда чап томондан катта меҳмонхона, ўнгда пешайвонли икки хона бўлиб, бу ерда Ёқуб икки хотини билан турарди. Ёқуб Шералига меҳмонхонани кўрсатди:

— Бор, кириб ёт, азонда толага чиқамиз!

Шерали бош ирғаб, меҳмонхона эшигини секин очган

эди, ичкаридан, «қўрқмай киравер, кўпчиликмиз», деган овозни эшитди. Бу ўзи тенги атрофидаги бола овози эди. Қоронғи уйга дадилроқ кириб, икки қадам босиши билан кимдир чинқириб юборди:

— Кокуй, эмне қиласин! Бул жерда мен жатипману!

Хонанинг ҳар еридан бўғиқ кулги овозлари эшитилди. Кимдир ўрнидан турди. Шералининг қўлидан ушлаб, бир-икки қадам юрди-ю:

— Мана шу ерда ёта қол, бўш экан,— деди унинг елкасидан босиб.

Шерали овоз чиқармай ўтирди. Уёқ-буёқни тимирскилаб, кейин секин чўзилди. Кўчадан кирганда, назарида уй анча иссиқ кўринган эди. Орадан бир оз ўтиб, оёқ-қўллари, кейин бутун бадани музлаб, қалтирай бошлади. Ёшиниғич топини умидида қўл чўзган эди, кимнингдир оёғига тегиб кетди.

— Нима?— сўради ётган бола уйқусираган бўғиқ овозда.

— Ҳич тима, кўрпача бормикин, деб ўйловдим,— деди Шерали шивирлаб.

Яна боягидек кулги овози эшитилди.

Шерали гужанак бўлиб олди. Энди совуқ унинг ичидан чиқаётгандек, нафаси ҳам музлаб кетди назарида. Бир ёнбошидан иккинчисига ағдарилди, чалқанча ётди. Уйқуси келмади. Совуқ шиддат билан кучайиб бораётганди. Иссиқ кўрпага ўралиб ётган ойис билан укасини ўйлаб, овоз чиқармай йиғлади. Отасини хотирлади. Унинг тинмай: «Одамларга хиёнат қилма, муруватли, тўғри бўл, сира ёлғон гапирма», деб қайтарадиган сўзларини эслади. Хўрлиги келиб, томоғига ёнғоқдай нарса тикилди. Қўрққанидан ўтириб олди. Илгарилари йиғласа, томоғига ҳеч нарса тикилмасди. Томоғини уқалаб, ютинди. Бўлмади. Бояги ёнғоқдай нарса тикилганча турибди. Қайтиб ётмади. Оёқларини букиб, чўккалаб олди, қўлларини қўлтиғига тикди, исинолмади. Ҳовучини оғзига тутиб, пуфлади, буям фойда бермади. Хона ёришгач, атрофига қаради. Уйнинг икки томонида ўн икки чоғли ўзи, ўзидан тикроқ бола ётарди. Баъзилари устига чурук чоповини ёпиб олган, айримлари эски кўрпачага ўралган. Ўзига ўхшаш тўнини ечмай, бўйрага чўзилганча, қўлини ёстиқ қилиб ухлаётганлари ҳам бор эди. Назарида совуқ ҳеч кимга тегмай, фақат унга ўчакишиб, ёпишиб олгандай эди. Бошини кўтариб, елкаларини ўз ҳолига қўйди, оёқларини ҳам узатди. Бу — унинг совуққа қарши биринчи ҳамласи эди. Кўниккандай бўлди-ю, барибир уйқуси келмади.

Ҳовлида кимнингдир бўғиқ йўтал овози эшитилди. Болалардан бири ҳовлиқиб кўзини очди. Бўйра устида чордона қуриб ўтириб олиб, болаларга мурожаат қилди:

— Турларинг, Шеркат!

Болалар бирин-кетин ҳомуза тортиб, ўринларидан эринчоқлик билан туришди. Шерали нима қиларини билмай, аграйиб қолди. Бояги «турларинг», деган бола Шералига яқинлашди.

— Нега хўшайиб турибсан? Бор, тумшугингни чайиб ол, толага кетамиз! — деди.

Шерали болаларга эргашиб, ҳовлига чиқди. Тонг қоронғисида ариқча бўйлаб полапонлардек қатор тизилишиб, шапиллатиб юз-қўлини юваётганлар сафига қўшилди. Чайиб олинган юз-қўлларини кимдир чопонининг барига, белбоғига, биров енгига аниқ-тапиқ артиб, қайтиб уйга киришиб, девор тагида тизилишиб ўтиришди. Бояги тикроқ бола увадаси чиққан дастурхонни ёзиб, қотган-қутган бурда нонларни расамади билан сочиб юборди. Сўнгра чиқиб, чойгумда илиб қолган чой келтириб, иккита сопол пиёлага қуйди-ю, ўртага қўйди. Болалар одатланганларидек пиёладаги чойни бир ҳўплаб, ёнларида ўтирган бошқа болага узатиша бошлашди. Ҳаш-наш дегунча дастурхондаги бурда нонлар тугаб, болалар бир-бирларига қараб қолишди.

Бояги буйруқ берган бола, кейин маълум бўлишича, ўн олти ёшли Ҳамид экан. У болаларга иш боши бўлгани учун ҳаммага бирдай буйруқ берарди.

— Қани, бўлларинг. Хўжайин кутиб қолди, — деди Ҳамид жаҳл билан.

Болалар гурр этиб ҳовлига, сўнг кўчага отилишди. Дала кўрғондан бир қақиримча нарида, битта ҳам дов-дарахт кўринмайдиган биёбондай жойда, «Шеркат» деганлари Ёқуб экан. У отда. Болалар кўча чангитиб лўкиллаб йўргалаётган от ортидан пиёда боришарди. Шерали узоқдан бир ерга тўшлаб қўйилган кетмонларни кўргач, ган нимадалигини тушунди. Ёқуб болаларни тўплаб, қўлидаги қамчисини тиканак босиб ётган ерларга тикди.

— Ҳу, анави қозиқ қоқилган жойни кўряписизларми? — деди у қаҳр билан. Болалардан тасдиқ жавобини олгач, нўпвса қилди: — Чопиб бўлмагунча, бу ердан қимирламайсанлар! — деди-да, отига қамчи босди. Ишнинг маромини билганлар югуриб бориб, яхши кетмонларни тавлаша бошлашди. Шерали четроқда қолган кетмонни олиб, тўпга қўшилди. Ҳамид ерни бўлиб, ҳар кимнинг улушини чизиб кўрсатди.

— Қани, кетмонларни олинглар, энди ағрайманглар! — буюрди у.

Шерали улушига тушган ерни чамалаб кўрди. Ҳовлилари саҳнидан ўн-ўн беш баравар катта. Юраги орқасига тортиб кетди. «Бунча жойни қандай қилиб чопаман», — деб ўйлаб турганида, Ҳамид уни ўзига келтирди:

— Сен на устундай қаққайиб қолдинг? Кетмонни ҳасса қилиб таянгин деб беришдимми сенга?

Шерали кетмон дастасининг пастроғидан чап, юқоридан эса ўнг қўли билан ушлаб, авайлаб ерга ура бошлади. Унинг ишини кузатиб турган Ҳамид кетмонни тескари ушлаганини тоғ ғира-ширасида кўрмади-ю, боши баравар кўтармаганига қараб:

— Ў, янги болақай, кетмонни баландроқ кўтариб ур, тошни ердан силаб кўчирмоқчимисан? — деб ўдағайлади.

Шерали кетмонни боягидек тутганча баландроқ кўтариб туширган эди, ўнг оёғининг тўпиғига келиб урилди. «Иҳ-ҳҳ», деганча ўтириб қолди. Ёнида ишлаётган ўзи тенги, юз бичими ялноқ, кўзлари қисикроқ бола югуриб келиб, ёнига чўккалаб, ҳол сўради:

— Сенга эмне болду? Қатту тийдиби?

Шерали зўрға, «ҳеч нарса», деди-ю, урилган оёғини икки қўллаб ушлаганча ўтирган ерида оғриққа чидай олмай, гир айлана бошлади.

Ердамга келган бола:

— Шошилба! — деб, бир ҳовуч тупроқни олиб, жароҳатланган оёққа босди-да: «Қазир басилат», — деб Шералининг оғриқдан тиришган пешонасига тикилиб қолди.

Шерали оғриққа қарамай, тишини-тишига қўйиб, ўрnidан турди. У Ҳамиддан қўрқиб, алағ-жалағ ўша ёққа қаради. Кўринмади. Шундан сўнг тинчигандай бўлиб, оёғини ушлаганча, яна ўтирди.

Шералига ачиниб, ёрдам берган бола савол берди:

— Атин ким?

— Шерали.

— Менин атим Чоршенби. — У кулди. — Кеша оёғимди эзиб жибердин, сартгин боласи.

— Қоронғида билмай босдим.

— Жақши, зияни жоқ, — деди-да, Шералининг ўрnidан туриб, кетмонни яна боягидек тескари ушлаганини кўрди. Кулиб:

— Эмне жумуш қиласен, уста кетменди, уруу шундай болат, — дея кетмонни Шералининг қўлидан олиб, бешолти қадам ерни чопиб кўрсатди.

Шерали «қойил» дегандек, мамнун жилмайди. Чоршен-

бининг меҳрибончилигидан оёқ оғриғини ҳам унутаёзди. Кетмонни расмана ушлаб, боши узра баланд кўтарди. Чоршенби унинг ишига разм солиб туриб, қаноат ҳосил этди.

— Дуруст!— деб кулиб, кўзини қисиб қўйди. Сўнг ўзига ажратилган ерга ўтди.

Кун пешинга яқинлашди. Очликдан тинка-мадори қуриган болалар лоҳас бўлиб, йиқилиб кетгудек даражага етса-да, хўжайиннинг қазабидан қўрқув ҳисси кетмонни улоқтиришга монелик қилар, жон-жаҳдлари билан ишлашарди.

Узоқдан қора кўринди. Чоршенби кетмонни улоқтириб, қарсақ чалди.

— Кетмонни жийнандар, келген турат!— дея овозининг борича бақирди.

Шерали бошини кўтарди. Отлиқ энди анча яқинлашган эди. Бу кеча Ёқуб билан уларникига борган киши эди. У оёқ яланг, кир бўз кўйлагининг ёқаси очиқ, ухлайверганидан кўзлари шишиб кетган эди. Индамай отдан тушиб хуржунга қўл солди, бир кўзидан дастурхон, иккинчи кўзидан сопол кўзани олиб, ерга қўйди-да:

— Қани, илдамроқ, хўжайин кутяпти,— деди болаларга қараб.

Гурр этиб югуриб келишган болаларнинг ҳар бирига дастурхон ичидан пиёланинг оғзидек келадиган зоғора понци биттадан улашди. Шерали ўз тегишини олиб, яккаю ягона таниши Чоршенби ёнида туриб еб олди. Болалар навбати билан кўзани кўтариб, икки-уч қултумдан сув ичинди. Яна Ҳамиднинг қулоқларни тешгудек овози эшитилди.

— Қани, бўлди, тарқалинглар ишга, етади нафас ростлаганларинг!

Ҳамма жой-жойига ўтди. Шу бўйи қош қорайиб, одам-одамни танимайдиган даражага етгунча кетмонларнинг тошлоқ ерга урилишидан ҳосил бўлган тарақ-гутуқ овози бир зум ҳам тинмади. Ниҳоят Ҳамиднинг ҳорғин овози эшитилди.

— Бўлди, кетмонларни бир ерга тўплелар, кетдик!

Ҳамма енгил нафас олиб, қаддини ростлади. Кетмонларни бир ерга тўплаб, қишлоқ томон юришди. Болалар жим боришар, бир-бирига гапиришга ҳам мажоли қолмаган эди. Шерали энг орқада жароҳатланган оёғини зўрға судраб борарди. Унинг елка ва бели зирқираб оғрир, кўлини кўтаролмасди. Тиниб-тинчимас Чоршенби унга яқинлашди. Ачиниб сўради.

— Оёғинг қалай?
— Бир оз оғрияпти.
— Сени қайдан олиб келди.
— Уйдан. Биз Ўшда турамиз. Яқинда отам ўлган эди. Ёқуб уйимизга келиб, сизларга ёрдам бераман, қариндошларинг бўламан, деб мени бу ерга олиб келди. Сени-чи?
— Темир жол боюнан ташиб олди.
— Темир йўлдан? Бу шима деганинг? Қанақа темир йўлдан?

— Сен темир жолди билбейсанби?

Шерали елкасини қисди.

— Қайси темир жол экенин билбейман. Атамди жоготун койганмин. Мана у. Шеркет дегендерин ажалдай жапишиб алди. «Эмне қиласин?»— десам: «Атин ким?»— деди. «Олжас»,— деб айтдим. «Эми Олжас атинди увут. Сенин атин Чоршенби, уқтунби?»— деди. Суйтин ўси қоронга алип келди.

Шерали унга раҳми келиб:

— Бўлмаса темир йўлга чиқмайсанми? Отангли топиб оласан,— деди.

Чоршенби кулди:

— Эмне дептурасин, сарттин боласи, темир жолдон кобу жоқ қай биринен сорақтайин?

Шерали индамади...

Бир-бирига ўхшаш, бир-биридан машаққатлироқ кунлар ўтарди. Тонг ғира-ширасидан шом қоронгисигача ишлаш, ўлмас овқат, совуқ меҳмонхона унинг тинка-мадори-ни қуритди.

Биринчи куннинг ўзидаёқ болалар совуқни ҳам сезмай, донг қотиб ухлашларининг сабабини билди. Унинг ўзи ҳам даладан меҳмонхонага келиб, этсиз шўлан шўрвани ичгач, юпқа кўрпача ўстига чўзилди. Ёқуб унга кўрпача берган эди. Чопонига ўралганча, бир зумда кўзи уйқуга кетди.

Кўпинча кечалари Шерали уйига олиб борадиган йўлни туш кўрарди. У бир кеча бу ердан қочишни ҳам ўйлади. Аммо Ёқубнинг, Ҳамиднинг кўзини шамғалат қилиб жўнаб қолишнинг ўзи бўлмас эди. Онасининг келишини кутишдан бўлак иложи қолмади. У шу умидда яшарди. Юрак дардини ёлғиз Чоршенбига ишониб айтар, ундан тасалли оларди.

Орадан бир ойдан ортиқ вақт ўтди. Онасидан ҳануз дарак йўқ. Ниҳоят бир кун Шерали меҳмонхонада ноишта қилиб ўтирганида, хонага Чоршенби югуриб кирди-ю, унинг қулоғига шавирлади:

— Чик, эрен келди, — деди-да, ўзи ўрнига чўзилди.

Шерали отилиб ҳовлига чиқди. Ҳеч ким кўринмади. Дарвоза ортида гунгур-гунгур эркак ва аёл кишининг овозини эшитиб, чиқмоқчи бўлди. Дарвоза берк. Тармангапча, ундан ҳатлаб, ўзини кўчага отди.

— Ҳе, шумтака, ўтакамизни ёрдингу қағларда қочиб юрибсан? — деб ўдагайлади Ёқуб.

Бу гап Шералининг қулоғига киргани ҳам йўқ. У: «Аяжон!» — дея ўзини она бағрига отиб, ҳўнграб юборди.

— Мени бу ердан опкетинг, аяжон!

— Шунга келдим, онанг ўргилсин, йиғлама, ҳозир кетамиз, — деб онаси Шералининг юз-кўзларидан ўпди.

Она-бола ўзи билан овора, Ёқуб ҳовлига кириб кетди.

Салтанат ўрлини бу шум дарвозадан нарироққа олиб борди. Ариқ бўйига ўтқизиб, рўмолига тугиб келган нонни берди.

— Ол, болам, егин, ҳозир кетамиз. Бу худо урғурни бунақалигини ким билибди дейсан. Ер юткурни ҳамма «Шеркат» дейишаркан.

Шерали бу ерга келган кунининг эртасига болалар уни «Шеркат» деб атаганини эслаб, беихтиёр сўради:

— Нимекан «Шеркат» дегани, ая? Болалар ҳам уни Шеркат деб сўкарди.

— Нималигини билиб ўтирибманми, ер юткурни, болам, аммо кўпчилик шерик бўлиб ишлашга ер олиб, фойдасини тенг бўлганларни шунақа дерди, даданг раҳматли. Бир пайтлар ўзиям шеркатга қўшилганди. Ҳозир энди унақалар йўқ бўп кетганди шекилли, яна билмадим, болам, бу ер юткурни бари айтгани ёлғон. Сениям қочиб кетди, деб худони ўртага қўйиб, қасам ичганди. Вой қораси ўчсин болам, ол, е!

Шерали аяси билан йўловчи аравага тушиб, уйига қайтди. Эрталаб уйқудан туриб чошгоҳгача укасини ўйпатди. Кейин ойиси уни чўмилтирди, тоза кўйлак-иптлон кийдириб, етимхонага олиб кетди. Уларни ёши олтмишлардан ошган киши очиқ чеҳра билан кутиб олди. У кулиб турган кўзларини Шералидан узмай ҳазиллашди:

— Ҳа, оғайни, сени полвон деб бўлмайди. Тоғанни-кига олиб борадигандек этинг устихонингга ёпишибди. Аблахлар роса кучингни сўришибди-да. Ҳечқиси йўқ, шўролар ҳукумати улар билан ҳам орани очиқ қилади ҳали. Биз сени яхшилаб боқиб, семиртирамиз. Кўрмагандай бўлиб кетасан. Юзларинг Наманган олмасидек таранглашиб, ранг олади... Уқинг борми?

Шерали тасдиқ ифодасида бош қимирлатди. Унга те-

тик, ҳазил-мутойибаси самимий, ўзига нисбатан меҳрибонлик кўрсатаётган бу одам ёқиб қолди. Кейин маълум бўлишича, бу киши етимхонанинг мудирини экан. Болалар уни жон-дилидан яхши кўришарди.

— Демак келишдик-а? — Мудирнинг ёқимли овозини эшитган Шерали жавоб ўрнига мулоим жилмайиб қўйди. — Бизда яшайсан, ўқиб одам бўласан. Китоб ўқишни яхши кўрсанг, яхши китобларимиз бор кутубхонамизда.

Ўғлини етимхонага беришга маслаҳат берган бу сахий кишига Салтанат ийманибгина қараб, миннатдорчилик билдирди.

— Минг раҳмат сизга, умрингиздан барака топинг, бола-чақангизнинг роҳатини кўринг. Бу яхшиликнингизни умр бўйи унутмайман. Қандай бағри кенг, сахий одам экансиз...

— Мени сахий деярсизми? — Мудир пахтамайган оқ қошларини чимириб, кўзлари ҳамон кулиб турарди. — Мен жуда қаттиққўл одамман! Ҳа, ҳа, ишонинг!

Шерали унча ишонмай қиқирлаб кулиб юборди. Мудир унинг бошини силай туриб:

— Мен эмас, шўролар ҳукумати сахий. Замонамиз — сахий. Оғир, машаққатли дамлар, аммо сахий. Лекин Ёқубингизга ўхшаган олчоқларга эмас.

Шералининг етимхонадаги ҳаёти бошланди. Бу ҳаёт Ёқубникида кўрган ва бошидан кечирган кунларга қиёс қилганда, жаннат эди. Якшанба — бозор кунлари у уйига келиб, укаси, онаси билан бўларди. Олиб келган совға-саломларини бериб, Муҳаммаджонни овутар, онасига ўтган ҳафта ичидаги янгиликларни қувона-қувона сўзларди. Душанбадан бошлаб яна китоб-дафтарларини қўлга олар, эртаклардагидек ажойиб олам сари етаклайдиган адабиётларга шўнғирди... Бир кун унинг қўлига Ферсманнинг «Қизиқарли минералогия» деган китоби тушиб қолди. Шерали уни бош кўтармай ўқиб чиқди. Анчагача кутубхонага ҳам топширмади. У ажойиб минераллар, қимматли тошларнинг рангли суратларини қайта-қайта қизиқиш билан кўздан кечирди. Етимхона мудирини унинг бу китобни ўқиб ўтирганида бир-икки марта кўриб, қувонч билан Шералининг бошини силай туриб, индамай кетди...

Ёқуб билан учрашув Шералини ана шундай хотиралар сари етаклаган эди. У Ёқубнинг таклифини рад этди. Уникига боришни хаёлига ҳам келтириб ўтирмади. Ҳатто «Шеркат»нинг кейинги ҳаёти нима бўлганини, қандай қилиб бу ерга — Помирга келиб қолганини билишни ҳам истамас эди.

Дарё ҳамон ўйноқлаб оқар. Сув тошларга урилиб, марварид доналаридек парчаланар, кумуш томчилар дарахт бўйи сачраб, Шералининг юз-кўзларига келиб уриларди. Атроф кўм-кўк. Ванч Шералига жонажон шаҳри, болалик йилларини эслатди. Қирмизи олмалар, кимдир ёқут томчиларни шохларга илиб қўйгандек кўзни қамаштирувчи олчалар, олтинранг ўриклар офтобда мавж уриб, водийнинг ажиб ҳуснига уста мўйқалам соҳиб яратган холдек бўлиб тўюларди. Ҳар бири ёнғоқдай балх тути фарқ ишиганидан беозоргина остига тушиб, тутмайиз бўлиб қолибди. Табнатнинг бу ҷеъматларини териб оладиганлар муқаддас жангтоҳда...

Ажаб эмас, шавкатли жангчилар сафида Шерали етимхонада бирга таҳлил олганлардан ҳам кўшлари бўлса... Шерали энтикиб нафас олди. Кўз олдида етимхона мудирининг самимий кулиб турган юзи жонланди... Қандай ажойиб одам эди-я! Ҳа, лекин ҳали ер юзиде Ёқубга ўхшаган қаллоб, ўз манфаатини деб ҳеч нарасадан тап тортмай, алдов, жирканч ишларга қўл уришга тайёр одамлар ҳам бор. Бироқ Шерали эсини таниганидан буён кўрган одамлар ичида олижаноблари кўпроқ... Етимхона мудир. Павел Иванович... Қутбиддин... Шерали бу сахий, самимий, меҳрибон одамларни элаганда, юзига илиқ табассум ёйилди.

Томчилардан бўйин-юзлари йилтиларди. Шерали енгги билан бўйинини, юзини артди. Қуёш атрофни чинакамига қиздираётган эди.

Йўлга чиқадиган вақт ҳам яқинлашяпти. Қутбиддин келишган ваъдага мувофиқ Шерали Ванчдаги геологик партия бошлигини топиб, от ёки икки эшак олиши, сўнг Ванч ёқалаб Дўстирозга бориши керак эди.

У ўршидан турган эди, орқадан Ёқубнинг дўриллаган овози эшитилди:

— Сиз бу ерда экансиз-ку, мен бўлсам қаёқларни қидириб келдим. Қани, юринг. Чой совимасин, меҳмон.

Шерали ноилож унинг олдига келди. Ёқуб қўлини кўксига қўйиб, кулиб турарди. Унинг ўша-ўша айёрона қисилган кўзларида сохта табассум ўйнади. Шерали эрталаб бирпас дам олиш учун Ёқубнинг уйига яқин жойга келиб қолганига ўзини койиди. Энди бошқа чора йўқ эди. Одоб юзасидан Ёқубга эргашди.

Йўл-йўлакай Ёқуб сўради:

— Кеча кечқурун қаерда тунадигиз, меҳмон? Ахир мен сизни таклиф қилган эдим-у!..

Шерали тунни ташландиқ бир саройда ўтказган эди. Аммо буни айтгиси келмади.

— Бу ерда геологлар партияси бор. Мен ўшаларнинг ихтиёридаги одамман,— деб қўя қолди у.

Ёқуб уни ҳовлисига бошлаб, кўрпачага ўтқазди. Ўзи сўри ёнидаги уйчага кириб кетди.

Шералининг боши устида азим чинорнинг барглари шитирлайди. Чинор шохига илиғлиқ тўрқовоқдаги бедана бетиним сайрайди: пит-билдиқ... пит-билдиқ... пит-билдиқ. Чинордан беш-ўн қадам наридаги каттагина ўрикнинг каллакланган шохида ҳам атрофи оқ бўз билан ўралган тўрқовоқ осиглиқ. Ёқуб бир қўлида дастурхон, иккинчи қўлида чойнак-пиёла кўтарганча сўрига чиқди. Ҳаворанг гулли эски чит дастурхонни ёзиб, арпа нонни ушатди. Икки-уч бўлагини меҳмон олдига суриб қўйди. Меҳмонни дастурхонга қаратгач, сири кўчаёзган сопол пиёлага икки ҳўшламгина чой қўйиб, ўзи ичди. Пиёланинг лаби теккан жойини дастурхонга артди. Яна шунча чой қўйиб, бедананинг завқ билан сайраётганига маҳлиё бўлиб турган Шералига узатди. Сури қўйлагининг ёқасини очди, қора мўйловини бураб туриб, Шералига разм солди. Бедана унга маъқул тушганига ичидан ғурурланиб, мийиғида кулиб қўйди.

Шерали ҳамон беданаларнинг сайрашига маҳлиё бўлиб, улардан кўз узмай ўтирарди. Ёқуб унга халақит бергиси келмади. Шерали бўшаган пиёлани мезбонга узатди-ю, беданалардан кўз узмай:

— Бир нима демоқчи эдиз шекилли?— деди Ёқубга унинг ҳаракатларини кузатаётганини атайлаб таъкидлаш учун.

Ёқуб беданага ишора қилиб:

— Ўзизам ишқибозмисиз дейман, меҳмон?— деди боғи ғурур билан.

Шерали мезбонга қараб хиёл жилмайди.

— Мен умуман, табиат яратган жамики мўъжизаларга ишқибозлик бор. Шу жумладан мана бу қушчага ҳам. Сиз бўлсангиз шундай ажиб мавжудотларни қафасга қамаб қўйибсиз. Шунга қараб тургандим.

Ёқубга Шералининг бу гапи қанчалик хуш ёқмасин, юзига одатича сохта табассум югуртиб:— Энди, укам,— дея салмоқлаб гап бошлади пиёлага чой қўя туриб,— омонат бу дунёда одам бундоқ яйраб кун кўриши керак.— Ёқуб кўкиш кўзларини Шералига истехзо билан қадаб, уни узиб олди.— Жонни қадрига етинг, ука. Ҳузур-ҳаловатиззи билинг. Унга нимаикки зарур бўлса, қилавуринг,

нима, шу паишадек қушча инсондан азиз бўшми?—
Ёқуб Шералига қадалган кўзларини бедана тўрқовоқла-
рига қаратди.

Шерали Ёқубнинг бу сафсатасини ижирганиб эшитди.
Ҳамма нарсани ўзининг ҳузур-ҳаловатига бўйсундиради-
ган худбин банда. Ҳа, у ҳаётдаги жамики роҳату фаро-
ғатларни татиб кўриш иштиёқидагина яшайди. Ушанда
ҳам бировнинг ҳисобига. Ҳатто бедана ҳам унга хизмат
қилиши керак. Шерали Ёқубнинг бегуноҳ болаларни ал-
даб ишлатганларини эслади. Ниҳоят у билан баҳслашиш
бефойдалигини ўйлаб, гапни бошқа ёққа бурди.

— Бола-чақадан борми?— Шерали шу топда Ёқубни
сўридан итқитиб ташлашга тайёр бўлса ҳам ичидан тўл-
қинлашиб келаётган нафратни босишга интилди, мулойим-
лик билан сўради.

— Бўганда қандоқ, ука!— Ёқуб нурсиз, совуқ кўзла-
рини тўрқовоқдан узиб, яна Шералига қадади.— Бола-
чақа сероб. Ўзганда икки ўғилчамиз, ўшда бир ўғил, бир
қизимиз. Андижондаям биттаси бор. «Йўлинг тушиб ту-
радиган шаҳарда албатта уй-жойнинг бўлсин»,— дердилар
раҳматли отамиз. Бировнинг эшигига бориб сарғаймайсиз-
да, ука!

Шерали бош чайқаб туриб:

— Бу ердаям бола-чақадан бор экан-да?— деди киноя
билан.

— Йўқ, ука бу ерда ёлғиз яшаяпман.

— Бу ёқларга қандоқ қилиб келиб қолдингиз?

— Бу ерларда девонаи машраб бўлиб юрганимиз бои-
си бошқа ёқда. Уруш бир ёққа чиққунча кўздан узоқроқ
бўган маъқул, ука. Ўзимам бизга ўхшаб пана қидириб
кеган кўринасиз шекилли? Ҳи-ҳи-ҳи!

Шерали ўзининг шундай бетайин одам билан бир дас-
турхон атрофида ўтирганидан гаши келди, ўрнидан турди.

Вақт ҳам кеч бўпти. Мен кетишим керак.

Ёқуб уни қайта ўтқазिशга уринди. Афтидан у ўзи-
нинг собиқ батрагидан бир нарса ундирмоқчи бўлди ше-
килли. Аммо Шерали кўнмади. Шоша-пиша хайрлашиб,
кўчага чиқди.

Шерали Ванчада ишлаётган партия лагери қадимий те-
мир конлари олдида тикилганини билгани учун уни осон-
ликча топди. Аммо геологлар партиясининг бошлиғини
безgak тутиб, ётиб қолибди. Эртагача тузалмаса, Шерали
икки эшак ёки битта от олиб, ёлғиз кетиши керак эди.
Бу режа ҳам амалга ошмади. Карвончилар бригадасининг
бошлиғи: «Дўстирозга борадиган эшагим йўқ», деб туриб

олди. Хорогга ҳам боришнинг иложи йўқ. Паром юрмаяпти. Партия бошлиғи кечқурун эшак юборишларини сўраб Дўстирозга телефон қилишга ваъда берди.

Шерали тунни яна ташлаидиқ саройда ўтказди. Эрта-лаб вақтли турди. Кўнгли беҳузур. Кечқурун оч қоринга тутмайиз еган эди. Нонуштага ҳам тутмайиздан бўлак нарса йўқ. Ёнида пули ҳам қолмаган. Рюкзакни елкасига ташлади-ю, болгани олиб йўлга тушди. У шу яқин ўртадаги тоғларни кўздан кечириб, намуна олмоқчи эди. Ҳаво салқин. Ванч дарёсининг ҳар икки соҳилида оқ саллалли қоялари булутга қадалган тоғлар қорайиб турарди. Тоғ жинслари ўзгарган ва бурмаланган. Қияликларда гиёҳ кўринмайди. Бу жиҳатдан водийнинг айниқса шимолий томонлари Қорамозорнинг яланғоч қояларини эслатарди. Шерали тоғ-тошларни айланиб, талайгина намуналар йиғди. Қун қайтди. Қуёш қизғиш товланиб, атрофга кама-лак сингари нур таратарди. Бу — тароватли водийга яна-да ажиб латофат бағишламоқда эди. Шералини ғалати бир туйғу қамраб олди. Шу гўзал табиатдан нусха олиш истаги туғилди. Тоғ чўққиларидан унинг этакларигача разм солди. Алланималарни чамалаб кўрди. Ниҳоят, тоғ ёнбағрига яхшилаб ўрнашиб олди. Атрофни яна бир синчиклаб кўздан кечиргач, кечки тоғ манзарасини тасвирлашга қулай жой танлаганига ишонч ҳосил этиб, рюкзакни очди. Мўйқалам, бўёқ олиб, ёнига қўйди-ю, қавариқ қовоқларини қисиброқ чўққиларга тикилди. Оч жигар-ранг, қизғиш ва қора бўёқлар воситасида дарёнинг нариги қирғоғидаги ёнбағирлар энди шакллана бошлаганда, даладан қайтаётган бир тўда одамлар Шералининг диққатини ўзига тортди. У ўтаётганлардан кўз узмай, мўйқаламни қўлидаги латтага артиб, бир чекага суриб қўйди. Олдинда уч бола борарди. Улар орқадан келаётган аёлларнинг баралла куйлаб чалаётган қарсақлари усулига мослаб баравар оёқ ташлаб рақс этар, олдинда куйлаб келаётган аёл ора-орада болаларни яна ҳам қизиқтириш учун тасанно ва офаринлар билдириб, тоғ-тошларни дарзага солгудек қаҳ-қаҳ уриб шарақлаб кулар, ўзига эргашаётганларни ашулани авжига кўтаришга қистаб, ҳол-жонларига қўймай ниқтарди. Аёлларнинг умумий ялласига қўшилмай, ҳассага таяниб келаётган бир эркаккина бу шодиёнага «офарин», дегандек бош чайқаб завқланиб одимлар, рақс оҳангига қараб тезлашиб кетаётган тўдадан ортда қолмаслик учун мумкин қадар илдамроқ юришга тириншарди. Бу манзарани кўриб, чеҳраси ёришган Шерали шу қувноқ тўдага қўшилмоқчи бўлгандек, бир-икки қадам олдинга

юриб, яна завқ билан тикилиб қолди. Бу одамларнинг овозида эртанги кунга зўр умид барқ урарди. Қўшиқ тоғу тошни ларзага солиб, бутун борлиққа руҳ бағишламоқда эди. Шерали бу манзарани бўёқ воситасида тасвирлашга улгуролмасди. Бинобарин расми қаламда ишлаб, кейинчалик оққа кўчирмоқчи бўлиб ўтирди...

Эртаси куни Шералини геология партиясининг бошлиғи қабул қилди. Янги топшириқ олди. У Ишхунга бориб, Кирилловнинг ўринбосари Борис Сергеевич Алексеев билан учрашиши керак эди. Ишхун Ванч дарёсининг сўл қирғоғида бўлиб, анча кичиклигини ҳисобга олмаса, Ванч қишлоғидан деярли фарқ этмасди. Чошгоҳда Ишхундан икки эшак юборилди. Бирига Шерали нарсаларини ортиб ўзи, иккинчисига эшакни ҳайдаб келган бола ўтирди.

Борис Сергеевич дарё соҳилида чодир тиккан эди. У чодирдан беш-ўн қадам нарида қўшотар милтиғининг милларини тозалаётган эди. Эғнида баданига ёпишиб турган нарча гулли чит кўйлак, бўз шим, оёғида кирза этик. Борис Сергеевични Шерали йиғилишда кўргани учун уни дарҳол таниди. У ҳақда Қутбиддин ҳам бир-икки гапирган эди. Айниқса овчилик бобидаги шуҳратини, хушчақчақлиғи-ю, ўзбек геологлари билан яқиндан алоқада бўлиб туришини айтганди. Борис Сергеевич туёқ товушини эшитиб, қайрилиб қаради. Шерали анча яқинлашиб қолган эди. Борис Сергеевич милтиғини олдига ёзилган газета устига қўйиб, Шерали томон икки-уч одимлади.

Биринчи марта кўргандаёқ ўзларини эски қадрдонлардай яқин тутиб кўришадиган одамлар бўлади. Бундай кишилар билан сен ҳам ўзингни эркин тутасан. Борис Сергеевич ҳам ана шундай одамлар тоифасидан экан. У табассум билан Шералига пешвоз чиқди.

— Адашмасам Шерали Алиевич ўзлари бўлсалар керак?

Шерали эшакдан тушиб, табассум билан унга яқинлашди. Мансаб ва ёши жиҳатидан ҳам Борис Сергеевич катта бўлишига қарамай, Шерали ўзини эркин ҳис этиб мурожаат қилди.

— Шералининг ўзи, Борис Сергеевич,— деди у қўлини узатаркан.

Қулиб турган Алексеев уни тамоман ўзига ром этди. У узоқ муддат дийдор кўришмаган қадрдонини кўргандай ёришиб кетди.

— Жуда соз,— дея сочлари силлиқ таралган бошини ўзи, иккинчисига эшакни ҳайдаб келган болага:— Боравер, бу киши кейин борадилар,— деб қўйди

Борис Сергеевич. Сўнг яна Шералига қараб гапирди:— Сизнинг тўғрингизда кўп эшитган эдим.

— Сизнинг тўғрингизда эса бизнинг эшитганларимиз бир дoston.

— Ўҳ-ҳў, жуда ошириб юбордингиз. Назаримда меҳмондорлик расм-русумларини ўрнига қўйиб дийдор кўришдик. Қани, энди ичкарига марҳамат, меҳмонимиз бўлинг,— деди Борис Сергеевич кафтларини ишқалаб, чодир томон ишора қиларкан.

Шерали унинг ёшига еира мос келмайдиган чаққон ҳаракатига завқланиб кулганча ичкарига кирди. Кираверишдаги тўнка устига ўтирди. Палатканинг бурчагида рюкзак, унинг ёнида йиғиқли кўрна-ёстиқ.

Борис Сергеевич кўрна-ёстиқ устига ўтириб, Шералига мурожаат қилди:

— Ўзимизнинг геологча вискидан бир қултумдан ола-мизми?

— Раҳмат, Борис Сергеевич, овора бўлмай қўя қолинг,— деди Шерали бош чайқаб.

— Овораси йўқ, оёғингиз остига қўй сўймоқчимасман, сизларнинг одатларингизча, танишиб олганимиз шарафига қиттак отсак жин урмайди. Бунинг устига нонушта ҳам қилганингиз йўқ, менинг кўзларимда сеҳр тоши бор, ҳамма нарсани кўради. У шундай деб рюкзакдан консерваланган колбаса ва флягани олиб, қопқоғига спирт қўйди.

Шерали кулди.

— Бу бошқа гап,— Борис Сергеевич қўйган спиртни ўзи ичди-да, сўнг Шералига қўйиб берди. Шерали ҳам боши билан «танишганимиз учун» дегандек имо бериб кўтарди. Шундан сўнг консервани очди.

— Хўш, оғайни, мана бу бошқа гап. Энди овқатдан олинг. Кейин янгиликлар ҳақида гапирасиз.— Борис Сергеевич ҳаминша кулиб турувчи мовий кўзларини Шералига тикди.

— Янгилик шуки, топшириқ бажарилди. Қурғовот билан Ванчдан яхши намуналар йиғилди. Айниқса Ванчдан олинган намуналар ичида ўзимиз қидираётган тоғ биллури кристаллари ҳам борга ўхшайди. Аммо ҳозир бир нарса дейиш қийин. Ажаб эмас, каттароқ запаси чиқса. Плавик шпати ҳам онда-сонда учраб турибди. Қани, аниқ бир хулосага келайлик-чи.

Борис Сергеевичнинг мовий кўзлари қувончдан порлаб, юзидаги кулгини йиғолмай дилидагини айтди.

— Жуда соз. Биз ҳам худди шундай бўлади, деб ўй-

ловдик. Қидиринг, Шерали Алиевич, ҳа, тинмай қидиринг! Унутманг! Мамлакатга тоғ биллури жуда зарур ҳозир. Кимда-ким уни топса ғалабага катта улушини қўшган бўлади.— Борис Сергеевич нафас ростлаб олгач, сўзини давом эттирди:— Сиз томонларда уч-тўрт йил илгари ҳам бўлган эдим, тоғларингиздаги олтин запаслари устидаги қизғин мунозараларда қатнашгандим. Аммо муайян битимга келмай қолинган эди. Бу соҳада бирор янгилик борми?

Шералига Борис Сергеевичнинг бу кутилмаган саволи шу қадар ёқиб тушдики, у беихтиёр тўнкага яхшилаб ўрнашиб олди, тоғ шамоли қорайтирган юзига табассум балқди, ёрилган лабарини чўччайтириб кулди. Борис Сергеевичнинг самимийлиги уни тамоман лол қолдирган эди. Бир зумгина Шералининг кўз олдида етимхона мудри, Бобомулло жонланди. «Қизиқ,— хаёлидан кечирди у,— бу одамларнинг кўзларида Борис Сергеевичникига ўхшаб қувонч порлайди! Ёқубдек одамларнинг эса кулгиси ҳам сохта. — Шерали Борис Сергеевичга меҳр билан тикилиб саволига жавоб берди.

— Янгиликлар катта, Борис Сергеевич,— деди ниҳоят лабидаги кулгини йиғиб.

— Олтин бўйича Тошкентда бўлиб ўтган конференциядан хабарингиз бор, албатта.

— Ҳа, эшитгандим, аммо унда ҳам анчагина мунозарали гаплар бўлди, дейишганди.

— Мунозарали гаплар бўлгани рост. Ҳатто казо-казо олимлар ҳам Ўзбекистонда олтин йўқ, деган олдинги тахминни рўкач қилиб, қаттиқ туриб олишди. Аммо мен академик Кириллов ҳамда устозим Павел Иванович позициясига яқинман. Улар геология фани кўрсатмаларига қараб, бизнинг еримиз олтинга бой деб фараз этишяпти. Мен ҳам шунга аминман. Бизда олтин мўл!

Борис Сергеевич Шералига зимдан қараб қўйди, мийигида кулди.

— Шахдамлигингиз менга ёқпти, Шерали,— деди у жонланиб,— ишонч бўлмаса, фанда янгилик очиш мушкул. Аммо ўзингиздан олдин айтилган илмий хулосаларга ҳам ишонмай иложингиз йўқ, оғайни. Унда тафтишчилик дардига чалиниб қоламиз. Ўзбекистонда олтин йўқ, деган икки сўзни айтиш учун юзлаб одам бош қотирган, нечача экспедициялар келиб-кетган бўлиши қарак. Бунинг устига, адашмасам, қачонлардир шу регион билан инглиз олимлари ҳам пуғулланганмиш. Уларнинг ҳам фикри ижобий бўлмаган.

Шерали Борис Сергеевичнинг кўзларига тик боқди. Одатича, юрагидаги гапни чўрт кесиб айтмоқчи бўлди-ю, андишага борди шекилли, ўзини босди. Мулойимлик билан эътироз билдирди:

— Инглиз олимларининг нима деганини билмайман-у, ammo совет даврида олтин учун олиб борилган экспедиция ҳисоботлари билан танишганимда, менда анча-мунча шубҳа пайдо бўлди. Ахир бизнинг ерларимиздан бир умр олтин қазиб олинган-ку!

Борис Сергеевич қафтларини ишқалаб, Шералига қизиқиш билан савол берди:

— Хўш, хўш, давом эттиринг-чи, қандай шубҳа экан у?

— Шубҳа шундаки,— дея сўзини давом эттирди Шерали энди тамоман осойишталик билан.— Аввало, олтин бор деб ҳисобланган ва шунинг учун тадқиқ этилган жойлар атрофлича, ҳар томонлама ўрганилмаган. Экспедицияларнинг бу ҳақдаги ҳисоботлари шошилиб ёзилган. Бир экспедициянинг баёни иккинчисига тамоман зид. Хўш, шундай экспедицияларнинг хулосасига кўр-кўрона ишонаверса бўладими?

Борис Сергеевич пешонасидаги тер томчиларини артди, қафти билан силлиқ тарашланган энгагини силаб туриб, гапирди:

— Баҳслашиб ўтирмайман, Шерали. Гапларингизда жон бор. Бироқ ҳозир гап кўр-кўрона, таваккал қилиб чиқарилган хулосалар устида бораётгани йўқ. Менга ҳам ишонинг, олиб борилган тадқиқотлар оз эмас. Буларнинг ҳаммасини юзаки ва бир-бирига қарама-қарши фикрлар йиғиндисидан иборат деб ҳам бўлмайди-да! Фараз этайлик, бир қисми сиз айтганча бўлсин. Бироқ ҳамма тадқиқотларда рад жавоб берилган.

— «Оз эмас» дегани, Борис Сергеевич, «етарли» деган маънони англатмайди-ку! Демак, янги экспедициялар, янги тадқиқотлар олиб бориш керак.

— Қанча бўлиши керак? Ҳар бир экспедиция давлатга қанчадан тушади. Уруш эса биз кон қидириб топишга мўлжалланган маблағларни ҳам чегаралаб қўйяпти. Ўзбек олтини эса, мени кечиринг-у, Шерали, ҳозирча сизнинг ширин хаёлингизда...

— Фёдор Николаевичнинг фикри-чи?.. Олтиннинг магамага яқин жойда пайдо бўлиши ҳақидаги илмий фараз-чи?

— Бу ҳали фаразнинг ўзи...

— Тўғри, ammo бу фараз ҳам тадқиқ этилиши керак.

Шундайми? Модомики шундай экан, келинг уни атрофлича ўрганайлик!

Борис Сергеевич кулиб юборди. Ёш геологнинг масалага қизиққонлик билан киришгани унга маъқул бўлди. Шерали эса бу кулгидан сўнг ўзини йўқотиб қўйди. У ҳаяжонланса, ўзини йўқотиб қўядиган одати борлигини биласиз. Ҳозир эса чинакамига ҳаяжонлана бошлаган эди. Шувинг учун хаёлига керакли фикрлар келавермас, баландпарвоз, ҳаяжонли хитобларга зўр бераётган эди. Шунга қарамай, у баҳсда ўзини мағлуб бўлганини тан олгиси келмасди. Аммо баҳсни кўнгилдагидай давом эттиришга ҳам кўзи етмасди. Шерали ҳазил оҳангида гапини яқунлади:

— Майли, Борис Сергеевич, балки ҳақдирсиз. Вақт бебаҳо табиб, дейишади. Вақт — одил ҳакам ҳам. Сабр қилайлик. Балки шу бебаҳо табиб ва одил ҳакам бу масалага ҳам ойдинлик киритар. Ҳозир эса сиз айтгандек, мудофаамиз учун зарур биллурни излайлик.

— Ҳа,— деди Борис Сергеевич жиддийлашиб.— Бу бизнинг энг муҳим вазифамиз. Шу бугуноқ сиз Ёзғуломдаги базамизга борасиз. У ерда сизга озиқ-овқат, пул беришади. Сўнг Хорогга йўл оласиз. Йўл-йўлакай тоғ жинсларини ўрганасиз.

Шерали ўрнидан турган эди, Борис Сергеевич унга қайта ўтиришга ишора қилди:

— Шошилмай тулинг... Рус таомилига кўра, йўлга чиқиш олдидан ҳам биттадан олинади.

У флягадан спирт қуйиб, Шералига узатди:

— Экспедициямиз муваффақияти учун ичамиз.

Спирт Шералининг томоғини куйдириб, кўзидан ёш чиқди. Борис Сергеевич эса кулиб туриб, гўё спирт эмас, сув ичгандек фляга қопқоғидаги суyoқликни мижага қоқмай кўтарди.

— Мана энди кетсангиз майли.

Чодирдан чиқишгач, у Шералига дарё ёқалаб кетган энсиз сўқмоқ йўлни кўрсатди:

— Шу сўқмоқдан тўғри борасиз. У сизни қишлоқ этагидаги ҳовлига олиб боради. Сизни Ёзғуломга олиб борадиган одам кутиб турибди.

Улар хайрлашишди. Борис Сергеевич яна милтиғи милларини тозалашга ўтирди. Шерали сўқмоқдан настга тушди.

Кун пешиндан аллақачон оққан. Ҳаво дим. Қуёш тафтидан қизиган тоғ-тошлардан чиқаётган ҳовур атрофга олов пурқаётган каби гул-гул юзга келиб урилар, одамни

лоҳас қиларди. Шерали бир ёғи иссиқдан, бунинг устига ичган спирти таъсир этиб, гўё ёниб кетаётган эди. Юзлари қип-қизариб, кўйлаги шалаббо бўлиб, баданига ёпишди. Керакли дарвозага етганда, у оёқларини аранг судраб босарди.

Бир тавақали эшик қия очиқлигига қарамай, Шерали томоқ қириб йўталди. Ичкаридан эркак кишининг: «Кираверинг», деган овозини эшитгач, энгашиб ичкарига кирди. Бу ҳовли ҳам Бобомуллонинг Қалъаи хумдаги ҳовлисига ўхшарди. Фақат эшик олдидаги тарвақайлаган катта тут дарахт қалин соя ташлаб, унда истиқомат қилувчиларни иссиқдан иҳота этиб турар эди. Уй эгаси — Шералини Ишхунга олиб келган боланинг отаси эни бир қулочча келадиган пешайвонга бошлаб чиқиб, кўрпача ёзди. Меҳмонни таклиф этди. Сўнг Шерали тожик тилини билмайди деб ўйлаб, унга чала рус тилида мурожаат этди.

— Сиз баҳузур ўтириб, нафас ростлаб олгунингизча, мен бирров сельсоветга чиқиб келай, меҳмон, сўнг йўлга чиқамиз,— деди ва «уэр» ишорасида қўлини кўксига қўйиб, эшик томон юрди.

Шерали кўрпачага ёнбошлаган заҳоти кўзи илинган экан. Эшикнинг гижирлаганидан уйғонди. Уй эгасини кўриб, Шерали ношилганча айвондан пастга тушди. Уй эгасига эшакларни тўқимлашга қарашди.

Ана шундагина Шерали уй эгасининг бир қўли йўқлигини кўрди. Яхтагининг бўш чап енги белбоғига қистириб қўйилган эди...

Ёзгуломга намозшомда етиб келишди. Эшак эгаси Шералининг юкларини бир четга тушириб, унга оқ йўл тилади. Ўзи эса изига қайтди.

Помир экспедициясининг Ёзгуломдаги базаси мудир — тўладан келган тарвуздек думалоқ хушчақчақ сариқ киши Шералини қучоқ очиб кутиб олди. Аммо бир оз ёр ва икки ярим килограмм қора ундан бўлак нарса бера олмади. Базада озиқ-овқат тахчил экан. Шерали от ёки эшак сўраганида эса база мудирини индамай қўл силтаб қўя қолди:

— Еш экансан, икки отнинг кучи бор ҳали сенда. Юкингни елкангга ташласанг миқ этмай Тошкентгача ҳам бора оласан! Бу ердан Деҳгача бир қадам йўл. У ерда қишлоқ Советининг раисига кирсанг, улов беради. Бу ҳақда у билан келишганмиз. Қандай одам, айтганини қилади, хотиржам бўлавер.

Хушчақчақ мудир Шералини тутдан солинган бўза

билан меҳмон қилди. Алламаҳалгача гангур-гунгур суҳбат қилиб ўтиришди. Шундан сўнг неча кундан буён ҳориган Шерали олма тагида барра ўт устида бир ёнбошида қимир этмай тонггача ухлади.

Эрта тонгда Шерали оғир юкни орқалаб Деҳга раво-на бўлди. Йўл ёқасидаги бир қишлоқчада дам олди. Биратўла қишлоқдаги хонадонлардан бирига кириб, тердан шалаббо бўлган кўйлагини қуритди. База мудирини берган ундан қўймоқ пишириб нонушта қилди. Йўлга тушай деса мадори йўқ. Деҳгача ўн-ўн икки чақирим йўл. Ниҳоят у бир болага қолган унни бериб, Деҳгача бир қисм юкни кўтариб олиб боришга кўндирди.

Шерали ёш йўловчи ҳамроҳи билан Деҳдаги қишлоқ Совети идорасига етиб борганларида, вақт шомдан ошган эди. Қишлоқ Совети биносининг хира ойвасидан шуъла сочиб турган ёғдуни кўриб Шерали тинчланди. У болага жавоб бериб, нарсалари билан қишлоқ Совети раисининг хонасига кирди. Кичкинагина кўримсиз хонага эски стол, суянчиги лиқиллаб турган стул қўйилган бўлиб, ундан сал нарида иккита шалоғи чиққан курсида тўрт эркак ўтирарди.

Раис Шералини кўриб, суҳбатни тўхтатди. Ўрнидан туриб, тожикчалаб бир нарса деб Шералига қўл узатди. Шерали елкасини қисиб, тушунмаётганини русчалаб айтди:

— Кечирасиз, тожикчани билмайман.

Шундан сўнг раис кулиб, русчага ўтди. У меҳмон билан ҳол-аҳвол сўрашгач, ташриф буюрганининг сабабини суриштирди. Шерали ҳаммасини тушунтиргач, раис меҳмондўстлик билан унга жой кўрсатди:

— Сиз нарсаларингизни ҳув ана у бурчакка қўйиб, ўзингиз мана бу стулга — менинг ўрнимга ўтиринг. Мен ҳозир...

Раис эшикка чиқди. Ҳаял ўтмай бир қўлида коса, иккинчисида дастурхон кўтариб кирди. Дастурхонни стол устига ёзиб, косани қўйди.

— Қани, шўрвани ичиб олинг, азиз меҳмон. Гўштсиз бўлсаям ҳарна иссиқ, узоқ йўлдан келдингиз. — Шералининг қўлига қошиқ тутди. — Узр, номимиз тугаб қолибди... Эртагача амаллаб чидайсиз энди.

Раис яна ташқарига чиқиб, тутмайиз олиб келди. Ўтирганлар ўринларидан туриб, тутмайиздан ҳовучларига бир-икки олишган эди, тоғорача бўшади.

Шерали зимдан раисга қаради... Чўзинчоқ, озгин юзини ажин қоплаган, кўзлари ичига ботган. Ёши етмиш

бешларда бўлса керак. Аммо ҳорғин юзи уни кексароқ қилиб кўрсатарди. Шерали ўтирган тўрт кишини кўздан кечирди. Эгниларида увадаси чиққан уст-бош, сўлгин юзлари бу яқин орада тўйиб овқат емаганлари ва мириқиб дам олмаганликларини ифода этарди. Ҳа, ўзларини аямай ишласа керак. Фронтидан ногирон бўлиб қайтган бўлишса ҳам ажаб эмас. Раис тожикчалаб бир нима буюрди шекилли, бошги кишилар ўринларидан туришиб, қўлларини кўксиларига қўйганча, маъкул дегандек бош қимирлатиб, хонадан чиқиб кетишди. Раис оғир хўрсиниб, Шералига тушунтирди:

— Ватан урушининг инвалидлари. Вақт ғаниматида томорқаларидаги ҳосилни йиғиб олиш учун икки кунга рухсат сўраб келишибди. Колхозларимиз фронтга олма жўнатыпти. Мен улардан шу ишга қарашлиларини илтимос қилдим. Ҳа... Ишчи кучи масаласида кўп мушкул аҳволдамиз. Қишлоқ Советига қарашли ҳамма колхозларимизда ишга яроқли эркеклар бор-буди ўн кишига етмайди. Ҳаммалари урушдан ярадор бўлиб қайтишган. Шу ўтирганлардан бирининг тутқаноғи бор. Биттаси туғма карсоқов. Кексалар-у, болаларни ҳисобга олаётганим йўқ, очиги улардан наф ҳам кам... Ҳамма иш бечора аёлларимиз гарданида. Мева дарахтлари бу йил шиғил ҳосил туккан, шохларини кўтаролмаяпти. Уларни йиғиб, жойлашга одам йўқ. Мевани қўйинг, далада, фермада ишчи кучи етишмайди. Буёқда от-улов чатоқ. Мевани жўнатишга ҳам имкон йўқ. Фарқ пишган мевалар чириб, нест-нобуд бўляпти!

Шерали ноқулай вазиятда қолди. База мудирини унга: «Сиз тўғри қишлоқ Советининг раисига учранг, келишганмиз, отми, эшакми, ишқилиб юкингишни ташиб беришга яроқли улов беради», — деган эди. Уйдаги гап бозорга тўғри келмайди, деганларидек, Шерали аҳволни кўриб туриб нима ҳам дерди. Секин ўрнидан қўзғалди.

— Менга рухсат, раис бобо, кеч кирмай кета қолай.

— Йўқ, йўқ, ўғлим, вақт алламаҳал бўлди, қаёққа борасиз? Қўлимиз калта бўлса ҳам сиз — меҳмонимиз. Бир кеча минг кеча эмас.

Раис меҳмонни идоранинг ёнидаги хонага бошлаб кирди. Бу хонанинг яккаю ягона жиҳози устига битта кўрна билан ёстиқ ташланган эски темир каравот бўлиб, афтидан, раис кўпинча шу ерда тунаб қолса керак. Шерали раисга миннатдорчилик билдиргач, ечиниб, каравотга чўзилди. Кўзи энди илинган экан, Ёқубнинг сайроқи беда-

наси: «Пит-билдиқ, пит-билдиқ, пит-билдиқ» деб қулоқларини батағ келтириб сайраётгандек бўлиб туюлди. Ўрнидан салчиб турди. Муздек тоғ шамоли қия очиқ қолган деразадан гувиллаб кириб, хонани этни жулжитадиган даражада совитган эди. Деразани ёпди. Ойна ўрнига тахта қоқилганидан хонага зулмат қоронғиси чўкди. Шерали пайпаслаб каравот олдига бориб, кўрпани очди, орасига кириб, бошини буркаб олди.

Шерали улов масаласида раисни яна бир марта хижолат этмаслик учун унга кўринмай кетиш ниятида одатдиган анча барвақт турди. Юз-қўлини ювиб, нарсаларини йиғиштирди-да, биронта қарашадиган бола топиш учун ҳовлига чиққан эди, раиснинг йўталиб:

— Ҳа, турдингизми, ўғлим!— деган овози уни тўхтатди.— Совқотмадингизми? Биз томонларда кундузи иссиқ бўлгани билан кечалари хийла салқин.— Раис мулоим жилмайиб қўл бериб сўрашди.

— Раҳмат, отахон, яхши дам олдим, энди рухсат берсангиз менга.

— Бемалол, ўғлим, фақат бир пиёлагина чой ичсангиз,— раис шундай деб қўли билан ишхонаси эшигига ишора қилди.

Шерали индамай унга эргашди. Стол устида дастурхон ёзиғлик, икки коса ширчой, ҳар бир коса олдида биттадан арпа нон турарди. Раис курсини столга яқинроқ суриб ўтирди. Шералини кечагидек ўз ўрнига ўтқизди. Суви қочган қорамтир нонни ушатиб, косасига тўгради.

— Қани, ўғлим, дастурхонга қаранг, тортинманг, олис йўл, бошлиғингиз от ё эшак беринг деб илтимос қилган эди. Кўриб турибсиз, буёқда улов масаласи ҳам чатоқ бўлиб турибди, нарсаларингизни кўтаришиб боришга бирон бола топиб берарман, қоринни яхшилаб тўйдириб олинг,— деди Шералининг олдидаги нонга ишора қилиб, сўнг ўзи косани кўтариб, ширчойдан икки-уч ҳўплади, тўғралган нондан бармоқлари билан бир бурдасини олиб, оғзига солди.

Шерали ширчойдан беш-олти ҳўплаб, косани дастурхон устига қўйди, нондан бир тишламани чайнай туриб, раисга мурожаат қилди:

— Болалар нечта, ота?

— Икки қиз, уч ўғил эди.

Раис ичиб турган ширчойини дастурхон устига қўйиб, ўйланиб қолди. Оғзидаги нонни ютгач, кўзларини бир нуқтага қадаб, маънос оҳангда сўзини давом эттирди:— Икки ўғилдан қорахат олдик.— Унинг овози титрарди.—

Бирі Москва остоналарида олиб борилган жангда ҳалок бўлибди, иккинчиси Сталинград бўсағасида. Кенжамдан тунов куни хат олдим. Тирик жон, хафа бўлманг, отажон деб ёзибди, яқин орада дийдор кўришиб қоламиз. Берлингача бориш қийин бўлса ҳам қайтиш жўн. Фашистнинг бошини этикларим билан янчиб, сўнг қайтаман.

Раис қилт этиб ютгинди. Шерали ноўрин савол бериб қўйиб, отанинг ярасини янгиланидан хижолат чекди. Энди нима деб юнатишни ҳам билмай, тараддуланиб турганида, орадаги ноқулай вазиятни раиснинг ўзи силлиқлади.

— Кенжамиз қаҳрамон, — дея чўнтагини кавларкан, хиёл чеҳраси ёришди раиснинг. Кармонини олиб очди. Шералига сурат узатди. — Мана у.

Шерали суратни авайлаб қўлига олди. Нарі борса ўзи тенги, қош-кўзи суҳсурдек паҳлавон йигит боқиб турарди. Кўкрагида қатор орден ва медаллар. Энг юқорисида Совет Иттифоқи Қаҳрамони Олтин юлдузи порлаб турибди.

Суратни қайтиб бера туриб, Шерали савол берди:

— Акаларидан қорахат келганини биладимми?

Раис бош чайқади. Унинг тоғ шамоли қорайтирган пещонасидаги беҳисоб ажинлар янада кўпайгандай бўлди Шералининг назарида.

— Билмайди, — деди ниҳоят. — Билмагани маъқул. Душманга ғазаби шусиз ҳам тошиб турибди. Юрагини ўртаб нима қиламан.

Орага ноқулай жимлик чўкди. Бундай кезларда вазиятга монанд сўз ҳам кела қолмайди ҳадеганда. Раис гумбазсимон қизил духоба дўшисини кўтарди, манглайини силаб туриб боягидек маъюс овозда сўзини давом эттирди:

— Бу оти ўчгур уруш қай биримизнинг хонадонимизни ёнлаб ўтди дейсиз, ўғлим?! Оти ҳам одамзоднинг отига ўхшамайдиган Гитлер дегани юрт бошига аза солди-ку! Тинчгина ўтирган халқни тўзгитганини айтмайсизми! Ҳе ўша туққан онаизорингни... гўрида тўнғиз қўвсин... астағфирулло! — Раиснинг ранги оқариб, энгаги титраб кетди. Ўрнидан туриб, дераза олдига борди. Шерали ҳам турди. Раис у томон ўгирилиб:

— Сиз баҳузур ўтираверинг, ўғлим, мен ҳозир, — деб гапини ҳам тугатолмаган эди, Шерали:

— Раҳмат, салқинда кета қолай, — деб илтижо қилгандек раисга тикилиб қолди.

— Майли, ўғлим, бора қолинг. Тошкентга қайтганда мабодо Қутбиддин деганни учратсангиз: «Назармат отан-

гиз салом айтди», денг. Кўп дилкаш, ҳазилкаш одам экан. Бир-икки учрашгандик. Кузда келаман деганди, йўли тушмади чоғи.

— Қутбиддин ака билан бирга келаётган эдик. Йўлда машина бузилиб қолиб, бир шеригимиз билан иккалалари қолишиб, мени жўнатишди. Энди улар билан Хорогда учрашамиз,— деди Шерали Қутбиддиннинг шу узоқ Помирда ҳам таниш-билиши борлигига ичида тасанно айтиб. Сўнг: «Албатта саломингизни етказаман»,— деб қўшиб қўйди.

— Бўлмаса, қайтишда киринглар, бир-икки кун бафуржа меҳмон бўласизлар.

— Иложини топсак, албатта кириб ўтармиз, хайр, Назармат ота!

Раис эшик томон юрди:

— Сиз тура туринг ҳозир, ўғлим.

У новча бир болани бошлаб кирди.

— Нарсаларингизни кўтаришиб боради, ўғлим.

Шерали Назармат ота билан хайрлашиб, йўлга тушди.

У кун қандай ўтганини билмай ҳам қолди. Йўлда бир неча жойда тўхтаб, тоғ ёнбағирларини кўздан кечирди, намуналар олди. Деҳдан Вазнаутгача бўлган ораликдаги тоғлар геология учун ҳар жиҳатдан диққатга сазовор эди. Айниқса Шералининг эътиборини кўпроқ жалб этган нарса бу жойларнинг маъданга бойлиги ва кварц томирларнинг кўплиги бўлди. У ён дафтарига бу ерларнинг ўзига хос хусусиятларини батафсил ёзди.

Вазнаутда Шерали учун ажратилган уй одам яшайдиган хонадан кўра йирикроқ жонивор қазиган инга ўхшарди. Унда на эшик, на дераза бўлиб, одам аранг сиғадиган йўлакдан ичкарига ўтилгач, киши ўзини чиндан ҳам горга киргандек ҳис этарди. Бир бурчакка тўплаб қўйилган латта-путталарни ҳисобга олмаганда, бу ерда одам учун яроқли жиҳоз йўқ эди. Чивин ва пашшалар туни билан унга ором беришмади.

Шерали эртасига ёлғиз ўзи минг азоб билан Рушанга етиб келди. Бу ерда ҳам Помир экспедициясининг базаси жойлашган эди.

База мудири Шералига дарё соҳилида жой қилиб берди.

Панж дарёси. Унинг асовлигидан асар ҳам кўринмас, жуда осойишта ва тинч оқмоқда эди. Умуман, Дарушандан бошлаб бу дарё тамоман бошқача бўлди. Соҳиллари анча кенгайиб, тоғ ёнбағирларига бориб туташар, ястаниб ётган беҳисоб ороллар бу ерларга аллақандай афсонавий тус бериб, Помир чиройига сайқал берарди...

Помир... Шерали бу ажиб тоғ ўлкасининг эртақлардагидек чиройини кўришга анчадан буён муштоқ эди. У дарёдан кўз узиб, олис-олисларгача кўкка бўй чўзиб ястаниб ётган тоғ чўққиларига қараб туриб, аллақандай ачиниб ҳисси билан бош чайқади. Шерали уни жуда моҳир уста ясаган гоёт лагиф нақшинкор сандиққа ўхшатди. Аммо назарида бу сандиқнинг ичи анчагина бўш эди. Кўз олдида Тянь-Шань бағри дур-жавоҳирларга тўла сахий она сиймосида жонланди. Шерали шулар ҳақида ўйлаб, Панж соҳилига чўзилди. Қаршисидаги Афғон соҳилида Қалъаи Барпанж қишлоғи яққол кўзга ташланарди. Нимқоронгида дарактлар орасида ўнга етар-етмас уй санади. Сокин Панждан эсаётган майиб шабада уни силаб-сийпаб аллалар, бир неча кунлик машаққатли йўл азоби ҳолдан тойдирганидан миждаларини бир-биридан ажратолмай мудрарди. Ниҳоят, тун азим шотут остида, оқ чойшаблар солинган каравотда ҳузур қилиб ётган Шерали устига қора чодирини ташлаб, бағрига олди, унинг чарчоқ танига ором бағишлади.

ЕТТИНЧИ БОБ

Қадимий шаҳар Хорог Помирнинг жануби-ғарбий қисмида жойлашган бўлиб, у Тоғли Бадахшон ўлкасининг маркази ҳисобланади. Қуёш тик кўтарилиб, еру кўкни қиздирадиган кезларда ҳам бу шаҳар салқин. Кузда тоғ чўққиларидан эсадиган муздек шабада дарё узра икки-уч чарх уриб, қуёш нурларининг тафтини қайтарар, сувнинг майда заррачаларини уфуриб келиб, шаҳарда мўътадил иқлим вужудга келтиради.

Шаҳар яқинидан Гунт дарёси оқиб ўтади. Бу азим ва асов дарё Панжга қуйилади. Хорогга кираверишда эса ўзидан кичикроқ Шоҳдаранинг тиниқ сувларини кўрдим демай ютиб юборади. Геологларнинг Помирдаги энг катта базаси ҳам шаҳар чеккароғида, шу дарё қирғоғида жойлашган бўлиб, бу ердан сира одам аримас, Помир экспедициясига келган деярли барча геологлар албатта бир қўниб ўтишарди. Бинобарин куннинг қайси палласи бўлмасин, гуж-гуж одамга дуч келинарди. Атрофдагилар бу ерни «ари ини», геологларнинг ўзлари эса «қуш бозори» деб аташарди. Чунки тўп-тўпга бўлиниб олган турли лавозим ва даражадаги олимлар ҳар тўғрида сўзлашишар, ҳосил бўлган товуш четдан қулоқ солган одамга чиндан ҳам қушларнинг тинмай чуғурлашини эслатарди. Олимлар ора-орада ғийбат ҳам қилиб қўйишар, аммо асосан баҳслашишар, мавзу доираси гоёт даражада беқамров бўларди.

Қутбиддин билан Виктор ҳам бир неча кун олдин Хоррогга етиб келишган, ҳозир бу тўшлардан бирини ҳосил этиб, умумий ғала-ғовурга «ўз улушларини» қўшаётган эдилар.

Сирасини айтганда, биз қаламга олаётган куни эрталаб Виктор гапга аралашмай, атрофида содир бўлаётган ҳангомаларга томошабиндек анграйиб турган бўлса-да, Қутбиддин ёнидаги пак-пакана, ҳурнайган малла сочлари бўйини деярли бекитган киши билан алланарсани қизгин баҳслашарди. Ниҳоят узоқ тортишувдан сўнг Қутбиддин кўнди шекилли, қўлини кўксига қўйиб, «хўп», дегандек бош ирғади-ю, пакана киши билан хайрлашди. У нимадандир хурсанд, юзида табассум. Виктор бу сирли кулгининг боисини билиш учун Қутбиддинга бир-икки зимдан қаради-ю, аммо сўрашга журъат этолмади. Қутбиддин эса миқ этмасди. У дарё соҳилига етиб боргач, этиги қўнжидаги газетадан йиртиб, тамаки ўради. Уни чақмоқтошдан тутатиб, чекиб олгач, Викторга қараб жилмайди. Виктор эса бу қулай фўрсатдан фўйдаланиб, савол берди:

— Нега куляпсиз, Қутбиддин ака, бирон янгилик эшитиб келдингизми дейман?

Қутбиддин тамақисини бамайлихотир бурқситиб, ютган тутунни оғиз-бурнидан чиқаргач, қўлини Викторнинг каскасига ташлади:

— Биласанми, Виктор, сен жуда омадли йигит экансан,— деди энди унинг шипадай тиниқ кўзларига завқ билан тикилиб.

Виктор елка қисиб кулди:

— Қайдам, омадим юришганини ўзим сира пайқамайман.

— Хўп деявер, Виктор, омадинг бор йигитсан.— Қутбиддин бўтана бўлиб оқайтган дарёга тикилиб туриб:— Қорамозорга бораман десанг, Вадим Акимовичдек баттол одам эриб кетиб, «хўп» деворганини ўзи билмай қолибди. Мана, Помирда йўл-йўлакай қанча қадимий конларни кўрдинг. Энди Тошкентга қайтамиз деб турсам, бояги киши экспедициянинг янги топширигини берди. Бу ҳам сенинг кўнглингдагидек бўлади.

— Қандай тоншириқ экан, билсак бўладими?— Виктор Қутбиддиннинг оғзига тикилиб қолди.

— Ложувард конига ҳам чиқадиган бўлдик. Энди пайқадингми омадинг келганини?

Виктор ишонқирамай, Қутбиддинга қаради:

— Мени лақиллатмаяпсизми? Ахир бу фаришталар орзу қилса арзийдиган гап-ку!

— Сен биласан-ку, мен сира алдамайман. Фақат тўғри гапни айтаман.— Қутбиддин жиддийлашди.— Биз ложувард конидан намуналар йиғиб, аниқлашимиз керак: бу ерда йирик ложувард конлари борми ёки меҳнат зое кетадими? Агар арзийдиган бир гап топсак, махсус экспедиция юборилади.

Виктор: «Ура!..» — дея қичқирди. Қутбиддини азод кўтармоқчи бўлиб, қучоқ очганида, Шералининг: «Виктор!» — деган овозини эшитиб, орқасига қайрилди.

— О, азизим Шерали, бормисан, эсон-омон етиб келдингми? — дея ўша-ўша кўтаринкилик билан дўстини бағрига тортиб, ўпгач, уни бошдан-оёқ кўздан кечиришкан: тиззалари ямоқ шим, йиртиқ кўйлагини кўриб, яна савол берди: — Нима бало, жуда қаландар бўп кетибсан, дарвишликка кирдингми ёки қароқчи урдими сени? Нарсаларинг қани?

Шерали кулди.

— Нафасингни ростлаб ол. Жилла бўлмаса Қутбиддин ака билан кўришинга фурсат берсанг-чи?

У Қутбиддин билан қучоқлашиб кўришди. Виктор билан қилган ишларини сўради. Сўнг яна дўстига мурожаат қилди:

— Ана энди саволларингга жавоб беришим мумкин: Нарсаларимни танишимнинг чодирда қолдирдим. Сизларнинг қаердаликларингизни ҳам ўшалардан билиб олдим. Дарвиш деганингча борман: кўп жойларни кездим. Ўзинг-чи? Бу яқин ўртада сен кўрмаган, бош суқмаган биронта ҳам қадимий кон қолмагандир?

— Нимасини айтасан, оғайни, фақат Ванч темир конлари ҳақидагина йиққан материалларимнинг ўзи ёстиқдек китоб бўлади, бошқасини қўявер: ўзингда қандай янгиликлар бор?

Шерали кўзган жойлари, қилган ишлари ҳақида қисқа сўзлаб, сўнг Қутбиддинга мурожаат этди:

— Сизга Назармат ота салом айтдилар.

Қутбиддиннинг юзи ёришди:

— Сен у кишини кўрдингми? Бунга қара-я! Мен кузда бораман деган эдим қарияга.

— Айтдилар, йўлда машина бузилиб қолди, бўлмаса бирга келаётган эдилар, дедим. Жуда ачиниб қолдилар. Қайтишда кириб ўтинлар, деб тайинладилар.

Қутбиддин хўрсиниб, афсусланди:

— Қани эди. Бошқа юмуш чиқиб қолди, боролмасмиз.

— Аттанг, у киши ҳозир дўстларнинг дилдорлигига жуда-жуда муҳтожлар.

— Биламан, икки ўглидан жудо бўлган бояқиш. Қандай ажойиб, дилкаш одам-а! Бу одамнинг тарихи ҳам оламжаҳон. Революция арафасида амирликка қарши курашган. Ундан кейин коллективлаштиришда, ер ислоҳотида ҳам фаол қатнашган. Ҳозир эса қариб қолганига қарамай, қишлоқ Советига раис.— Қутбиддин ўйланиб қолди.— Ҳа, оқсоқолни бориб кўриш керак эди... Қани ложувард конидаги ишларни бир ёқлик қилайлик-чи, балки бориб ҳам қолармиз.

Шерали Қутбиддиннинг бу гапига тушунолмай, қулоқларига ишонмай ҳайрон бўлиб турди-да, сўнг азбаройи қувониб кетганидан саросимага тушиб:

— Нима биз ложувард конига чиндан ҳам чиқадиган бўлдикми?— дея шошилиб сўради.

— Сен ҳам чиқасан!— Қутбиддин кўз қисиб кулди.— Қизигу бу гапимга Виктор ҳам ишонмади бошда. Аммо чин геолог сўзи — Москвадан шундай топшириқ олинбди.

Виктор қувониб, Шералининг елкасига уриб қўйди:

— Мана шунга янгиликлар топиб қўйдик сенга, оғайни!— У сув силлиқлаган харсантош устига ўтириб, Шералининг ҳам енгидан тортди:— Ўтир, энди менинг саргузаштимни эшит.

Қутбиддин икки дўстнинг суҳбатига халақит бермаслик учунми ёки иши бормиди — ҳар қалай уларни қолдириб, база томон кетди.

Виктор Шералига борган жойларини, шу орада неча сатр шеър ёзганигача гапирди. Аммо улардан айримларини ўқиб бермоқчи бўлиб турганида, Қутбиддин кўринди. У уч кишини бошлаб келиб, улар партиядан ишчи бўлиб ишлашларини тушунтирди. Ўзини Бек деб таништирган бир кўзи қисик, кўринишдан айёрроқ, паст бўйли оқсоқ киши эди, Қиммат аксинча — бўйчан, озгин юзи шу қадар чўтирки, нўхотдек текис жойи йўқ, беозор кулиб туришидан соддагина одамга ўхшарди. Отини ҳам атамай Ошпаз бобо дегани оламини сув босса тўпигига чиқмайдиган беғамроқ, аммо одамларга жуда меҳрибон, икки гапга бир кулиб турадиган, кўнгли очиқ, қотмагина чол эди.

Булар шугнонликлар бўлиб, Шерали ва Виктор билан русча саломлашишди. Қутбиддин билан эса ора-чорада тожик тилида сўзлашиб турсалар-да, ўзаро маҳаллий лаҳжада, яъни шугнонча сўзлашардилар. Шерали уларнинг гапига қизиқсиниш ва диққат билан қулоқ солиб турди. Бироқ тожикчага ўхшаса-да, биронта сўзни уқа олмади.

Группа кун бўйи тайёргарлик ишлари билан банд бў-

либ, Хорогдан анча кеч йўлга чиқилди. Улар Шоҳдара соҳили бўйлаб гўзал манзараларни томоша қилиб кетишди. Район маркази Роштқалъа қишлоғида тувалгандан сўнг эртасига шарқироқ сувини Шоҳдарага қуюётган Бодомдара дарёси орқали юқорилаб кетилди. Кечга яқин Горондара — «Горлар дараси»га етиб келиниб, чодирлар тикланди, зарур анжомлар жой-жойига қўйилди.

Лагеръ Бодомдаранинг юқори қисмида жойлашди. Бу ер денгиз сатҳидан тўрт минг метрдан ортиқроқ, қор ва музликлар чегарасидан баландроқда эди. Атрофда эски конлар жуда сероб. Бироқ бу ўйиқлардан қадимий кончилар нима олганларини билиб бўлмасди. Ўнг томонда музликлар остидан чиқаётган сув кичик ирмоқ ҳосил этиб оқарди. Ирмоқнинг нарёғида икки юз-икки юз эллик метрлар келадиган масофада эса юзароқ тоғора шаклида настлик кетган бўлиб, у ерда митти кўл жимирлаб турарди. Бирининг бўйи етмиш, эни ўттиз метрлар келса, иккинчиси ундан ҳам кичик эди.

Жимжит. Гўё бу ерда ҳаёт қотиб қолган. Жонзот кўринмайди. Тоғ ёнбағирларидагина унда-мунда ёввойи эчкиларнинг излари кўзга ташланади. Бу ерда кварцнинг ранги оч кулранг, аҳён-аҳёнда қорамтирлари учраб эди. Кристаллар анча йирик, бир килограммгача борарди, бироқ ишга яроқлиси, яъни шаффоф ва дарзланмаган турлари жуда кам учрарди. Тоғ биллури ҳам камчил; жами бир килограммча топилди.

Емишининг тайини йўқ; эрталаб ҳам, кечқурун ҳам угра оши. Нон берч, унга сомон аралашган. Шерали оқ шимига алмаштириб олган ярим челақча тутмайиз тамом бўлди. Бек билан Қиммат овга чиқишган эди, омадлари юришмади.

Буёқда ҳаво ҳам айниди. Эрталаб тоғ ортидан туман оралаб хира кўтарилган қуёш ҳали нур таратишга ҳам улгурмай, пахтаси оқиб ётган кўрпачадек узуқ-юлуқ булутлар унинг юзини тўсиб, паға-паға қор ёға бошлади. Қутбиддин ҳавонинг тез-тез айниётганини кўриб, лагерни настроққа кўчиртирди. Аммо бу ерда ҳам узоқ турилгани йўқ. Навбатдаги лагеръ жойлашган Ростовдара Шералиларни чинакам қиш либосида қарши олди. Сентябрь ойининг тўртинчи кунини-ю, ҳаммаёқ қор, кузда қиш. Бу ерларнинг табиатидан аҳсон кутиб бўлмайди. Бинобарин, ҳар бир дамдан оқилона фойдаланиш зарур эди.

Қутбиддин харсанг устига ўтириб, тамакисини чекиб туриб яхшилаб ўйлаб олди. Сўнг Шералидан Виктор билан ишчиларни чақириб келишни илтимос қилди.

Ростовдарада улар чодир тикишмади. Харсангтошлардан кўтарилиб, усти тол шох-шаббалари билан ёпилган омонатгина чайлада туришди. Чайла ўқтин-ўқтин ёгаётган қордангина ихота қилиб турар эди.

Ишчилар ҳали туришмаган, Бек билан Қиммат жўжалар она товуқ қаноти остига биқиниб олгандай, Ошпаз бобонинг икки қўлтиғига ғужанак бўлиб тиқилганча ухлаб ётишарди. Улардан сал нарида Виктор бу ажиб манзарани тасвирлаётган моҳир рассомдек энгашганча ён дафтарига алланарсаларни ёзиб ўтирарди.

Шерали чайлага бош суқиб, баланд овозда қичқирди:

— По-одье-ом!..

Ошпаз бобо гўё ухламаётгандек, шу заҳоти ўрнидан турган эди, Қиммат билан Бек кўзларини ишқалаганча унинг кетидан эргашди.

Ҳамма Қутбиддин атрофини ўраб, унга қараб қолди.

Экспедиция аъзоларини бир-бир кўздан кечирган Қутбиддин босиқ овозда гап бошлади:

— Дўстларим, ложувард кониға қараб йўл олиш фурсати етди. Шу бугуноқ кўтарилишимиз керак. Огоҳлантириб қўймоқчиман: йўл хатарли ва огир. Торгина тоғ сўқмоғидан чиқишга тўғри келади. Уёғи нуқул тош сочмалари устидан юрамиз. Шошилиш керак эмас, ҳар қадамни ўйлаб босиш керак. Энг муҳими бир-биримиздан узоқлашмаслик. Қани, тезда нонушта қилиб, керакли нарсаларни олиб чиқинлар.

Ҳамма ҳаяжонда эди. Ёлғиз Бек бу хабарни лоқайдлик билан қабул қилди. Бошини эгганча, ўтирган еридан турмади ҳам. Ошпаз бобо буни пайқади. Ҳамшаҳарининг ёнига бориб, далда берди:

— Қани тур, меҳмонлар олдида ўзимизни шарманда қилмайлик...

Нонуштадан сўнг группа тоққа кўтарила бошлади. Бошда дарё соҳили бўйлаб осонгина кўтарилишди. Ундан кейин тик кесилган қояга дуч келинди. Тор сўқмоқ йўл тик кўтарилган бўлиб, унда-мунда сочма тошлар юришни мушкуллаштирарди. Дарёнинг шовиллаган овози энди олисдан эшитиларди. Ярим соатлар чамаси юрилгач, кичкинагина майдончада тўхташди. Бу ерда ўттизинчи ва қирқинчи йилларда илк бор тадқиқот олиб борган экспедицияларнинг лагери жойлашган эди. Тошдан тикланган икки уй деворлари, темирчининг ўчоғи, йиғилган тоғ жинсларининг намуналари, занглаган консерва банкалари геологлардан ёдгорлик тараида сочилиб ётарди...

Ложуварддарага ана шу майдончадан чиқиб борилади. Ложувард кони ҳам шу ерда деб тахмин қилинди.

Ўутбиддин ўзи билан Шерали ва Викторни олди. Сўқмоқ юқорига кўтарилган сари энсизланиб, қиялик тобора ошиб борарди. Баъзи ерларда чўққилардан узилиб тушган тошлар йўлни тамоман тўсиб қўйган эди. Шерали мовий тошни тезроқ кўриш иштиёқида чарчоқни ҳам унутиб, жон-жаҳди билан тоғ-тошга тармашарди. Виктор толиқиб қолди. Ҳансираб қолган бўлса-да, номус кучлилик қилиб, нафасини ичига ютганча илгарилади.

Ниҳоят сўқмоқ деярли йўқолиб, қояга қадалиб қолди. Чўққилардан узилиб тушаётган тошлар қасир-қусири ирмоқлардаги сувнинг шовиллашига қўшилиб, атрофга ваҳм соларди. Бу ерда ҳар қандай доворак одамнинг ҳам нафаси ичига тушади... Бунинг устига қаттиқ эсаётган шамол геологларни олға силжитмай, куч билан орқага қайтарарди.

— Чўккалаб олинглар! — Ўутбиддиннинг овози қўмондоннинг буйруғидек қатъий жарағлаб, тоғ-тошларга урилиб, бир неча бор аке садо берди.

Геологлар сўқмоққа ётиб олиб, эмаклай бошлашди. Аммо ўчакишгандай шамол тобора кучайиб, эмаклангга ҳам тўсиқ бўлди.

— Шерали! — Ўутбиддиннинг таъвишли овози эшитилди. — Арқон сиздами?

— Ҳа, рюкзақда.

— Ола оласизми?

— Ҳаракат қилиб кўраман.

— Бир учини менга, бошқасини Викторга ташланг. Имилламанг!

Шерали куч билан эсаётган шамолдан сақланиш учун қорнида ётиб, рюкзaginiнг тасмасини қўлларидан аранг бўшатиб олди. Сўнг ниҳоят даражада эҳтиётлик билан аста-секин силжитиб, боши устига олди, пайпаслаб очди. Ҳартугул арқон Ўутбиддиннинг маслаҳати билан нарсаларнинг устига қўйилган эди.

Ўутбиддин Шерали узатган арқоннинг учини белига боғлаб, эмаклаб юқорилай бошлади. Унинг ортидан маълум ораликда Шерали билан Виктор юқорилашардилар. Кўп ўтмай, атроф қоронғилашди. Ўутбиддин тўхтаб, шу атрофда тунаб қолишга ярайдиган жой қидира бошлади. Боши устида чап томонда йўл хиёл кенгайиб, катта харсанг остида гордек чуқурлик ҳосил этганини кўриб қолди. Тун шу ерда ўтказилди.

Эртаси кутилмаганда шамол тинди. Кўкдаги қалин булутлар парчаланиб йўқ бўлди. Шарқ томонда тоғ чўқ-

қиларининг жигарранг қирраларида қуёш нури олтин-
ранг товланарди.

Қутбиддин дўстларига Горондарада кийиб олган пўс-
тинларини горда қолдиришни маслаҳат берди.

Грушпа кўтарилаётган сўқмоқ йўл унчалик тик кўта-
рилмаган, унда-мунда ётган харсангтошлар юришни анча
енгиллаштирарди. Аммо кўп ўтмай майда, сирпанчиқ тош-
чалар уюмига дуч келишганда, яна арқон ишга солинди.

Ниҳоят эртақлардагидек гўзал манзара намоён бўлди.
Кўзни қамаштириб жимирлаётган оппоқ қор, ойнадай
мавж ураётган силлиқ муз, ях қоплаган харсангтошлар,
қўл узатса етгудек мовий осмон...

Шерали билан Виктор бу ажиб манзарани кўриб ҳай-
ратдан қотиб қолган кўзларини катта очганча, табиат эр-
так сўзлаётгандек абадий музликлар, қор ва ажиб товла-
наётган кўк гумбазини мижжа қоқмай томоша қилишар-
шарди.

Қутбиддин дам олишга рухсат берди. Ёш геологлар
рюкзакларини харсангтошлар устига қўйиб, ўзлари ҳам
ўтиришди. Қутбиддиннинг ўзи ҳам қоя тошга ўтириб, ҳа-
мон ҳаяжонларини босолмай аланглаётган Шерали билан
Викторнинг диққатини жалб этиш учун томоқ қириб, та-
мақини тутатди. Уларнинг нигоҳини ўзига қаратгач,
оҳиста сўз бошлади:

— Биз ложувард хазинасидамиз. Бу осмонранг мовий
минерал деярли етти минг йилдан буён инсоният диққа-
тини тортиб келади.

Қутбиддин кўрсаткич бармоғини мрамор тошлар ора-
сида баъзи ўринларда тўқ мовий, айрим жойларда эса оч
ҳаворанг товланиб турган ложувард парчаларига тикди.
Улардан баъзиларининг катталиги одам бошидек келар-
ди. Шерали ҳаяжондан ўзини тўхтатолмай тирсаги билан
Викторни туртиб қўйди. Қутбиддин кулиб, сўзини давом
эттирди.

Марҳум академик Ферсман ўзининг «Қизиқарли ми-
нералогия» китобида Бадахшон ложувардини жанубнинг
тунги осмонига, унинг ичида учраб турадиган олтинси-
мон цирит заррачаларини эса шу осмондаги юлдузларга
ўхшатган. Табиат ўзи яратган бу нодир тошларни инсон
қўли етмайдиган жойларга яширган. Бироқ одамлар ба-
рибир ложувардни топишди ва Афғонистон тоғларидан
олинган мовий тош жаҳонга донг таратди. Савдо қарвон-
лари олис ва машаққатли йўл босиб, уни Миср, Хитой,
Рим, Византияга элтди. Бебаҳо тош дабадалар сарой-
ларни безашда ишлатила бошланди.

Қадам замонлардаёқ ўша даврдаги ҳукмдорликнинг тазйиқи остида кончилар Помирдаги ложувард конига ҳам чиқдилар. Ҳали-ҳали одамлар орасида Помир чўққисидан ажиб сирли мовий тош борлиги, кимдан-ким уни қўлга туширса ғоят бахтиёр бўлиши ҳақида ривоят бор. Чўпонлар, овчилар баланд тоққа чиққанларида баъзан ўша қадимий конларга дуч келардилар. Аммо неча асрлардан буён бу ердан ложувард олингани йўқ. Эндиликда ложувард кони берк сандиққа ўхшаб турибди. Узоқ асрлик сукунатдан сўнг бу ерларга биринчи бўлиб ўттизинчи йилларнинг бошларида геолог Юдин билан ёзувчи Лукницкий келишган.

Шерали ҳамон ҳаяжондан ўзини босолмай, яна тоғ чўққиларига тикилди. Ҳам ҳаяжон, ҳам ҳаво сийракланганидан юраги гупиллаб урарди. Ахир у ёшлигидан орзу қилган ниятига етди. Дунё томи — Помирда ўтирибди. Геология алломаларининг муборак пойқадами етган тоғтошлардан кўтарилди, уларнинг қутлуғ қўллари теккан тоғ жинсларига унинг ҳам болғаси тегяпти. Шерали энтикиб, Викторга қаради. Унинг кўзлари қувончдан порлади.

Икки кун давомида Қутбиддин ва ёш геологлар ложувард конини тадқиқ этиб, ўргандилар, ўн килограммга яқин намуналар йиғдилар. Коннинг диққатга сазовор ва истиқболли участкаларининг геологик суратини олдилар, шу жойларнинг умумий геологик схемасини туздилар, қадимий конларни синчиклаб кўздан кечирдилар. Иккинчи кун кечга бориб ҳамма ҳолдан тойди. Шерали зўрға судралиб келарди. Унинг бир пой ботинкаси титилиб кетган, ичидаги пайтаваси осилиб, юришга халақит берарди. У оқсоқлана-оқсоқлана амаллаб лагерга етиб олди. Олинган намуналарни шуларсиз ҳам лиқ тўла чамадонига солиб, ўзи тўшак-қонга кирди. Шерали яқин орада бунчалик узоқ мириқиб ухламаган эди. Офтоб ёйилганда ўрнидан турди. У қияликда, бунинг устига тошлоқда ётгани учун ёстиқ икки-уч метр юқорида қолиб, ўзи уйқу қопининг ичида пастликка сирғалиб кетибди. Шерали олинган ложувардлардан кўнини Ложуварддарадаги осилиб турган икки қоя оралиғидаги горга яшириб қўйди.

Шерали кутилмаган бахтсизликка йўлиқмаганида, Ложуварддарада яшириб қолдирган ложувардларини оларди-ю, ҳамма иш силлиққина битиб, эсон-омон Хорогга, ундан Сталинобод орқали Тошкентга қайтган ва қилинган иш юзасидан ҳисобот берган бўлур эди.

Аммо олдиндан тузилган режалар ҳаминша ҳам сил-

лиққина амалга ошавермайди. У кўзда тугилмаган тўсиқларга дуч келади. Шерали ҳам ана шундай тасодифий тўсиққа дуч келиб, олдиндан тузган бутун режалари остин-устун бўлиб кетди.

Шерали, унинг кетидан Ошпаз бобо, Қиммат ва Бек яшириб қўйилган ложувардларни лагерга олиб келиш учун Ложуварддарага бирин-кетин кўтарилаётганида, қуёш чўққиларда мавж уриб жилоланаётган бўлса-да изғириннинг шиддатли ҳамласи атрофни музлик ҳолатида сақламоқда эди. Сирпанчиқ қияликлардан юқорилан қанчалик машаққатли бўлса, қия қоялардан тармашиб пастга тушиш ундан ҳам мушкулроқ эди. Шерали ложувардларини қўйган жойини излаб, атрофга разм солди. Нигоҳи чапроқда пастга эгилиб қолган қояга қадалди. Икки-уч қадам илгарилаб, ўнг қўли билан энгагини силаб туриб ўйланиб қолди. «Ҳа, шу эди»,— дея хаёлидан ўтказди-да, бир тўхтама келгандай елкасидаги рюкзакни ерга қўйди, ундан учи илмоқли арқонни олиб, қояга яқинлашди. Қоя остидаги тоғ жинслари минг йиллар давомида эсан шамол таъсирида силлиқланиб, ёр шаклида ўйилган эди. Шерали илмоқни яхшилаб ўрнаштиргач, шериклари турган томонга қаради. Ошпаз бобо унинг муддаосини тушунди, югуриб келиб: «Мен тушаман»,— деб арқонни олган эди, Шерали «йўқ» дегандек, қўлини кўтарди. Бек билан Қиммат алланимага алахсиётган каби анқовсираб, чеккароққа ўтдилар.

Шерали камзулини ечди. Қўлини намлади-ю, ишқалай туриб эпчиллик билан арқонга тармашди. У секин пастга сирғалди. Арқоннинг пастки қисмини оёқлари билан қисганча, авайлаб пастлашарди. Ошпаз бобо чўккалаб, Шералининг ҳар бир ҳаракатини нафасини ичига ютганча кузатар, Бек билан Қиммат қўрқоқликларидан изза бўлгандек, қарашга ҳам ийманиб, бир чеккада шумшайиб туришарди.

Орадан нафас ростлагудек фурсат ўтмай, Ошпаз бобонинг дард билан инграган овози эшитилди.

— Их-ҳ-ҳ!!!

Қиммат билан Бекнинг аъзойи баданлари жимирлаб, бир-бирларига қараб олишди-ю, Ошпаз бобо томон югуришди. Пастга энгашишди. Шерали шамол ва қор-бўронлар супа шаклига келтирган ерда мук тушиб ётарди. Бек Ошпаз бобонинг ҳайҳайлашига ҳам қулоқ солмай, ярми узилиб, осилиб қолган арқонга тармашди. Оёғини қоя тошларига тираганча пастга қараб чамалаб сакради-ю, ўрнидан тура Шералининг бошини тиззасига олди.

— Шерали, кўзингизни очинг!

Шерали оғриқнинг зўридан афтини буриштирди. У қўлларини қўйишга жой тополмасди. Арқон узилганда, супа шаклидаги ердан тахминан икки метрча баландликда бўлиб, оёқлари билан келиб урилган замоно икки қўлини олдинга сурди. Зарб билан қўлларига тиралиб қолди-ю, сўнг ўнг томонга ағанади.

Бек Шералининг пешонасидаги тер томчиларини енгилан билан артди. Атрофга аланглади. У кўзлари билан Ошпаз бобони қидирарди. Ошпаз бобо кўринмас, юқорида қолган рюкзакни елкасига илиб олган Қиммат арқондан сирғалиб тушарди. У Шералининг олдига келди. Гуноҳкорона бош эгиб, маънос кўзларини Шералига тикди. Ўзини бир қадар босиб олган Шерали зўраки табассум қилиб, шивирлади:

— Ҳечқиси йўқ, дастлабки қадам шунақа бўлади ўзи.

Қиммат қалтироқ овозда:

— Мени кечиринг, Шерали, қўрқоқлик қилдим, — деди-да, югинди. — Ложувардларингиз қаерда? — дея Шералидан кўзларини олиб қочди.

Шерали зўрага: «Ўша ёқда», деб боши билан икки харсанг орқасидаги ковакка ишора қилди.

Қиммат ҳали ложувардларни олиб улгурмай, настан Ошпаз бобонинг овози эшитилди.

— Хў-хў-хў-хў-ўў... Турган ерларингизда чанда сўқмоқ бор. Эҳтиёт бўлинглар, жуда тик сўқмоқ... Мен қараб тураме-ен...

Бекнинг:

— Тушунде-еек... ҳозе-еер... — деган овозидан тор-тош гумбурлаб, акс садо берди.

Сўнг салмоқлаб келиб, Шералини оёққа тургазди. Уни авайлаб опичиб олди. Қимматга: «Олдимга тушиб, йўлни қараб юр», — деди-да, эҳтиёткорлик билан чап томонга қараб оёқ босди. У ҳар бир қадамни авайлаб кўтариб босар, Қиммат эса юпқа муз қатламларини болга билан уриб, йўлни пиллапоя қилиб борарди. Пастда торгина эгри-бугри қишлоқ йўлида Ошпаз бобо эшакни нўхтасидан ушлаганча турарди.

САККИЗИНЧИ БОБ

Шералини олиб келишган шифохона Хорогга кираверишда, йўлнинг ўнг томонидаги пастаккина бинода жойлашган эди. Айтишларича, бу ер инқилобгача банк бўлган экан.

Шералини қўлларида кўтарганча узун қоронғи йўлакнинг ўнг томонидаги биринчи эшикка олиб киришди. Шифтига қўл чўзса етгудек хонада учта сим каравот қўйилган бўлиб, уларнинг ҳаммаси бўш эди. Шералини дераза олдидагисига ётқизишди.

Ошпаз бобо энгашиб, меҳрибонлик билан сўради:

— Чанқаб қолгандирсиз, ўғлим? Сув олиб келайми?

У безовта кўзларини Шералидан узмай, саволига жавоб кутарди. Шерали бобонинг бу самимий ва илиқ меҳридан тўлқинланиб, жилмайди, сўнг инкор ифодасида бош чайқади. У шусиз ҳам ташвишга солиб қўйган одамларни безовта қилгиси йўқ эди.

Шерали бир нима демоқчи бўлиб, бобога тикилди. Аммо гапиролмади. Оёқ-қўллари борган сари кўпроқ зирқирар, зўрайиб бораётган оғриқни қанчалик билдирмасликка уринмасин, бефойда, энди бунинг уддасидан чиқолмас, инграб юбормаслик учун тишини-тишига маҳкам босиб турган бўлса-да, аъзоларининг гайришуурий ҳаракатини тўхтатишдан ожиз эди.

Ошпаз бобо эшикка қараб югурди. Лаҳза ўтмай хонага баланд бўйли, қотма, қорачадан келган, хиёл оқсоқроқ киши билан ўрта бўй, нозик, юзлари ошпоқ, сочлари сарғишроқ қиз кириб келишди. Шерали қизни кўрди-ю, кўзларига ишонмай, ёстиқдан бошини кўтармоқчи бўлди, аммо ҳоли етмади. Кўз олди жимирлаб, лаблари титради. Яна синчиклаб тикилди.

Қиз Шералининг бу ҳаракатини ҳам сезгани йўқ. У учун Шерали навбатдаги бемор. Беморларга эътибор бериш эса унинг ҳамширалик бурчи. Баланд бўйли киши, «дардга чидай олмай тўлғанаяпти», деб ўйлади. Энгашиб, паст овозда сўради:

— Қаерингиз оғрияпти?

Шерали қўлларини кўтармоқчи бўлди, ҳоли келмай, инграб юборди.

Ошпаз бобо поша-пиша каравотга яқинроқ келиб:

— Қўллари, дўхтир укам, қўллари,— дея ингичка кўрсаткич бармоғини Шералининг билакларига қаратди, сўнг эшитилар-эшитилмас:— Оёққа ҳам туролмаяптилар,— деб қўшиб қўйди.

Докторнинг гаши келди. У бобога бошдан-оёқ қараб қўйди. Ҳамшира буни сезиб, Ошпаз бобога мумкин қадар мулојимлик билан:

— Сиз чиқиб турсангиз, илтимос,— дея илтижо қилди.

Ошпаз бобо ҳамширанинг гапига хафа бўлмади. Ше-

ралига, «бардам бўлинг», дегандек имлаб, палатадан чиқди. Ҳамшира эшикни ёпиб, каравотга яқинлашган эди, доктор унга буйруқ оҳангида мурожаат этди:

— Тахтакач, пахта, бинт, спирт олиб келинг!

Бу орада доктор Шералининг тирсак ва елкасини босиб кўрди. Шерали оғриқдан инграмаслик учун тишини тишига босди.

Ҳамшира ҳамма нарсани олиб келгач, доктор Шералининг ҳар икки қўлини чаққонлик билан тахтакачлади. Сўнг ҳамширага беморнинг оёғига парафин қўйишни буюриб, палатадан шу қадар тез юриб чиқиб кетдики, унинг чўлоқлигини илғаб олиш қийин эди.

Йўлакда уни Ошпаз бобо тўхтатди.

— Афв этасиз, дўхтир укам, аҳволи қандай, дурустми? Нима бўлган экан? Хавфли эмасми? Тез тузалиб кетадими?

Доктор жавобини ҳам кутишга сабри чидамай кетмакет савол бераётган бобога ҳорғин кўзларини тикиб, кулди. Чайир қўлларини унинг елкасига қўйиб, тинчлантир тирди:

— Ҳечқиси йўқ, бобой, ўн-ўн беш кундан кейин тойчоқдек гижинглаб кетади. Елка суяклари енгил дарз кетган, оёқлари лат еб, эти узилган, уч-тўрт кун силаб, парафин қўйилса, аслига келади-қўяди. Қани, энди бориб дам олинг, бу ерда турманглар.— У шундай деб бободан нарироқда оғзига тикилиб турган Бек билан Қимматга зимдан қараб қўйди-да, бурилиб, тахталари чириб, гирчиллаб қолган йўлакдан шошилганча кетиб қолди. Ошпаз бобо ажин босган пешонасини ўнг қўли билан силаб туриб, эшик олдида иккиланиб қолди. Хайрлашмай кетгиси келмади. Эшикни эҳтиётлик билан ўзига тортган эди, остона олдида турган ҳамширага дуч келди.

— Йўқ, йўқ, кирманг, бобожон, ором олсинлар, кўзлари илинди,— деди ҳамшира қиз Ошпаз бобонинг кўкрагига узун-узун латиф бармоқларини қўйиб, хиёл орқага қайтараркан. Бобо эътироз билдирмади. «Хўп-хўп, қизим»,— деди-ю, аммо беихтиёр ҳамширанинг енгидан ушлаб, йинглагудек ёлворди:

— Умрингдан барака топ, жон қизим, эҳтиёт қил уни. Жуда ғалати, одамларнинг сараси бу, қизим, бунақанги дили равшан болани кўрмагандим. Ҳа, қараб тур, болам, умрингдан барака топ, савоб бўлади, мусофир юртда ўкинмасин.

Ҳамшира қиз Ошпаз бобонинг бу қадар куюниб ганираётганига, ҳозиргина қўлини унинг кўкрагига қўйиб,

хиёл орқага қайтарганига ҳам хижолат бўлди. Нима деярини билмай, тил чайнаб қолди. Бобо буни сизди. «Ҳеч қиси йўқ, қизим, мен ҳозир кетаман, фақат айтганимни унутма, умрингдан барака топкур, хўпми?» — деб қўшиб қўйди.

Ҳамшира қиз «хўп», дегандек бош ирғади.

Ошпаз бобо кўчага чиққанда, Бек уни тўхтатди.

— Шералининг ёнида пули ҳам бўлмаса керак, бу бегона шаҳарда ҳоли нима кечади? Қиммат билан ёнимиздагини йиғдик, амаллаб бериб чиқсангиз бўларди.

Ошпаз бобонинг бояги тунд чехраси ёришди.

— Отанга раҳмат, Бек, зап ўйлабсан-да, қани бер бўёққа!

Бобо Бек кузатган бир даста пулни олди, ўзи ҳам ёнидагини қўшиб, ичкарига кирди.

Эшикни оҳиста очиб, палата ичкарисига қаради. Ҳамшира кўринмади. Шерали тахтакачланган қўллариини кўкраги устига қўйганча хуррак тортиб ётарди. Ошпаз бобо мийиғида кулди. Бахмал қишлоғида азбаройи хуррак отганидан совуққа қарамай, ҳовлида пўстинигига ўралиб ётганини эслади. Пулни авайлаб ёстиқ остига қистирди-ю, орқасига қайтди. Жилмайганча эшикни оча туриб Шералига яна бир қараган эди, хуррак зарбидан сим каравот ҳам зириллаётгандек бўлиб туюлди. У енгил нафас олиб, хонадан чиқди.

Неча кунлар давомида тоғ-тош кезиб ҳориганиданми ёки хирургнинг ўрнидан чиқиб кетган елка суякларини жойига тушириб, тахтакачлагач, оғриқ босилиб, аъзойи бадани бўшашиб қолганиданми — ҳар тугул Шерали яқин орада бу қадар узоқ муддат мириқиб ухламаган эди.

У кўзини очгач, ҳали ўрганмагани учун дафъатан қасрда ётганини ҳам унутиб, тараддулланиб қолди. Хонага кўз югуртирди. Ёнидаги кичкина деразадан тушиб турган ой нури рўпарасидаги бўш каравот устидаги оппоқ чойшабга ёйилиб, жимирларди.

Ҳа, у касалхонада...

Шерали бўлган воқеаларни хотирлади. Ошпаз бобо, Қиммат ва Бекнинг шифохонага етгунча чеккан ташвишларини эслади. Юраги алланечук бўлиб кетди. Улар эргалабдан буён Шерали билан. Шифохонага олиб келишди. Шифокорлар қўлига топширишди... Қалбидан ўзи билан шу беозор кишилар ўртасида тил билан ифода этиб бўлмайдиган бир яқинлик туйғуси тобора мустаҳкам ўрин олаётганидан қувонди. Яхши одам ёмон кунингда ярайди.

Шерали кўксини тўлдириб нафас олди. Эзгулик туйғулари жо бўлган қалб ҳамиша ёруғликка интилади, деганларича бор экан. Жилмайганча, дераза оша тиниқ осмондаги сон-сановқеиз юлдузлар орасида балқиб, еру кўкни мунаввар этиб турган ойга тикилди. Тикилиб туриб, юзига ёйилган табассум ўрнини маъсум бир дард чулғади. Қошлари чимирилди, қалин лаблари хиёл олдинга чўзилди. Кимнидир қидирди у. Хонага кўз югуртирди. Икки каравот ҳамон бўш. Кўз олдида каравотининг оёқ томонида турган оқ халатли ҳамшира қиз жонланди. Қилт этиб ютинди-ю, яна ўйлай бошлади. Ҳамширанинг шахло кўзлари билан қордек оппоқ юзинигина эслаб қолган эди. Боя доктор олдида уни кимгадир ўхшатди, аммо аниқ тасаввур қилолмаган эди. Тун сукуна-ти хотирасини ойдинлаштиргандай бўлди. Ўйлари хотира кўзгусида яна бир сиймони гавдалантирди.

Тўлганой...

Дастлабки кунларда қаноти жароҳатланган қушдек ҳар нарсадан ҳадиксираб, ўзига кўрсатилган ўринга ҳам омонатгина ўтириб юрди. Ёқубникида кўрган хўрликлари унинг кўнглини чўктириб юборган эди. Орадан кўп ўтмади. Бу журъатсизлик ўрнини ишонч ва бардамлик ағаллаганини ўзи ҳам пайқамай қолди. Қовжираётган ниҳол меҳрибон боғбоннинг авайлаб қилган парваришидан илдиз отиб, гуркираб кетгани каби Шералининг ҳам эгик боши кўтарилди, ҳамиша мўлтираб турувчи маъюс қора кўзларида қувонч порлади.

Янги ҳаётга кўникиб, ўзига келгандан кейин болалар уйида Тўлганой пайдо бўлиб қолди. Узидан бир-икки ёш кичик. Бошда Шерали унга эътибор бермади. Уятчан, биров гап сўраганда ийманиб, шивирлабгина ерга қараб жавоб берарди. Унинг бу қилиқлари Шералига негадир онасини эслатди.

Бир-икки ҳафта унга шунчаки болаларча синчковлик билан зимдан разм солиб юрди. Аммо бора-бора қиз кўринмай қолса, уни ахтарадиган, қўмсайдиган бўлди. Бора-бора Тўлганой кўринмаса, атрофида ҳеч кимса йўқдай туюла бошлади...

Шерали ўзини Тўлганойга тортадиган куч-қудратнинг нималигини билмасди. Аммо қиз билан учрашганда бутун вужудини сўз билан ифода этиб бўлмас бир туйғу — ҳис-ҳаяжон, қувонч қуршаб олиб, уни гўё аялаларди, бу учрашув соатлаб давом этишини истарди. Тўлганойнинг ҳусн-жамолига боқиб, оламжаҳон сўз айтгиси келарди-ю, аммо тортинганидан тили танглайга ёпишиб қолгандек

гапиролмай қолар, аъзойи-бадани бўшашиб, гунг одамдай анграйиб тураверарди.

Шу зайлда ойлар ўтди. Ёз яқинлаша бошлади. Тўлғаной олтинчи синфда ўқийди. У яна бир йил етимхонада қолади. Шерали эса еттинчини тугатади. У синфдошлари билан бирга Тошкентдаги муаллимлар тайёрлайдиган билим юртига боришга қарор қилган.

Шералининг Тўлғаной билан хайрлашадиган куни тобора яқинлашарди. У бу ҳақда ўйлаганда, юраги қафасга тушган қушдай типирчиларди. Ниҳоят қиз билан учрашишга, дилидагини айтиб, жилла бўлмаса хайрлашиб қолишга қарор қилди...

Пешин чоғи эди. Ўқишлар тугаб қолган. Бироқ Шерали мактабдан кетмади. Йўлакда туриб қолди. Тўлғанойни пойларди. Тўлғаной муаллимлар хонасидан чиқиб, Шерали билан деярли юзма-юз туриб қолди. Бутун азму қарори қоронғи тунда ялт этиб, шу заҳоти сўнган яшиндек йўқ бўлди, гувоҳ иш устида қўлга тушган одамдай қалтираб, юраги бутун олам эшитгудек даражада гурсиллаб ура бошлади.

Тўлғаной кўз қири билан Шералига бир қаради-ю, нигоҳини олиб қочди. Хатто тортинчоқ қизлар ҳам йигитларга нисбатан негадир сезгирроқ бўлади одатда. Тўлғаной Шералининг ҳолатини сездди. Кўзини ерга қадаб, эшитилар-эшитилмас овозда сўради:

— Бир нарса демоқчимидингиз менга?

Шерали бутун кучини тўплаб, бошини кўтарди. Бироқ унинг қудрати хўрсинишгагина етди.

— Ҳа...

Ниҳоят ўзини қўлга олди. Тўлғанойга маъноли қараб, бош ирғади. Сўнг эшиги қия турган синф хонага имо қилди.

Тўлғаной бир қадам босганча эшик кесакисига суяниб, Шералига йўл берди. Шерали ҳаяжонланиб синфга кирди. Тўлғаной унга эргашди. Бир лаҳза улар жим қолипти. Тўлғаной бошини дераза томон бурди. Шерали уни илк бор яқиндан кўраётган эди. Кўз узолмай қолди. Шерали ёнламаси билан турган Тўлғанойнинг ошпоқ юзига, бўйнига ёйилган сийрак қора сочларига узоқ тикилиб туролмади, эти жимирлади.

Шерали тамоман лол қолган эди. У ҳарчанд уринмасин, бирор сўз айтишга ҳоли келмади. Ниҳоят иродасини тўплаб, хириллаган овозда гапирди:

— Мана, бизлар ҳам ҳар ким ҳар ёққа кетяпмиз. Тез кунда мен ҳам... — у қулт этиб ютинди...

Тўлганой илк бор Шералига тик боқди.

— Сиз қаёққа кетяпсиз?

Шерали бу сўроқда ҳам изтироб, ҳам ачиниш, ҳам ўқинч аралаш нозли бир иффат пайқагандек, юраги олдингисидан ҳам қаттиқроқ ура бошлади.

— Тошкентга...

— Тошкентга!..

Тўлганойнинг овози акс садодай бўлди. Шералининг назарида у хўрсингандай, Тўлганой ҳам ички бир дард билан унсиз йиглаётгандек, ҳозирнинг ўзидаёқ норозиликни яширолмай: «Йўқ!» — дея хитоб қиладигандек бўлди. У шуни кутаётган эди. Аммо Тўлганой ҳеч нарса демади. Унинг боши янада қуйироқ эгилди, бўёги айниб, қорайган парта суянчигини маҳкам ушлаганча, юзини девор томонга бурди. Орага жимлик чўкди. Ҳар иккиси бундан кейинги воқеалар оқимининг қаёққа бурилишини сабрсизлик билан кутар, гўё юракларнинг безовта тегишини илғаб олишга интилгандек, нафас олишга ҳам чўчиб, жим туришарди. Аммо бу жимлик уларнинг ҳар иккаласи учун ноқулай вазият вужудга келтиргани йўқ. Ҳис-туйғуларга лиммо-лим икки қалб ҳаяжон ичида гурс-гурс урарди. Бу лаҳзаларнинг роҳатбахш изи ҳаётда бир умр сақланиб қолади. Шерали кейинчалик ўша дастлабки, айни чоқда сўнгги учрашув ҳақида эслаганида, улар сўзсиз сониялар ичида бир-бирларига бутун дил изҳорларини ифода этганларини ҳис этди.

Тўлганойнинг гўё олисдан эшитилаётгандай мулойим овози қулоғига чалинди:

— Мен кетай...

Шерали, шубҳасиз, шу топда қизнинг ёнида кетишини истамас, айни чоғда уни сақлаб қолишга ундайдиган муносиб бирон сўз ҳам айтолмас, вужудини қамраб олаётган титроқ аста-секин шу пайтгача ўзи сезмаган ширин туйғуга айланиб, қалбини қитиқлай бошлади. Шерали Тўлганойга қарашга юраги дов бермай, ерга қаради. У бошини кўтарганда Тўлганой кетиб қолган эди.

Шерали анчагача биров миҳлаб қўйгандек ўрнидан қимирлаёлмай қолди.

Тошкентга кетиш олдидан кейинги кунларда Шерали йўл тараддудида Тўлганой билан деярли учрашолмади. Бироқ хаёлида ҳамини унинг сиймоси жонланиб турди. Ўзида содир бўлаётган ўзгаришнинг сабабини ўйлай бошлаганида, фикрлари чувалашиб, юраги сиқилар, яширин бир дард уни безовталантирарди.

Етимхона билан хайрлашиб, Шерали Тошкентга кел-

ди. Билим юртида ўқишлар бошланиб кетди. Тўлғанойни унуттишга ҳаракат қилди. Бироқ уддасидан чиқолмади. Қизнинг сиймоси соядек унга эргашиб юрарди. Аудиторияда ўтирганида, у эшик олдида ерга қараб турар, кутубхонада китоб ўқиётганида сатрлар орасидан жилмайиб чиқар, тунда безовталаниб, бир ёнбошидан иккинчисига ағдарилиб ётганида қоровни деразадан мўраларди. Хуллас, Шерали қаерда бўлмасин, у қаерга бормасин Тўлғаной бирга. Хаёлида ҳам, қалбида ҳам Тўлғаной.

Шерали Тўлғанойга учта хат ёзди. Кўнгли таскин топадиган бирон сўз бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда биринчи хатига етимхонадаги янгиликлар қисқача баён этилган жавоб олди. Кейинчилари эса жавобсиз қолди.

Шерали билим юртини тугатгач, уни ўзи туғилган Ўшдаги мактаблардан бирига ўқитувчи қилиб ишга юборишди. У шу заҳоти етимхонага чоғди. Бироқ Тўлғанойнинг қайққа қойиб бўлиб қолганини ҳеч ким билмасди. Шундан кейин Шерали Тўлғаной етимхонагача истиқомат қилган маҳалласига борди. У ерда Тўлғаной баҳорда ўпка шамоллашидан тўсатдан қаёқ қилганини айтишди...

Шерали қаттиқ қайғурди. Қўққисдан бошига тушган кулфатдан у анчагача ўзига келолмади. Чунки Шерали Тўлғанойни бутун қалби билан севиб қолганини етимхонадаёқ сезган эди. Бу унинг биринчи бегубор, ёниқ ва тиниқ муҳаббати эди.

У севгилисининг қабрига борди. Тўлғаной бўй-баста билан қаршисида тургандай, бир лаҳза ҳам ундан нари кетмасди...

Тўлғаной ҳаётдан кўз юмди. Аммо у Шералидан нигоҳини узмаган эди. Шерали Ўшда бир оз муаллимлик қилгач, яна Тошкентга қайтди. Бетиним студентлик дамлари бошланди. Бироқ шунда ҳам Тўлғаной унинг хотирасида яшади...

Йиллар ўтди... Мана, ниҳоят у ҳаётда ўзи аллақачон йўқлик оламига кетган Тўлғанойнинг тирик нусхасини учратди.

Шерали оёқлари зирқираб кетганига қарамай, каравотига ўтириб олди. Қошлари ҳамон чимирилган, лаблари олдинга чўзилганди. Ҳозиргина хаёлида жонланган оқ халатли ҳамшира қизни кўзларини катта-катта очиб, қидира бошлади. Жимирлаб турган денгиз сувидек тиниқ кўзлари унга яқинлашгандек бўлди. Шерали безовталанди. Бошини оҳиста ёстиққа ташлаб ўйлади. Мияси гувиллар, ўзи эса ҳамон кимнидир изларди. Доктор олдида бу

таниш қиёфани бировга ўхшатсаям, тасаввур қилолмаган эди. Энди уни кўрди. Ҳа, бу ўша хаёлидаги қиз, илк муҳаббатнинг машъаласини ёқиб, оламни кўзига мунаввар этган, ўзи эса абадий уйқуга кетган Тўлганой сиймосининг тирик нусхаси эди. Шерали кўзларини юмди. Ичинин аллақандай бир дард тимдалай бошлади. Юраги бўғзига тиқилгудек безовта ура бошлади. Кўзлари хонани тими-мирскилади. Ҳеч ким йўқ. Каравотнинг оёқ томонига қаради. Ҳамшира сиймоси жонланди... Шералининг лаблари шивирлади: «Наҳотки... йўқ, бу мумкин эмас...» Аммо яна зум ўтмай, ўша сиймоси ахтарди. Ўйлари чувалашиб, кўз олдига тўп-тўп бўлиб турган одамлар келди. Улар орасида ҳамшира қиз алоҳида ажралиб турарди. Энди у каравотнинг бош томонида Шералининг қўлини тахтакачлаётган докторга пахта, бинт узатиб турарди. Шерали бошини дераза томон бурди. Боягина ҳаммаёқни мунаввар қилиб турган ой бир зумда тоғ ортидан бурала-бурала кўтарилиб, шитоб билан фазони забт этаётган булутлар қаҳридан чўчиган каби осмоннинг тўрига чиқиб яширинди. Хона ичи қоронғилашди. Ҳеч нарса кўринмай қолди. Шерали бошини буриб, шифтга қараб ётди. Энди у ўйларини хаёлидан қувиб, юрагининг дукдук этиб уришинигина эшитиб ётар, тўсатдан чўккан зулмат қалбидаги вазиятни ҳам ўзгартирди, мижжалари қўрғошиндай оғирлашиб, бир-бирига ёпиша бошлади. Хиёл ўтмай ухлаб қолди.

ТУҶҚИЗИНЧИ БОБ

Шерали Тўлганойни эслатган ҳамширани тоқатсизлик билан кутди. Унинг ўрнига бошқаси келди. Бу — тўла, сочларига оқ оралаган кекса аёл эди.

Бироқ Шерали умидсизланмади. У кечаги ҳамширани кўриш мақсадида эди. Тиқ этса, Шералининг юраги шиғиллаб эшик томон қарар, ҳамширани чақиришга турли баҳоналар излаб топарди. Аммо ҳамширалар кун ора навбатчилик қиларди. Яна бир кун кутиш керак... Шерали бу гапни эшитгач, руҳи тушиб кетди. Тушгача дераза ортидаги толнинг шамолда япроқ қоқишини кузатиб ётди.

Тушдан кейин Қутбиддин билан Виктор келишди. Уларнинг уст-боши чанг, ўзлари ҳорғин кўринишса-да, аммо жуда тетик эдилар. Шералининг чеҳраси ёришиб, кўнглидаги ғубор тарқагандек бўлди. У ёнбошлаб ётмоқчи бўлиб, бошини кўтарган эди, Қутбиддин йўл қўймади.

— Бизни доктор огоҳлантирди: қимирлаш мумкин эмас. Модомики шундай экан, сабр қилиб ётасиз.— У бинт билан танғилган дўстига қараб, бош қимирлатди.— Ҳа, азизим, нима бўлди?

Шерали ийманиб кулиб қўйди:

— Тажрибасизлик панд берди. Қош қўяман деб кўз чиқарилди.

— Ҳечкиси йўқ,— Қутбиддин унинг кўнглини кўтариб қўйди.— Тажрибасизлик — касаллик эмас, вақти келиб у ўзи йўқолади... албатта, тажриба ортган сари. Яхши нақл бору: пашша қўриб ўтирадиган одамларгина хато қилмайди. Бироқ бу йўл қўйилган хатодан жиддий хулоса чиқаришимиз керак. Биз спортнинг альпинизм деган тури билан жиддий шуғулланишимиз керак. Чўққидан чўққига тоғ эчкисидек сакраб юришни ўрганиб олганимиздан кейин бизга тубсиз жар ҳам, осилиб турган қоя ҳам нисанд бўлмай қолади! Сиз болалигингизда ўртоқларингиз билан дарахтга чиқиб биридан иккинчисига ўтишда ким ўзарга ўйнамаганмисиз?

— Жуда ўйнаганмиз-да!— Шерали кулди.

— Бўпти-да! Болаликни эслагансиз.

Виктор Шералининг қўлига ишора қилиб гавирди:

— Елка олди суякларинг лат еганми ё оёқларинг ҳамми?

— Йўқ, оёқнинг териси шилинган, холос.

— Осон қутулибсан. Бурда-бурда бўлиб кетишинг ҳеч гап эмас эди, дўстим. Нима бало, шунчалик таваккал қилиш шартмиди?

— Гап арқонда, дўстим. Узилиб кетди.

Қутбиддин Викторга кўзини қисиб қўйди:

— Назарида пастда унга ҳурилиқо пари қараб тургандай бўлиб туюлган-у, жасоратини кўз-кўз қилмоқчи бўлган... Очигини айта қолинг, мабодо битта-яримтасига ошинги беқарор эмасмисиз? Ошиқлар назарида ҳамма жойда маъшуқаси намоен бўлаверади.

Шерали қизариб, қизишиброқ жавоб берди:

— Бир оз адашяпсиз. Менинг парилар билан қиладиган ишим йўқ... Индамаса, мазахгаям ўтиляпти шекилли!

Қутбиддин Шералидан таажжубланиб, Викторга мурожаат қилди:

— Буни қара, дўстимиз ҳазилни ҳам кўтаролмайди чоғи.— Қутбиддин Шералига қараб, сўзини давом эттирди.— Бунақа қизиққонлигингизни билмаган эканман. Еки шифохонага келган одам ҳазилниям тушунолмайдиган

бўлиб қоладими? Уэр, дўстим, акробатлигингиз-у, жасо-
ратингизни билиб, бир оз кулишайлик дегандик...

Ўутбиддиндан хафа бўлишнинг сира иложи йўқ.
Шералининг лабларига беихтиёр табассум ёйилди.

Ўутбиддин палата ичида эшик билан дераза оралиги-
да юриб туриб, икки кун ичида Виктор билан қилган
ишларини гапириб берди. Шерали унга қараб туриб, ни-
мадир етишмаётганини ҳис этди. Бир оздан кейингина
Ўутбиддиннинг тамаки тутатмаётганини пайқади. Одатда
бирон нарсани гапиришдан олдин Ўутбиддиннинг албат-
та эринмай газета парчасига бош бармоқдай йўғон тамаки
ўраб олишига, одаматодан қолган йўсинда ўт чақнатиш-
га, сўнг ҳузур қилиб тутун ютишига шу қадар ўрганган
эканки, Шералига бу ҳатто эришдек туюлди.

Ўутбиддин Шерали ётган каравот олдида тўхтаб,
Шералига қараб гапирди:

— Уч ҳафталардан кейин тошпирилган ишни бажар-
иб бўламиз. Қалай, болға ушлаб, тошма-тош сакрашга
яқин орада яроқли бўлиб қоласизми?

— Яроқли бўламан, Ўутбиддин ака!— Шерали ҳая-
жон билан жавоб берди.— Бу ерда узоқ ётмайман.

— Унда яна ҳаммамиз бирга ишлаймиз, тошпириқни
ўринлатиб, Сталинободга ҳисоб берамиз-у, уйга, Тош-
кентга қайтамиз.— Ўутбиддин қўлидаги соатга қаради.—
Ҳозирча сизнинг тезроқ соғайишингизга халақит бермай-
миз. Бу ердан ҳали базага ҳам ўтишимиз керак.

Ўутбиддин эшикдан кираверишдаги каравотнинг оёқ
томонида қолдирган газетага ўроғлиқ тугунни олиб, Ше-
ралининг бош томонидаги ёғоч тумбочка устига қўйди.

— Бу ҳаммамизнинг номимиздан. Тамадди қилиб ту-
расиз. Куч-қувват беришига аминман. Энди хайр, оғай-
ни. Музли тоғларнинг қўйнидан тушганимизда яна ке-
лармиз! Бу тоғларнинг хазинасини очиш ҳам ўзи бўлмай-
ди. Ҳа, айтгандай, сизга Бек, Қиммат, айниқса Ошпаз
бобо кўпдан-кўп салом айтишди, келишолмаганига ачи-
ниб, уэр сўраб қолишди, тўғрироғи, иш билан ўралашиб
қолишди.

— Раҳмат, Ўутбиддин ака!— Астойдил миннатдорчи-
лик билдирди Шерали.— Уларга ҳам кўпдан-кўп салом
айтиб, сўраб қўйинг, мен учун ташвишланишмасин, ҳам-
маси жойида, ҳадемай ҳеч нарса кўрмагандай бояги-бояги
бўлиб кетаман.

— Албатта, Шерали, бунга ишончимиз комил!

Ўутбиддин билан Виктор Шерали билан хайрлашиб,
эшик томон юришди.

Шерали миннатдорчилик ифодаси барқ уриб турган кўзларини улардан узмай кузатди.

У ярим юмуқ кўзларини деразага қадади. Тақдир уни Помирда учратган кишилар ҳақида узоқ ўйлатди. Ниҳоят Қутбиддинга келиб тўхтади.

Қизиқ, одамларнинг бир-бирига яқинлашиб, дўстлашувига йиллар керак дейишади. Шерали билан Қутбиддин бир неча ҳафтагина бирга бўлишди. Шералининг назарида эса дунёда Қутбиддиндан олижаноброқ, яқин одам йўқдай, унга шунчалик яқинлашди. Қутбиддин умуман одамлар меҳрини ўзининг ишда жиддийлиги, муомалада эса хушчақчақлиги, сезгирлиги билан оҳанграбодек тортади. Суҳбатдошининг дилидагини топиб иш тутади, ҳеч қачон ўзини кўз-кўз қилмайди, ҳар бир ишни вазминлик, ақл-идроқ билан ҳал этади, ҳамиша тетик, қувончида сохталик йўқ. Ҳар нарсага қовоқ-тумшуқ осишни, нолишни ҳам ёмон кўради. «Кўксимда юрагим уриб турар экан, умид билан яшайман», деган иборани тез-тез қайтариб туради. Яхши одамнинг қалбида меҳригиёси бўлади, деганлари шу бўлса керак... Шерали ҳамиша етимхона мудирига кейинчалик эса Павел Ивановичга эрганиб иш тутди. Улар Шералининг ҳаёт йўлига кириб олишига жуда меҳрибончиликлар кўрсатишди. Шунинг учун ҳам бу кишиларга нисбатан Шералининг меҳри ва миннатдорчилиги беқиёс. Мана энди ҳаётда унга мададкор бўлаётганлар сафига Қутбиддин ҳам қўшилди. Қутбиддин билан Шерали жуда эркин муомала қилади. Уни жон-дилидан севади. Қутбиддин кўп нарсани билади ва билганини сира аямай ўргатади. Унда ўз бурчига нисбатан ҳалоллик, тошпирилган ишга масъулият ҳисси жуда кучли. У олдида қўйилган мақсад сари интилади, қилаётган ишининг моҳиятини яхши тушунади. Геологлик касби унинг ҳам иқтидори, ҳам юрак буюрган севимли иши. Шунинг учун бўлса керак, қандай машаққатга дуч келмасин, қилаётган ишидан ором ва қониқиш олади.

Шерали Қутбиддиннинг фазилатларини хаёлан ўйлар экан, бу нарсага амин бўлди: бундай кишилар бировга ёмонлик, дилозорлик қилмайди, аксинча бошига мусибат тушганга истаган пайтда ёрдам қўлини узатишга тайёр бўлади...

Викторга бундай сифатларни бериш қийин, албатта. Шубҳасиз, Викторнинг ўзига тортадиган фазилатлари кўп, Бироқ унинг бу фазилатлари Қутбиддинникига нисбатан аҳамиятсиздек бўлиб туюлади. Бундай тоифадаги

одамларни эл яхши ибора топиб атаган: бир қоп ёнгоқ. Дилидаги тилида. Ҳар қандай вазиятда ҳам сувда балиқ сузгандек ўзини эркин тутати. Сир тутишни билмайди, оғзида гап турмайди. Борди-ю, биров уни яқин тутиб, дилидаги сир-асрорини айтиб қўйса, кўпчилик олдида калака бўлишини олдиндан бўйнига олиши керак. Виктор дўстининг сирини дуч келган одамга айтиши мумкин.

Мақтанишда ҳам бўш келадиган хилидан эмас Виктор. Бу энди унинг шалдир-шулдурлиги, шуҳратни яхши кўришидан бўлса керак. Ўзини кўз-кўз қилиш, шахсини эъзозлаш ниятида атайин бировларни камситади. Шерали дўстининг бу одатини ўйлай туриб, очиқкўнгиллиги, самимийлиги, қалби кенглигига қарамай, Виктор ҳар ҳолда худбин деган қарорга келди.

Одатда Шерали бўш қолган кезларида атрофини ўраб олган одамлар ҳақида ўйлар, уларнинг ишлари, юриштиришларини чамалар эди. Ҳозир эса умуман қиладиган иши йўқ. Шунинг учун у кўп нарсаларни ўйлаб, ақл тарозисида ўлчар, буларга ўз муносабатини белгилаб олар эди... Ўйлари толиққанда эса атрофни кузатарди...

Шерали юзини дераза томонга бурди. Нигоҳи булутлар ва дарахтлар орасидан элас-элас кўринаётган тоғ чўққисига қадалди. Назарида занжирдай қатор тизилишиб келаётган карвон чўкиб, туялар ўрқачларини офтобда товлаётгандай бўлиб туюлди.

Шерали кечки овқат пайти бўлиб қолганини ҳам сезмади. Эшик очилиб, қўлида патнис, кекса ҳамшира кирди. Тумбочка устидаги тугунни кўриб, оёғи билан курсини каравот томон сурди. Устига патнисни қўйди-ю, оқ дуррачаси остидан тўзгиб чиққан сочини бармоқлари билан қулоғи орқасига тараб туриб, мулойим жилмайди:

— Қани, ўғлим, келинг, бир овқатланиб олайлик, а?

Шерали ўзининг ногиронлигидан, унга қошиқни оғзига тутиб овқат едиришларидан хижолатомуз тортиниб, ҳамширага қаради — бўлак иложи ҳам йўқ эди. У қўлини қимирлатолмаслигидан ташқари, бармоқлари ҳам бинтланган эди.

Унинг бу ҳолатини кузатиб турган ҳамшира юпатиб қўйди:

— Тортинманг, ўғлим. Қани, еволинг-чи, — У каравот четига ўтириб, Шералига ширгуруч едира бошлади. — Эрта ё бириси куни бармоқларингиздаги бинтни ечишади. Ана ўшанда қошиқ-вилкани бемалол ўзингиз ишлатаверасиз. Қани, оғайниларингиз нима олиб келишдийкин сизга?

Тугуннинг ичидан бир бўлак гўшт билан ёшган нонни олди. Гўштни майда қилиб тўгради. Шерали буларни ҳам еб олиб, устидан иссиқ чой ичгач, ҳамшира қолган нарсаларни ўраб, тумбочка ичига солиб қўйди.

— Ана энди оёқларингизни даволаймиз, ўғлим.

Ҳамшира Шералининг оёқларини енгил уқалади. Сўнг парафин қўйди. Парафин Шералининг оёқларини қаттиқ бир ачитти-ю, нафас ростлагудек фурсат ўтмай, аъзойи баданидаги дардни суғуриб олаётгандек лўқиллата бошлади.

Ҳамшира парафинни олиб, Шералининг оёқларини яна бир массаж қилгач, кета туриб, тайинлади:

— Мана энди оёқларингизни узатиб, баҳузур ётинг. Кечаси у-бу керак бўлиб қолса, чақирарсиз. Мен эрталабгача навбатчилик қиламан. Эрталаб Сабогул келади.

Ҳамшира чиқиб, ортидан эшикни ёшгач, Шерали бемалол чўзилиб, яна хаёлот оламига кирди. Энди унинг ўйлари бир кишинигина чорларди: Сабогул... Тонг гули. Нақадар латофатли исм. Чиндан ҳам унда ҳам гул гўзаллиги, ҳам тонг таровати бор.

Хаёллари аллалагандай Шералининг кўзи илинди. Сабогулни туш кўрди. У бўй-баста билан тоғ этагидаги қалин арчазорда турарди. Шамол унинг олтин ранг сочларини силаб-сийпалар, халати этакларини икки ёққа кўтариб, ҳилпиллатарди. У қанотларини учишга шайлаб турган бургутга ўхшарди...

Сабогул хонага кирганда, Шерали ҳали уйғонмаган эди. У оёқ учида каравот олдига келди-ю, уялиқираб унга қараб қолди. Шералининг ярим юмуқ қалин лаблари гапираётгандек хиёл олдинга чўзилган, қора қошлари чимирилган. Хона салқин бўлишига қарамай, бугдойранг кенг манглайда тер йилтиллларди. Қизик, туш кўряпти шекилли. Юзи алланарсани кўраётгандек қиёфада. Сабогул Ошпаз бобонинг уни мақтаганини, аҳтиёт қилишини илтимос этганини эслади. У Шералига гўё бобонинг мақтовини излагандек энгашди. Аммо шу захоти қилмишидан қўрқиб кетгандек қаддини ростлади. Нима қилипти ўзи. Уят эмасми? Бу бир бегона киши бўлса. Унинг учун оддий бемор. Бошқалардан нима фарқи бор? Кўп қатори уни ҳам даволаши керак, вассалом...

Овоз чиқармай, палатани йиғиштирди-ю, эшик олдига борганда, қайрилиб, яна Шералига қаради...

Шерали уйғониб, дераза томон бурилди. Куз ёмғири шатилаб ойнага урилиб, майда ирмоқчалар ҳосил этганча пастга силқиб тушарди. Эшикнинг ғийқиллаганини

эшитиб, у бошини шу қадар шиддат билан бурдики, томирлари тортишиб кетди. Сабогул нонушта олиб кирди. Шерали унинг саломига бўғиқ овоз билан алик олиб, яна бир нарса демоқчи эди, аммо ҳоли келмади. Кўзларини катта очганча қизга қараб қолди.

Сабогул уялганини сездирмаслик учун қўлидаги патнисни, кечаги ҳамширадек, курси устига қўйиб, сўради:

— Қўлингиз дурустми? Қаттиқ оғримаяптими?

У русча сўзлар талаффузини бузиб айтар, ҳатто бу ҳам Шералига сўз билан ифода этиб бўлмас ҳузур бағишларди. Сабогул нима деса, нима қилса ҳам унга ёқарди.

Шерали бир лаҳза индамай, сўнг тегажоқлик қилаётгандек оҳангда жавоб қайтарди:

— Сира ҳам!— У ўнг қўлини қимирлатмоқчи бўлганди, оғриқдан чинқириб юборишига оз қолди.

— Ётинг, ётинг!— Сабогул шошилганча ташвишланиб гапирди.— Ҳозир нонуштангизни едираман.

Шерали бугун ҳам кечагидек бировнинг кўмагида оқатланаётган бўлса-да, бироқ бу гал ўнғайсизланиш уёқда турсин, ҳатто роҳатланаётган эди.

У каравотида ўтирган ва сочлари юзига тегай-тегай деб турган Сабогулга ҳар замонда кўз қирини ташлаб қўяр, юраги гурсиллаб урар, аммо ҳаяжонини сездирмасликка интиларди...

Шерали нафасини ютганча Сабогулнинг эшик томон кетаётганини кузатиб турди. Келишган қадду қомат. У кетгандан кейин ҳам Сабогул кўз олдидан нари кетмади. Бошини ёстиққа ташлаб, кўзларини юмди. Қулоғи остида Сабогулнинг ипакдай мулойим овози эшитилгандай бўлди: «Қўлингиз дурустми? Қаттиқ оғримаяптими?..»

Худди шу овоз хаёлида эмас, ўнгида эшитилганини туншунмай, гарангсишиб қолди:

— Шерали ака, ухлаяпсизми?

Шерали сесканиб бошини кўтарганда рўпарасида жилмайиб турган Сабогулнинг юзини кўрди.

Сабогулнинг ёнида қўлини тахтакачлаган доктор турарди. У негадир ташвишли, кўзлари киртайган...

Шерали ўзига келгач, саволга жавоб берди:

— Кўзимни юмиб ётгандим.

— Қўлингиз қалай?— сўради доктор.

— Қўлимга нима бўларди...— Лоқайдлик билан жавоб берди Шерали.— Ҳаммаси жойида бўлади. Шундай эмасми?

— Ҳа. Аммо бунинг учун суяклар ўсиб, жойига ўр-

нашиши керак. Ёшсиз, бу томони тезлашиб кетиши аниқ.

— Мени кўлимдан кўра оёқларим ташвишлантиряпти. Ётавериш жонимга тегиб кетди. Қачон юра оламан, доктор?

— Қачон... юра оламан...— Доктор Шералининг овозини эшитмагандай курсига ўтирди. Унинг ҳеч қандай мазмун англамайдиган юзи дераза томонга — толнинг ингичка шохларидаги сарғая бошлаган баргларига қаратилган эди. Бир оздан сўнг нигоҳини деразадан узиб, Шералига қаради.— Нима дедингиз? Оёқларим? Мана, биз ҳозир уни кўрамиз-да...

Сабогул Шералининг оёқларидаги бинтни авайлаб ечди. Врач Шералининг оёқ учлариши, тиззаларини эзиб кўрди, шилинган жойларини силади:

— Қалай? Оғрияптимми?

— Бир оз.

— Ҳеч гап эмас, ҳаммаси жойида...— Доктор негадир хўрсиниб қўйди.— Уч-тўрт кундан кейин тузалади.— У Сабогулга ўтирилди:— Парафинни тўхтатманг. Билаклардаги бинтни бугуноқ ечишингиз мумкин.— Бир дақиқача Шералига тикилиб қолди.— Тахтакачларни, азизим, ўн кунлардан кейин ечамиз. Ҳозирча чидаб турасиз...

— Ўн кун! Жуда кўп-у!— Шерали беихтиёр хитоб қилди.

Докторнинг юзи тундлашди, лўнда қилиб жавоб берди:

— Тирик қолганингизга шукур қилинг.

Одатдагидан кўра анча сезиларли даражада оқсоқланганча эшик томон юрди.

Шерали бир кун ичида докторнинг бу қадар ўзгарганига тушнолмай, савол назари билан Сабогулга қаради. Сабогул ғамгин кўзларини Шералига тикиб, тушунтирди:

— Ўғилларидан қорахат келди...

Сабогул пуштиранг ҳарир каби жимираётган лабларини тишлаб, ерга қаради. У бошини кўтарган эди, Шералининг нигоҳига дуч келди. Гилосдай қизариб ўрнидан турди.

— Келинг, бармоқларингиздаги бинтни ечай, — деди у ҳаяжонли овозда.

Сабогул Шералига ортиқ қарамаслик учун бинтни чаққонлик билан ечиб олди-ю, палатадан чиқди.

Шерали вазнсизлик ҳолатида эди. У қачонлардир Тўлғанойни Тошкентга кетиш олдиан гаплашиш учун

синфхонага олиб кирганида худди шундай ҳузурбахш туйғу қуршовида биров аллалаётгандай карахт бўлиб қолган эди. Шерали ўйланди. Худди ўшандоқмикин? Йўқ, буниси тушуниб бўлмайдиган ҳолат... Шу бугуннинг ўзи Сабогулнинг кириб келишидан олам-жаҳон қувонган одам лаҳза ўтмай, негадир юраги уюшиб кетди. Эҳтимол Шерали қиз унга эътибор бермаяпти, деб ўйлаётгандир. Ахир у ҳамшира-ку! Ҳар бир беморга худди шундай муомалада бўлиш унинг учун фарз эмасми? Келди, қўлидаги бинтни ечди, кетди. Яна келди, овқат едирди, кетди. У келади-ю, кетади. Шерали эса унинг ҳар кўринишида минг бир изтироб чекади. Қалби Сабогулга талпинади. Наҳотки ўтган куни кўргани — шу қиз уни ўзига шунчалар забун этган бўлса?

Сабогул ҳақидаги ўйларини бир қадар тарқ этиш мақсадида у қолдирган газета — «Коммунист Таджикистана»ни тумбочкадан олиб, тахтакачланган қўлларини қулайроқ ўрнаштиради-ю, ўқий бошлади.

Совет информбюросининг янгиликлари чиндан ҳам унинг Сабогул ҳақидаги ўйларини тарқатди.

Унда немис-фашист босқинчиларига қарши олиб берилган қақшатқич жанглардан сўнг бизнинг қўшинларимиз Совет Украинаси ва Белоруссияни, Карелия-Фин, Молдавия, Эстония, Латвия ва Литва республикаларини газандалардан озод этишгани, 1941 йил 22 июнда гитлерчи ғалалар томонидан хиёнаткорлик билан бузилган давлат чегараси Қора денгиздан тортиб Баренц денгизигача тамомила тиклангани, эндиликда Совет Иттифоқи тупроғидан ташқарида ғалаба жанги олиб борилаётгани ёзилган эди.

Шералини беқиёс бир кўтаринки туйғу қамраб олди. Ғалаба яқин... у иштирок этаётган Помир экспедицияси ҳам бутун куч-қудратини фронтга ёрдам беришга сарфлади...

Газетадаги бошқа хабарларни ҳам ўқиб бўлгач, уни жойига қўйиб фронтдаги бу янгиликлар ҳақида ўйлай бошлади. Дераза ортида куз ҳукмрон. Хувиллаб эсаётган шамол дарахт шоҳларидаги сарғайиб бужмайган япроқларни юлиб ташламоқда. Бир сониягина ҳавода муаллақ қолган япроқлар турли рангдаги капалаклардек қанот қоқиб, ерга қўнишади.

Куз... Қўшинларимиз ғалаба бонгини чалиб, кескин ҳужумга ўтган ажойиб дам!.. Шерали яна газетага қўл чўзди. У Совет Информбюроси ахборотидаги гимн янглиг катъий ва тантанавор сатрларни яна бир кўздан кечир-

ди. Кун булутли бўлишига қарамай, Шералининг юзи гўё чарақлаб турган қуёш тушгандай ёришиб кетди.

Хонага Сабогул кириб келганини ҳам пайқамади. Унинг қўлидаги патнисда тақсимчаларнинг чиқиллашидан кейингина Шерали сесканиб Сабогул томон ўгирилди. Сабогулнинг ярим очиқ дўмбоқ лабларида табассум ўйнардди. У қўлидаги патнисни курси устига қўйгач, ўзини кулгидан тиёлмай сўради:

— Ҳа, жуда хушнуд кўринасиз?

«Кулиши қандай чиройли!» — ўйлади Шерали. Беихтиёр Павел Ивановичнинг сўзларини эслади. «Балки адашаётгандирман-у, аммо назаримда, биринчи учрашган одамнинг кулгиси ёқиб қолса, уни яхши киши деявер!»

Шерали Сабогулга ёнидан жой бўшатиш учун хиёл сурилди.

— Марҳамат, ўтиринг. Сизга раҳмат. Ахир қувончининг хабарчиси сизнинг ўзингиз.

— Мен?

Сабогулнинг юзидаги ҳайратланиш ифодаси шу қадар табиий эдики, Шерали кулиб юборди:

— Ҳа, ҳа, сиз! Ахир газетани сиз қолдириб кетдингиз-ку! Унда эса бизнинг қақшатқич ҳужумимиз, бутун мамлакат территорияси озод қилингани ҳақида ахборот босилган! Бундан ҳам қувонарлироқ нарса бўладими?

Сабогулнинг кўзларида пур порлади. У аёлларгагина хос жозиба билан нозланиб:

— Шу билан хушнуд этадиган бўлсам, энди сизга ҳар кунга газета олиб келаман. Докторинимизнинг айтишларича, бемор димоғчоғлиги — соғайишнинг биринчи аломати... — Сабогул бир нарса эсига келгандай хитоб қилди: — Вой, сиз билан лақиллаб ўтиришимни, овқат вақти бўлди-ю! Келинг, аввал таом, сўнг парафин қўяман. Оёғингиз ҳалиям оғрияптими?

— Сиз даволайсиз-у, оғрисинми?

Шерали шундай дейишга деди-ю, бу қўнол ҳазилмақтовидан Сабогулнинг аччиғи чиқади деб кўрқиб ҳам кетди. Аммо Сабогул жавобига яна бир табассум ҳадя этди.

Овқатлантиргач, Сабогул кўрпани пастга суриб қўйиб халати енгларини тирсагигача шимарди ва Шералининг тиззаларини массаж қила бошлади. Оч ҳаворанг дуррачаси бошидан сирғалиб, елкаси оша иккита ўрилган билакдай сочларидан бирига илиниб қолди. Шерали синчковлик билан унинг юмшоқ, чаққон ҳаракатларини кузатаркан, Сабогулнинг юзига разм солди. Унинг юзи жиддий,

аммо жуда гўзал, бутун эътибори қилаётган ишига қаратилган эди. Денгиз сувидек тиниқ ва мовий кўзлари шу қадар мулойим ва меҳр билан боқардики, ҳатто ғамандух ичида ҳам ундан таскин топарди киши. Табиатан у шу қадар соҳибжамол эдики, вақти келиб шундай гўзалликка ҳам ўткинчи йиллар соя ташлашига одамнинг ишонгиси келмасди.

Сабогул массаж қилишни тўхтатмай ўнг қўл тирсагини кўтариб, пешанасига тушган бир тутам сочини юқорига сурди.

— Оғритмаяшманми?

Шерали бу саволдан ҳатто таажжубланди.

— Сиз?..

— Сабогул хиёл чимирилди:

— Тинч ётинг.

Сабогул ҳеч нарса бўлмагандек, Шералининг оёқларига парафин қўйиб, устига оппоқ латта ёпди. Ниҳоят қаддини ростлади. Бўйин ва елка томирлари уюшиб қолганидан бўлса керак, бошини орқага ташлаб бир-икки силкитиб олди. Баданига ёпишиб турган халат таранг кўкракларини, хипча белини яна бўрттириб кўрсатарди. Унинг бўйни оққушларникидек узун ва оппоқ эди.

Шералининг ўзига тикилиб турганини сезган Сабогул шошиб халати енгларини туширди-ю, бошига дуррачасини танғиб олди. Нарсаларини йиғиштира туриб тайинлади:

— Энди шўхлик қилмай, жим ётиб дам олинг!

У овозига қанчалик жиддий оҳанг бермасип, барибир меҳр ва мулойимлик сезилиб турарди.

Сабогулнинг бу қадар илиқ меҳрибонлигидан тўлқинланиб кетган Шерали бўғиқ овозда шивирлади:

— Раҳмат, Сабогулхон...

Сабогул сўзларни эшитмагандек ё эшитса ҳам ўзини билмасликка олиб, эшик томон шахдам борди-ю, аммо тўхтади. Шералига қарамай таъкидлади:

— Илтимос, Даша холага айтсангиз, эртага парафин қўймасинлар, энди кунора бўлиши керак.

Шерали унинг кетидан маъносиз тикилиб қолди. У Сабогулнинг ёнидан кетишини истамасди... Бошини ёстиққа ташлаб, кўзларини юмди. Ухлашга ҳаракат қилди. Аммо уйқу келмас, Сабогул ҳақидаги ўй унга тинчлик бермасди. Кейинги пайтларда бот-бот уни ўйлайдиган бўлиб қолди. Энди экспедиция ҳам, тоғ биллурини излаш ҳам, ҳатто Ложуварддарада шикастлангани ҳам назарида унинг Сабогул билан учрашуви учун кимнингдир олди-

дан чизган режаси билан атайин уюштирилгандек бўлиб туюла бошлади. Ҳозир ҳам у тақдир ҳақида ўйлапти. Шерали кивояли жилмайди. Фикрлайверса бош деганга-ям ҳамма нарса келавераркан-да!

Шерали бошини дераза томон бурди. Қош қорая бошлаган эди. Саргайиб, бандидан узилаётган тол япроқлари қоронғида кўзига маржон-маржон очилиб, жимирлаб турган оч бинафшаранг сирень бўлиб кўринди. Зум ўтмай қулоқлари остида тоғ этакларида қушларнинг тинмай чуқурлаб сайраётган овози эшитилгандай бўлди. Бу ҳол баҳордагина бўлиши мумкин. У бошини силкитиб кўрди. Йўқ, кўз олдида ҳамон гуллаган сирень. Зеро унинг қалбида баҳор гуллаб, куйларди. Ўйларини чалғитиш учун Қутбиддин, сўнгра Викторни кўз олдига келтиришга уринди. Олисда улар аранг кўринди-ю, шу заҳоти ғойиб бўлишди. Сабогулнинг шахло кўзлари бутун оламни эгаллагандай унга кулиб боқарди. Шералининг юраги аллақандай ширин туйғу билан тўлиб-тошиб, тўрға тушган балиқдек типирлаб кетди. У яна ўзини қўлга олмоқчи бўлди. Хаёлини чалғитиб, тоғ-тошларни кўз олдига келтирди. Ошпаз бобо, Бек ва Қиммат билан бўлган учрашувини хотирлаган эди, оқ халатининг икки барини бургут қанотларидек ёйиб, тоғ чўққисидан қаҳ-қаҳ отиб тушиб келаётган Сабогулни кўрди.

Шерали нима ва ким ҳақида ўйламасин, уни шамолдек Сабогул сиймоси қамраб оларди. У Сабогулнинг қуршовида қолди. Эшик тирқишидан ҳам, рўпарадаги каравот устига ташлаб қўйилган қордек оппоқ ёстиқ ортидан ҳам, тоққа қараган дераза ойнасидан ҳам нуқул Сабогул мўраларди.

Ана шунда у илк бор ўзига ҳаяжон ва таажжуб ичида савол берди: наҳотки севиб қолган бўлсам? Юраги орқа-сига тортгандай сесканди...

Қўлини узатиб, тумбочка устидаги электр лампани ёқди. Лампа милтиллаб зўрға ёнар, унинг ёғдуси қоронғи хонани ёритишга ожизлик қилар эди... Шерали бошини эшик томон бурди. Эшик олдида ҳам Сабогул турарди. Негадир у сувда акси кўринаётгандек чайқаларди. Шерали уни чақирмоқчи бўлди — лаблари беҳол қимирлаб, овози чиқмади. Қўлини кўтармоқчи бўлди — мажоли етмади. Аъзойи бадани шолдай шалвираб қолди. Гўё кимдир уни ўзига чорлаб, сеҳрларди. Ухлаётганмикин? Балки Сабогулни тушида кўраётгандир? Ё ўнгида алаҳлап-тимикин? Шерали кўзларини юмиб-очди. Қаршисида ҳеч ким йўқ. Эшик тутқичининг оқ қуббачасида чироқнинг

акси милтилларди. Остона олдида полнинг косадеккина ўйиқ жойи ўпқон сингари қоп-қорайиб, бутун ёрдуни ўтиб юборгудек зим-зиё бўлиб турарди. Ҳамма нарса ўз ҳолига қайтгандай бўлиб, Шерали тинчланди. Ором олиб, кўзларини юмди. Кўп ўтмай ухлаб қолди...

Кунлар ўтди. Шералининг жароҳатлари тузалди, яра ўринлари битди, оғриқлари босилди. Жисмоний жиҳатдан соғайди. Аммо вужудини бошқа хасталик эгаллади. Унинг қалбини Сабогул забт этди. Шерали энди Сабогулни кўришга илҳақ бўлиб тўлганар, уни интизорлик билан кутарди. Қиз бирор сабаб билан келмаган кунлари ўзини кўйишга жой тополмасди. Сабогул навбатчилик қилмайдиган кунлар эса Шерали учун зиндон азоби эди.

Ниҳоят Шерали касалхонада ётганининг ўнинчи куни Сабогул билан гаплашди. Шу куни айтилган ҳар бир сўз Шерали қалбида бир умрга муҳрланиб қолди...

Уша куни тонг ҳам ўзгача шукух билан ёришди: тоғ ортидан алвондай товланиб кўтарилган қуёш нурлари атрофга таралаётганда, Шерали мудроқ кўзларини чўқидан узмай қараб ётарди. Бир тутам нур у қараб турган сйнага тушиб, ёйилиб хонага кирди. Шерали тўғридаги каравот устидаги оппоқ ёстиқда жилваланаётган нурга тикилди. Кўзи жимирлаб ёшланди. Нур хонага олиб кирган илиқ ҳаводан Шералининг баланлари қизиди. Ёқимли туйғу юрагини қитиқлай бошлади. Бу — ажойиб куннинг нашидасигина эмас эди. Ахир бугун Сабогулнинг навбати, икки-уч соатдан кейин у келиши керак. Шерали хаёлан Сабогулнинг кириб келишини ўйлай бошлади...

Эшик гийқиллаб очилди. Оқ халатнинг бари кўринди. Шерали уни кузатган бўлса ҳам, одатдагидан барвақт кирганидан таажжубланди. Ўрнидан туриб кетганини ўзи ҳам сезмай қолди.

— Ётаверинг, ётаверинг! — Сабогул шошилиб гапирди. — Сизнинг олдингизга бирровгина кирдим... Уйғотиб юбордим шекилли?

— Йўқ, турганимга анча бўлди. — Шерали дераза томон бош ирғади. — Қандай чиройли кун, а?

Сабогул каравот ёнида туриб ўзининг бу келиши қапдай таъсир кўрсатганини билмоқчи бўлгандек, Шералига зимдан қарарди. Шералининг эса ҳеч нарса билан яши йўқ, Сабогул ёнида, унинг бундан бошқа нима орзуси ҳам бўларди. Шерали табуреткани сурди:

— Утиринг, Сабогул.

Қулоқлари остида тинимсиз нимадир шанғиллайди. Ўз

овозини ҳам аранг эшитади. Сабогул унинг ҳаяжонланаётганини сездди. Шералининг бу ҳолатидан ўнгайсизланиб, бошини эгди, кўкраги устига тушиб турган бир ўрим сөчини ўйнаб туриб наст овозда гапирди:

— Бугун врач айланади... Нафас олишгаям қўл тегмайди... Биласизми, мен сизга бир нарса олиб келгандим.— Сабогул халати чўнтагидан гулдор пайпоқни олиб, каравотнинг четига қўйди.— Иссиққина киисиз, биз томонларда ҳаво совуқ.

Сабогулнинг юзи лоладек қизарди. Ердан бир нарса қидираётгандек боши ҳамон эгик.

Шерали Сабогулнинг кутилмаганда келгани, бунинг устига совға кўтариб кириб, меҳрибонлигини ошкор этганидан азбаройи қувонганидан миннатдорчилик билдириши ҳам унутиб, ундан кўз узмай, баттар қизарарди.

Орага ноқулай жимлик чўкди. Шерали ҳарчанд уримасин, тил учида турган сўзларини айтолмас, не машаққатлар билан ўйлаган фикрлари тутқич бермай шамол баҳор булутларини ҳайдагандек тарқаб кетарди. Шерали, шубҳасиз, ҳар қандай одам ҳам, севган қизи олдида ўзини йўқотиши мумкинлигини биларди. Аммо наҳотки шунчалик бўлса! Шерали кимнингдир: тортинчоқлик — болалик аломати, деганини эслади. Ҳозирги уялиб, нажот тилагандек Сабогулдан кўз узмай турган ҳолатида унинг боладан не фарқи бор? Сабогул ҳам ёрдам қўлини чўза қолмасди: эҳтимол уялганидан нима қилишини билмай тургандир. Бошини эгганча ҳамон ердан кўз узмасди...

Ниҳоят Шерали ўзини босиб олди. Зўрма-зўраки томоқ қириб, гапирди:

— Овора бўлибсиз-да, Сабогулхон...

У пайпоқни қўлига олиб, кафти билан силади:

— Жуда чиройли-я. Ўзингиз тўқидингизми?

Сабогул тасдиқ маъносида бош қимирлатди:

— Биз томонларда жўроб¹ тўқимайдиган аёл бўлмайди. Тагинам меники унча чиқмади...

— Менимча, бундан чиройлиси бўлмас!

Сабогул ўзини кулгидан тиёлмай, Шералига кўз қирини ташлаб қўйди:

— Сиз ҳали яхши жўробни кўрмагансиз-да!

Шерали тумбочкадан стакандаги сувни оламан деб энгашган эди, Сабогулнинг пайпоқлари таранг тортилган сидлиқ, узун оёқларига кўзи тушди. Баданлари бирдан қизишиб, томоғи ачингандай бўлди. Сувни шоша-пиша

¹ Жўроб — жуп пайпоқнинг бир тури.

хўплаганча кўчада бир нарса қизиқтиргандек ўрнидан туриб деразага яқинлашди.

Сабогулнинг тонгдаги ҳаводек мулойим, айна чоқда ёқимли овозини эшитиб, қизга қайрилиб қаради. Сабогул унга ҳайрат ичида қувонганча тикилиб турарди:

— Қаранг, қандай яхши юрапсиз!

Шерали қувончининг чеки йўқ эди: Сабогул унинг юрагини кўриб, қувоняпти. Демак унинг соғлиғи, ўзини қандай ҳис этиши Сабогул учун бефарқ эмас. Албатта, ҳар бир ҳамшира ҳам ўзи боққан бемор оёққа турганидан қувонади. Аммо Сабогулнинг овозида Шерали ўзига хос бир ички туйғу, меҳрибонлик сизди. Бу — Шералига диллик берди. Меҳр билан ёниб турган кўзларини Сабогулдан узмай, ҳаяжон билан гапирди:

— Қандай яхшисиз, Сабогулхон! Шунга ўзингиз ҳам биласизми?

Сабогулнинг бадави жимирлаб, юраги шув этди-ю, кўздан ёш чиқиб кетди, у ҳали ҳеч кимдан бундай ширин сўз эшитмаган эди...

* * *

Сабогул она меҳрига қонмади. Чақалоқлигидаёқ онаси оламдан ўтган эди. Отаси ер-сув ислоҳотининг сурони йилларида қулоқларга қарши курашда қурбон бўлди. Сабогул бобосининг қўлида қолди. Бобо эса рўзгор ишлари билан бўлиб, уни эркатлатишга қўли тегмас, умуман, турмуш машаққатлариданми, табиатанми — ҳар қалай, чол хийла камгап, сал нарсага ёниб, жиғибийрончи чиқадиган тажанг одам эди. У ҳуда-беҳудага набирасини туртар, қизалоқ эса бободан қўрққанидан унинг ҳамма айтганларини сўзсиз бажарарди. Сабогул бобосининг оппоқ қалин қошлари остидаги қоғоғи уйилганини кўрганида эса унга яқинлашмасликка тиришарди. Қария ўзи одамлардан меҳр-шафқат кўрмаганидан набирасини ҳам эркататмасди. Ёшлигиданоқ уни итоаткорликка, шу билан лан бирга мустақилликка ўргатди. Бобо набирасига ғамхўрлик қилмасди деб ҳам бўлмади. Аммо унинг ғамхўрлиги, келажаги ҳақида ўйлаши ўзига хос эди.

Бобо йил сайин куч-дармондан қолаётганини ўйлаган сари набирасининг келажаги масаласида кўпроқ қайғулар, жойини топиб, «яхшироқ одамга» турмушга чиқаришга шошиларди. Шу орада уруш бошланди-ю, бобонинг пайтавасига қурт тушди. Сабогулдан сўраб ҳам ўтирмай, уни узокроқ қариндошининг ўғлига никоҳлаб

берди. Сабогулнинг эри Абдухолиқ беозор, шу билан бирга ношуд, қоқу дароз, ичидан пишган писмиққина бола эди. Ҳадемай уни ҳарбий хизматга олишди. Салдан сўнг эса у фронтга жўнатилди. Қариб қолган бобосини боқиш, буёқда қизини ўстириш Сабогулнинг зиммасида қолди.

Уруш борган сари шиддатли тус олиб, одамлар аҳволини оғирлаштираётган эди. Бинобарин бобонинг Сабогулга ишга киришга рухсат беришдан бўлак чораси қолмади.

Сабогул касалхонага энага бўлиб ишга кирди. Кейинчалик қисқа муддатли махсус курсни тугатгач, ҳамшираликка ўтди.

Ўшандан буён орадан бир йилдан ортиқ вақт ўтди. Қизи юрадиган бўлди. Бобонинг эса феъл-атвори олдингисидан ҳам оғирлашди. Унда айни чоқда ҳам инжиқ боланинг қилиқлари, ҳам уйда ҳукмини ўтказадиган эркакнинг жаҳолати бор эди.

Сабогулнинг ҳаёти гоят оғир кечарди...

* * *

Шералидан ўзи учун ғайри одатий бўлган бир оғизгина ширин сўз эшитганида, Сабогул мана шулар ҳақида ўйлаб, қаттиқ ҳаяжонланди. У нигоҳини ерга қаратди. Узун кичриклари пирпираб кетди. Ниҳоят эшитилар-эшитилмас овозда жавоб қайтарди:

— Сиз қалби саҳий одамсиз, аммо адашяпсиз... Мен... мен жуда оддийгина...

— Йўқ, йўқ, Сабогулхон!

Шералининг овозидаги кучли эҳтиросдан Сабогул чўчиб, ўрнидан турди. Ҳаяжонланаётганини сездирмасликка тиришиб, эшик томон юрди.

— Тўхтанг, Сабогул!

Йўқ, Сабогул кетиши керак. Бобосининг уюлган қовоғи, йўлига нигорон қизчаси, таъна билан қараб турган эрининг нигоҳи кўз ўнгидан нари кетмай қолди...

Бироқ Сабогул кетолмади. Шерали унинг қолишини истаётганини бутун вужуди билан ҳис этиб турибди. Айни чоқда ўзининг ҳам қалб истаги шу. Сабогул бўшашиб қолди.

У эшик олдида орқасига қайрилиб қарашга ҳам қўриқиб турганида, яна Шералининг ялинчоқ овозини эшитди.

— Қаёққа шошиляпсиз? Жилла бўлмаса яна бир оз мен билан қолинг.

Сабогул қандайдир куч-қудрат олдида ўзини идора этолмай қолди. Юраги ҳаяжон билан қаттиқ ура бошлади. Назарида юрагининг бу бежо ураётганини Шерали ҳам эшитаётгандай бўлди. Кафтини кўксига босганча бошини эгди. У ниманидир кутаётганига иқрор эди... Аммо нимани? Ўзи ҳам билмасди.

Сабогулдан ўн чандон ортиқ ҳаяжонланаётган Шерали ўзидаги иккиланишни куч билан енгиб, қизга яқинлашди. Сабогул Шералининг энтикиб нафас олаётганини сездди. Унинг ўтли нафаси қулоғи ортида сийрак сочларини тўзғитиб, қалбини қитиқлай бошлади. Сабогул эшик томон одимламоқчи бўлди. Бироқ Шерали уни ортиқ тўхтатмаслигидан чўчиб, орқасига қайрилди. Ёниб турган лаблар қовушди. Шерали оёғи остидан ер узилгандай бир қалқиди-ю, кўз олди қоронғилашди. Ғайришуурий тарзда Сабогулни бағрига босди. Улар бир лаҳза нафасларини ютганча жим туришди. Сўнг Сабогул унинг қўйнидан сирғалиб чиқиб, елкаси билан эшикни очди-да, йўлакка отилди.

Шерали бу бахтиёр дамдан ўзига келолмай очиқ қолган эшикка қараб қолди.

ЎНИНЧИ БОБ

Шу бир онлик учрашув, ҳаётида илк бор содир бўлган бу фавқулудда бурилиш, юрак амри билан бўлган дастлабки бўса — буларнинг баридан кейин Сабогул ўзи билан Шерали ўртасидаги севгига қалбан иқрор бўлди.

У ортиқ касалхонада туролмаслигини ҳис этди. Шерали билан яна учрашиш — бу қийноқ азоби бўлади. Сабогул халатини ечмай кўчага отилиб чиқди ва боши оққан тўмонга қараб чопди. У босиб ўтаётган сўқмоқ йўлининг икки четидаги ўт ва буталар ҳали шудрингдан қуримганидан оёғидаги туфлиси, халатининг этаги жиққа ҳўл бўлди. Сўқмоқ бориб арава йўлга туташган жойда ҳансираганча тўхтади. Шохлари тарвақайлаб кетган гужум дарахтига суяниб, нафас ростлади. Тез ҳаракат ва ҳаяжондан юзлари ловиллаб ёнар, юраги қиндан чиққудек гурсилларди, ўйлари айқаш-уйқаш. У ҳам севимли ва ўзи севади. Аммо муҳаббатга ҳақсиз. Ўз тақдирини ўзи ҳал этолмайди. Қалби эса Шералига севги алангасида ёнмоқда. Наҳотки бахтли бўлиш унга ман этилган бўлса? Ахир у эридан аллақачон қорахат олди-ку! Бева-ку! Сабогул тўлқинлар гирдобига бу қадар эҳтирос билан шўнғимаган эди... Нега энди у юрак тугёнини жиловлаши керак?

Тоғли аёллар одагда ўзларини мустақил ҳис этадилар. Бироқ Сабогул бобосининг набираси ҳам. У сўзсиз итоаткорликка ўрганган. Бобоси эрининг хотирасига жиноят қилишини кечирмаслигини Сабогул яхши билади. Эрини яхши кўрмагани, унга бефарқ бўлгани, армияга кетгунича ночор турмуш қилгани билан бобосининг нима иши бор!

Сабогул хиёл ўзига келиб, атрофга разм солди... Кулгиси қистади. Гарчанд у қаёққа кетаётганига эътибор ҳам бермай, боши оққан томонга қараб чопган бўлса ҳам, ўзига керакли уйнинг рўпарасидан чиққани наша қилди. У йўлни кесиб ўтди. Йўл четидаги ариқчадан ҳатлаб, пастаккина уйнинг дўлана шохлари деярли беркитган деразасини тиқиллатди. Орадан лаҳза ўтмай эшик гийқиллаб очилиб, Даша хола чиқди. У ҳаяжон ва ташвиш ичида Сабогулга қарб қолди: ишга бормай нима қилиб юрибди? Тагин паришонҳол, кўзларида ўт чақнаётими?

— Даша хола... — Сабогул тараддудланди. — Мен ишга чиққан эдим, негадир мазам бўлмапти. Ўрнимга ишлаб беролмайсизми? Аъзойи баданим қақшаб, титрайман...

Даша хола бош чайқади:

— Кўриб турибман, болам, аҳволинг дигаргун. Рухсорларинг ҳам чўкиб қолибди! Аммо мени алдаёлмайсан. Афтидан, юраккинанг безовта қилаётганга ўхшайди?

Сабогулнинг Даша холадан пинҳон сирини йўқ эди. Сабогулнинг ҳаёти, бобоси, кейинчалик эри Абдухолиқнинг ҳалок бўлгани, ниҳоят қўл-оёғи синиб, касалхонага келган Шерали Сабогул қалбини қитиқлагани — буларнинг барчаси ҳақида Даша хола хабардор. Унинг синчков назаридан Сабогул кейинги пайтларда ўзгариб қолгани ҳам четда қолмади. Кейинчалик Сабогулнинг ўзи ҳам Шералига нисбатан қандайдир галати бир туйғу уни қийпаётганини айтди. Ҳаётнинг аччиқ-чучугини татиган тажрибали кекса аёл иш Сабогул ўйлаганидан жиддийроқ эканлигини аллақачон пайқаган эди. Унинг кўзи ўнгида инсон ҳаётида учрайдиган мусаффо ва муқаддас муҳаббат туғилди. Аммо бу севгига оқ йўл тилашга негадир кўнгли чопмапти... Уруш бўляпти. Бунинг нималигини Даша хола яхши билади. Уруш даҳшатларини у ўз кўзи билан кўрди. Ҳануз ерга тушиб портлаган бомбаларнинг даҳшатли гумбурлашлари, ярадор бўлган болаларнинг нолиқлари, қишлоқ устида кўкка ўрмалаган оловнинг чарсиллашлари, дабдаласи чиққан йўллардан инграб қоцаётган гуноҳсиз одамларнинг оху фиғоңлари қўлоғи остидан

нари кетгани йўқ. У қақшатқич жангларда жон олиб, жон бераётган қўшинларимизни кўз олдига келтирганида, булар орасида бўйига мос келмаган рўдаподай шинелини судраб қотмагина Абдухолик ҳам фашистларга ўқ узиб чопаетганини кўрарди... Борди-ю, у тақдир тақозоси билан тирик қолган бўлса-чи? Даша хола бирда буни Сабогулга ҳам айтган эди: «Қорахат қорахат-у, аммо уруш не бўлса ҳам урушда, болам, бу тўфон жангида ким тирик қолди-ю, ким ўликлигини билиб бўладими?..»

Даша хола Сабогулга ачиниш билан қаради-ю, хўрсинди:

— Майли, қизим, сен учуп ишлайман. Уйга бориб, дам олгин. Ўзинг яхшилаб ўйла...

У Сабогулга бошиқа нима маслаҳат ҳам берарди? Сабогул билан Тошкентдан келган ёш геолог ўртасида шунчаки кўнгилхушлик эмас, жиддий муносабат бошлангани ва бугун улар бу ҳақда очик гаплашиб олишганини Даша хола тушуниб турибди... Аммо буларнинг бари Даша холани қувонтираётгани йўқ, аксинча ташвишлантирипти.

Сабогул кўзларини Даша холадан яширганча бош пради-ю, уйга шошилди. Бобонинг ҳовлиси тоғ этагида эди. Сабогул сўмоқдан кўтаришаркан, бобо билан бўладиган учрашувни ўйлаб, ўзини қўлга олишга ҳаракат қилди. У қийшайган бир табақали эшикдан ичкарига кирганда, ўзини анча тутган, осойишта, фақат хиёл чарчаган кўринарди. Бобо супадада кўксига тушиб турган ошноқ соқолини селкилатганча эски арра тишларини тижирлатиб эговлаётган эди. Набирасини кўриб, у ишини тўхтатмай бош кўтарди. Сабогул ишонилиб тушунтирди:

— Негадир тобим қочди, ишдан жавоб беришди.

Бобо қошларини чимирди-ю, аммо ҳеч нарса демади.

Сабогул хонасига кириб, эшикни бекитди. Девор тагига ташланган кўрпачага чўзилди-ю, юзини ёстиққа босганча хўнграб юборди. Унинг бутун ҳиссиётлари кўз ёшига айланиб, маржон-маржон бўлиб оқар, ичидан тўлқинланиб келаётган аламини босолмай ишгарди. Уни шум тақдири қийноққа сола бошлади. Ҳаётда нима кўрди — ғам-андух, қийинчилик, хўрланми? Ёшлигидан етим қолди. Болалигида эркаланишни ҳам билмади. Бобосининг тазйиқи-ю, дўқ-пўнисалари уни ҳолдан тойдирди. Мактаб ҳам уни юнатолмади. Дарсда ўтириб бобосини, рўзгор юмушларини ўйлаб, уйга чопарди. Кейин мажбурий никоҳ, кўнгли чопмаган эр. Бирдан-бир қувончи — қизи. Шу қизи бўлмаганда чинакам бахти қаро аёл эди.

Бироқ севги баҳорининг айни гуллаган пайти келди. Сабогул Шералига талпинди. У сахий, камсуқум йигит. Шерали унинг тақдири. Уни беҳол кўрганда юраги билан ачинди, унинг оёқларига парафин қўйиш, массаж қилиш Сабогулда қониқиш бахш этди. У Шералини кўрганда қувонадиган бўлди...

Бугун эса... Сабогулнинг қоронғи ҳаётига бир тутам нур ёғду таратди!.. Ҳаёти янги мазмун кашф этди: илгари сезилмаган сирли бир туйғу вужудини — бутун борлигини қамраб олди...

Унинг севги достонини эшитиб, қўшнилари нима дейди, қандай қилиб уларнинг кўзига қарайди? Эридан қорат олган ёлғиз уми? Ёп-веридаги бошқа жувону аёллар-чи? Улар ҳам фарзандларининг отасидан умид узинга даъват этадиган мактуб олишди-ку! Аммо «ноумид шайтон» деб ўтиришибди, ниторон кўзлари йўлда. Уларга нима дейди?

Сабогулнинг ҳаёти бошқача, турмуши унга бахт келтирмади, у эрига урушда ҳалок бўлган бошқа одамларга қайгургандай мотам тутди дейдими? Шерали унинг биринчи муҳаббати эканлигини қай тил билан тушутиради?..

Тақдир ҳам шунчалар бешафқат бўларканми! У бахтининг топганига ўйнаб-қуллш, ич-ичидан қувонини ўрнига шубҳа ва ўйлар гирдобида тўлганмоқда. Қатор саволлар қаршисида мулзам. Хавотир ва қўрқувдан юрак безовта.

Сабогул чигал фикрлар тўфонида кўз ёши тўкканча ухлаб қолган экан.

Эшикнинг қаттиқ тақиллашидан уйғонди. Сабогул саянчиб ўрнидан туриб, ёқасини тузатди. Тўзғинган сочларини тартибга келтиргач, эшикни очди. Бобо оғир одимлаб уйга кирди. Бароқ қошлари остидан Сабогулга синовчан назар ташлади. Асабдан ўнг рухсори учаётган эди. Кайфияти ноchoғ пайтда шундай бўларди.

— Тобим қочди дегин? — У тешиб қўйгудек кўзларини набирасидан узмасди. — Сеннинг касал бўлганингни спра эслолмайман. Балки бошқа бирон кор-ҳол бўлиб, мендан яшираётгандирсан? Бободан ҳам хуфия ишлар борми, ё а?

Унинг ҳар бир сўзи Сабогулнинг кўксига хапжар бўлиб қадалаётган эди. Бобонинг кўзларига қарамаслик учун бошини эгди. Ёлғон гапираётганидан пайдо бўлган безовталигини аранг босиб, паст овозда жавоб берди:

— Йўқ, чинданам тобим қочди. Шамоллабман шекилди...

Чол бир хўрсиниб, тўнғиллади:

— Астағфирулло!

У яна нимадир демоқчи эди-ю, аммо индамади, қайрилиб, кексаларга хос рафтор билан секин хонадан чиқди.

Сабогул очиқ қолган эшикдан унинг ҳовлидан кўча эшиги томон юрганини кўриб турди. Кўчага чиққач, сал нарида қўшни болалар билан ўйнаб юрган кичкинагина чеварасига узоқ тикилиб қолди. Сўнг ҳовлига қайтди. Инқиллаганча супага чиқиб ўтирди-ю, бошини кафтлари орасига олиб, чайқала бошлади...

Сабогулнинг юраги орқасига тортиб кетди. Наҳотки бирон нарсадан шубҳаланаётган бўлса? Ҳамма гапни айтиб, ўтинч сўраб, оёғига бош урайми?.. Нимани ўтинаман? Шералини яхши кўришимга рухсат беришиними? Бу ҳақда ўйлашнинг ўзи тентаклик. Унинг бу гуноҳ туйғуларини билиб олса, ўзигагина эмас, Шералига ҳам жабр қилмайдими!.. Йўқ, у буни айтмаслиги керак. Айтмайди ҳам.

Сабогул қошини чимирганча қайтиб бориб, кўрпачага ўтирди. Сабогул унга илондай чирмашиб олган ва аёвсиз захрини сочаётган ўйларидан қутулиш учун чаккаларини кафтлари билан сиққанча бошини ёстиқ остига тикиб олди. Хаёлидан Шерали нари кетмасди... Ниҳоят яна уйқуга кетганида, у тушига кирди...

...Ҳаммаёқ сутдай чайқалиб турганмиш. Бундай ёгдунни у сира кўрмаган эди. Ой ва қуёш нуридан бошқача. Худди кимдир водийни ҳам, тоғларни ҳам сутда чайиб олгандай. Шу оқлик орасидан жигарранг тоғ чўққилари ажралиб турганмиш. Дарахтлар чаппор гуллаган. Пуштиранг товланади. Шамол ям-яшил майса гиламларни оҳиста тебратади. Гўё кўзга кўринмас бир қўл бу гиламни оҳиста қоқяпти. Қоялардан бирининг остидан оқиб тунаётган шаршара томчилари кумушдай жилваланади. Унинг шердай ўкиришидан атроф ларзага келаётганмиш. Шаршарадан сал нарида қоя чўққисидан турган Шерали кулиб, меҳр билан уни чорлаётганмиш. Ўзи эса чўғдай ловиллаган лозазорнинг бир чеккасида қизини бағрига босганча турганмиш-у, қишлоққа кетишга ошиқса ҳам, жилмасмиш. Кетиб қолса Шерали қоядан қулаб тушиб, тилкапора бўлаётгандай чўчирмиш. Чақирай деса, қизи тиззасидан қучиб олиб, хархаша қиляпти. Сабогул аросатда қолган одамдек гоҳ боласига, гоҳ Шералига қараб, нима қилишини билмасмиш. Шу пайт қизи уни қўйвориб, кичкина оёқчалари чалишганча қишлоқ томон чоңқиллабди...

...Уйғониб, Сабогул ўтириб олди. Кимнидир қидираётгандек атрофга аланглаб, хўрсиниб қўйди... Ғалати туш! Бундоқ ўйлаб қараса, нимаси ғалати? Сабогулнинг миясини пармалаётган хаёллар туш кўзгусидан ўтди.

Ахир Шерали унинг қизи борлигини билмайди-ку! Ўйланиб қолди Сабогул. Билгандан кейин бунга қандай қарайди?

Худди шу ўйи устида бобоси хаёлидан кечди. Унинг супага ўтириб олиб, қайғули хабардан азият чеккандай чайқалгани кўз олдига келди.

Сабогул ўрнидан туриб, шошилганча ҳовлига чиқди. Бобоси йўқ. Супадада гужанак бўлиб олганча қизчаси ухлаб қолибди.

Шом яқинлашапти. Қуёш тобора катталашиб, уфққа ёнбошлаяпти. Унинг қизғиш нурлари тоғ ўнгирларига қўниб жиллонилади. Қуёш атрофида катта-кичик тўқ кулранг лахтақлардек булут изғийди.

Ҳовлида совуқ шабада эсмоқда.

Сабогул жигарранг чийдухоба камзулининг ёқасини кўтарди. Дуррачасини қулоқлари устидан танғиб олди. Супадаги косадан уч-тўртта қурт олиб, чўнтагига солгач, қизини кўтариб, ҳовлидан чиқди. Ҳали катта кўчага бурилмай, ёмғир томчилай бошлади. Қизи уйғониб кетиб, гингшиди. Жажжигина қўлчаларини ёмғирга тутди. Муздай ёмғир томчилари этини сескантиргандан йиғлаб онасининг этагига ёпишди. Сабогул қизининг хархашасига бепарво, хаёлида ҳамон Шерали. Уни кўришга ошиқарди. Қулоқлари остида Шералининг «Қандай яхшисиз, Сабогулхон, шунини ўзингиз ҳам биласизми?»— деган сўзлари жаранглагандек бўлди.

Йўқ, у ўзи ҳақида ҳеч нарсани билмайди. Бундан бир соат олдин касалхонага боришни хаёлига ҳам келтирмаган эди. У йўл юриб боряпти-ю, кимдир кузатаётгандек хавотирда. Ёнида қизалоги тетапоялаб боряпти. Кичкина одамча онасининг жони дили. Аммо ҳозир она қизига ҳам бепарво.

Қизи ҳамон этагидан тортиб гингшияпти:

— Дача хола, Дача хола!..

— Даша холага олиб борайми?— деди.

Қизчаси унинг этагини қўйвориб, қийқирганча сакрай бошлади.

Сабогул қадамини тезлатди. Қизча унга аранг етиб бораётган бўлса ҳам энди ортиқ гингшимас, тез-тез нафас оларди. Касалхонага яқинлашганда Сабогул уни кўтариб олди. Кираверинида иккиланиб, тўхтади. Девор та-

гидаги скамейкага ўтирди. Қизи қўлчаларини эшикка чўзиб, хархаша қила бошлади.

— Дача хола! Дача хола!..

— Ҳозир, ҳозир, дўмбоқчам,— дея тинчлантирди уни Сабогул.— Даша холангни топамиз.

Қизи унга касалхонага келишига яхши баҳона топиб берган эди: ҳа, қизи қўймаганидан шуни деб касалхонага келди у. Қизчаси Даша холани жуда кўргиси келди. Уни жон-дилидан яхши кўради.

Сабогул ўрнидан туриб, қизини етаклаганча, касалхона йўлагига кирди. Скамейкада икки-уч ярадор солдат ўтирарди. Сабогул уларнинг ёнидан ўтиб, Шерали ётган палата эшиги томон уч-тўрт қадам қўйган эди, Даша холанинг овози эшитилди. Қизчаси ҳам бу овозни таниб, оқ халат кийган аёл томон чопди. Қизчани кўрган Даша хола оёқларида ўтириб олиб, уни эркалата бошлади.

— Вуй-вуй, вуй, қаранг, ким келибди!.. Қани, қани, Садбарг чироққинам, буёққа кел-чи!..

У қизчани қучоқлаб олиб кўтарди, чап қўли билагига ўтқизиб чўнтагидан бир чақмоқ қанд чиқариб берди. Унгача уларнинг олдига Сабогул етиб келди. Даша хола унга маънодор қараб, шивирлади.

— Қани, буёққа юр-чи, қизим, ташқарига чиқайлик.

Сабогул унинг юз ифодасини кўриб, ташвишлана бошлади. Ҳаяжонини босолмай, Даша хола кетидан кўчага чиқди.

Ёмғир ҳали тинмаган бўлса ҳам, аммо ҳаво анча очиқлибди. Кўкда булут сийраклашган, кўк гумбазининг улкан ойнасини биров астойдил артиб тозалагандай.

Даша хола Садбаргни ерга қўйди-да, Сабогулга яқинлашиб, паст овозда сўради:

— Бобонгни учратдингми? Ҳозиргина касалхонадан чиқиб кетди...

— Йўқ, учратмадим,— Сабогул қаттиқ ҳаяжонда эди.— Нимага келган эканлар?

— Ҳар хил гаплар қулоғиغا етганга ўхшайди... Мени ҳам ҳоли-жонимга қўймай: шу ерда бўлак юртли бир йигит ётгани ростми, деб қистовга олиб сўради. Мен унга: бу ердагиларнинг ҳаммаси узоқдан келган, дедим. Касалхона ярадор солдатлар билан тўла. Йўқ, дейди, у фронтдан эмас, Тошкентдан келган чоғи. Ўзи дарғазаб, кўзларида ўт чақнайди. Бу ҳолга тушган одамдан яхшилик кутиб бўлмайди. Мен-ку ўша заҳотиёқ тушундим ким тўғрисида гап кетаётганини... Буёғи маълум, албатта,

унга ҳеч нима демадим. У жаҳл билан менга тўнгиллаб, бурилиб кетди.

— Боя уйдаям авзолари бузуқ эди... Эҳтимол чинданам битта-яримтаси у-бу дегандир?

Сабогул қўрқа-писа Даша холага қараб қолди. Аммо у индамади. Ўйланиб туриб бир нарсани демоқчи бўлиб, энди оғиз ростлаган эди, шу пайт кимдир уни касалхонага чақирди. Садбарг ҳам унга эргашди. Бир оз иккиланиб тургач, Сабогул ҳам касалхонага кириб кетди. Қандайдир кўзга кўринмас ил уни Шерали ётган палата томон судрарди. У эшик олдида анчагача киришга журъат этолмай турди. Аммо юрак амрига бўйсунмасликка ҳам ожиз эди. Ниҳоят Сабогул эшикни очиб, палатага кирди. Эшикдан хувиллаб кирган шамолдан Сабогулнинг этаги тиззаларига ёпишиб, сочлари тўзгиди:

— Вой, елвизак қилиб қўйдим-у!— дея қичқирди Сабогул ва шонша-чинша эшикни ёпди.

Улар палатада ёлғиз: Сабогул ва Шерали.

— Қўйверинг, — кулди Шерали, — геологлар чиниққан одамлар бўлишади. Уларни бўрон ҳам чўчитолмайди. Керак бўлганда ҳамма нарсани чидайверинишади.

Шералини Сабогулнинг келиши ўйлантириб қўйди: Даша хола уни касал деган эди. Аммо у бу гапга улчалик ишонгани ҳам йўқ. Шунга қарамай Сабогулнинг индан сўраб кетганининг сабабини ўзинча талқин қилган эди: ҳамма нарсани ёлғиз ўтириб, ўйлаб олса керак, деган гумонда эди у.

Шерали ўзини қийнаётган бу саволларга жавоб топини учун кўз қири билан Сабогулга синчковлик билан қаради. Лабидаги табассум ўрнини жиддийлик эгаллай бошлади. Сабогул Шералига қарамасликка интилар, у ҳорғин кўринарди. Ўтган бир неча соат ичида у сўниб, кўз остлари қорайибди... «Эрталаб бўлган индан пушаймон бўлаётганмикин?— Шералининг баданидан муздай тер чиққан бўлди.— Мендан хафа бўлганмикин? Ҳозир эса менга танбеҳ бериб, умидимни тамоман уздириш учун келдиммикин?» Уни қўрқув ва ҳаяжон босди. Сабогул эса бошини кўтармай сўради:

— Соғлигингиз яхшими? Бугун менинг навбатим, мен эса... Ишонасизми, ўзимни қўйишга жой тополмадим ҳолингиз не кечди деб.

— Нима, чиндан ҳам тобингиз қочиб қолдими? Эрталаб бирдан ғойиб бўлиб қолдингиз...

— Уйда ишим бор эди. Даша холадан: касал бўлиб қолди, деб айтишини илтимос қилдим.

Шерали ишонқирамади. Сабогул ниманидир яшираётган эди... Балки чинданам касал эмасдир... Унда нега кўзлари киртайиб, асабий ҳолатда бармоқлари билан ҳадеб этагиниғижимляпти... Эрталаб ранги синиқмаган эди.

Шерали ўрнидан турди. Каравоти остидан курсини олиб, хиёл оқсоқланганча Сабогулга яқинлашди. Курсини унинг ёнига, эшик олдига қўйди.

— Ўтиринг, Сабогулхон. Чарчаган кўринасиз. Ё ботомбинсиз?

— Йўқ, йўқ.

Сабогул қўлини камзулининг чўнтагига тикқанча тумбочка томон юрди, қурутни қўйиб, сўнг курсига келиб ўтирди.

Шерали тумбочкага қарагани ҳам йўқ. У Сабогулнинг юзидан кўз узмасди. У Сабогулнинг эрталаб тўсатдан кетиб қолиши ва ҳозир қайтиб келиши, ниҳоят бу қадар ўзгарганининг сабабини билишга интилаётган эди. Аммо буни сўраб олиш учун гапни нимадан бошлашни билмасди...

Палатага тўсатдан Садбаргнинг кириб келиши—унинг жонига ора кирди. Қиз бу ерга тасодифан кирган, албатта, аммо онасини кўргач, келиб қўлчалари билан унинг енгидан торта бошлади. Шерали жонланиб, Садбаргдан сўради:

— Вой, вой, қаранг қандай қизча келди бизникига! Кимнинг қизисан?

Садбарг онасининг ортига яшириниб, индамай турарди. Сабогул унга гап ўргатди:

— Онаминг қизлариман дегин.

— Унда бошқача савол берамиз:— сенинг онанг қани?— Садбарг бу саволга ҳам жавоб бермагач, Шерали Сабогулга қаради:— сиз билмайсизми?

Сабогул зўрма-зўраки кулди:

— Нега билмас эканман. Бу — қуйилган мен-ку...

У курсидан туриб, қизининг қўлидан етаклади. Аммо кетишга шошилмади. Шерали бу жавобга қандай қарашини билишни истарди. У иккиланиб, бу гапга ишонмади. Балки ҳали гапнинг маъзини чақмагандир. Иккиланганча кулиб гапирди:

— Ҳазилкаш экансиз, Сабогулхон...

Сабогул унга тушунтириб ўтирмади. Ғалати бўлиб жилмайди. Унинг нигоҳида ҳам севги, ҳам ўкинч, ҳам нимадандир қийналиш ифодаси барқ уриб турарди... Ла-

бини тишлаб, қалдирғоч қанотидек қайрилма қошларини чимирганча палатадан чиқди.

Шерали палата ўртасида бу нигоҳдан ўзини йўқотганча, қаққайиб турарди. Ҳа, бу қарашда алам, айни чоқда назокат бор эди... Шу тонда у Сабогулни, унинг кўзларини, табассумини кўришга, овозини эшитишга дунёсини беришга тайёр эди... Қизиқ, нега у ўзини қизчанинг онаси деб айтди... Балки чинданам қизидир. Бундан чиқди эри бор экан-да? Аммо бундоқ бўлган тақдирда наҳотки ўзини шундай тутса! Сабогулнинг ўзи иффат ва самимийлик, покизалик...

Унинг Сабогул ҳақидаги ўйлари денгиз тўлқинига ўхшарди: гоҳ аллалагандай ҳузур бағишлаб, умид қўшиғини куйларди, гоҳ юракни суғуриб олгудек гирдобга отарди.

Асабларини босиш учун Шерали очиқ дераза олдига келиб, юзини кечки шабадага тутди, тоза тоғ ҳавосидан кўксини тўлдириб нафас олди. Муздай шабададан роҳатланиб, ўз хаёлларига шу қадар ғарқ бўлдики, палатага Даша хола кириб келганини сезмади... У ҳамширанинг курсини тарақлатиб каравот олдига сурганидан ўзига келди. Қайрилиб қаради. Одатда меҳрибон ва мулойим Даша хола нимадандир таянган эди. У шовла солинган тақсимчани ҳам тарақлатиб курсига қўйди. Лаблари қимтилган, қошлари чимрилган...

Шерали ажабланганча унга қаради:

— Кечирасиз, кирганингизни билмай қолибман...

Даша хола қўлларини кўкси устига чамбарак қилиб қўйиб, кўзларини қисди:

— Сиз кўп нарсани кўрмай қоляпсиз. Балки тузалганингиздан кейин ҳушёрроқ ва гап тушунадиган бўлиб қоларсиз... Ҳозир эса, қани, овқатингизни еб олинг. Мана, қурт шиминг, — у кўзи билан тумбочкага ишора қилди. — Сизга кўрсатаётган ғамхўрлик чакки эмас...

Унинг масхараомуз овози Шералини ҳайратга солди. Нима бўлдикин унга, чап томонидан турганми? Илгари еира бунақа қўпол муомала қилмасди-ю...

— Бирор кўнгилсизлик бўлдими, Даша хола? — ташвишланиб сўради у.

Ҳамшира истехзо билан кулиб, беш чайқади:

— Кўнгилсизлик эмиш...

— Ё сизнинг ҳам тобиғиз қочиб қолдими?

Даша хола ўзини ортиқ тутолмади, ийроқ билан хўрлашиб, Шералига ёвқараш қилиб ганира бошлади:

— Қани эди тобям қочган бўлсаydi... Дардни даво...

лаш осон. Ғам юрагимни ўқдек илма-тешик қилган, кўк-сим яра...

— Нима қилди, Даша хола?

— Нима қилди, нима қилди?— Овози йиғи аралаш титрарди.— Эҳ, болагинам, сизлар менинг тўғримда ҳеч нарсани билмайсизлар. Фақат битта нарсани биласизлар: Даша хола меҳрибон, сахий. Ичим ёнади менинг!.. Ғам-алам нималигини, билганим учун бошқаларнинг дардига малҳам бўлай дейман. Ер юткур фашистлар... менинг бутун жигаргўшаларимни... кўз ўнгимда осишди!.. Э, нима-сини гапирай... Бировнинг дардини дард кўрган одам пайқайди... Сиз бўлсангиз...— У бошидаги дуррачани олиб, кўз ёшларини артди, нигоҳи қаҳрли эди.— Олинг, овқатингизни енг.— Сўнг Шерали уни тўхтатаётгандай:— Мени бошқа беморлар кутишяпти,— деб қўшиб қўйди...

Даша хола эшикни қарсиллатиб ёпганидан Шерали бир чўчиб тушди.

Каравотга ўтирди. Қошиқни шовлага бир-икки олиб бориб, жойига қўйди. Иштаҳаси бўғилган. Бугун ҳаммалари, маслаҳатлашгандай, унга қарши. Бир-бирига зид саволлардан боши ғувуллаб кетди. Нега энди тўсатдан Даша хола унга ҳасрат қилиб қолди? Унга нимага таъна қилишди? Бу ажойиб аёлни у нима деб хафа қилиб қўйди? Нима сабабдан Сабогул жуда безовта эди. Палатага чопқиллаб кирган қиз чиндан ҳам унинг фарзандимикин?

Сабогул... У бугун айтган ҳар бир сўз, ҳатто гапириш оҳанги, ҳаракатларигача Шералининг эсида... Айтган бутун гаплари Шерали унинг учун бефарқ киши эмаслигидан далолат бериб турибди. Айни чоқда у нимадандир ташвишда. Қандай гамгин киёфада хайрлашди у...

Шерали тумбочка устидаги қуртдан бирини оғзига солиб, шимий бошлади. Нордон таъмдан юзи буришди... Дераза орқасидан биров қора парда билан тўсгандай, қоп-қора Шералининг мижжалари оғирлашиб, уйқу боса бошлади...

Тонг кечагидай гўзал эди. Қуёш олтинранг товланади. Тоғ чўққилари шишадай тиниқ осмонга қадалиб турибди. Шудринг тушган ўт-ўланлар ва дарахтларнинг барглари-дан кўтарилаётган буг ҳарирдек жимирайди. Дераза ортида қушлар сайрашпти...

Шерали кечаги кундан тонг гўзаллигига ҳам ишонмай қўйди. У бу ернинг об-ҳавоси, ҳатто одамларнинг ҳам кайфияти нақадар тез ўзгарувчанлигига амин бўлди. Бинобарин ҳозир тўсатдан кўк юзини қора булут қопла-

са ҳам энди сира ажабланмайди. Аммо у ўз кайфиятидаги кўтаринкиликни қанчалик бўғишга интилмасин, бунинг уддасидан чиқолмасди. Унинг қалби қувонч билан лиммо-лим эди. Қушларнинг баралла сайраши, қуёшнинг олтинранг товланиши унинг қувончига қувонч қўшмоқда эди. Шундай дамда у касалхонада ётганидан ўкинардди. Қани эди ҳозир тоғлар бағридаги яширин хазинаши дўстлари билан изласа. Ишдан бўш вақтларида дарё соҳилларида, водий дарахтзорларида, тоғ сўқмоқларида Сабогул билан сайр қилиб юрса... Сабогул... Уни учратгандан буён ўзи, атрофидаги табиат қанчалар ўзгарди. Қалби унинг номи билан тепади: Са-бо-гул, Са-бо-гул... Дераза ортидаги қушлар Сабогул!— дея сайрайди. Ҳатто қуёш ҳам олтин нурлари билан палата деворларига унинг исмини нақшлайди: Сабогул.

Шерали сапчиб ўрнидан туриб, деразага яқинлашди. Ташқарида Ҳаёт ва Гўзаллик. Шерали қалбида севги — олам гўзалроқ бўлди назарида, турфа, нафис ранглар нақадар ёрқин. Шерали қадоқли қўли билан манглайини силади. Бугун Сабогулни кўрармикин? Борди-ю, кўрса бу учрашув қандай бўларкин? У ҳаяжон ичида хонанинг у бурчагидан бу бурчагига юра бошлаган эди, шамол учириб келгандай эшик очилиб, остонада Сабогул пайдо бўлди. Шерали турган жойида қотиб қолди. Сабогул у билан сўрашиб, одатдагидай соғлиғини суриштирди. Шерали, унинг хизмат тақозоси билан кирмаганини сездди. Сабогул бир-икки қадам қўйиб, тўхтади. Бир нарсани ўйлаб, дераза томон юрди. Унинг ҳар бир қадамини кузатиб турган Шерали назарида негадир гамгин кўринди. Унга раҳми келди. Ёнига келиб, сўради:

— Нима бўлди, Сабогулхон? Хафа кўринасиз.

Жавоб бўлмади.

— Сабогулхон! Нима бўлди?

У юзини кафтлари билан бекитди, елкалари силкина бошлади.

— Йиғлаяпсизми? Сабогул, Сабогул!.. Бирон нарса десангиз-чи?

Сабогул кескин бурилиб, Шералига тик боқди. Кўзларида жикқа ёш. Икки жуфт кўз икки қалбнинг соҳрили уришидан маъно уқмоқчи бўлгандек, бир-бирига қадалиб қолди. Сабогул биринчи бўлиб нигоҳини олиб қочди. Бошини эгиб, хаста овозда гапира бошлади:

— Мен сизга очигини айтишим керак... Мени кечиринг, Шерали ака!

Шерали ҳайрат ичида қошларини чимирди.

— Кечтиришим керак? Нимани?

Ниҳоят Сабогул ўзини босиб олди. Кафти билан кўз ёшини артиб, осойишта гапирди:

— Аллақачон сизга айтишим керак эди. — У хўрсинди. — Кеча Садбарғни кўрдингиз. У чинданам қизим. Уруш бошланганда бобом ихтиёримга қарамай, меши узоқ қариндошимизга турмушга чиқардилар. Бизлар бир ой ҳам турмай уни армияга олишди. Кўп ўтмай фронтга кетди. Бир неча ойдан кейин эса қорахат келди...

Сабогулнинг овози қалтирарди. Унинг бу аҳволини кўриб, Шерали алланечук бўлиб кетди. Сабогулни нима деб юпатишни билмай ганғиб гапирди:

— Кечирасиз, Сабогулхон... Бошингизга мусибат тушганини билмаган эканман...

Сабогул унинг сўзини бўлди:

— Йўқ, йўқ, мени нотўғри тушундингиз. Тўғри, мусибат... Аммо мен эримни сира яхши кўрмасдим. Мана ҳозир афтини ҳам тасаввур этолмайман. Бу бир тушдай келиб кетди назаримда. Қачонлардир...

Хўрсиниб, дераза томон бурилди. Қуёш нуридан кўзи қамашди.

Сабогул гапни тутатгунча Шерали ўйга толди. Фикрлари уни ҳар ёққа тортқилар, қарама-қарши туйғулар қалбини тимдаларди. Сабогулнинг эри ҳалок бўлганини эшитиб, кўз ўнгида Даша холанинг яқиндаги ҳолати, қора тутун қоплаган жанг майдони, фашистлар билан яккама-якка қўл жангига кирган ёш солдатлар, шулар қаторида қора қонига беланиб, оҳиста ерга қулаган Сабогулнинг эри жонланди... Сабогул эрини яхши кўрмаганини айтганда, юрагида қувонч порлади-ю, аммо у шу заҳоти ўзига савол берди: нимага қувоняпсан? Севганми, севмаганми — бир одам ватанини ҳимоя қилиб, жонини қурбон қилди. Шерали ҳалок бўлган Абдухолиқ олдида ўзини гуноҳкор ҳис этди. Сўлоқмондай бўлиб жангга бормаи фронт орқасида қолиб, уруш ҳақидаги ахборотларни газеталардан ўқиб юрганинг етмаганидай, тағин сени деб фронтда қон тўккан одамнинг хотинига кўз олайгирасанми? Бу — аблаҳлик эмасми? Йўқ, Сабогулни севишга ҳаққи йўқ унинг!

Бироқ у севгидан воз кечишга ҳам ожиз. Нима қилсин, Сабогул унинг учун дунёдаги ҳамма нарсадан азиз бўлса!

Шерали сездирмай Сабогулга кўз қирини ташлади. Унинг навниҳол сарвдек тик ва ихчам қомати қуёшнинг заррин нурларида янада зебороқ кўринди. Шералининг

юраги бўғзига тикилгудек гурсиллаб, безовталана бошлади. Темир бир қўл ҳиқилдоғидан ушлаб, бўғаётган каби нафаси сиқилди. Муҳаббат билан андиша курашарди. Муҳаббат голиб. Шерали оҳиста Сабогулнинг елкасидан ушлаб ўзига қаратди. Лаблари билан ҳали қуримаган мужгонларини, ипак сингари мулојим сочларини силади. Сабогул ишонч билан унинг кўксига бош қўйди. Шерали уни маҳкам бағрига босди. Кўзлари, пешонаси, рухсорларидан ўна туриб шивирлади:

— Сизни ҳеч кимга бермайман, Сабогул, эшитяпсизми — ҳеч кимга! Нима бўлса бўлар. Мен сизни севаман, жон-дилимдан ортиқ севаман, Сабогул!..

Сабогул деразага қаради-ю, унинг қучоғидан чиқиб нари кетди. Темир каравот суянчиғини ушлади ҳаяжон ичида. У оғир нафас оларди. Шерали унинг кўзларида ташвиш ва қўрқув сездди.

У Сабогул сари талпинди. Аммо Сабогул қўлларини олдинга узатиб, уни тўхтатди.

— Тегманг, Шерали ака... Бобом Даша хола олдиға ўтдилар. Ўз кўзим билан кўрдим.

— Нимага? Бунинг нимасидан қўрқяпсиз?

— Менимча, бобом сезяптилар...

Сабогул нимани бобоси сезаётганини тушунтирмади.

— Даша холанинг нима дахли бор?

— У киши кўнгиллари бирон нарсадан нотинч бўлганда доим Даша холанинг олдиға келадилар. Даша холанинг акаси билан оғайни бўлганлар.

Шералининг ҳеч нарсани тушунмай, қараб қолганини кўрган Сабогул батафсилроқ гапирди:

— Даша холанинг акаси Иван Данилович босмачиларга қарши кураш олиб борилган йиллари қизил аскарлар билан биз томонларга келиб, жанг қилганлар. Бизнинг ўлкамиз унга ёқиб қолган: тоғ, тиниқ осмон, тоза ҳаво... Бу ерларнинг ҳавоси унга жуда зарурлигини, даво бўлишини гапирарди бирдай. Иван Даниловичнинг ўлкасини ўқ тешган... — Сабогул нафасини ростлаб, давом эттирди. — Даша хола Украинада яшаган. Уруш бошлангандан кейин немислар босиб олган ерда қолиб кетган. Фашистлар унинг эри билан икки қизини партизанларни яширган-сизлар деб ушлашган. Қаттиқ қийналган, сўнг Даша холанинг кўзи олдида осяшган. Даша хола қатл қилинган жойдан қочиб, қўшнилариинг чордоғига чиқиб яширинган. Бизникилар немисларни Даша хола қишлоғидан суриб ташлагунга қадар ўша ерда яшаган. Кейинчалик ёлғиз ўзи қийналган. Қариндош-ўруғи йўқ. Шундан ке-

йин акасиникига кўчиб келган. Тақдирнинг шафқатсизлигини қарангки, акаси билан ҳам дийдор кўришолмади. Даша хола келишидан бир ҳафта олдин бетоб бўлиб, қазо қилган эди Иван Данилович шўрлик... Даша холанинг тақдири мана шунақа бўлган... Тағинам чидаганига балли!

Шерали Сабогулнинг гапларини эшитиб, тўла, ҳаракатлари вазмин, очик чехрали, ҳамиша меҳрибон Даша холани кўз олдига келтирди. Унинг сабру бардошига ҳайрон қолди. Одам дард-аламларини бировга билдирмай юриш учун қанчалар продали бўлиши керак. Фақат кечагина у ўзини тутолмай, кўнгил чигилни бир оз ёзди. Шерали ўйланиб туриб, бош чайқаб сўради:

— Даша хола ҳам сезганми?

— Билмадим.

Сабогул ёлгон гапирди. Ахир у бу сирдан Даша холани ўзи воқиф этган эди-ку!

— Ўзи сизга ҳеч нарса демаганими?

— Йўқ...

Бу сўзни Сабогул эшитилар-эшитилмас айтди. Чунки у яна алдади. Бирда Шерали ҳақида гап очилганда Даша хола айтган эди: «Сезиб турибман, унга талқициясан... Шошилмасанг бўларди. Юрагингга эрк бермай турганинг маъқул... Жилла бўлмаса уруш тутагунча сабр қил». Кеча ҳам Даша хола яхшилаб ўйлаб ол, уруш ҳар ҳолда урушда, унда нималар бўлмайди, деган эди.

Аммо Сабогул буларни Шералига айтмаган эди.

Шерали эса ковлаштира бошлади:

— Бобонгизнинг Даша холада нима ишлари бор экан?

— Ким билсин... Қариларнинг бир-бирига айтадиган гапи оз дейсизми.

Сабогул бобосининг нима мақсадда Даша холанинг олдига келганини аниқ билар эди. Шералини алдаганига уялаётган эди. Айни чоқда хафа қилгиси йўқ эди. Шубҳа-ўйлардан ўзининг кўнгил қинидан чиқаётгани ҳам отар. Даша хола ҳам, бобоси ҳам унинг аҳволини тушунмаётганидан хуноб эди. Баъзан масалага ҳушёрроқ қараганда ноўрин иш тутаётганига ўзини ҳам койирди...

Шерали унга ҳам ишонар, ҳам ишонмасди. Сабогулга тикилиб туриб, гапирди:

— Аммо нимадандир безовтасиз, кўриб турибман...

Сабогул хўрсиниб қўйди:

— Нимадан қувонишим керак...— у бир оз ўйланиб, қўшиб қўйди:— Сиздан яшириб ўтирмайман, яқинда кетишингизни ўйлаганимда юрагим орқамга тортиб кетади...

У бу гапни чин дилдан айтган эди.

Шерали унга яқинлашиб, қўлидан ушлади. Сабогул қимир этмай лабини тишлаб турар, Шералидан кўз узмасди. Сўнг қўлини бўшатиб олиб, секин эшик томон юрди. Эшикни оча туриб, орқасига қайрилиб қаради. Унинг лабларида жуда мулойим, умидбахш табассум жилваланарди...

Шерали учун бу табассум қуёшдан-да ёрқинроқ эди. Қуёш кўз қамаштирувчи нурларини палатага ёярди — Сабогулнинг табассуми эса қалбини ёритмоқда эди.

УН БИРИНЧИ БОБ

Шу дақиқадан бошлаб Шерали фақат биргина фикр билан яшади: Сабогул уни севади! У фақат Сабогул ҳақида ўйларди. Бу фикр уни яшин тезлигида шу қадар олисларга етакладикки, ўйларини идрок этиб улгуролмасди. У нимани ўйламасин — марказида Сабогул турарди. Мана, улар Сабогул билан қўл ушлашиб, тоғ этакларида сайр этишмоқда. Иккалаларидан бошқа ҳеч нарсани кўраётганлари йўқ. Қадимий олтин конларининг тубида, Қорамозор қаъридагидек зим-зиё зулматда Шерали бу ердан албатта олтин топишини ёниб гапирмоқда.

Энди Сабогул ўз тенгқурлари — студентлар даврасида. Ҳамма унга ҳавас билан боқмоқда. Баъзан Сабогул кўзи олдида қаҳрамонлик кўрсатаётгандек ҳис этарди ўзини Шерали. Мана, у жасорат кўрсатмоқда: кимнидир ўлимдан қутқаришти, тубсиз конга тушиб, хазина излаб топади, фронтга бориб, фашистлар билан мардларча жанг қилади. Хуллас, қаерга бормасин, ҳамма ерда у Сабогул билан бирга. Хаёл уни учқур отида қай томонга етакламасин, Сабогул у билан бирга эди. Гўё Сабогул Шералининг сояси ёки бунинг акси. Сирасини айтганда, Шерали учун ҳозир бунинг аҳамияти йўқ эди. У бир умр Сабогулнинг сояси бўлиб яшашга тайёр!

Шерали хаёл гирдобидан бир зумгина тин олиб, кулди: болаларча мушоҳада. Наҳотки севги мени шу қадар овсар қилиб қўйган бўлса? У шуни ўйлай туриб, яна боягидек афсонавий хаёллар уммонида сузарди...

Докторнинг кириб келиши уни хаёлотлар олампидан реал ҳаётга қайтарди. Шерали ўрнидан сапчиб туриб, курсини доктор томон сурди. Аммо доктор «ҳожати йўқ», дегандек қўлини қимирлатиб қўйди.

— Овора бўлманг, ҳозир жетаман, — деди хиёл кулимсираб. — Кўз тегмасин, аҳволингиз яхши... Сира иккиланмай жавоб берса ҳам бўладиганга ўхшашпти. Геолог дўст-

ларингиз ҳам жума куни сизни олиб кетишга киришларини хабар қилишди. Бориб ишингизни бемалол давом эттиринг, фақат илтимос, тоғда эҳтиёт бўлинг, акробатик машқлардан сақланинг.

Шерали боши билан тасдиқ ишорасини қилди-ю, жароҳ чиқиб кетгандан кейин ҳам эшикдан кўз узолмай, ўйланиб қолди. Ўзини қанчалик мардона тутаяпти! Авча чўкиб қолиб, юзларидаги ажинлар кўпайибди-ю, аммо билдирмасликка интиляпти. Ҳатто ҳазилкашлик ҳам қиляпти. Ахир яқиндагина фронтда ўғли ҳалок бўлди. Бунгача хотини — у ҳам медицина ходими — дом-дараксиз йўқолгани ҳақида хабар олди. Сўнгги бор уни оғир жангдан сўнг икки санитар билан ярадорларини олиб чиқишаётганини кўришган. Шундан кейин икки санитар ҳақида ҳам, унинг ўзи ҳақида ҳам ҳеч ким ҳеч нарсани суриштириб билолмади... Бундай кулфатлар одамни шол қилиб қўйиши мумкин. Доктор эса руҳини туширмади. Беморларга ўша-ўша меҳрибон, руҳи тушганларнинг кўнглини кўтаради... Сабр-матонатига балле-е! Бошига кулфат тушган бундай одамлар озмунчами ҳозир! Улар ўзларини тушқунлик уммонига отаётганлари йўқ! Ўзларини аямай ишлашяпти — галабани яқинлаштириш учун жонбозлик кўрсатишяпти. Шерали дард-аламинини яширишга интилиб юрадиган Даша холани, бир қўли чўлтоқлигига қарамай ҳаминша қувноқ, тиним билмас, тамакисини тутатиб, кулиб турадиган Қутбиддинни ўйлади. Бундай одамларнинг сабру бардоши, жасоратига тасанно айтмай бўладими? Шундай одамлар бор экан, биз урунда голиб чиқишимиз муқаррар!

Шерали истехзо билан қулди... «Биз». «Менинг нима даҳлим бор. Оғзимни тўлдириб «биз» дейишимни қаранг. Тўғри, мен ҳам жабрдийда. Сал бўлмаса бошимдан жудо бўлардим. Мана, энди касалхонада ётибман. Аммо бунга ким айбдор? Ўзим. Буни ҳатто «меҳнат қаҳрамонлиги» деб ҳам бўлмайди. Бу — бемаъни тасодиф...»

Шерали деразага яқинлашди. Қуёш ҳароратида илиган шамол унинг сочини кафтлари билан силагандек бўлди.

Шерали тўсаатдан ўйланиб қолди: шу тасодиф содир бўлиб, касалхонага тушмаганида Сабогул билан учраиармиди? Ҳатто дунёда шундай одам борлигини ҳам билмасди.

Сабогул... Қалбида яна сеҳрли куй пайдо бўлди. Сабогул деганининг ўзвдаёқ унинг қулоқлари остида музика янграйди. У шу дамда ўйлаётганида, налатага Сабогул

кириб келди. У жуда осойишта, кўзларида ғам соя ташлаб турган бўлса-да, кечагидан анча қувноқ. У ҳазил-мутойиба билан гапирди:

— Қани, бемор, енгларини кўтарсинлар-чи, сўнгги нишимизни ҳам санчиб олайлик, кейин «бемор» деган ном ҳам сиздан олиб ташланади,— деди қўлидаги шприцга ишора қилиб.

Шерали дераза олдидан палата ўртасига келиб, иккиланиб туриб қолди.

— Уколдан кўрқдингизми?— Сабогул кулди.— Қани, дадилроқ бўлинг. Билиб қўйинг, бу сўнггиси...

Шерали хўрсинди:

— Худди мана шу «сўнггиси» бўлгани ёмон. Уколларингизга шу қадар кўникдимки, ҳар тонгда уни сабрсизлик билан кутаман...

Унинг лаблари чўзилиб кулди. Чап егини шимариб, Сабогулга деярли жипслашди. Сабогул укол учун қулай ҳолатда туришни мўлжаллаб, бир қадам орқага тисарилди. Бироқ Шерали тегажаклик қилиб, яна у томон сурилди ва ўнг қўли билан авайлабгина Сабогулнинг иссиқ белидан қучди.

— Шўхлик қилманг,— деб нозланди Сабогул, бироқ ўзини олиб қочмади.

Икковлари ҳам оғир нафас олардилар. Анча вақтдан сўнг Сабогул уйқудан уйғонгандек ўзига келди. Энгашганча Шералининг мушаклари бўртиб турган чап қўлига қилдай игнани санчиб олди-ю, ўрнига спиртланган пахта босди.

— Пахтани ушлаб турунг. Ҳа, мана шунақа. Худога шукур, энди ҳар икки қўлингиз ҳам банд.

У Шералига нозланиб кулиб боқди-ю, қўлидаги шприцни тумбочка устидаги никелланган стерилизаторга солди. Шерали чап қўлини чўзиб, ўнг қўли билан пахтани ушлаганча уни кузатарди.

Сабогул ҳаяжонини босишга интилиб гапирди.

— Эртага бизни ташлаб кетаркансиз-да... Сизга жавоб беришади.— Сабогул бирпас жим қолди. Юзи тундлашди.— Сиз бахтлисиз. Шундай эмасми?

Шерали қувонишини ҳам, қайғуришини ҳам билмасди. У дўстларига, жонажон ишига талпинади. У бутун кучини сарфлаб, Ватан учун зарур маъданларни топиш билан умум ишига улуш қўшиши билан фахрланади. Иккинчи томондан, Сабогул билан айрилиқ унинг юрагини қиймаларди. У Тошкентга қайтиши керак. Сабогул эса маълум муддат бўлса-да, касалхонада, Хорогда қолади...

Шерали Сабогулга яқинлашиб, елкасига қўлини қўйди. Мулойимлик билан ўзига қаратди. Сабогул монелик кўрсатмади.

Унинг кўзида жиққа ёш... Шерали уни авайлаб кафти билан артиб, ҳаяжонланиб гапирди:

— Ҳа, Сабогулхон, мен ниҳоят касалхонадан чиқаётганимдан хурсандман. Ҳозир тўшакда ётадиган дамлар эмас.— У култ этиб ютинди.— Аммо сиз билан айрилиқ... мен учун жуда оғир! Биз ҳаминша, умр бўйи бирга бўлиш — ягона орзуйим! Тушуниб турибман: сизнинг турмуш ўртоғингиз ҳалок бўлган, бу сиз учун, оилангиз учун оғир мусибат... Борингки, сиз айтгандай, уни севмаган тақдирингизда ҳам... Бироқ вақт табиб дейишади. Сиз ҳали ёшсиз, боши очиқсиз... Ахир биз бир-биримиз учун қанчалик қадрли, шундай эмасми?— У Сабогулнинг кўзларига тикилди.— Нега жавоб бермаяпсиз? Демак сукут — ризолик аломати. Тўғрими? Тақдирларимизни қовуштиришимизга бизга нима халақит беради?

Сабогул унга қаради. Кўзларида назокат ва ғам жилваланади:

— Бобом...

— Нима, бобонгиз?

— У бунга йўл қўймайди.

— Нега?

— Шундай... Биламан.

— Ахир тақдирингиз сизнинг қўлингизда-ку, Сабогулхон!

Сабогул жим қолди. Шерали ҳам жим. Назарда у гўё омонатгина ялпиб турган баланд қояда турибди-ю, ҳозир ё тубсиз жарликка қулайди, ёки ғайритабиий бир тасодиф уни бепоён кўк гумбазига, қуёш сари олиб кетади. Бу икки эҳтимолдан қай бири амалга ошишини кутиш сониялари шу қадар машаққатли эдики, Шерали юрагининг гушиллаб ураётганини ҳис этибгина қолмай, аниқ эшитиб ҳам турарди. Унинг асаб томирлари тараф тортилди. Оғир сукунат эса ҳамон давом этарди. Ниҳоят у Сабогулга тик боқди. Сабогул ундан шафқат тилагандек илтижо билан қараб, кўксига бош қўйди, Шерали Сабогулни қучоқлаб олди. Сабогул ором топгандай, қўлларини Шералининг елкасига қўйди.

* * *

Эртаси куни дўстлари хонага кирганда, Шерали рюкзагини эшик олдига олиб бориб қўйган, шифохона либосини топшириб, ўз уст-бошини кийиб олган эди.

Шерали Қутбиддин ҳамда Виктор билан қучоқлашиб кўришгач, йўлакда ийманибгина жилмайиб турган Ошпаз бобо, Қиммат ва Бекка қўли билан «қани ичкарига», дегандек ишора қилди, улар киргач, ҳаммалари билан бир-бир қучоқлашиб омонлашди.

Қутбиддин унга қараб олгач, кулиб гапирди:

— Ҳарбийлардек жангга шайсиз-ку!

— Оббо сен-е, жудаям соғинтириб қўйдинг-у, — Викторнинг чийиллаган овози эшитилди.

— Буниси тўғри, — Қутбиддин бош иргачи. — Сизни жуда соғиндик. Тўғрими, дўстларим?

— Нимасини айтасиз, соғинтиргандаки, — дея Қутбиддиннинг гапини маъқуллади Ошпаз бобо. — Сизни эсламаган кунимиз бўлмади.

Қутбиддин кулди:

— Ошпаз бобо тушу кун ҳақингизга дуо қилдилар. Шу дуолардан тезроқ оёққа турганингиз аниқ.

Қутбиддин тамаки ўрашга газета оламан деб энди этгани кўнжигга қўл чўзган эди, Шералига қараб кулганча, қўл силтади.

Шерали Ошпаз бобони елкасидан қучди:

— Раҳмат, отахон, мен ҳам сизларни жуда соғиндим. Қутбиддин уларни ишонилтирди:

— Қани кетдик, дўстлар, кейин гаплашамиз. Қоронги тушиб қоляпти. Йўл олис. Бугун геолог дўстларимиз кўнган бирон қинлоққа етайлик. Тушаб, озиқ-овқат галлаб оламиз. Сўнг Сталинбодга. — У шундай деб йўл бошлади.

Бек билан Қиммат чаққонлик билан Шералининг рюкзаги ва туғунини кўтариб олинди. Опоқ чўққи соқолини силаб, завқ билан кулиб турган Бобо Шералига йўл берган эди:

— Йўғ-е, хижолат қилманг одамни, қани ўзлари... — дея қўл қовуштириб, бобога йўл берди Шерали.

Шерали бобо билан йўлакка чиққач: «Мен ҳозир», — деди-ю, ўзи қайтиб палатага кирди.

У хайрлашаётгандай неча кун ётган каравотига, ҳар замонда олдида туриб тоғларни кузатган деразага қараб қўйди...

У бугун Сабогулнинг келмаганидан безовталанаётган эди. Уни Даша хола ўрнига навбатчилик қилишга чақиртиришди. Аммо Сабогул бошқа палаталардан бери келмади. Ё чинданам иши кўпайди, ёки Шералининг дўстларидан умиди. У каравотига ўтирди-ю, аммо шу заҳоти санчиб туриб, йўлакка отилди. Девор тагидаги скамейка-

ларда беморлар ўтиришибди. Сабогул ҳеч қаерда кўринмайди.

Шерали эшигига «Ҳамширалар» деган ёзувли тахтача михланган хонани тақиллатди. Ҳеч ким жавоб бермади. Эшикни оҳиста очиб, ичкарига кирди. Ҳеч ким йўқ... Сабогулнинг миҳда илиғлиқ жигарранг камзулини кўриб, юраги шигиллаб кетди.

У Сабогулни топиш учун ҳамма палаталарга бир-бир бош суқнишга қарор қилди. Аммо йўлакка чиқиши билан Сабогул билан юзма-юз учрашди. У беморларга укол қилганга ўхшайди, қўлида стерилизатор ялтиллаб кетди. Улар тўхташди. Сабогул ерга қаради.

Шерали таънаомуз сўради:

— Нега олдимга кирмадингиз?

— Кеча хайрлашган эдик-ку... Ортиқча учрашиш — ортиқча изтироб...

— Ортиқча учрашиш — ортиқча қувонч бўлса-чи!

Сабогул хўрсиниб қўйди.

— Кетар чоғи сизни учратганимдан хурсандман, — дея давом эттирди Шерали. — Хайр, Сабогулхон... Демак келишганимиздек, Тошкентга қайтишим билан сизга хат ёзаман. Ҳаммасини келишиб оламиз.

Улар чинданам кеча учрашиб, ҳамма нарсани очиқ гаплашиб олишди. Шерали гўё қувончли умидлар қанотиде парвоз этди.

— Ёнингиздан сира жилгим келмаяпти, — Шерали беихтиёр баландпарвоз гапирди.

Сабогул оҳиста эътироз билдирди:

— Менимча, юрагингиз аллақачон Тошкентда...

— Юрагим сиз билан қолади, Сабогулхон. Шошилаётганим учун мени кечиринг. Кутишяпти...

— Хайр, Шерали ака! Оқ йўл!

Сабогул йиғлаб юбормаслик учун лабини тишлади. У ҳамон бошини кўтармаган эди. Шерали атрофга аланглаб, унинг қўлидан ушлади:

— Кўришгунча хайр! Эшитяпсизми, Сабогул, кўришгунча!

Сабогул кафтини бўшатиб олиб, ниҳоят меҳр ва алам билан Шералига тикилди ва унинг юзидан ўпиб, очиқ турган ҳамширалар хонасига кириб кетди.

Шерали ўрнидан қўзғалолмай бирпас туриб қолди. Сўнг унинг изидан қараб, эшик томон юрмоқчи эди, кимдир енгидан тортди. Қайрилиб қараган эди, рўпарасида Виктор тиржайиб турарди.

— Бир ўрганингиз етар, ҳамкасб? Бўса ширин нарса-ю, аммо сени кутиб қолганимизниям унутма.

Шерали индамай Викторга эргашди.

Улар кўчага чиққач, Шерали кўкка қараб бош чайқади. Шунча кун туриб, бу ернинг об-ҳаво инжиқликларига кўниколмади. Маҳаллий, тоғли аҳоли ўрганиб қолишганидан об-ҳаво ўзгаришига ортиқча эътибор ҳам беришмасди-ю, аммо бошқа ёқдан келганларни у ҳайратга солиши табиий.

Мана, ҳозир ҳам дўстлари Шералининг олдига келганларида осмон тиниқ, битта ҳам булут йўқ эди. Ярим соат вақт ўтар-ўтмас тутундай булут сирғалиб келиб, этни жунжиктирадиган қаттиқ шамолдан сўнг қор учқунлай бошлади.

Шерали Бекка яқинлашиб, рюкзagini олди. Унинг титилаёзган брезент тасмасидан ушлаганча скамейкага қўйиб очди. Ундан ёқалари, енги титилган, кирланганидан қўнғир тусга кирган камзулини олиб кийди-ю, рюкзagini елкалаганча, тамакисини тутатаётган Қутбиддин томон юрди ва «мен тайёрман» дегандек қараб қўйди. Қутбиддин тамаки чекиндисини ташлаб, оёғи билан эзгилаб ўчиргач, елкаларидаги қорни силкитганча кўкка қараб, тўнғиллади:

— Шунақаям об-ҳаво бўладими!— У шапкасини бостириб, Ошпаз бобога яқинлашди.— Хайр, сизларга. Ҳаммаларингизга раҳмат. Яхши кунларда кўришайлик.

У чолни, сўнг Бек ва Қимматни бағрига босиб, хайрлашди.

Ошпаз бобо Шерали билан хайрлаша туриб, кўзига ёш олди. Бобо нафасини ростлаб, бир нима демоқчи бўлиб турганида, полторка шифохона эшиги олдига келиб тўхтади. Бобо Шералининг елкасидан қўлини туширмай машина томон юрди.

Хайрлашув дақиқалари ҳаминша оғир кечади. Қутбиддин бу нохуш дақиқаларни қисқартириш мақсадида шошилиб кабинага чиқди. Виктор билан Шерали кузовда ўрнашиб олишди.

Машина юриб кетгач, Виктор кабина ортидаги нарсалари устига ўтириб олди. Шерали бортни ушлаганча туриб қолди. У кўзини шифохона томондан узмасди... У шифохона эшиги олдида Сабогулнинг пайдо бўлишини жуда-жуда истарди.

Сабогул унинг ичидагини сезгандек касалхонадан чиқиб, узоқлашаётган машинага қараб турди-да, сўнг боши-

дан оқ дуррачасини олди. Уни Шералига силкита бошлади... Қор унинг шамол тўзиган сочларига тушар, дуррача ҳавода тинмай қанот қоқётган оппоқ чағалайдай силкинardi. Шерали энди ҳеч нарсани кўрмас: касалхона ҳам, унинг ортидаги тоғлар ҳам, телпаklarини силкитаётган Ошпаз бобо, Бек ва Қиммат ҳам гўё йўқ бўлиб кетди. Ёлғиз Сабогулгина сарв қоматини олдинга эгганча дуррачасини силкитарди... Қор ёғиши тезлашди. Атроф дока тўсилгандай хира кўринарди. Машина ортидаги қор гирдобига касалхона ҳам, дарахтлар ва одамлар ҳам сингиб кетгандай йўқ бўлди. Шералининг назарида эса Сабогул ҳамон касалхона ёнида туриб, дуррачасини силкитарди...

Машина Сталинободга икки кундан кейин, ноябрь байрами кuni хуфтонга яқин етиб келди. Қутбиддин байрамлигини ҳам, кеч кириб қолганини ҳам ўйламай, шофёрга машинани экспедиция бошқармаси жойлашган бино томон ҳайдашга буюрди. У ердан ҳеч кимни тополмади. Навбатчига бир нима деб уқтириб, машина олдига келди. Шофёрга чойхонага ҳайдашни илтмос қилди.

Машина изига қайтиб, шаҳарга кираверишдаги пасқам кўчалардан бирининг муюлишида туйнугидан чиққонинг тасмадай хира ёғдуси йўлга тушиб турган чойхона олдида тўхтади. Қутбиддиннинг чойхонага киришга ундаб қистаганига қарамай, шофёр узр сўраб, хайрлашди.

Қутбиддин ва Викторнинг кетидан чойхонага кирган Шерали нимқоронғида дафъатан ҳеч нарсани кўролмади. Хона шифтигача чарх уриб айланаётган тутун аралаш буғдан ҳаммаёқ зим-зиё. Унинг қулоғига одамларнинг ғала-говури чалинди. Димоғига тамаки, кўмир, боғланган уст-бошнинг аччиқ қўланса ҳиди урилди... Кўзи қоронғига кўниккач, Шерали хариларини қурум босган, деворларига плакатлар осиб қўйилган чоғроқ хонада турганини ажратди. Тўғридаги деворга катта ҳарфлар билан «Ҳамма нарса фронт учун, ғалаба учун!» деб ёзилган шиорни ўқиди. Хонада эски гилам устида одамлар тўда-тўда бўлиб ўтиришиб, қизгин суҳбат устида чой ичишарди. Кўпчилиги шивель кийган солдатлар бўлиб, улар госпиталдан чиқиб кетишаётган эди. Улардан баъзилари фронтга, айримлари эса инвалидлик олиб, уйига — қариндош-уруғлари, бола-чақаси олдига қайтаётган эди. Суҳбат баъзан қизгин баҳсга айланиб, кичик хонадаги

гала-говурдан қулоқлар қоматга келарди. Хонанинг бир бурчагида думалоқ патнисдай келадиган чапг босган қора радиокарнайдан чиқаётган овозни ҳам ажратиб бўлмасди. Ягона кичиккина пастак дераза олдида қорни катта мис самовар ятиллар, унинг атрофига тунука чойнаклар, лаби учган, чегаланган пиёлалар, қиррали бўш стаканлар ва банклар териб қўйилганди. Самовар олдида ёши етмишларга борган, оқ соқоли, елкасига сочиқ ташлаб олган чайиргина киши турарди.

У эшик олдида туриб қолган меҳмонларни кўргач, елкасидаги сочиқни самовар дастасига ялди-ю, улар томон шонилди:

— Ассалому алайкум, хуш келибсиз, азизлар...

Чойхоначининг саломига алик олгач, Қутбиддин унга бир кеча тунаш учун келганликларини билдирди. Чол маъқул дегандек бош иргачди:

— Яхши, ўғлим, яхши, амаллаб жойлармай, кўчада қолмасизлар...

Торгина хона одам билан лиқ тўла эди. Аммо чойхоначи қўлини кўксига қўйиб, Шералини чақирди:

— Ўғлим, хув ана у ерда бўи жой бор. Фақат столни олишга қарашворинг.

Шерали рюкзакини қўлинига жой қидириб, алаплаган эди, Виктор ушга яқинлашди:

— Ол буёққа, жин урени сени.

Шерали рюкзакни узатиб, чолнинг орқасидан эрганди. Иккита тахтадан омонатгина тиклаб, устига қизил алвон ташлаб қўйилган стол устида уч-тўртта журнал турли брошюра ва ҳар хил газеталар бетартиб ётарди. Чол чаққонлик билан уларни қизил алвонга ўради. Бир чеккага олиб бориб қўйгач, стол деб номланган тахтанинг бир ёғидан кўтариб, самовар томон юрди. Шолча хизматини ўтайвериб, илма-тешик бўлган брезентни олиб келиб ерга ёзди. Шундан сўнг икки қўлини кўксига қўйиб:

— Қандай чой дамлаб берай?— деди Қутбиддинга мурожаат қилиб.

— Кўк чой, кўк чой бўла қолсин,— деди кулиб Қутбиддин.

Чол қопқоридан вишиллаб буг чиқаётган самовар олдида борди. Қуруқ тунука чойнакка тўйилган чойдан ташлаб, жўмракни бурди. Қайтиб келиб, брезент-шолчанинг бир четига омонатгина ўтирди. Дамлаб келган чойдан шиша банкани сочиқ билан ушлаб қўйиб, бир-икки қайтарди. Яна бориб патнисда туршак, майиз, чақилган ёнғоқ келтирди.

— Айб этмайсизлар, понимиз йўқ,— деди узрли оҳангда чол. Ўрнашиб олиб, чойдан қуйди. Қутбиддинга узата туриб:

— Биз томонларга хуш келибсизлар?— деди нурсиз кўзларини савол назари билан Қутбиддинга тикиб.

— Биз геологлармиз, ота. Тошкентдан. Ҳозир Помирдан келяпмиз. Ишладик. Маъдан қидирдик...— деди Қутбиддин чолнинг ўнг қўлини қулогига тутиб, диққат билан қулоқ бераётганини кўриб баландроқ овозда.

— Ҳа, эшитганим бор, бачалигимизда «жавоҳир кони», дейишарди у ерларни. Ҳай бирон нарса топдингизларми?

— Топдик шекилли. Ҳар ҳолда Помирда вақтимиз зое кетмади.— Қутбиддин кўзлари билан девордаги ёзувга ишора қилди.— Ахир ана у сўзлар бизларга ҳам тааллуқли-ку!

Чол Қутбиддиннинг қўлидан «пиёла»ни олди, яна чой қуйиб, Шералига узатди.

— Ўзингиз ҳорманг, отахон, кексайганда бундоқ оёқни узатиб уйда ўтирмайсизми?

Қутбиддиннинг бу гапидан кейин чол маъюслашиб бош ирғаб қўйди-ю, ютинди. Титилиб, пахтаси чиқиб ётган қора сатин чопонининг барини кўтарди. Суяклари туртиб турган кафтини ростлаб, яктаги чўнтагидан кармонини олди. Яна жойига ўрнашиб ўтиргач, кармоннинг ичидан сурат олиб, Қутбиддинга узатди:

— Мана бу паҳлавонлар тирик бўлганида шундай юрармидим?— деди бошини сарак-сарак қилиб чол ва кўз ёшини енгги билан артгач:— Эккаласи ҳам ўлди, отинг ўчгур фашистлар ўқига учди.— Чол бошини чайқаб жим қолди.

— Юрт бошига тушган моғам бу, ота, куюнманг, бу кунлар ҳам ўтар,— деб далда берди Қутбиддин суратни кўздан кечириб Шералига узатаркан, шу билан чолнинг дардини юмшатмоқчи бўлгандек.

— Албатта, албатта, ўғлим, юрт бошига тушган моғам бу, аламзада бир манму! Бу-ку, шу-я! Аммо ичим ёнади-да! Кампир бултур болаларга «оҳ-ух» деб жигари тамом бўлди, қишдан чиқмай жон берди. Қоқбош бўлиб қолгандан кейин тўғри шаҳарқўмга бордим. Экки ўғлим ўлди, буни дардига чидамай хотун кетти. Бутун юрт отинг ўчгур Гитлерри йўқ қилишга урийяпти. Менгаям иш беринглар, болаларимнинг хуни учун қўлимдан келганини қилама, дедим. «Раҳмат, ота. Сиз энди қариб қолдингиз. «Дам олинг»,— деди шаҳарқўмми каттаси. «Йўқ,— де-

дим,— бўлмаса ҳовлимиздаги катта уйнинг эшигини кўча томонга кўчириб бернигла, чойхона очиб, одамлар ҳожатини чиқараман»,— деб туриб олдим. Сўғун шундай катта одам ўрнидан туриб, ўтирган усталани қўйиб, олдимга келди, елкамга қўлини ташлаб: «Раҳмат, отахон, ҳимматингизга офарин, майли, шу билан хурсанд бўлсангиз, сизга рухсат»,— деди умридан барака топкур. «Раҳмат»,— деб ўрнимдан турсам: «Тўхтаг»,— деди-ю, бир ёққа телифун қилди. «Эртага горторгга учраг»,— деди менга қараб. Шу-шу уйим чойхона бўлди... Уйимда ўтирибман энди.

Кимдир чойхоначининг гавини бўлиб, қичқирди:

— Ўвв, бас қилинглар! Информбюро ахбороти!

Радиокарнай тагида қўлтиқтаёқларини деворга тираб, гипсланган ўнг оёгини чўзиб ўтирган солдат қичқирган эди.

Ғала-ғовур шу заҳоти тинди. Кўзлар радиокарнайга қадалди. Жимликни ёриб, Левитаннинг салобатли овози янгради. У ахборотни эмас, Бош Қўмондоннинг Улуғ Октябрь социалистик революциясининг йигирма етти йиллиги муносабати билан чиқарган Буйруғини ўқиб эшиттирди. Буйруқда совет халқи ўз байрамини Қизил Армиянинг немис-фашист босқинчилардан еримизни тозалаш йўлида кўрсатаётган музаффарона жасорати шаронтида нишонланаётгани кўрсатилган эди.

Оёғи гипсланган солдат шанкасини шифтга отиб, қичқирди:

— Қизил Армияга ура!

Хонада кўтаринки руҳ ҳукмрон бўлди. Одамлар бир-бирлари билан фикрлаша бошлашди. Илгари ҳар бир тўда ўзича гашириб ўтирган бўлса, энди мавзу ҳамма учун битта эди...

Самоварчи чол тун ярмидан оққанда ҳам гимирлаб, меҳмонларга чой ташиб юрган эди. Шерали иккинчи марта чолга қарашаман деб борганида, у бошини сарак-сарак қилди:

— Йўқ, ўғлим, меҳмонсиз, сиз дам олинг, ўзим эшлайман.

Негадир юраги сиқилиб, кўчага чиқди. Муюлишдаги харсангтошга ўтирди. Ҳавони булут қоплаган. Тутунсимон юпқа туман оралаб эсаётган муздай шабада этни жунжитаётган эди. Шерали ўнг қўлини энгагига тираб, ўйланиб қолди. Туман ортидан элас-элас кўзга чалинаётган баланд-паст иморатлар кўзига ҳайбатли қоялардек кўриниб, чўққидан иловиви бўлиб пастга тушган сўқмоқ-

да оқ халатининг икки бари бургут қанотларидек икки ёққа кўтарилиб, Сабогул фаришталардек енгил учиб келарди. Шералининг хаёлига қаерданам Бальзакнинг «Аёллар инсон билан фаришта ўртасидаги чегара», деган ибораси келиб, мийиғида кулди-ю, аммо шу заҳотиёқ юзидаги кулги йўқолди, қиёфаси жиддийлашди. Хаёлида яна Сабогул жонланди. Сабогул ҳақида ўйлаш унинг учун нафас олишдек зарур бўлиб қолган эди. Сабогул ҳамма ерда у билан бирга...

Шерали хўрсиниб, ўрнидан турди. Секин одимлаб келиб, чойхона эшигидан кирганда, ҳамма ширин уйқуда эди. Шерали оёқ учида келиб, девор тагида бир ёнбошда ухлашгагина етадиган жойга ўтирди. Виктор билан Қутбиддин ҳам ёнбошларида ётишган эди. Шерали Қутбиддиннинг устидан сирғалиб тушган фуфайкасини эҳтиётлик билан унинг елкаси томон тортиб қўйгач, ўша эҳтиёткорлик билан ўрнига чўзилди. Самоварчи чол ҳовли томондаги пастак эшикдан чиқиб, самоварга яқинлашди. Энгашиб, яшикдан икки бўлак кўмир олиб солди. Сим билан самовар ўтхонасини бир-икки ковледи-ю, ҳаво чиқишга лойиқ жой қолдириб, устига яримта гишт қўйди. Жўмракдан милдиратиб сув қуйиб, юз-қўлини чайди, белбоғига артиниб, атрофни кўздан кечиргач, чироқни ўчирди. Оёқ учида юриб бориб, ҳовлига чиқди...

Шерали самовар ёнидаги кичкинагина деразадан кўча томонга қараб, анчагача уйғоқ ётди. Булут тарқади шекилли. Тасмадек бўлиб хонага сирғалиб кирган ой нури самовар устида жимирлаб турди-ю, сўнг шифтга кўтарилди. Шерали деразанинг кичкинагина ойнасидан кириб, шифтнинг косадек жойига қадалиб қолган ёғдуга қараб, маст одамдек карахт бўлиб энди мизғий бошлаганида Қутбиддин унинг биқинига ниқтади:

— Қани туринглар, биродарлар, тонг отди!

ҲИ ИККИНЧИ БОБ

Тошкентдек шаҳри азимда Шерали кетганидан буён талайгина янгиликлар содир бўлган бўлса бордир-у, аммо у истиқомат қилаётган мўъжизагина ётоқхонада ҳеч нарса ўзгаргани йўқ. Ҳамма нарса ўша-ўша. Карим билан Омонгина бот-бот икир-чикирлар устида чўқшиб қолишар, бунинг ниҳояси ким енгилга айланиб, ҳар икки томон устунликни қўлга олишга интиларди.

Ҳозирги можаронинг боши ҳам арзимаган бир кўзгу устида бошланди.

Карим қизишди. Хўроздек ҳурпайиб, Омонга ташланди:

— Етоқхонада, ўртоқ геохимик, яшаб турган хонагина ҳамма учун умумий. Ундаги нарсалар эса, ахборотингиз учун, ҳар бир кишининг шахсий мулки.

Омон ўзини босишга ҳаракат қилиб, тушунтирди:

— Ахир тушунсанг-чи! Ойнави Зарифа сеникилигини билмай олибди, шунга ҳам ота гўри — қозихонами?

— Мен Зарифангни билмайман. Ойна кимники? Меники. Сўрамай олишга унинг нима ҳақи бору сенинг ўз молингдек бериб юборишга!

Каримни деканатга чақиришмаганида, бу жанжалнинг нима билан тугаши номаълум эди. У қовоғини уйиб чиқиб кетди. Орадан кўп ўтмай, эшик тақиллаб, остонада Зарифа пайдо бўлди! Унинг эғнида тўқ гилосранг кўйлак. Оёғида гулчини қайчилаб ташланиб, шиппак ҳолига келтирилган эски оқ туфлиси. Келишган қоматини янада бўрттириб кўрсатиш, бутун гавдасидаги мутаносибликни сақлашга мослашгандай оппоқ миқти болдирлари ҳусн-жамолини кўз-кўз қилаётган каби ялтилларди.

Омон унга қаради-ю, ҳозиргина бўлиб ўтган машамшани ҳам унутди. Мўъжиза кўргандай, завқланиб тикилиб қолди. Қизнинг катта-катта кўзлари: «Нега менга қараяпсиз?»— дегандек истиғно билан Омонга кулиб турарди.

— Келинг, Зарифахон, ўтиринг,— деди стол остидан курсини олиб, олдинроққа суриб қўяркан қиздан ҳамон кўз узмай.

Зарифа ўтирди. Қўлидаги қизил олмани карсиллатиб тишлаган эди, шарбати бўртиқ лабларида мавж уриб жимирлади. Кулиб туриб оғзидаги олмани чайнаб, ютгач, ўша истиғно билан гапирди:

— Зарифахон эмас, Заремахон!— Қўлидаги олманинг бутун томонини Омонга тутиб, нозланди:

— Битта тишланг!

Омон олмага эмас, қизнинг нозик, узун, оппоқ бармоқларига тикилиб, рад этди:

— Раҳмат, Зарифахон...

— Мен сизга айтдим-ку, отим Зарема. Отамнинг урушда ҳалок бўлганларини биласиз. У киши мени шундай атаганлар. Хотираларини муқаддас сақлайман. Шунинг учун мени ҳамма шундай деб аташи керак.

— Яхши, Заремахон,— Омон чекинди.

Зарифа тўсатдан ўйланиб қолди. Бир оздан кейин жиддий оҳангда гапирди:

— Ойим билан ҳам шу хусусда нукул тортишардилар. Ойим бошимни силаб туриб: «Заремаси нимаси, жон даси, Зарифанинг ўзи қандоқ чиройли», деб қўярдилар кулиб. У киши доим кулиб гапирардилар. Ҳозир ҳам бир нима демоқчи бўлсалар, олдин оппоқ юзларида кулгичлари кўриниб, сўнг майин жилмайиб, сўз бошлайдилар.

— Демак сиз ойингизга ўхшаркансиз-да?

Омон қизга тикилиб қолди. Зарифа тортинмади ҳам. Садафдай ярақлаб турган текис тишларини кўрсатиб кулди:

— Бе, қаёқда, менга йўл бўлсин у кишига ўхшашга, ойим олтин...

— Сиз-чи? Сиз оқ олтинмисиз?

— Вуй-й-й, бу кишини қаранг,— дея чапак чалворди.— Бугун лекция пайтида бир аудитория одам шу сўзни тошолмагандик. Домла «платина» деб туриб қошиви чимирганча ўйлади-ю, сўнг қўлини силтаб: «Хуллас, платина...» деб сўзини давом эттирди. Болалар танаффус вақтида роса ўйлашди. Эртагаёқ ҳаммага: «Платинанинг ўзбекча таржимаси — оқ олтин бўлади, уни мен топдим», деб мақтаниб қўяман, қарши эмасмисиз?

— Йўқ, умуман сизнинг ҳамма айтганларингизга қўшилишга тайёрман!

— Ҳали шунақа денг!— Зарифа яна ўйланиб қолди. Умуман унинг кайфияти тез-тез ўзгариб турарди.— Сиз янглишяпсиз. Мен ҳеч қанақа олтин эмасман. Оддий қизман...— Ўйланиб, туриб, қўшиб қўйди:— Аммо романтик орзулар билан!

— Нима ҳақида орзу қиласиз. Билсак бўладими?

— О-о-о!— Зарифа қалдирғоч қанотларидек қайрилма қошларини кўтарди. Кўзларини юмиб олди.— Баланд тоғлар ҳамиша мени қуршаб турса дейман, шу тоғларнинг бошидаги ажойиб боғларда сайр қилсам, хаёлимдаги барно ва ақлли йигит ёнимда бўлса дейман,— у бурилиб, карашма билан Омонга қараб қўйди,— у сўзласа, мен тингласам, мен сўзласам у тингласа дейман, тоғ этагида чиройли уйимиз бўлса, ишхона ҳам шунда бўлса дейман...

Зарифанинг ажойиб орзулари Омонни қитиқлаб қўйди. У давомини ҳазил-мутойиба билан тугатди:

— Сигир-бузоқ, бир тўда бола бўлса...

Зарифа лабини бурди:

— Фу, назокатниям билмайсиз.

— Тўғри, мен романтик эмасман-да! Олимман!

— Бири сира иккинчисига халақит бермайди. Меннинг

идеалим шоирона таъбли олим. Бошқалар йиллаб бош қотирган муаммоларни илҳом билан ҳал қилади у.

Омон қўшилмай, бош чайқади.

Зарифа нозланмай, қизиққонлик билан эътироф билдирди:

— Орзу ва фантазия учун фанда ўрин йўқ экан-да, сизнингча? Аммо Ленин фантазияни бебаҳо фазилат деб ҳисоблаган. У билан баҳслашмасиз? Пушкин нима деган? У гениал хаёлни билимдан ажратиб қўймаган.

У кафтларини қизарган юзига босди...

Бундай тортишувлар Зарема ва Омон ўртасида тез-тез бўлиб турарди. Зарема фикрини исботлашга баъзан далил тополмаганда (ҳатто у ҳақ бўлганда ҳам) тутоқиб хафа бўлар, ҳатто йиғигача етиб борарди. Шунинг учун кўпинча Омон унга ён босарди.

Ҳозир ҳам у ҳазиломуз қўлини кўтарди.

— Сиз шундай зотларга мурожаат қилдингизки, қўл кўтармай иложим йўқ.

— Ҳолингиз қалай? — Зарифанинг қувончдан кўзлари порлади. — Демак фанда фикр ва ҳисоб-китобдан ташқари орзу, илҳомнинг роли ҳам катталигига иқрорсиз, шундайми?

— Илҳом — бу катта меҳнатнинг натижаси. Орзу ҳам олим учун тантанага интилишдек гап. Келажакка назар ташлай билиш, аниқ ва рад этиб бўлмас далиллар асосида башорат қилиш — бошқа гап.

Зарифанинг кўзларига ёш қалқиди:

— Сиз... сиз... ўжарсиз... биласизми нимадай?

— Хўтиқдайми? — Омон эслатди.

Зарифа билан орасида худбиблик «жанги» анчадан буён давом этарди.

Зарифа унга «ёнимда барно ва ақлли йигит бўлса» деганда кўнглидагини айтгани йўқ. У танлаган йигит итоаткор, ҳар бир сўзига «Лаббай» деб турадиган, айтганини ёки қилган ишини маъқуллайдиган ҳалимдек бўлиши керак. Омон эса унинг чиройига ҳам, бошқасига ҳам қарамай, ҳар гал баҳслашиб, ўзиникини маъқуллаши қизнинг гашини келтирарди. Омон баҳслашиб, ўжарлик қила бошлаганда, у қақшаб кетарди.

Омон Зарифага суқланиб, еб қўйгудек тикилишига қарамай, уни яхши билиб олган ва орзу ҳамда истаги нимадалигини тушунарди. У Зарифанинг айтганини маъқуллаб, инжиқликларига қўл қовуштириб туришга ҳам тайёр эди. Аммо гурургина эмас, ақл-идроки, ҳамма нарсага мантиқ ва соғлом фикр билан ёндашини монелик қилар

эди. У сафсата деб билган масалада муроса қилолмасди. Шунга қарамай, Зарифани ўзидан совутмаслик учун баҳсда баъзан майда-чуйда масалаларда ўзини чекинган қилиб кўрсатарди.

Омон Зарифанинг кўзлари ёшланаётганини, аччиғи чиқаётганини кўриб, ён босиброқ гапирди.

— Заремахон!.. Мен сиз тамоман ноҳақсиз демоқчи эмасман. Сиз ўзингизга хос, мустақил фикр юритасиз... Аммо мени жаҳлингиз чиқмай ўзингизга эрк бермай диққат билан эшитинг...

Аммо гапини айтолмади: тўсатдан эшик очилиб, хонага уст-боши чанг, қорайган, соч-соқоли ўсган Шерали кириб келди.

Омон довдираб қолганидан унга тикилиб қараб қолди. Шерали: «Нима бало, танимадингми?»— дегандан кейингина ўзига келди. Шералига қучоқ очиб, пешвоз чиқди.

Шерали рюкзагини каравоти тагига тикқач, Зарифа билан сўраша туриб, сўради:

— Ишларингиз яхшими, Зарифахон, ўқишлар қалай? Сиз баҳузур ўтираверинг.— У Зарифа билан Омонга қараб олгач, кулди:— сизларга халақит бердим, а?

— Сира ҳазилингни қўймайсиз, а, Шерали ака!— Зарифани уялтириш жуда қийин.— Энди кетай деб турган эдим.— У Шералига кўзларини сузиб тикилди, бизнинг нигоҳга бардош бера оласизми?— дегандай.— Жудаям ўзгариб кетибсиз-а? Савлатли, салобатли бўлиб!.. Худди Помирда бир неча ой эмас, бир неча йил туриб келгандай. Ишларингиз ундими? Муваффақиятли бўлдими?

— Ҳаммаси жойида.

— Яхши, сиз менга кейин батафсилроқ гапириб берасиз.— Зарифа Омонга бефарқ бош ирғади:— Мен кетдим.

Зарифа кетгандан кейин Омон ўзини осойишта ва бардамроқ ҳис этди. Шералини маҳкам қучиб, гапирди:

— Сафар чўзилиб кетдими дейман? Қишлаб қолармикинсизлар, деб ўйлаётувдик...

— Мен вақт ўтганини билмабман.

— Йўқ, тўғриси, жуда узоқ кетдинг. Бизлар касал-пасал бўлдингми деб ҳам қўрқиб турувдик.

Шерали негадир ҳозир касалхонада ётиб чиққанини айтгиси келмади.

— Қўшимча топшириқ олдик.

— Виктор қани?

— Қутбиддин акани кузатишга кетди.

Шерали эски тосни оламан деб каравот остига энгапган эди, Омон югуриб чиқиб, бир қўлида кружка, бошқасида бир челақ сув кўтариб кирди. Шерали тосни олиб, кулиб юборди:

— Модомики устимдан сув қуймоқчи бўлсанг, яхшиси юр, ҳовлига чиқайлик.

Шерали ювиниб, улар уйга киришганда, қоронғи чўккан эди. Милтиллаб ёнаётган лампочка хона ўртасинигина ёритарди. Шерали сочини сочиқда артгач, тарай туриб гапирди:

— Жин урсин сени, дерди Виктор бўлганда, ҳалиям кечалари қоронғида ўтирасизларми? Ҳа, ҳамма нарса қандоқ бўлса, шундайлигича турибди.

— Э, илгаридан баттар. Илгари-ку ўн бирдан кейин токни кўпайтиришарди. Энди китоб ўқигинг келса, икки-учгача кутасан.

— Жилла бўлмаса лампочкани алмаштиришса ҳам гўрга эди. Қара, пашпалар қўнавериб, соғ жойи қолмабди. Қоп-қора.

— Лампочка — ноёб.

— Шуни ўзини ювишсин!

— Бундан нима фойда. Ёғдуси бўлса, шусиз ҳам ёрилади. Ток етишмагач, бефойда. Ке қўй,— Омон қўл силтади.— Афт-ангоримизни кўриб турибмиз-у, бўлди-да. Қани, мундоқ столга яқинроқ ўтир-чи! Йўлдан очиқиб келгандирсан?

— Қоринда бўшлиқ бир оз бор, нима билан боқмоқчисан?

— Картошка бўтқа. Ўзинг қайнатишга ўргатган таоминг. Озроқ кўк ҳам бор...

Шерали қалин лабларини чўзиб кулди:

— Бўтқа — ҳолваданам ширин!.. Мен ҳам қўлимни бурнимга тиқиб келганим йўқ.

У рюкзагини очди. Ундан тутмайиз, ўрик, суви қочган юққа арпа нон олиб столга қўйди. Ниҳоят бир банка димланган гўшт консерва ҳамда бир шиша винони танта-на билан Омоннинг қўлига тутқизди.

Омон бу ноз-неъматларни кўриб, ҳайратланганини яширолмади:

— Ўҳ-ҳў, шоҳона дастурхон бўларкан-да!

Ўзи ҳам тараддуланиб қолди. Тумбочкасини очиб кўрди, каравоти тагига қаради. Столга ўтириб олган Шерали сабрсизлик билан хитоб қилди:

— Нимани қидирыпсан? Қорин ногора чалапти-ю...

— Асабийлашма! — Осойишта жавоб берди Омон. — 1

Йўл босиб келган одам асабийлашмаслиги керак — соғлиққа зиён. Иккинчи стаканни қидряпман — билдиргани энди?

Шерали кулиб юборди:

— Маданиятингни йиғиштириб қўйсанг-чи! Стакан эмиш... Ҳечқиси йўқ, кружка ҳам бўлаверади. Ўзимизнинг геологча қилиб ичамиз.— У рюкзакидан тунука кружкасини олди: мана, меники. Ўзингникини ол.— Винони кружкаларга қуйгач, Шерали гапни лўнда қилди.— Учрашганимизга!

Ичиб олгач, бўтқага ташланди.

Дўстлар маълум вақтгача индамай еб-ичишди. Қоринлари бир оз қаппайгач, Омон Шералидан Помир сафаридан олган таассуротларини сўрай бошлади. Шерали эса бир ёқдан ичган вноси, иккинчи ёқдан йўлдан ҳориб келганидан кўзлари юмилаёган эди. У Омондан узр сўраб, курсидан туриб, каравотга яқинлашди. Ечишгач, Омоннинг рухсати билан чироқни ўчирди-ю, ўрнига кириб, шу заҳоти ухлаб қолди.

Омон ҳам ноилож ўрнига кирди.

Бироқ унинг уйқуси келмади. Шерали ҳам халақит берарди. Ширин ухлаб, қаттиқ хуррак отарди. Дераза ортида шитиллаб ёғётган ёмғир ҳам, кўчадан эшитилаётган машина овози ҳам унга уйқу бермасди. Бунинг устига Зарифа билан бўлган учрашувдан кейинги нохушлик.

Омон Шерали билан тўйиб гаплашолмаганига ачинди. Унга Зарифа билан муносабатларини айтмоқчи эди. Бир чеккаси Шерали Омоннинг Зарифани кўз қирига олиб юрганини, қизнинг ҳам унга кўнгли борлигини биларди. Аммо бир-икки Зарифа ҳақида фикрини сўраганида, Шерали мужмал жавоб берган эди: «Умуман олганда, ёмон қизга ўхшамайди. Бор оз енгил табиатроқ, танноз. Аммо бу ёшлик аломати. Кейинчалик ўтиб кетар. «Омон Шералида Зарифа ҳақида ўз фикри борлигини, бироқ буни айтиб, уларнинг муносабатларига аралашипни истамаётганини сезди.

Омон Зарифанинг ўзига хос чиройи ёлғиз унигина мафтун этмаётганини ҳам биларди. Кўп йигитлар унинг дуркунгина қадду қоматига, хипча белига, чиройли оёқларига, сутга чайиб олгандек силлиқ юзига, бодом қовоқлари остидаги карашмали шаҳло кўзларига суқланиб боқинарди. Аммо унинг ҳамма билан ноз-истиғно қилиши йигитларни чўчитарди. Шуниси ҳам борки, Зарифа унча мунча йигитни тан олиб, яқинлашишга шошилмасди. Ҳамманинг эътиборини қозошиб юришни афзал биларди.

Аммо ўқишга келганда, ўзининг кўп ҳамкурсларини орқада қолдирарди. Зарифа лекцияларни диққат билан тинглар, кўп вақтини университет кутубхонасида ўтказиб, геологиягагина эмас, балки унга ёндош фанларга оид китобларни ҳам тинмай кузатиб борарди.

Омон билан ҳам кутубхонада танишди. Бошда Омонни кузатиб юрди. Чиройли, кўринишдан жиддий йигитга ўхшарди. Китобдан бошқа нарса билан иши йўқ. Аспирант-лигини билгандан кейин Зарифанинг унга қизиқиши яна ошди. Демак унинг келажаги ҳам порлоқ. Худди ўзига керакли йигитнинг ўзгинаси. Аммо гаҳ деганда қўлга қўнадиган қилиб ҳам олсайди, ўжар одамни ўлгудай жини ёқтирмайди. Танлаган йигитининг мўмин-қобил, ҳар гапига «хўш, лаббай» деб турадиган, ҳар қандай талаб, илтимос ёки инжиқликларини сўзсиз бажарадиган бўлишини орзу қилади.

Омон йўлакда тамаки тутатиб турганида, у биринчи бўлиб яқинлашди. Бирпас у-бу тўғрисида гаплашиб туришди. Кейинги суҳбатлари эса жиддийлашиб борди. Кўпинча улар ҳозирги замон геологиясининг муаммолари борасида фикр олишарди. Зарифа Омоннинг ақл-идрокли, ҳар томонлама етук, қатъий фикрли йигит эканлигига ишонч ҳосил этди. Бу томони унга ҳам ёқар, (унингча ҳақиқий олим худди шундай бўлиши керак), ҳам ўйлан-тириб қўйган эди. Омонга яқинлашганида Омон унинг ҳамма айтганларини, албатта бажо келтиради, деб ўйлаган эди. Бироқ Зарифа янглишди. Омон сира ён бермас, аксинча жуда тез орада улар орасида ади-бади айтишувлар бошланди. Омон унинг ногорасига ўйнашга қаршилик кўрсата бошлади. У ҳақ бўлганда, ҳатто севгиси ҳурмати учун ҳам чекинишни истамади. Зарифани эса жон-дилдан сеवार ва бу севги кун сайин қалбидан мустаҳкамроқ ўрин олаётганини ҳис қилар эди.

Ҳар қандай ошиқдек у ҳам Зарифадаги нуқсонни кўрмасди. Унинг инжиқлиги ва ҳукмрон бўлишга интилишини қизлик ғурури деб қабул этар, Зарифадан ажралиб қолишдан кўрқиб, ҳатто баъзан маълум даража мурасага йўл қўярди. Зарифа эса Омон унинг фикрига қўшилмаганида асабийлашар, ҳатто кўз ёшига ҳам борардики, бундай пайтларда Омон нима қилишини билмай қийналарди...

...Омон Шерали ётган каравотга қараб қўйди. Уйғотсаммикин, ҳамма гапни айтиб, маслаҳат сўрасаммикин, деган ўйга ҳам борди. Аммо шу заҳоти жилмайиб қўйди: болалигим қолмапти шекилли! Ҳеч қандай маслаҳат кор

қилмайди. У бу аҳволдан чиқишнинг йўлини ўзи қидириб топиши керак. Ахир у эркак-ку!

Омон секин ўрнидан туриб, сарпойчан дераза олдига борди. Дераза ойнасидан ёмғир томчилари жилгадай настга сурилиб тушарди. Булутли тундан ҳаммаёқ зулмат ичида. Қоронғиликдан университетнинг уч қаватли ўқув корпуси аранг кўринарди.

Ётоқхонага олиб келадиган эшик очилиб, кимнингдир қораси кўринди. Омон тикилиб, қаради: Виктор шекилли! Шошилиб шимини кийиб, пиджагини елкасига ташлади-ю, йўлакка отилди.

Ҳа, чиндан ҳам Виктор зил-замбил чамадонини кўтариб келарди.

Омонни кўрган Виктор чамадонини ерга қўйди. Қучоғини очганча хитоб қилди:

— У-ў! Омонбойнинг ўзлари-ку! Баланг тоғлардан пойтахт аҳолисига салом!

Ҳол-аҳвол сўрашишлардан сўнг улар хонага киришди. Виктор чироқни ёқиб, хуррак отиб ухлаётган Шералига қулиб қаради:

— Жин урсин, аллақачон тунги симфонияни бошлабдилар-да!— Аммо Омон пиқ этиб кулишини билади, у бармоғини лабига босди:— Тсс. Уйғотворма уни. Ҳолдан тойди шўрлик... Нималарни бошидан кечирмади!

— Тишши...

УН УЧИНЧИ БОБ

Шерали Сабогулни бутун қалб ҳарорати билан севиб қолганини кун сайин яққолроқ ҳис эта бошлади. Айрилиққа бардон беролмай қолди. Сабогул тушида ҳам, ўнгида ҳам кўз ўнгидан кетмасди. Севги оташи жисмини ёндира бошлади. У иккинчи бир киши қалбидаги ўтли ҳарорат ва теран туйғуни қалбан шу қадар чуқур ҳис этиши мумкинлигини сира ўйламаган эди. Сабогул Шералини оҳанграбодек ўзига тортарди...

Четдан қараганда Шерали ўзгармагандай эди. Кечакундуз диссертацияси устида ишлайди. Асосий бобларини деярли тугатиб бўлди. Туб конлар бўйича кандидатлик минимумини ҳам тошпирди.

Бироқ ўзига ҳам, атрофидагиларга ҳам, ишига ҳам, келажакка ҳам у тамоман бошқа кўз билан қарайдиган бўлиб қолди. У севги оташида ёниб, қанчалик қийналса, илҳом шунчалик унга тинчлик бермасди. У диссертацияни тезроқ ёқлаш мақсадида ишни жадаллаштиргани йўқ.

Шерали Сабогул билан тезроқ учрашиб, унинг бир оғиз олқишини эшитишга ошиқарди. Бу — бедор ўтказган тунлари, тинимсиз меҳнатининг аъло мукофоти бўлур эди. У Сабогул учун, ўзи билан унинг келажаги учун яшарди, ишларди, муваффақият сари талпинарди...

Павел Иванович диссертациянинг тайёр қисмларини кўриб чиққач, Шералининг олдига келди. Унга қарамай, шошилмай, ўйлаб гапира бошлади:

— Тоғ жинсларининг келиб чиқиши тўғрисидаги боб бўшроқми дейман, бўталоғим?.. Балки керакли намуналар етишмагандир? Яна бир-икки ой тоғлардан тош йиғиб келсангмикин? Фақат Чорух Дайрондаги магматик формациялар билан ўзингни чеклаб қўймаганинг маъқулми дейман. Атрофдаги геологик вазият билан ҳам танишсанг чакки бўлмасди. Тадқиқ этилган жой қанча кенг бўлса, шунча яхши, менимча. Тўғри эмасми?

Павел Иванович бошқа илмий раҳбарлардек узил-кесил топшириқлар бермас эди. Ўз фикрини мулоимлик билан, тахминлаб айтарди...

Павел Ивановичнинг шогирдлари унинг маслаҳатларига зудлик билан астойдил амал қилишларининг боиси ҳам эҳтимол шундадир.

Ҳали баҳор чинакамига бошланмай туриб, ёгин-сочинли совуқ кунлардаёқ Шерали Мўғултов этакларида қидирув ишлари олиб борди. Иш билан бўлиб, Сабогулни ҳам камроқ ўйлайдиган, айрилиқ дардидан озор ҳам камайгандай бўлди. Аммо Тошкентга келди-ю, дард-аламлари яна янгилашиб, ўзини қўйишга жой тополмай қолди.

Балки шунинг учундир, икки геолог билан бирга студентларни Бурчмуллага экскурсияга олиб боришни таклиф этганларида, Шерали жон деб кўнди. Бу — уни бир оз овутиргандай бўлди...

Ғазалкентга кетаётиб юк машинасининг кабинасидан Шерали Чотқолсой оқиб ўтаётган тоғ, даралар, водийни кўздан кечирарди. Сой суви энсиз ўзанига сигмай соҳилларига тошарди... Баҳор шамоли эсмоқда. Бу ерларнинг табиати Шералига сўлим Хорогни эслатди... Кўз олдига Сабогул келди. Шерали пиджагининг кўкрак чўнтагидан севгилисидан келган сўнгги хатни олиб, ҳаяжон билан ўқий бошлади. Сабогул хатни касалхона бланкасига ёзган, хатолари бўлса ҳам, аммо жуда чиройли ҳуснихатда битилган эди: «Азизим Шерали ака, сиздан хат олган кунни мен учун байрам бўлди. Қайта-қайта ўқиганимдан хат ёд бўлиб қолди. Сизга шу қадар ўрганиб қоламан деб ўйламаган эдим... Бу қадар очиқ гапирётганимга ажаб-

ланманг. Тоғ қизиман. Баъзи бир шаҳарлик аёллардек ноз-истигно билан пардали гапиришни билмайман. Менинг суҳбатдошим — эртақ сўйлаётгандек ҳамиша шивирлаб турадиган ҳайбатли қоялар, тиниқ ирмоқлар. Шунинг учун кўнглим буюргангани ёзаман. Туйғуларимни яшириб ўтирмайман... Эҳтимол сиз узоқда бўлганингиз учун тортинмай шу қадар очиқ гапираётгандирман... Ишонинг, Шерали ака, ҳаётингизнинг ҳар бир они мен учун қиммат. Сизнинг ҳаётингиз алоҳида ҳаёт. У мен биладиган одамларникидан бошқача ҳаёт. Айни чоқда ўзига хос. Сиз билан учрашув менинг ҳаётимга ҳам янги мазмун олиб кирди. Нега энди сиз билан илгарироқ учрашмадик, бошим боғланмай? Ҳозир мен нимадандир қўрқаман... Эҳ, нималар деб валаҳляпман. Майли, хатни тугатаман. Сизга бир умрга содиқ Сабогул».

Шерали хўрсиниб, хатни буклади-ю, чўнтагига солди. Сабогулнинг самимийлигидан юраги ором олаётгандек бир зайлда урарди. У Шералини севади... Аммо нимадандир ташвишланаётгани сатрлар орасидан билиниб турибди. Севади-ю, аммо юраги ғуссага тўла, сиқикда...

Қани энди у билан учраша қолса!

Бурчмуллага қош қорайганда етиб келишди. Студентлар қий-чувлашиб машинадан тушишди. Қишлоқ баланд қояга ёндашиб тушган бўлиб, юқорига энсиз сўқмоқ кетган эди. Узоқ йўлдан сўнг бир оз дам олишга қарор қилинди. Шерали тошдан-тошга урилиб, ирмоқдан оқаётган тиниқ сувга юз-қўлини чайиб олгач, сўқмоқдан юқорилаб, харсантошга ўтирди. Бу ердан қишлоқ кафтда тургандай кўринарди. Атроф сокин. Гул ишқида маст бўлиб тинмай хониш қилаётган булбуллар ва аҳён-аҳёнда қишлоқ томондан итларнинг вовиллаган овозигина бу сокинликни бузарди. Ям-яшил дарахтларнинг япроқлари майин эсаётган тоғ шамолидан тебраниб, ажиб бир ҳид уфурарди. Тоғларгина ерда бўлаётган ишлардан бепарво салобат билан қад кўтариб турарди...

Қишлоқ кўчаларида хонадонларнинг ойналарини ёритиб турган электр лампалари беҳисоб юлдузлардек жимирлайди. Шерали бу ерларга урушгача бир келиб кетган эди. Ушанда кечқурунлари бу кичкина қишлоқни зулмат қоронғилиги қоплар эди. Унда-мунда йилт этган лампачироқларнинг ёғдуси денгизга тушган томчидек тун қўйнига сингиб кетарди...

Кўп ўтмай группа яна йўлга тушди. Студентлар дам олиш ва тунаб қолишга мўлжалланган лагерга етиб олишлари керак эди. Кейин эса улар Саргардондаги воль-

фрам конини бориб кўрадилар. Тоғлар оралигидаги бу кон унча катта бўлмаса-да, оғир уруш йилларида мамлакатга сезиларли даражада манфаат келтираётган эди.

Группани юқори курсда ўқиётган икки геолог-студент бошлаб бораётган эди. Экскурсантлар илонизи бўлиб кетган сўқмоқдан узун занжирдай бир-бирларига эргашиб, олға силжишарди.

Шерали охирида борарди.

Сўқмоқ тугаб, студентлар катта ялангликка чиқаётганларида орқади бораётган бир қиз тўсатдан чинқириб ерга ўтириб олди. Ёнида Шералидан бўлак ҳеч ким қолмаган эди. Шерали рюкзатини ерга ташлаб, қиз олдига чўккалади. Унинг ўнг оёғининг товонидан қон оқарди.

Шерали қовоғини уйиб, бош чайқади:

— Бу қанақаси бўлди? Ахир боягина қизларга, «шипнакларингни ечманглар», деб маслаҳат бераётганинги кулоғимга чалинувди. Ўзингиз нега энди оёқяланг кетяйсиз?

— Шипнакда воқулай...

— Қани, суянғиб олинг.

Шерали қизни тошлоқ сўқмоқдан текис жойга олиб чиқиб, ўт устига ўтқизди. Рюкзатидан эски майкасини олиб, қизнинг оёғини боғлади.

Қиз миннатдорчилик билан жилмайди:

— Раҳмат... Шунақаям кўрқиб кетдимки...

Ҳатто қоронғида ҳам қизнинг катта-катта кўзлари чақнардди.

— Сиз ярадорларгаям кўмаклаша оларкансиз, а?

— Геолог ҳамма ишни қила олиши керак.— Шерали кулди.— Сир бўлмаса, отингизни билсак бўладими?

Шерали бу қизни бир-икки факультетда кўрган ва изидан таажжубланиб қараб қолган эди. У тоғ кийигидек ҳурконғич. Танаффус вақтида ё аудиториядан умуман чиқмас, чиққан тақдирда ҳам атрофдагиларга тортинчоқлик билан қўлини кўксига қўйганча паст овозда: «Ассалому алайкум!»— деб ерга қараганча ўтиб кетарди. У одамларга кўринишдан уяларди. Шерали бунақа студент қизларни биларди: улар ё қишлоқдан келган, ёки шаҳардаги тақводор, анъанавий оилалардан чиққан бўлишарди.

Аммо ҳозир унчалик тортинмасди. У Шералининг саволига ҳам иккиланмай жавоб берди:

— Танзила.

— Менинг отим Шерали.

— Биламап.

— Шунақа денг?

Танзила қизарди:

— Сизни факультетда ҳамма танийди...

«Ўҳ-ҳў, жуда машҳур бўпмиз-у», дея киноя билан ўзича ўйлади Шерали. Қизга эса индамай, гапни бошқа ёққа бурди.

— Аммо билиб қўйинг, геолог қўрқмаслиги керак.

— Тагин оёғини уриб олганига қўрқиб кетди, деб ўйламам. Ҳамма кетиб қолиб, ёлғиз қоламанми деб қўрқдим...

— Мен ҳам шуни айтяпман-да!— Шерали кулди.— Геолог ҳеч нарсадан қўрқмаслиги керак! Ахир у бундай вазиятга тушиб қолиши ҳеч гап эмас... Майли, ҳечқиси йўқ, бошингизга тушганда ўрганиб кетасиз.

— Ўрганиб кетармиканман?

— Албатта ўрганасиз. Ахир сиз тун бўлишига қарамай, тоққа чиқишга қўрқмадингиз-ку, тўғрими?

— Қизиқаман...

— Мана, кўрдингизми! Умид катта, — Шерали Танзиланинг руҳини кўтариш учун ҳазил-мутойиба билан гаплашарди.— Энди тулинг ўрнингиздан, оёқ қалай?

Танзила ўрнидан турди. Унча катта бўлмаган йўл сумкачасининг тасмасини елкасига илиб, бир неча қадам қўйди... Шерали оқсоқланаётганини кўриб, уни тўхтатди:

— Шонмай тулинг. Ҳозир сизга ҳасса ясаб берамиз.

Ёнида доим олиб юрадиган овчилар пичоғи билан бутадан йўғон шох қирқиб олди. Ингичка томонини ҳам қирққач кўзларини олиб ташлаб, Танзилага берди:

— Марҳамат, мана бу чиройли ҳассага таяниб, бирпасда ҳамкасбларимизга етиб оламиз.

— Ростданми?— Танзила ҳам қувонч, ҳам ажабланиш билан сўради.

Шерали хахолаб кулганига Танзила хафа бўлди.

— Вой, ана у кишининг кулишини қаранг!

Улар ялангликка чиққач, Танзила кечирим оҳангида Шералига мурожаат қилди:

— Шерали ака, мендан хафа бўлмадингизми?

— Нимага?

— Мени деб анча овора бўлдингиз...

— Ҳеч гап эмас...

— Ростданам хафамасмисиз?

Танзила овозидаги мулойим ялинчоқлик Шералини таажжублантириб, унга синчковлик билан қараб қўйди. Галати қиз... Доим уятчан, дадилланиб олганини қаранг. Унга ишонди. Танзиланинг ишончида ҳам самимият бор эди.

Шерали уни тинчитди:

— Хафамасман, хафамасман. Авайлаб секин изимдан юринг-чи...

Танзила ёрдамсиз юролмасди. Шерали унинг қўлтигидан олди...

Кўкда бир тилим қовундек ингичкалашган ой атрофни хира ёритарди. Ҳайбатли баланд тоғлар ой ёгдусини ҳам ютиб юборгудек қорайиб, ваҳм соларди.

Шерали ортда қолган Танзилани кутиб туриб, атрофга разм солди. Тўғри йўлдан кетаётганига шубҳа туғияди унда. Чап томонда кўпириб Чотқол оқмоқда. Чотқол ирмоқларидан бири Оқбулоқнинг соҳиллари қамиш ва буталар билан қопланган. Бу жойларни Шерали унча яхши билмасди.

Танзила етиб келиб, унинг ёнида турарди. Танзиланинг қўлидан сумкасини олиб, Шерали Оқбулоқ соҳили бўйлаб юрди. Қиз индамай унга эргашди. Йўл гоҳ юқорига кўтарилар, гоҳ пастга тушар, гоҳ бутазорга қараб кетарди... Улар Бурчмуллада келишиб олган йўлга ўхшамасди.

Яна иккиланиб, Шерали тўхтади, рюкзакдан картани олди. Катта харсанг устига ёзиб, ойнинг хира ёгдусида кўздан кечирди. Шерали юлдузларга қараб, кон қаердалигини чамалади. Тўғри, улар кон томон боришяпти. Аммо уруш йилларида Чотқол водийсини вольфрам кони билан боғлайдиган тўғри йўлдан эмас, эски ташландиқ йўлдан боришарди. Мана, у картада ҳам бор. Бу картага янги йўл туширилмаган. Демак карта эски эди. Шерали бўйини қашиб, ўйланди. Нима қилиш керак? Орқага қайтишга кеч бўлган.

Шерали картани рюкзакка солди, Танзиланинг руҳини туширмаслик учун «ҳамма иш жойида» дегандек, бош ирғаб, илгарилаб кетди.

Бироқ олдинда бундан ҳам машаққатли йўл турарди, Саргардон водийсида йўл ва сўқмоқнинг қаёққа олиб боришини ажратиш оғирлашди. Борган сари ўт ва майсалар қалинлашарди. Бунинг устига ой юзини булут тўсди. Таваккал қилиб йўл босишдан бўлак илож қолмади.

Танзила сездирмаётган бўлса-да, Шерали унинг мадори қуриб, зўрға юраётганини найқаб турибди. Кўпинча Танзила орқада қолар, Шерали тўхтаб, уни кутарди.

Ўзининг назарида ҳам Танзиланинг оёғи жароҳатлангандан буён улар оламжаҳон йўл босишганга ўхшарди. Ваҳоланки, узоғи билан орадан икки соатча вақт ўтган эде...

Ниҳоят сўқмоқ бориб, арча билан қопланган тоққа тақалди.

Шерали Танзилага дам олишга рухсат берди. Улар ўт устида ўтиришгач, Шерали унга синчковлик билан гўё: юришга ҳолинг етармикин?— дегандай қаради.

Танзила қаршисида улкан қора девордай кўкка бўй чўзган тоққа қараб хўрсинди, ташналикдан қуруқшаган лабарини ялаганча сўради:

— Тоғдан ошишимиз керакми?

— Ҳолингиз келармикин?

— Илож қанча?

Шерали кулди:

— Фаройиб жавоб! Қани эди бир қултумгина сув топила қолсайди! Қизиқ, сув оёғимиз остидан оққанда чапқамаган эдик, дарёдан узоқлашган сари томоқ қуруқшайпти.

— Зиёни йўқ, чидайман.

Танзила ўрнидан турди. Нозик гавдасини ҳассага таяб, олдинга эгилганча биринчи бўлиб тоққа кўгарёла бошлади. Қоронғида ваҳимали туюлган тоғ унча баланд эмас экан.

Чўққидан қайтиб пастга тушаётганда Танзила қувониб кичқирди:

— Шерали ака, эшитяпсизми? Сув шилдираётти!

У оёқ оғриғини ҳам унутиб, пастга — тоғ йўлини қосиб ўтган ариқча томон югурди. Ариқча ташланган кўприк бўлиб, Шерали Танзила билан изма-из келаётиб, таъинлади:

— Ху, ана у кўприкчадан сувнинг нариги томонига ўтинг.

Орадан дақиқа ўтмай Шерали сувнинг шалоқлашиб-ю, Танзиланинг қичқирганини эшитди. Рюкзанини улоқтириб, югурди. Одам арабг сигадиган омонат кўприкдан ўтиб, ариқнинг нариги томонига чопди. Танзила сувнинг ўртасида қийшайиб қолган толнинг нимжон шохига илинганча тиши-тишига тегмай қалтирарди. Афтидан ариқчага тушаётганда тийғаниб кетиб, сув устига эпгашиб турган тол шохидан ушлаб улгурган.

Шерали қўлини узатди. Танзила узатилган қўлни олиш уёқда турсин, қўрққанидан ўрнидан ҳам жилломасди. Шерали ечинмай сувга тушди. Танзилани азод кўтарди-ю, тоғ ёнбағридаги арчазорга олиб бориб ўтқазди.

Йўлга тушишнинг иложи йўқ эди. Ҳар иккалалари шалаббо бўлишган. Танзила совуқдан, бир чеккаси қўрққанидан қалтирарди.

Шерали атрофни кўздан кечира туриб, Танзилага му-
рожаат қилди:

— Шу орада тунаб қолишга тўғри келади,— деди.

Танзиланинг юрагига гулгула тушди. Шу ўтиришда тонг отса, у ҳеч нарсадан чўчимаган бўларди балки. Аммо Шералининг оғзидан, «тунаб қолишга тўғри келади», деган гапни эшитиш унинг учун жуда қўрқинчли туюлди. Бундай вазиятга сира дуч келмаган, айниқса тоғ-тошлар орасида бегова эркак билан ёлғиз ётиш етти ухлаб тушига кирмаганди. Уйдагилар унинг ярим кечада, кимсасиз тоғ-тошларда, энди танишган бир бегона эркак билан бирга бўлганини эшитишиб, нима дейишади. Отанаси уни эркаклардан гўдакларни олабўжидан чўчитган-дек қўрқитишарди.

Танзила ичидан зил кетди. У бир ёқдан бу ерда тунаб қолишдан чўчиётган бўлса, иккинчидан буни Шералига айтишдан қўрқарди. Танзила қимтинибгина гапирди:

— Қайдам, ўзингиз биласиз, Шерали ака...

Унинг аъзойи бадани безгак тугган одамдек қалтирарди. Шерали кўзи билан қулайроқ жой қидраётганидан Танзиладаги бу ўзгаришни сезмади.

Дарадан эсаётган совуқ шамол ҳўл кийимда баданига игнадек санчилиб, суяк-суякдан ўтаётган эди. Бирдан-бир қулай бошпана дарага яқин жой эди.

— Қани, пастга тушдик,— деди Шерали.

У Танзиланинг жавобини ҳам кутмай, ўша ёққа йўл бошлади. Танзила титраб-қақшаб, Шералининг орқасидан юрди.

Шерали қоя остидан шамолсиз жой топди. Катта арча дарахти остида тўхтади. Рюкзагини арча дарахти шохига илди. Атрофни хас-чўплардан тозалаб, ўрин ҳозирлади. Қуруқ шохлардан гулхан ясади.

Омадсиз йўловчилар гулхан олдида ўтириб исинишди. Кийимларини қуритишди. Сўнг Шерали рюкзайдан ад-ёл олди. Улар адёлга бир-бирига орқаларини қилиб ухлаб қолишди.

Биров Танзилага вақти келиб у нотаниш бир йигит билан елкасини елкасига тираб ётишини айтганда, унинг юраги ёрилиши аниқ эди.

* * *

Шерали қаттиқ қичқириқдан чўчиб уйғонди. У бошини чайқаб, ўзига келди. Тонг ғира-шира ёришган эди... Сапчиб ўрпидан туриб, овоз чиққан томонга қаради-ю, ке-

часи Танзила билан қулайроқ жой излаб турган ерда ҳамма «Шумтака» деб атайдиган новча лаборантни кўрди.

Факультетдагилар уни хуш кўришмасди. Ишда нўноқ Шумтака ҳамма жойга бурнини суқар, бировларнинг игвосини қилар, ўз яқинларининг авра-астарини чиқариб ёмонларди. Атрофдагилар ундан ҳазар қилишларидан парвойи фалак эди. У ҳам ҳеч кимни ёқтирмас, бундайлар бошқаларни ҳам ўзига қараб баҳоларди. Ҳаммадан бир айб қидирарди.

Студентларнинг экскурсияга бораётганини қаерданам эшитиб, суйкалиб тўпга қўшилди. Экскурсияни уюштирганларнинг қаршилигига қарамай, машина жўнаши олди-дан, у юқори курсдаги геолог-студентларга ялина бошладди. Студентлардан бири ёнидагига: «Жигаридан урган, Танзилага эргашиб боряпти»,— деб тушунтирди. Бу гапларга эътибор ҳам бермай, юқори курсдаги студентларнинг миқ этмаганига қарамай, Шумтака кўзини лўқ қилиб машинага чиқиб олди.

Студентлар кечқурун лагерга етиб олиб, дам олишаётганда у Танзила билан Шералининг йўқлигини биринчи бўлиб пайқади. Бу гапни киноя билан ҳаммага бир-бир айтиб чиқди. Болалар безовталаниб, уёқ, буёқни қидиришди, чақиришди — аммо фойда бўлмади. Студентлар лагерга қайтгач, Шумтака ўзича севги достонини тўқиди. У бу гапни ҳаммага айтди. Танзила билан Шерали анчадан буён дон олишганини, Бурчмуллада улар чеккага чиқиб, бир нарса деб шипшиётганларини ўз кўзи билан кўрганини ростдай қилиб гапирди. Шумтаканинг фиқу фу-журга суяги йўқлигини билганлар, унга ҳира пашшани ҳайдагандек қўл силтаб кетишди. Бир хидлар унга ишонмаган бўлишса-да, майнавозчилик қилишди: «Ҳа, майли, табиат қўйнида яйраб олинсин». Ҳамма, «севишган»лар ўзлари келишмаса, эрталаб «қидирувни давом эттирамиз» деган ният билан тарқалди.

Шумтака тонг отмай турди. Ҳаммаёқни қидирди. Ниҳоят Шерали билан Танзилани дарада ухлаб ётган ҳолда кўрди. Шерали даранинг лагерь биқинида, нари борса бир чақирим масофадалигини билмаган эди...

Шерали бошини кўтариб, Шумтакага қараб қолди. У бўлса овозининг борича қичқириб, студентларни чақирди:

— Хў-хў-хў-хў! Биродарлар, буёққа! Мана, Тоҳиру Зухралар дарада, ҳеч ким кўрмас жойда эканлар!.. Келинглар!..

Унинг овозининг акс-садоси тоғларни ларзага солиб, қайтаётган эди.

Танзила уйғониб, гап нимадалигини тушунмай до-
дираб қолди.

Шумтаканинг овозига студентлар тўпланишди. У эса
хамон қандайдир нафрат билан қичқирарди:

— Мана улар! Бу мусичаи бегуноҳларни кўринлар!

Шерали газабдан қалтираганча юқорига кўтарилди.
Шумтаканинг рўпарасига келиб, унинг тумшугига шу қа-
дар зарб билан туширдик; у «ҳиқққ» этди-ю, тошдан-
тошга урилиб, дарага думалади. Икки студент чошиб бо-
риб, уни қўлтиғидан олганча лагерга олиб кетишди. Қол-
ганлар ҳеч нарсани тушунмай, қараб қолишди.

Шерали ҳеч кимга қарамай ва бир оғиз ҳам гапир-
май, ўчиб қолган гулхан ёнига борди. Танзила нима қи-
лишини билмай кўрқиб турарди. У рюкзакни олди. Тан-
зиланинг сумкасига қўл узатган эди, қиз эътироз билди-
риб, бош чайқади. Сўнг ҳиқиллаганча лагерь томон юрди.

Танзила шу куниёқ ғойиб бўлди. У Тошкентга кетга-
нини ҳамма тушунди, албатта.

Икки кундан кейин бутун группа ҳам йўлга тушди.

Шерали университетда Танзила билан гаплашмоқчи
бўлди. Аммо Танзила унга кўринмай юрди... Бу воқеа
Шералида гўё Танзила олдида гуноҳкордай унда қандай-
дир гашлик қолдирди...

Орадан кўп ўтмай Хорогдан келган хабар Шералини
тамоман эсанкиратиб қўйди.

УН ТҮРТИНЧИ БОБ

Виктор қўлидаги телеграммани бош узра баланд кў-
тарганча хонага кирди-ю, Зарифани кўргач, қовоғини
уйиб, телеграммани чўнтагига солди.

— Шерали қани?

— Ҳозир келиши керак. Нима эди, — деди Омон, — ун-
га бирон гапинг бормиди?

Виктор Зарифага хўмрайиб қараб қўйди.

— Зарифа ўзимизнинг одам, — шошилиб гаширди
Омон. — Менинг ундан яширадиган гапим йўқ.

— Сеники бўлмаслиги мумкин...

Виктор Зарифани «ўзининг одам» деб ҳисобламас-
лиги маълум бўлди.

Бу Зарифанинг нафсониятига тегса-да, лабини қим-
тиганча, ўрнидан қимирламасди. Қизиқиш нафсонияти-
дан устун чиқди. Зарифа телеграмманинг кимдан келга-
нини, унинг мазмунини билгиси келарди.

Виктор эса өзгизга талқон солиб олгандай миқ этмай тураверди. Шу туришига қараганда Зарифа хонадан чиқиб кетмагунча индамай ўтиравериши аниқ эди.

У Зарифани кўрага кўзи йўқ эди. Омонга ачипарди. Бир гал Зарифани ётоқхона кираверишида кўриб очиқ айтди:

— Муҳтарам Зарифа — Заремахон, эркаклар ётоқхонасига киравериш қизларга ноқулайлигини ҳеч ўйлайсизми?

Зарифа буни Омонга айтиб, икки ўртада уриш чиқариб, ғийбатчи номини кўтаргиси келмаган эди ўшанда. Бир чеккаси Омон билан ораларидаги муносабат ҳам унча яхши эмас...

Ҳозир қизиқиш қанчалик устунлик қилаётган бўлмасин Зарифа Викторнинг жигига тегишдан қўрқди. Виктор Омонга ҳам бир нарса дейиши мумкин эди. Зарифа Викторга бир хўмрайди-ю, курсидан турди. Омон билан бош қимирлатиб хайрлашгач, хонадан чиқди.

Эшик ёпилгач, Виктор мамнун бўлиб гапирди:

— Мана энди чинданам ўзимизникилар қолди.

Омон Зарифа борида ҳам унинг ёнини олишга жазм этмаган эди. У кетгандан кейин ҳеч нарса демади. Ҳозир уни фақат телеграмманинг мазмуни қизиқтирмоқда эди.

Викторга қаради.

— Нима хабар?

— Ма, ўқи.

Виктор телеграммани Омонга узатди. Унда Сабогулнинг бобоси қазо қилгани маълум этилган эди.

— Нима қиламиз? — сўради Омон.

— Шералини кутамиз. Менимча у Сабогулнинг олдига бориши керак.

Виктор ўйланиб қолди. Унинг ўзи Шерали билан Сабогул ўртасидаги муҳаббатдан қисман хабардор эди. Омон буни билармикин? Шерали унга айтганмикин? Бошда у буни Омоннинг ўзидан сўрамоқчи бўлди. Аммо яхшиси ўзини у билгандай кўрсатиш маъқул деган қарорга келди. Керак жойда Виктор бундай нозик масалаларга жуда эҳтиёт бўлиб ёндашарди.

— Ўзинг биласан-ку, уларнинг муносабатлари мураккаблигини.

Омон унинг гапини маъқуллаб, бош ирғади. Шерали унга Сабогулни севишини, аммо қиз бобоси раъйдан чиқишга қўрқаётганини айтганди... Омон ўшанда ҳозироқ Помирга бориб, Сабогулнинг бобоси билан гаплашиб келишга тайёрлигини айтган эди. Аммо Шерали умидсиз-

лик билан жилмайиб қўя қолган эди: йўқ, ўжар бобони юмшатиб бўлмасди. Сабр қилиш керак, Сабогулнинг ўзи бирор тadbир топар... Омон эътироз билдирган эди: нега энди бутун оғирликни шўрлик Сабогулнинг бўйнига юклаши керак? Шерали ўз гапида турди: ҳозирча ҳеч қандай тadbир кўриш керак эмас.

Мана, Сабогулнинг бобоси ўлди. У билан бирга тўсиқ ҳам йўқ бўлгандир. Ҳамма гап шунда — йўқ бўлганмикин?

Омон ўйланиб бош чайқади:

— Менимча ҳозир вазият олдингисидан ҳам мураккаблашди.

— Нега энди? — Виктор сапчиди.

— Бўлмаса-чи. Бобо тириклигида у билан гаплашиб, кўндирса бўларди. Энди бўлса Сабогулнинг туйғусига у қўйган тўсиқ марҳумнинг сўнги истаги бўлиб қолди. Уни қандай бузасан?

Виктор тошиб кетди:

— Гапимиз қизиқ бўляпти. Одам бир-бирини яхши кўриб қолса, унга ким халақит бера олади? Мен Шералининг ўрнида бўлсам, ўйлаб ўтирмай, куздаёқ Сабогулни Ташкентга олиб келардим.

— Қандай чаққонсан!.. Чолни кимга ташлаб келарди? Унинг феъли қанчалик ёмон бўлмасин, ҳар ҳолда Сабогул яккаю ягона набира... Менимча, у бободан кўра одамларнинг гапидан кўпроқ қўрқаркан. Ахир унинг эри урушда ҳалок бўлган...

— У билан бир ой ҳам яшамаган!

— Нима қилпти? Одамлар унинг Шералига нисбатан муҳаббатини халқ бахт-саодатини жон фидо этган эрига жинойти деб қабул қилади. Сабогул билан бирга навбатчилик қиладиган аёл ҳам уларнинг севгисига қарши бўлган.

— Даша холами?

— Шерали шу номни айтганди шекилли. Сабогул қизиням ўйлаши керак... Сен яна бир нарсани ҳисобга олгин: уруш тугамасдан биттаям қорахатга ишониб бўлмайди. Бу оташ тўфонида кутилмаган воқеалар кўп бўлади. Борди-ю, кимдир ниманидир адаштирган-у, Сабогулнинг эри тирик, уйига кириб келса-чи?

— Ҳа, чинакам муаммо. Мен буни ўйламаган эканман. Шўрлик...

— Кимни айтяпсан?

— Шерали-да, ким бўларди яна.

Омон хўрсинди:

— Мен ҳам унга ачинаман. Иккинчи ёқдан ҳавасим келади. Менинг ишларим нима бўлаётганини биласан-ку.

— Ҳа, бекорга айтилмаган севги сирли жумбоқ деб.

— Тўғри айтишган,— Омон маънос бош ирғади.— Севги ёши дунё ёши билан тенг дейишади-ю, аммо шу чоқ-қача: севги нима?— деган саволга жавоб тополмаймиз. Бу туйғунинг қонун-қоидалари ҳам — агар у бўлса, албатта — биз учун етти сандиқ ичидаги тўтиёдай гап!— У дераза олдида бир зум турди-ю, сўнг карвотига бориб ўтирди.— Менга айт-чи, нега энди одам севгани олдида, гўё у нуқсиз фариштадек, сажда қилади? Шерали ҳозир худди шу ҳолатда. Сабогулдан бошқа ҳеч нарса хаёлига кирмайди. Айни чоқда унинг мураккаб аҳволиним тунгисига келмайди!.. Қани, кел, жилла бўлмаса сен билан ҳамма нарсани бир тарозига солайлик-чи.

Виктор телеграммани буклаб, стол устига итқитди:

— Жин урсин дунёнинг бу икир-чикирларини! Ҳаёт мушук калавадаги илми чувалаштиргандай, ҳамма нарсани ағдар-тўнтар қилиб ташлайди. Сен эса уни эпақага келтиргунча бош қотирасан, нима қилишингни билмайсан...— У Омоннинг ёнига бориб ўтирди:— Демак сен Шерали Сабогулнинг ёнига боришига қаршисан?

— Нега қарши бўлишим керак? Мен бундоқ деганим йўқ! Улар ўртасидаги муносабат нима бўлишидан қатъий назар, Шерали бориши керак. Сабогулга таъзия билдириши унинг инсоний бурчи. Сўнг... Биласан-ку, баъзи муаммолар узоқдан қарганда филдай кўринади — мен билан сен бу ерда ўтириб олиб, бош қотиряпмиз. Ваҳоланки, масала биз ўйлаганчалик мураккаб эмас.— Омон қафти билан юзини силаб қўйди.— Агар, албатта, худди шу пайт уйга Сабогулнинг эри кириб келса. Унда ўзи ҳам, Шерали ҳам неча пуллик одам бўлади?

— Хўш, борингки у ҳалок бўлган бўлса-чи? Нима Сабогул уруш тугагунча бева юриши керакми?

— Сен урушдан кейин ҳеч қандай эҳтимол ва тасолифлар қолмайди деб ўйлайсанми?

— Мен ҳеч нарсани ўйлаётганим йўқ. Фақат бу қанақа ҳаёт ўзи — пешонанда қилич яланғочлаб турса. Охири борми ўзи инсон бошидаги муаммоларнинг.— Викторнинг фалсафага ўтганига Омон қиқирлаб кулди. Виктор эса буни сезмай, фикрини давом эттирди:— Агар Шерали билан Сабогул бир-бирларини чинакамнига севишса, улар ҳеч қандай тўсиққа қарамасликлари керак! Севги ўлимдек қудратли. Унинг илдизига болта уриш — бемаънилик. Жин урсин, бунга тоғли қишлоқларда қандай қа-

рашларини билмайман-у, аммо менинг қатъий фикрим шу! Шерали ҳозирги замон кишиси-ку, тушуниши керак, ахир!

— Гапинг тўғриликка тўғри-ю, аммо виждон қаёқда қолади?

— Шерали ҳеч ким олдида гуноҳкор эмас-ку!

— Барибир виждони қийнади...

Виктор ўрнидан турди:

— Майли. Ҳамма гапни айтиб бўлдик. Аммо бу гаплардан не фойда. Менимча Шерали зудлик билан Хорога борсин. Уёғини нима қилса, ихтиёр ўзида.

— Келишдик. — Омон жим қолди. — Негадир келма-япти.

— Қара, хизирни йўқласак бўларкан. — Виктор суюниб кетди. — Биз бу ерда сенинг гийбатингни қилиб ўтирибмиз!

Шерали кулди:

— Сизларнинг қўлларингиздан келгани шу ўзи.

Виктор телергаммани узатди. Шерали унга кўз югуртирди. Қиёфаси жиддийлашди, ўйланиб, қалин лаблари олдинга чўзилди. Ниҳоят телеграммани стол устига қўйди. Омон билан Викторга қараб, бўшашиб гапирди.

— Бориш керак. Фақат қандай қилиб? Билет олишинг ҳам ўзи бўлмайди...

— Буёғидан ташвишланма. Иложини топамиз, — дея ишонтирди Омон. — Боргин. Биз факультетда ҳам амаллаб тушунтирамиз.

— Омон ҳақ, — дея гапга аралашди Виктор. — Темир йўлда ишлайдиган бир танишим бор. Бахтимизга бугун ишлайдиган куни бўлсайди. Пул масаласидаям қарашамиз...

— Менинг чамадонимни ол, — Омон сахийлик билан чамадонига ишора қилди. — Қани кетдик, фурсат гапимат.

Шерали керакли у-бу нарсаларини Омоннинг каттагина чиройли чамадонига жойлади.

— Мен тайёрман!..

Ташиқарида баҳор. Шамол намиққан ва совуқроқ бўлса-да, аммо қуёш яхшигина қиздираётган эди. Унинг нурлари етмаган жойлардагина қор уюмлари қорайиб, могор босгандай ипирчи бўлиб ётарди...

* * *

Помирга баҳор келишига ҳали анча бор. Чўққилари муз билан қоплаган тоғлардан совуқ шамол эсмоқда.

Одамлар қишлоқ либосда. Шабада севалаб турган ёмғир-ни ҳар томонга тортқилаб, этни чимчилайди, қулоқ-бўйин-ни ялаб жизиллатади.

Шерали пальтосининг ёқасини кўтарганча бундан олти ой илгари Сабогул билан хайрлашган жойда — шифохона қаршисида турибди. Шу ердан туриб у оқ дуррачасини силкитган эди. Фақат қор йўқ. Аммо ҳаммаёқ ёмғирдан шалаббо. Ёмғир суви ариқча бўлиб, шариллаб оқарди.

Шерали вужудини ёқимли ҳаяжон қитиқлай бошлади. Журъат этиб эшикни очиб, шифохона йўлагига кирди. Ҳеч ким йўқ. Йўлак нимқоронғи. Шерали ўзи қачонлардир ётган палата эшигини очди. Унинг ўрнида бегона бир эркак газета ўқиб ётибди. Шералининг юраги алланечук бўлиб кетди... Вақт ўтиши билан ҳамма нарса ўзгаради, ўтмишни қайтариб бўлмайди... Нигоҳини бошқа каравотга олиб ўтди. Унда бемор устига Даша хола энгашиб турибди. Демак Сабогул уйда...

Шерали йўлакка қайтди. Даша холанинг палатадан чиқишини пойлаб турди. У кўриниши билан секин чақирди.

Ҳамшира ёруғдан қоронғи йўлакка чиқиб, кўзи қамашганидан қимлигини ажратолмай, Шералига тикилиб қолди.

— Даша хола, танимадингизми?

— Ҳа, сизмидингиз! — Бефарқ ва лоқайдлик билан жавоб берди Даша хола. У: хўш, тагин нега келдинг, дегандай, Шералига бош-оёқ қаради.

— Кечирасиз... Сабогул қаерда? У ҳеч қаёққа кетгани йўқми?

Даша хола қўполлик билан жавоб қайтарди:

— Нима ишингиз бор унда? Ахир у сизга ҳаммасини ёзган эди-ку!

Шерали ҳайрон бўлди. Қайси хат устида гап боряпти? Бу хат унга бориб етмаганга ўхшайди. У ҳозир кимсасиз саҳрода шерикларидан адашиб, нима қиларини билмай довдираб қолган йўловчидек ночор ҳис эпти ўзини... Шерали қовоғини солганча бошини эгди. Даша хола эса борган сари авжига чиқар, бақиргудек бўлиб, унга дашном берарди:

— Бу одамга қаранглар! Бегуноҳ қўзичоқдек туришини кўринг тагин! Эҳ, йигитча, афсуски сен порохнинг ҳидини билмайсан. Билганингда гап нимадалигини тушунардинг, қалбинг бошқаларнинг дардига тош бўлиб турмасди. Менинг бошимга тушган кулфатлар сенинг бошингга тушганда эди. Торни урсанг талқон қилгудек

кучинг, түрт мучанг бут, соппа-сог бүлишингга қарамай, бутун уруш давомида мамлакат ичкарасида ўтирганнинг етмагандек, тагин унинг осойишта ҳаёти учун курашаётган одамнинг хотинини ҳам тортиб олмоқчи!

Даша холанинг сўзлари Шералининг юрагига учи захарланган ханжардай ачитиб қадалди. Унинг таъна-тазарриқлари ноўрин бўлса ҳам Шерали тўғри деб қабул қилди. Бироқ ҳар ҳолда ўзини оқлаш учун ботилмайгина эътироз билдирди:

— Курашаётгани йўқ, курашган, Даша хола. Ахир у ҳалок бўлган...

— Буниси ҳали номаълум. Уликлар ҳам тирилади... Уруш бу! Ё уни ҳалок этганларини сен ўз кўзинг билан кўрдингми?

Шералининг томоғи бўғилди, кафти билан уқалаб, бир нарса демоқчи бўлган эди, Даша хола унга ўқрайганча йўлакнинг нариги бошига қараб юрди. Одатда у жуда эҳтиёт бўлиб юрарди. Ҳозир эса оёғи остидаги эски пол тахталари лорсиллаб гижирлади.

Шерали деворга суяниб қолди. Чакка томирлари лўқиллай бошлади. Юраги гурсиллаб урди. Хиёл ўзига келгач, секин юриб, кўчага чиқди. Скамейкага ўтириб, бошини кафтлари орасига олди. Хаёл уни минг ёққа тортқиларди. Даша холанинг гаплари ҳақ: борди-ю, Сабогулнинг эри бугун бўлмаса, эртага уйига кириб келса-чи? Унга қорахат келгани ҳеч гап эмас. Аммо Сабогул уни яхши кўрмайди-ку! Шерали эса Сабогулни яхши кўради. Усиз унга ҳаёт — ҳаёт эмас! Нима қилсин!

Шерали сапчиб ўрнидан туриб, катта кўчага чиқди. Шохлари ариққа эгилиб турган тол дарахти тагида тўхтади. Сабогул билан учрашув нимани ўзгартиради? Умуман аҳволни ўзгартириб бўлармикин? Йўқ, нима бўлганда ҳам у албатта Сабогул билан учрашиши керак!

Шерали йўлида давом этди. Узук-юлуқ кулранг булутлар орасидан унда-мунда кўринаётган қуёш нурида ёмғир томчилари жимирайди. Йўл ҳўл, сирпанчиқ. Бироқ Шерали тишини тишига босганча Сабогулнинг уйи томон жадал борарди.

Эшикни Сабогулнинг ўзи очди. Эғнида йўл-йўл чий-духоба камзули, бошида қора дуррача. Ранги анча синиққан, кўзлари киртайган. Унга ҳам осон эмас...

Шералини кўрди-ю, уни кутмаганидан бўлса керак, орқага тисланди, қалтираган овозда хитоб қилди:

— Шерали ака! Сизмисиз? — У йиглаб юборди.

Шерали унга яқинлашиб, елкасидан қучди, бошини кўксига босди. Сабогул тиграб йиғларди, Шерали меҳр билан уни тинчитди, сочларини силади. Нима деб юпатишни билмай, бир сўзнигина қайтарарди:

— Тинчланинг, Сабогулхон, тинчланинг...

Ниҳоят Сабогул ўзини қўлга олди. Елкасига сирғалиб тушган дуррачасининг учига кўз ёшини артди. Сўнг Шералини уйга бошлади. Ерга кўрпача ёзиб, Шералини ўтқизич, ўзи эшикка чиқди.

Шерали хонани кўздан кечирди. У Сабогулникига биринчи келиши. Унинг қаерда ва қандай яшашини тасаввургина этган эди. Аммо Сабогулнинг жуда қашшоқ турмушидан ажабланди. Уй харилари кўрйнишдан ҳали бақувват, аммо вақт ўтиши билан қорайган эди. Хона оқланган бўлиб, унда-мунда сомони чиқиб турган қора сувоқ кўзга ташланарди. Бурчақда устига ранги униққан чит ёпилган стол. Унинг устида бир нечта юққа китоб, рўпарадаги девор тагига тахтаси бўялмаган каравот қўйилган бўлиб, юқорироқда сири кўчган кичкинагина ойна қоқилган.

Шерали чин юракдан ачинди. Шўрлик Сабогул! Наҳотки у шунга лойиқ бўлса... Тўғриси, ўзи ҳам ҳали Сабогулга шоҳона кўрк қилиб беролмасди, албатта.

Шерали ўзини койиди. Нималарни ўйлаяпти? Сабогулнинг келажаги ҳақида ўйлашга унинг нима ҳаққи бор.

Сабогул оҳистагина хонага кириб, Шералининг олди-га дастурхон ёзди-ю, яна чиқиб кетди. Кейинги келишида чой билан нон олиб кирди. Меҳмоннинг рўпарасида ўтирди. Нон синдирди, пиёлага чой қуйиб, Шералига узатгач, хаста овозда гапирди:

— Олинг, Шерали ака! Айбга қўшмайсиз, уйда бошқа нарсаяўқ эди...

Шерали очиққан эди. Нондан бир тинчламини оғзига солиб, чой ҳўплагач, сўради:

— Бобонгиз қаттиқ бетобланиб қолганмидилар?

Сабогул хўрсинди:

— Шундай бўлганда одам бир оз тинчирди, соппа-соғ, кун бўйи бинойидай юрган эдилар. Бир ерим огриди ҳам деганлари йўқ. Кечга яқин негадир юрагим санчяпти, деб уйларига кириб кетдилар. Самовар қўйдим. Чой дамлаб кирсам, бошлари ёстиқда қийшиқ, кўзларида нур йўқ...

Сабогулнинг юзидан дув этиб ёш тўкилди.

Анчагача иккалалари ҳам жим ўтиришди. Шерали чо-йини ичгач, хириллаган овозда йўталиб гапирди:

— Сабогулхон... Мен сиз билан Садбаргни олиб кетишга келдим.

У бўйнигача қизарди. Аммо айтишга қийналаётган гапини айтиб олди. Шерали илтижо билан Сабогулга қараб қолди.

Сабогул овоз чиқариб йиғлади.

— Қани эди бунинг иложи бўлса, Шерали ака! Нариги дунёга чақирсангиз ҳам қанот чиқариб борардим!

— Мен билан боришингизга нима монелик қилади? Ахир биз бир-биримизни...

У гапини тугатолмади. Хаёлан кўз олдига Даша хола келди. У Шералига ўқрайиб турарди. Бу қарашдан Шералининг юраги орқасига тортди.

Қулт этиб ютиниб, тўнғиллади:

— Бу ерда бир ўзингиз бола билан қандай турасиз?

— Дунёда яхши одамлар бор. Мени ёлғизлатиб қўйишмас. Қизим катта бўлгунча қарашини... Ҳар ҳолда эрим фронтовик...

«Сабогул уни тирик одамдай эслапти!»

— Бекорга овора бўлибсиз, Шерали ака... Шунча йўл босиб келибсиз... Сизга минг раҳмат, албатта!

Сабогул нима дейишини билмас, зеро айтганларининг бари чинакам туйғусининг ифодаси эмас эди.

Шерали қизишди:

— Ҳар ҳолда мен тушунмай турибман... Сиз мен билан кетгингиз борми?

— Ҳа...

— Ундоқ бўлса кетайлик! Нимадан қўрқяпсиз?

Сабогул маъюс ва ёш тўла кўзларини унга тикди:

— Одамлар нима дейди, Шерали ака? Бубёқда бобом...

Шерали Сабогулга таажжубланиб қаради:

— Ахир у...

Сабогул унинг гапини бўлди:

— Ҳа, у шўрлик қазо қилди. Менинг назаримда эса... мени таъқиб этаётгандек! Оҳ, Шерали ака, билсангиз, сиз кетгач, бобом менга тинчлик бермадилар. Кўз ёшим ҳам қуриди... Ўлган одам ҳақида бундай деб бўлмайди-ю... аммо у киши менга қатъий қилиб айтдилар: шу келгидига турмушга чиқадиган бўлсанг... умрим борича қаргайман! Токи тирик эканман бунга йўл қўймайман. Ўлганимдан кейин билганингни қилсанг, гўримда тиша-тик тураман. Ахир мен сизга бунга ёзгандим-у...

Ҳа, мана, қайси хат тўғрисида эслатган экан Даша хола. Унинг ўзи айтиб турмаганмикин бу хат мазмуни?

Уларнинг севгисига ҳамма қарши: тириклар ҳам, ўликлар ҳам!

Сабогул ерга қараб ўтирарди. Унинг елкалари силкинар, кўз ёшини тиблмасди. Шералининг юраги қафасга тушган қушдай типирчиларди:

— Йиғламанг, Сабогулхон! Аҳволингизни тушуниб турибман. Ишонинг менга. Аммо мен ҳам... мен... сизсиз яшай олмайман!

— Нима қилиш керак, Шерали акажон! Маслаҳат беринг. Бошим ғувиллаб, нима қиларимни билмай қолдим...

У нима деб ҳам маслаҳат берарди? Одамларнинг гап-сўзларига қулоқ солмай, бобонгнинг руҳига оёқ қўйиб, мен билан Тошкентга юр дейдими? Буни бир марта айтди. Аммо унинг айтганини қилишга Сабогул ожиз. Энг хавфлиси, албатта, шундаки, Сабогулнинг эри тирик бўлиши мумкин. Бинобарин, Шерали ҳам Абдухолиқнинг тирик бўлишини ва эсон-омон қайтишини чин дилдан истайди. Сабогул ҳам шундай ўйлаётган бўлиши мумкин. Уларда эл-юрт деб қўлига қурол олган жангчига нисбатан бошқача туйғу бўлиши мумкинми? Борди-ю, Абдухолиқ тирик қолган бўлса, унда Сабогулнинг уни кутишдан бўлак чораси ҳам йўқ, кейинчалик нима қилишни ҳаётнинг ўзи кўрсатади... Ҳозирча эса... Сабогул билан Шерали айрилиққа маҳкум этилган. Ҳамқишлоқларнинг гап-сўзларини, бобонинг сўнгги истагини писанд этмаслик бошқа-ю, тирик эрни ташлаб кетиш бошқа, Сабогул ҳам бунинг учун ўзини асло кечирмаган бўлур эди.

Уларнинг ҳар иккалаларини ҳам бир хил фикр қийнамоқда эди. Хонага юракни сиққудек жимлик чўкди. Ҳар замонда Сабогулнинг Шерали юрагини поралаётган ҳиқиллашигина эшитиларди.

Ниҳоят Шерали ўрнидан турди. Сабогулнинг эгилган бошини кўтариб, ён тўла кўзларига қаради. Бунинг мукофотига Сабогул Шералига қалбидаги бор меҳри билан нигоҳ ташлади.

Шу заҳоти яна бошини эгди...

Шерали Сабогулни ҳам, ўзини ҳам ортиқ қийнамаслик учун рюкзайдан харид қилган совға-саломларини олиб, стол устига — китоблар ёнига қўйди-ю, оғир хўрсинди.

— Кеч бўлди. Мен кетай.

У чиндан ҳам ёлғиз аёлнинг уйда ортиқ қололмасди.

Сабогул уни эшиккача кузатиб чиқди. Шерали уни ўйиб, ўтиниб илтимос қилди:

— Ёзиб туринг, Сабогулхон!.. Шунини ҳам билингки, мен сизни ҳеч қачон унутмайман!

Сабогул кўзларини яшириб, сўради:

— Шерали ака... Иложи бўлса менга суратингизни юборсангиз...

Бу шунчалик оддий бир илтимос бўлса-да, негадир Шералининг юраги жизиллаб кетди.

* * *

Павел Иванович дастрўмоли билан пешонасини артаётиб, нафаси бўғзига тиқилгудек бўлиб хонага кирганида, йўлдан ҳориб келган Шерали ҳали ухлаб ётар эди.

— Тур ўрнингдан, бўталоғим. Нима, сен ҳали эшитмадингми?

Шерали бир нарса деб гўлдиради-ю, бошқа ёнбошига ағдарилди. Аммо Павел Иванович уни тинч қўймади:

— Тур ўрнингдан деяпман сенга, танбал! Суюнчини чўз! Ғалаба! Эшитяпсанми? Фашизм тор-мөр келтирилди, қўшинларимиз Берлинда газанданинг бошини мажақлади, ҳаммамиз илҳақ қутган ғалаба бонги жаранглапти. Тур, Шерали! Ғалаба! Ғалаба!!!

Шерали ҳали гап нимадалигини тушунмай, кўзларини очиб, уқалади. Очиқ деразадан тоза ҳаво ёпирилиб кирарди. Чарақлаб турган қуёш нурлари хонани мунаввар этган эди.

Павел Иванович каравот олдида турарди, юзи қувончдан порлайди:

— Ғалаба, Шерали!

Шерали санчиб ўрнидан турди.

— Ростми? Ростданми, Павел Иванович!

— Ҳа, ҳа, бўталоғим! Қани, юр, хотиним қуймоқ ниширянти, сени олиб келишга юборди. Бўл, бўталоғим, ғалабага атаб қўйганим ҳам бор. Ҳалок бўлганларни хотирлаймиз, Ғалаба учун ичамиз! Бўл, мен сени кўчада пойлаб тураман.

Шерали ювиниб бўлиб, сочини тараётганда, Павел Иванович дераза ойнасини чертиб, Шералини шошилтирарди.

Иккинчи қисм

ИЗЛАНИШ

БИРИНЧИ БОБ

Шерали диссертацияни муваффақият билан ёқлади. Сирасини айтганда бунга ҳеч ким шубҳалангани ҳам йўқ.

Ҳимояга Геология институтининг директори академик Ҳафиз Мирзамухамедович Абдулатиповнинг келиши ҳаммани ҳайратга солди. Буни ҳар ким ўзича шарҳлай бошлади. Бировлар, Ҳафиз Мирзамухамедович Шералининг чинакам истеъдодидан хабар топиб, бунга ишонч ҳосил қилиш учун келган, деса, бошқалар у бировнинг ҳимоясига келса билгинки, бу — ўша олимга қизиқишини кўрсатади, шу йўсинда ходимлар танлаб, институтига ишга олади, дерди. Учинчи тоифадагилар эса ҳазил-мутойиба билан: ҳозиргача ўзини тенги йўқ геолог деб юрган Абдулатипов Шералини бугунми, эртагами юзмаюз туриши муқаррар бирдан-бир кучли рақиб деб билиб, унинг имкониятларини ўрганиш учун атайлаб келган, деб шивирлашардилар.

Павел Ивановичгина гап нимадалигини билгани учун бўлса керак, бу шов-шувларга бепарво. У Шерали геологиянинг магматик формацияларига доир каттагина муаммоси — магматик формацияларнинг келиб чиқиши ва тузилишини далиллар билан асослаб берганидан бехад қувнаб, ўзини қўйишга жой тополмай юрарди.

Шерали Ҳафиз Мирзамухамедовичнинг ҳимояга келиш сабабини бир-икки қистаб сўраганида ҳам, Павел Иванович ҳазил-мутойиба билан елка қисди:

— Билмадим, бўталоғим, ўзи келгиси келгандир-да.

Бунинг сабабини Шерали орадан ҳафта ўтмай, унн Геология институтига директор қабулига чақирганларидани билди.

Шерали белгиланган вақтдан олдинроқ директор қабулхонасининг эшигини йиманиб очиб, секретарь қиздан киришга ижозат сўради. Секретарь қиз катта-катта мовий кўзларини эшикдан узмай:

— Шерали Алиевичми? Кираверинг, марҳамат, ўтира туринг, Ҳафиз Мирзамухамедович ҳозир келадилар, —

деди-ю, девор тагидаги стулга ишора қилгач, оппоқ билагидаги ўзи каби бежиримгина соатига қаради.— Вақтлироқ кеп қопсиз-да, Ҳафиз Мирзамухамедович худди белгиланган вақтларида етиб келадилар,— деди табассум билан Шералига. Сўнг ўз иши билан бўлди.

Шерали ўтиргач, қора дерматин сирилган эшикка қараб қолди. Ҳаяжонланганидан оғзи қуруқшади. Аммо сув сўрашга ийманди. Мавҳумот уни қийнарди. У ҳамон ўйларди: нима сабаб билан Абдулатипов унинг диссертация ҳимоясига келди? Ҳозир нега чақирдийкин? Шералига негадир Абдулатипов қовоғини уйганча кабинетда ўтириб, унинг диссертациясини кўздан кечираётгандай бўлиб туюлди... Болаларча ўйлаётганидан уялиб, бошини қимирлатганча кулиб қўйди. Секретарь қиз уни зимдан кузатаётган эди. У ҳам кулиб, сўради:

— Нега куляпсиз?

Шерали қизарди:

— Ўзим шундай...

Эшик очилиб, қабулхонага Ҳафиз Мирзамухамедович кирди. Шералини кўриб, қўл узатди. Соатига қараб, сўради:

— Куттириб қўймадимми?

— Йўқ, йўқ, вақтлироқ келиб қолибман.— Тортинганидан қизариб кетди.

Секретарь билан кўришгач, ундан Павел Ивановични чақиришни илтимос қилди-ю, Шералини кабинетига бошлаб кирди.

Кабинет қабулхонадан хиёл каттароқ бўлиб, уни «Т» шаклида қўйилган икки стол деярли эгаллаган. Бундан ташқари ичига турли тоғ жинсларидан намуналар қалаб ташланган, эшиклари ойнабанд шкафу директор столи ортидаги деворга осиглиқ геологик карта. Абдулатипов Шералини узунасига қўйилган столнинг ўрғароғидаги стулга ўтқизди. Ўзи унинг рўпарасида ўтирди. Кулранг йўл-йўл костюмининг тугмасини ечиб, галстугини бўшатди. Шералидан энди ниманидир сўрамоқчи бўлиб турганида, хонага Павел Иванович кирди.

— Марҳамат, Павел Иванович, қани, буёққа!

Соғлигини сўрагач, Абдулатипов жилмайиб гапирди:

— Энди ишга ўтайлик. Кеча сиз билан келишганимизга мувофиқ, ҳурматли Павел Иванович, ёш ҳамкасбимизга бу ерда ҳам раҳбарлик қиласиз.— Шералининг таажжубланганини сезиб тушунтирди.— Биз сизни, Шерали Алиевич,— албатта истагингиз бўлса,— институти-мизга, Павел Иванович бўлимига ишга таклиф этмоқчимиз.

Шерали ҳар қандай геолог сингари Ҳафиз Мирзамухамедовични узоқдан кўриб, орқаворатдан у ҳақда эшитиб юрган эди-ю, аммо бугунгидек бақамти ўтириб сира гаплашмаганди. Бир томондан салобати босибми ёки ўзининг тортинчоқлигиданми, ҳартугул, муносиб жавоб топишга шошилиб, тараддудланди. Бирпаслик ноқулай жимликдан кейингина қулоқларигача қизариб, гапирди:

— Раҳмат, Ҳафиз Мирзамухамедович... Бу мен учун катта шараф...

— Миннатдорчиликни менга эмас, домлангизга билдирасиз. Шу киши туфайли сиз етук, изланувчан геолог бўлиб етишгансиз. Ишга ҳам сизни шу киши тавсия этди. Яхшиси, бу ишончни ишда оқлайсиз...

— Мен... мен ишончни оқлаш учун қўлимдан келганча ҳаракат қиламан...

— Ўзим ҳам шундай жавоб берасиз деб ўйловдим, — Ҳафиз Мирзамухамедович мамнун бош чайқади. — Жиддийлигингизга диссертациянгиз билан танишиб чиққандаёқ ишонч ҳосил қилган эдим. — У Шералига қаради, сўнг вазминлик билан сўзини давом эттирди: — Мана, энди бу ерда ўша ўзингиз бошлаган ишни атрофлича ва кенгроқ қамровда давом эттирасиз. Магма кўтарилгандан кейинги жараёнлар, айниқса ён жинсларнинг унга таъсири масаласи янада чуқурроқ ўрганилиши ҳозирги замон геологияси олдида турган зарур муаммолардан бири. — Абдулатипов бир лаҳза жим қолди. — Бу масалани тадқиқ эта туриб, балки республикамизда олтин запасларини қидиришнинг янги методларини топишга қизиқиб қоларсиз. Мамлакат учун олтин нақадар зарурлигини тушунтириб ўтиришимнинг ҳожати йўқ. Ҳозир жуда кўп геологлар катта олтин конларини қандай қилиб топиш устида бош қотиришяпти. Унинг борлигига шахсан мен аминман. Бу — фақат менинг фикрим эмас. Бироқ унинг қайси тоғ жинсларида кўпроқ бўлишини ва қандай минералларнинг ёнида туришини биз ҳали аниқ билмаймиз. Умуман ҳал қилиниши керак бўлган масалалар жуда кўп, бинобарин иш ҳам шунга яраша бўлади. — Унинг юзига табассум югурди. — Сизга шароит яратиб беришга ҳаракат қиламиз, албатта. Раҳбарингизни, — у Павел Ивановичга қаради, — яхши биласиз... Секин ишга киришаверасиз!.. Бирон нарсадан шубҳалансангиз, ниманидир тушунмай қолсангиз Павел Иванович, бошқа ҳамкасбларингизга мурожаат қилинг. Бирон янгиликдан хабар топсангиз, дарҳол уларга ҳам буни айтинг, албатта. Ҳозир ҳар қандай — арзийдиган янги кашфиётни

ҳатто истеъдодли бўлса ҳам истеъдодли олимнинг ёлғиз ўзи эмас, балки илмий коллектив очяпти. Биров ўйлайди, бошқа киши унинг ҳақиқатлигини тадқиқ этади, учинчи одам ҳаётга тадбиқ этади, тўртинчиси ишни поёнига етказлади... Хуллас, мақолда айтилганидек, кўпдан қуён қутулмас. Институтимизда эса истеъдодли олимлар оз эмас. Ҳамма бирга — улар, мен, сиз, устозингиз кўп нарсасига эриша оламиз. Ватан биздан катта ишлар, янги кашфиётлар кутмоқда. Халқ хўжалигимизнинг водир минералларга, турли маъданларга эҳтиёжи эса ҳар қачонгидан кўра каттароқ. Мамлакатимизга даҳшатли уруш етказган жароҳатлар ўз-ўзидан тузалиб кетмайди. Уни тузатишга биз — геологлар ҳам даъват этилганмиз. Еримизда эса, қайтариб айтаман, конлар кўп, улар халққа зарур бўлган бойликлар хазинасидир. Бу хазиналар калитини қанча тез топсак, мамлакатимизнинг sanoat қудрати урушдан олдингидан ҳам юксакроқ даражага кўтарилади. Конларни қидириш ишига менимча, Политехника институти, геология бошқармасидаги тажрибали мутахассисларни ҳам жалб этиш керак. Шунда биз тоғни ҳам талқон этишимизга ишончим комил!..

Ҳафиз Мирзамухамедович гапираётганда, Шерали ундан кўз узмади. Яқиндагина Абдулатипов унинг назарида темир продали, қаттиққўл, оддий одамларни назарига илмайдиган, чўққидаги олим ва раҳбар эди... У эса жуда камтарин, содда ва ҳаммага баробар хайрихоҳ одам экан. Фақат елкадор қомати уни анча салобатли қилиб кўрсатарди. Нигоҳида эса ҳам ақл-идрок, ҳам сезгирлик, ҳам истеҳзо сезилиб турарди...

Абдулатипов соатига қараб, вақт танг, илож қанча дегандай, кафтларини очганча елкасини қисди. Ўрнидан туриб, Шерали билан эски қадрдондек хайрлашди.

— Ишингизда муваффақият тилайман, Шерали Алиевич!

Шерали унинг гўштдор қўлини эҳтиром билан сиқди.

Директор меҳмонларни қабулхонагача кузатиб чиқиб, сўнг кабинетига қайтди.

Ҳаяжонланганидан Шералининг юзи қизариб, чакка томирлари бўртиб чиққан эди. Секретарь қиз унинг бу ҳолатини кўриб, «тинчликми?» — дегандек оҳангда сўради:

— Хўш, қалай?

Шерали бир оз ўзига келди, енгил тортиб кулди:

— Ҳаммаси жойида. Ходимлар рўйхатига қўшиб қўйишингиз мумкин.

— Бу ишни кадрлар бўлими қилади.

Павел Иванович Шералига мурожаат қилганча, ҳазиломуз қиёфада секретарь қизга қараб гапирди:

— Билиб қўй, Шерали, хонимимизни «институт юлдузи» деб атаймиз. Нимаики иш қилсак, шу хонимнинг қўлидан ўтади. Демак, ҳаммамиз унга мутемиз. Бундан ташқари, шефимизнинг кайфиятини ҳам фариштамизнинг чеҳрасига қараб аниқлаймиз. «Юлдуз» чарақлаб турган бўлса, кабинет эшигини дадил очиб, кириб кетаверамиз. «Юлдуз» шуъласи хирароқ кўринса, бир юз саксон градус бурилиб, қабулхонани тарк этамиз. Чунки, бунисини ҳам унутма, ҳурматли директоримизнинг чеҳраси ҳаммавақт бугундақа очиқ бўлавермайди.

Қабулхонада шўх кулги янгради.

«Институт юлдузи» Шералига чиройли бармогини силкитиб, таъкидлади:

— Яна шуни ҳам эсингиздан чиқарманг: ишга келганда ва кетаётганингизда журналимга қўл қўясиз. Эркин аспирантлик даврингиз ўтди!

Шерали ҳам бўш келмади:

— О-о, демак, кунда икка марта «юлдуз» шуъласидан баҳраманд бўлиш имконияти бор экан-да!..

Яна кулги янгради. Аммо Павел Иванович директор кабинетининг эшигига қараб, бармогини лабига босди... Секретарь билан хайрлашгач, Шералини қабулхонадан олиб чиқди.

Коридор анча қоронғи, полга сурилган бўёқ оёқ тегаверганидан анча ейилган эди. Павел Иванович коридорнинг чап томонидаги учинчи хонани очиб, Шералини ичкарига таклиф этди. Павел Иванович намуналар ва чизмалар солиб қўйилган шкафлар ёнидан ўтиб, эски ва кўримсиз иш столи олдида тўхтаб, гапирди:

— Ҳозирги сенинг иш жойинг мана шу ерда бўлади. Хонамиз кичик албатта. Унча ораста ҳам эмас.

Шерали бепарво қўл силтади:

— Ҳечқиси йўқ, кўникиб кетаман. Бунинг устига бу ерда қимирламай ўтқизиб қўйишмас? Геологнинг иш жойи тоғ ва чўлларда бўлиши керак.

Павел Иванович кулди: у Шералидан худди шу жавобни кутган эди.

Шерали ўзига белгиланган стол ёнидаги оқсоқ стулчага ўрнашиб ўтиргач, Павел Иванович йўғон гавдасини амаллаб эгиб, ихраганча столнинг ён тортмасидан қоғоз напка олиб, Шералига узатаркан, ҳансираб гапирди:

— Мана бу бўлимнинг бутун тасдиқлардан ўтган

тема плани. У яқин беш йилга мўлжалланган. Ўзинг билан олиб кет. Бўш вақтингда уйда шопилмай кўздан кечирасан. Бу бизнинг келажакдаги ишларимиз. Аммо яқин орада қиладиган зарур ишларимиз ҳам бор. Боя эътибор берган бўлсанг, Ҳафиз Мирзамухамедович туб олтин конлари, магма кўтарилгандан кейинги жараёнлар, айниқса ён жинсларнинг унга таъсири тўғрисида бекорга алоҳида тўхталиб ўтгани йўқ.

Шерали боши билан тасдиқ ишорасини берди:

— Адашмасам, бу у кншининг энг катта тадқиқотларининг асосий масалалари.

— Ҳа, балли. Менинг назаримда бу иш, тақомилига етмаган муаммо томонлари бўлишига қарамай, халқ хўжалиги учун фоят муҳим. Аммо қўштирноқ ичидаги айрим дўстлар Ҳафиз Мирзамухамедовичнинг тахминини оғиз кўширтириб рад этиптилар. Улар коннинг вужудга келиш жараёни магманинг кўтарилиши билан ҳеч қандай алоқаси йўқ, нодир металллар, шу жумладан олтин конлари магманинг фаолияти билан боғлиқ бўлмаган ҳолда вужудга келади, деб таъкидламоқдалар. Бунинг устига бутун қидирув ва разведка ишларини ўзларининг ана шу ҳеч қандай далилга асосланмаган фаразлари асосида олиб бориб, давлатнинг юз минглаб сўм маблағини кўкка совурмоқдалар.

Шерали давлат маблағи талон-тороғ қилингани бундан беш йил муқаддам Тошкент конференциясида ҳам гапирилганини эслади. Ушанда ҳам ҳайратланган, ҳам ғазабланган эди. Ҳозир ҳам Павел Ивановичнинг гапидан кейин ўзини туюлмади:

— Наҳотки буни ҳеч ким кўрмаётган бўлса? Юқори ташкилотлар олдига масала қўйиш керак.

Павел Иванович астойдил кулди. Унга Шералининг қизиққонлиги, ҳар қандай ҳақсизликка қарши мурасимлиги ёқарди. Аммо у ҳали қанчалик содда! Ҳар қандай самимий, очиқкўнгил одам сингари Шерали ҳам атрофидагилар ўзи сингари ўйлайди, масъулиятни ҳис қилади ва ўйлаганича иш тутади деб хаёл қилади. Хаттога йўл қўйган одамга эса тушунтирилса, унинг нуқсонини исбот қилинса, дарҳол тўғри йўлга кириб кетади, деб ўйлайди. Ҳаётда кўпни кўрган Павел Иванович Шералидаги одамларга, ҳақиқатга, эзгуликка ишонч туйғуларини сақлагани ҳолда, унга сезгирроқ бўлиш, атрофидаги одамларни тушуна билиш, ҳаёт мураккаблиklarини ҳис этиш каби фазилатларни эҳтиёткорлик билан сингдириб борарди. Шерали мақсад сари тўғри йўлдан бориб, ўз

пуқтаи назарини қаттиқ туриб ҳимоя қилгани ҳолда, шуни ҳам унутмаслиги керакки, фанда ҳам умуман ҳаётдагидек ҳамма нарса осонгина, силлиқ ҳал бўлавермайди. Қоқилиб кетмаслик учун баъзан одам оёғи остига ҳам қараб қўйиши керак. Айрим одамлар кўринишда самимий ва фаннинг юксак идеалларига содиқдек кўринсалар-да аслида мансабпараст, игвогар ва худбин бўлиши мумкин. Буни кўра билиш ва ҳамisha зарба беришга тайёр туриш керак... Павел Иванович бупақа буқаламунларни кўп кўрган. У шогирди ҳамкасбларини керагидан ортиқча баҳолаб, кейин пушаймон бўлиб юришини истамасди.

У Шералига анчагача индамай қараб туриб, сўнг мулойимлик билан гапирди:

— Эҳ, бўталоққивам, қанийди ҳамма иш жўнгина ҳал бўла қолса! Ньютоннинг учинчи қонуни эсингдами?

— Нима, Павел Иванович,— Шерали кулди,— ишга олишдан олдин мени имтиҳондан ўтказаяпсизми?

— Саволга савол бериш — жавобдан қочиш бўлади. Хўш, эсингдами?

— Таъсир ва акс таъсир қонуними?

— Ҳа, ҳа, худди ўзи.— Павел Иванович бир нима қидираётган каби атрофга аланглади. Ниҳоят, нигоҳи стол устидаги мрамор кулдонга қадалди. Бармоғини секин тегизиб, уни жойидан жилдирмоқчи бўлди.— Қўрдингми? Ўрнидан жилмаяпти. Қонунда айтилган: бир жисмга иккинчи бир жисм таъсир кўрсатса, биринчи жисм ҳам иккинчи жисмнинг таъсир кучига тенг куч билан қаршилик кўрсатади. Шундайми?

Шерали гап нимага олиб келинаётганини тушуниб, бошини ликиллатди:

— Тушунарли.

— Борди-ю, бу кулдонга ташқи таъсир бўлмаса, у миллион йил ҳам жойида тураверади. Айрим қўштирноқ ичидаги дўстларимиз ҳам худди шундай. Уларни безовта қилмасанг, ҳаловатини бузмасанг, сенга тегишмайди. Бироқ ўша сен айтган «юқори ташкилотлар» орқали таъсир кўрсата бошласанг, улар ҳам сенинг таъсир кучингга тенг келадиган куч билан акс таъсир кўрсатадилар.

— Демак,— Шералининг жаҳли чиқди,— уларнинг акс таъсир кучидан чўчиб, қўл қовуштириб ўтиравериш керак экан-да?

— Мен сенга шундай қил деяётганим йўқ-ку! Фақат душманларнинг сенга қанчалик қаршилик кўрсатишини ол-

диндан кўра билиш керак. Бошқача қилиб айтганда, бизнинг ҳозирги шароитимизда Ҳафиз Мирзамухамедовичнинг тахминига ишонмаётган, умуман республикамизда катта олтин запасларини қидириб топиш мумкинлигини инкор этаётганларнинг қанчалик қаршилиқ кўрса-тишини аниқ билиш керак.

— Ҳақиқат биз томонда, Павел Иванович!

— Мен ҳам шундай деб ҳисоблайман. Аммо бизга ҳақлигимизни рад этиб бўлмайдиган даражада исботлайдиган далиллар зарур. Ҳафиз Мирзамухамедович назарияси ҳали амалга ошмаган тахмин. Бу назариянинг чинакам ҳаётийлигини исботлаш учун шу асосда нодир маъданнинг хазиналарини очишимиз керак. Ана ўшанда ҳамма нарсага ишончсизлик билан қарайдиган ашаддий скептиклар ҳам эътироз билдиrolмайдилар. Далилларни босиб ўтиб бўлмайди.

— Павел Иванович, ахир бу назариянинг ўзига ҳам эътироз билдириш қийин-ку...

— Бу сен учун қийин. Ҳўда кўп сабабларга кўра, жумладан олтин топиш иштиёқида ёнаётганинг учун сен бу назарияда бошқалар кўролмаётган жиҳатларни яққол сезиб турибсан. Олтин магма кўтарилган жойларда маргимуш билан ёнма-ён бўлади, уни шу усулда қидириш керак деган тахминга асосланиб иш тутиш — академик Кириллов ҳам шу нуқтага назар тарафдори — фан кучига ортиқча ишонмайдиганлар учун таваккал. Уларнинг фикрича, бу беҳуда меҳнат, давлат маблағини кўкка совуриш. Жонини койитмай кун кўрадиган, фаннинг ўзини эмас, балки ўзининг фанда бўлишини севадиганлар учун эса — ишон, бунақалар ҳам бор — бу ортиқча ташвиш. Бунга ҳар қандай одам ҳам кўнавермайди. Чунки ишнинг муваффақиятли бўлишига ишончсизлик — ўзига ишонмаслик оқибатидан келиб чиқади...

— Павел Иванович, ҳеч нарсага ишонмайдиган одамлар ҳозирнинг ўзидаёқ давлат пулини бекордан-бекорга сарфляяптилар-ку... Буни ўзингиз айтдингиз.

— Аммо бу — вақти келиб маълум бўлади. Аммо афсуски унда ўтган ишни қайтариб бўлмайди. Бу масалани тўғри ҳал этишнинг биттагина йўли бор, бўталоғим: ҳақлигимизни магматик жинслар ёнида ётган олтин запасларини топиб исботлаш. Бу йўл машаққатли ва оғир. Кўп тўсиқларни бартараф этишга тўғри келади. Ҳар қандай қутилмаган кўнгилсизликларни сабру бардош билан енгишни, энг оғир вазиятда ҳам тушкунликка тушмай фанга ва инсоний бурчга содиқ қолишни талаб

этади. Ҳақиқий олим бўлсанг, буларнинг бари сени чўчитмаслиги керак.

Павел Иванович Шералига синовчан назарда қаради:

— Қалай, бўталоғим? Айтганларимга тайёрмисан? Бардош бера оласанми?

Шерали муғамбирона кўз қисиб, жавоб қайтарди:

— Ахир мен ёлғиз эмасман-ку, шундайми?

— Албатта! Ўзбекистон геологлари олдида турган олтин қидиришдек оғир муаммони ҳаммамиз — менга, сенга ўхшаган магматик жараёнлар тарафдорлари бирлашиб ҳал этмоғимиз керак. Буни амалда исбот этишимиз зарур. Геологияда назария, агар уни амалда исбот этиб, янги конлар очмасанг, еру кўк ўртасида муаллақ бўлиб қолаверади. Биз ечишимиз зарур бўлган тугун чигал ва мураккаб. Аммо уни албатта ечамиз!

Шерали Павел Ивановичга ҳайратланиб тикилиб қолди. Қанча куч, қанча ғайрат, қанчалик шижоат бор бу тиниб-тинчимас қарияда!

Петровский Шералининг столи устига белидан ип билан боғланган бир даста юпқа папкаларни ташлади.

— Назаримда маъна бу материаллар билан танишиш сен учун фойдадан холи бўлмас, бўталоғим. Бу жойларда бир вақтлар қадимий олтин конлари бўлгани учун у геологлар диққатини анчадан буён жалб этиб келмоқда. Ўйлаб кўр: неча йиллар давомида худди шу ердан олтин олинган. Олтин запасларининг ҳаммаси олиб бўлинганми?! Балки ота-боболаримиз бир қисм олтиннигина олгандирлар? У соатига қаради:— Ўҳ-ҳў, сен билан жуда лақиллаб қолибман-у. Университетга боришим керак. Бугун бу ерга қайтмайман. Борди-ю, керак бўлиб қолсам, қидириб топарсан.

Шерали ўрнидан туриб, Павел Иванович билан бош қимирлатиб хайрлашди. У кетиши билан ҳисоботларни ўқий бошлади.

Биринчи папкада умумий маълумотлардан ташқари Синтобнинг геоморфологик характеристикаси бор экан. Шерали ҳар бир сўзни ҳижжалаб чиқди. У сўзлар орасидан ҳам маъно излаётгандек жумлаларни қайта-қайта ўқир, айрим масалаларни ён дафтарига белгилаб оларди. Шерали Синтобдан олинган намуналар батафсил ёзилган саҳифаларни, уларнинг минерал составини аниқлаш умидида айниқса диққат билан қараб чиқди. Аммо умиди пуч чиқди. Бу ҳақда берилган ахборот юзаки ва тахминий эди. Иккинчи папкада Синтобда ўттизинчи йилларда бўлган экспедициянинг материаллари бор эди.

Шерали хазина топган одамдай қувонди-ю, аммо шу заҳоти ҳафсаласи пир бўлди. Умуман гаплар ва узуқ-юлуқ ахборотлардан сўнг: Синтобда олтин кони йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, қадим замонларда бу ердан тасодифан олтин чиққан ва унинг ҳаммаси олиб бўлинган, деган хулоса берилган эди. Кейинги экспедициянинг хулосаси ҳам мазмунан олдингисининг қайтариғи эди: Синтобда қидирув ишлари олиб боришнинг истиқболи йўқ. Шерали ачиниш билан лабини тишлаб қолди... Бу ишларнинг ҳаммаси кўр-кўрона қилинганда ҳам алам қилмасди. Келтирилган маълумотларга қарганда, экспедиция интирокчилари Синтобни дурустроқ тадқиқ этишмаган. Улар Синтоб олтини ҳақида тўпланган ёлгон-яшиқ ахборотларга эргашдилар. Шерали саҳифаларни шошилганча варақлай бошлади: мана; турли кварц томирлар тўғрисида муҳим маълумотлар... Бироқ улар шу қадар чалакам-чатти эдики... Учинчи папкадан Шерали ўттинчи йилларнинг ўргаларида Синтобда яна битта экспедиция ишлаганини аниқлади. Унинг ҳисоботида бу ерда олтин кони бўлиши мумкин деб ахборот берилди-ю, аммо шу қадар маъхум ва ноқатъийки, бу Шералини баттар туюқтирди. У папкани чеккага итқитди. Кейинги папкани варақлаётганидагина ташқари ва хона қоронғилашаётганини, кеч кирганини пайқайди. Ҳарфларни ажратиш қийин эди. Кўзи ачиша бошлади. Шерали уни кафти билан уқалаб, бирпас мишжаларини очмай ўтирди. Сўнг папкаларни йиғиб, тортмага солди. Ўрвидан туриб, орқа умуртқаларини қирсиллатганича керишди-да, эшик томон юрди.

Электр лампани ёқиб ишласа ҳам бўларди-ю, аммо Шералининг боши қаттиқ огрий бошлаган, узоқ муддат ўқишдан толиққан эди...

ИККИНЧИ БОБ

Бир куни кечаси Шерали институтдан ётоқхонага қайтарди. У ерга қараб, ҳорғин одимларди. Кейинги кунларда негадир унинг руҳи сўниқ. Яқиндагина меҳрибон онасини дафн этди. Ушда бир неча кун туриб қолди. У туғилиб, ёшлиғи ўтган шаҳарга кам борар, бинобарин кўчалар бегонадай туюларди. Ога қадрдонларидан бири, соатсоз, еттинчини битирган укаси Муҳаммадjonни шогирдликка олишга рози бўлди. Шерали укасидан кўнгли тинчиди. Албатта у укасининг жилла бўлмаса ўрта маълумотли бўлишини истарди. Аммо Му-

хаммаджон бировга қарам бўлишга кўнмади. Шерали ўзи укасига моддий ёрдам беришга қурби етмаганидан кўнишдан бошқа иложи йўқ эди.

Дастлабки пайтларда Шерали институтда кундалик юмушлар билан шу қадар банд бўлдики, бу албатта уни қониқтирмасди. У бу ерда илмий кашфиётлар очиб, фаннинг катта йўлига чиқиб олишни, эътибор ва шуҳрат қозонишни ўйлаганди. У яна шу ҳақдаги ширин орзуларига ғарқ бўлганда, гуноҳ устида қўлга тушгандай қизариб, ўйланди: нималарни орзу қилгансан, ўпкангни боссанг-чи. Фан бу оламни билиш, уни қайта қуриш воситаси, сен фараз этгандек шуҳрат соҳилига элтувчи кўприк эмас.

Сабогулдан дарак бўлмаётгани ҳам Шералини қийнамоқда эди. У кейинги икки хатига жавоб олмади. Ўй-шубҳалар тинчлик бермасди: севгилиси ҳозир қаердайкин? Унга нима бўлди? Қанийди имкони бўлса-ю, Хорогга борса. Аммо шу кунларда бош қашинга ҳам қўли тегмайди.

Кўча қоронғи. Электр фонарлардан тушаётган хира ёғду кўчани ёритишга ожизлик қилар эди. Йўловчиларнинг юзлари аранг кўринарди.

Шерали университет биносига етай деганда, пешонасига совуқ томчи келиб тушди. Ёмғир ёга бошлади. Шерали ўзини панага ҳам олмади. Ёз ёмғири дока рўмол қуришидек гап, боя — кундузи ҳам бир шариллаб ўтди. Шерали бунисидан ҳам қўрқмади. Аммо у уч-тўрт қадам қўйиб улгурмай, яшин чақнаб, кўк юзини ёритди-ю, кетма-кет момақалдироқ гумбурлади. Ёмғир лаҳза ўтмай сел бўлиб қуя бошлади. Шерали қадамини тезлатди, энди ундан қочиб ҳам қутулиб бўлмасди. Осмондан челақлаб қуйилаётган сел дарахт япроқларини шатирлатиб, ерга тушарди. Кўчанинг икки четида одатда жилдираб оқадиган ариқчалар бирпасда тошиб, атрофга кўпик сачратиб ёйиларди, шиддат билан йўлкаларга тошарди. Шерали девор тагидан юриб, тенасида соябони бор эшик олдида тинмай гапирётган беш-олти киши ёнида туриб қолди.

Сел фавқулодда тез бошланганидек, лаҳза ўтмай тинди. Булултар тарқаб, ой кўринди.

Шерали йўлида давом этиб ўйлади: Хорогда ҳам об-ҳаво шунақа беқарор эди. Хорог... Шерали у ердан қанчалик олисда-ю, хаёлида қўл чўзса етгудек масофада тургандай. Шерали кўзи олдида Помпр тоғларининг ям-яшил этаклари, муздай шабададан тебранаётган дарахт

шоҳлари намоён бўлди. Шу тоғ этакларидан бирида на-
зариди қизини бағрига босганча Сабогул унга кулиб тур-
гандай бўлди. Улар иккаласи ҳам Шералини кутишмоқ-
да. Шерали бу ишни пайсалга соялшти... Кейинги пайт-
ларда бу манзара бот-бот кўз олдига келиб, уни қийна-
моқда эди. Сабогулни шу қадар соғиндики, ўзини қў-
йишга жой тополмасди. Асаблари рубоб торларидек шу
қадар таранг тортилган эдики, Сабогулни эслаши билан
вужуди нохуп теккандай зир титрарди.

У дарахт остидан ўтаётганида, япроқларда йиғилиб
қолган томчилар бўйин-юзларига томаётганини ҳам сез-
масди. Хаёли Сабогул билан банд эди. Унинг хатлари-
дан биридаги сатрни эслади: «Сиз бошқача одамсиз». Ё
тавба, унинг нимаси бошқача — қатъий бир қарорга
келишга ожиз бир киши, маниловчасига буюк кашфийет-
ларни орзу қиладиган оддий илмий ходим, ишда ҳам
дурустроқ натижага эришолмаётган гариб бир одам.
Тўғри, Шерали Синтобда олтин қидириш ва у ерни ат-
рофлича тадқиқ этиш борасидаги фикрларидан қайтмаган
ва шу масала билан боғлиқ кўплаб китобларни кўздан
кечирди. Аммо булар унга назарий ҳисоб-китоблар қи-
лиш имкониятинигина берди. Амалга оширилмаган паза-
рия эса, Павел Иванович айтганидек, еру кўк орасида
муаллақ тургандай гап. Шералининг фикрича, у кўздан
кечирган барча материаллар Синтобда олтин борлигидан
далолат бериб турибди. Аммо гап амалда уни топишда
қолган эди...

Шерали шулар ҳақида ўйлаб, университет ҳовлиси-
дан ётоқхона томон юрди. У эшикни очди-ю, Каримга
кўзи тушди. У навбатдаги экспедициядан қайтган эди.
Шерали қувонч билан хитоб қилди:

— Вой-вой, наҳотки минг йилдан буён кезиб юрган
толмас сайёҳни кўриш шарафига муяссар бўлсам! Қани,
кел, бир кучоқлашайлик, гидрогеологиямиз устуни!

У Каримни бағрига босиб кўтарди, оёғини ерга те-
гизмай, гир айлантирди. Сўнг бошидан оёғигача кўздан
кечириб гапирди:

— Қуёшда тобланиб, тайёр ҳабаш бўлибсан-ку! — У
Каримни креслога ўтқизди, ўзи каравотига ўтирди. —
Қани, гапир-чи, қаерларда бўлдинг!

— Яхшиси қаерларда бўлолмадинг деб сўра.

— Бутун республикамизни кезибсан-да!

— Нафақат республикамиз, ҳатто Туркменистон ва
Тожикистоннинг айрим районларини ҳам.

— Демак, ният қилган ҳамма ерни кўрибсан-да?

— Ҳа, деярли барча қадимий сув иншоотларини кўрдим.

— Қойил! Ярим йил ҳам озмунча вақт эмас...

— Мени қаттиқ соғинганга ўхшайсизлар. Тошкентда атиги тўрт ой бўлмадим.

— Наҳот? Менинг назаримда эса оламжаҳон вақт ўтгандай. Ҳа, майли, ҳазилларни қўя турайлик. Қани, гапир. Қандай янгиликларни кўрдинг?..

Карим устарада қирилган тақир бошини кафти билан силади. Унинг кўзлари ёнарди:

— Биз учун ҳамма нарса янги ва ажабланарли эди!— У узун бармоқларини бир-бирига чагиштириб, ҳаяжондан ишқалай бошлади.— Хоҳ ишон, хоҳ йўқ, аммо ота-боболаримизнинг бундан минг йиллар муқаддам қилган мўъжизаларини кўриб, ҳайрат ва таажжубдан ёқа ушладик! Улар араблар юришидан олдин ажойиб сув иншоотлари қуришган. Бу иншоотларнинг излари бизнинг давримизгача етиб келган. Тасаввур қила оласанми, Ўрта Осиё территориясида шунақа улкан каналлар бўлганки, унда қайиқчалар эмас, денгизда қатнайдиغان расмана катта кемалар бемалол сузиб юрган!— Карим сўзлари қандай таъсир этаётганини билиш учун Шералига бир қараб олгач, томоқ қириб, гапини давом эттирди:— Бухоро тарихи билан шуғулланган Наршахий асарларидан бирида шу қадимий воҳадаги ўнлаб катта каналларнинг номини санаб ўтади. Сурхон водийсидаги тўғонлар, сув тақсимлагичлар, ер ости сув йўллари кўриб, ҳайратда қолади одам. Ҳамма гап шундаки, бутун еримизда шунча каналлар бўла туриб, боболаримиз ер ости сувларидан ҳам жуда қотириб фойдаланишган экан.

— Ер ости каналларини ҳам кўрдингларми?

— Кўрганда қандоқ! Нуротада ўн-ўн беш километргача чўзилиб кетган қаризлар бор экан. Улардаги муздек зилол сувларни айтмайсанми. Ичиб тўймайди киши!— Карим оғир хўрсиниб қўйди.— Афсуски, бу улкан ишларнинг қандай амалга оширилганини бизга маълум қила олиши мумкин бўлган барча ёзма манбалар ер билан яксон этилган, ёзувни биладиган саводли одамлар эса аёвсиз қириб ташланган. Бу қабиҳликларни Қутайба ибн Муслим ал Бахили деган ёвуз қилган. Шундан кейин хотираларда сақланган кўпгина фан ва билимлар ҳам улар билан бирга кетган...

— Биламан,— Шерали бош қимирлатди.— Ҳа, бу жаллод маданиятимизга тиклаб бўлмас гораг келтирди...

Бу ҳақда ўйлаганда одам даҳшатга тушади. Қанчадан-қанча маърифатли, билимдон кишилар ўша даврда цивилизациянинг ўлмас биносини кўтардилар. Бир ёвуз волим келиб, ҳаммасини елга учирди... Энди бу разилви қанчаллик сўкмайлик, йўқотилган мўъжизаларни қайта тиклаб бўлмайди... — У ўйланиб қолди. — Гитлернинг ҳам режалари шундоқ эди... Қўшинларимизга шон-шарафлар бўлсин — улар бу режаларнинг амалга ошувига йўл бермадилар!.. Халқимизнинг буюк хизмати шундаки, у ҳозирги замон жаҳон цивилизациясини горатдан сақлаб қолди.

Шерали гапини тугатолмади. Эшик очилиб, хонага Омон кирди. У Шералига гуноҳ қилган одамдай бўшашиб қўл бера туриб, сўради:

— Янги жойларда ишлар яхши кетяптими?

Шерали кайфичоғлик билан жавоб берди:

— Ишлар аъло! — Шундай деб Омонга қараб, безовталанди: — Нима, бирон нохушлик бўлдимми?

— Мендами?

Шерали Павел Ивановичнинг: саволга савол билан жавоб бериш жавобдан қочиб аломати деган сўзларини эслади.

— Руҳинг сўлгин кўринади...

Омон зўр-зўраки жилмайди:

— Йўқ, ишларим жойида, итдай чарчаганман, кун бўйи шаҳар кездим. — У тўсатдан қўл силтаб, очиғига ўтди: — Сен учун нохуш гап бор, Шерали...

— Қанақа нохуш гап?

— Биласанми... Эргалаб ишга кетганингдан кейин хонамизга ётоқхона коменданти кириб келди. У сен энди САГУга алоқанг қолмагани учун бошқа жой қидиришингни тайинлади. Сенинг жойингни эса анчадан буён орқасидан безорижон қилиб юрган физматдаги бир ас-нирантга берибди...

— Ҳа, бу зўр янгилик бўпти! — Шерали киноя билан чўзиб гапирди.

— Шопма, гапимни айтиб бўлай. Бугун бўш куним эди. Топкентни айланиб, сенга уй изладим. Оёқда оёқ қолмади. Ниҳоят уйини ижарага берадиган эр-хотин чолу кампирга йўлиқдим. Аммо улар писанда қилиб қўйишди: келадиган бўлса шу бугун келсин, бўлмаса бошқа одам қўямиз. Сўраб келаётган сон мингта.

Шерали аччиқ киноя билан кулди:

— Демак, мен САГУга ортиқ керак эмасман, шундайми?

— Бекорга хафа бўляпсан, Шерали!— Карим уни тинчитмоқчи бўлди.— Сен ҳозир чиндан ҳам бизга алоқанг йўқ-да...

— Бегона дегин?

— Ундоқ демоқчи эмасман. Тураржой билан сени янги иш жойингнинг раҳбарлари таъминлаши керак.

Шерали аччиқ истеҳзо билан Каримга қаради: борди-ю, унинг ўзига олдин огоҳлантирмай тўсатдан ётоқхонани бўшат деганларида, албатта, аюҳаннос соларди ва бунга ҳақли ҳам бўлур эди. Чунки Карим ҳам, Шерали ҳам бу ерда анчадан буён туришади... Аммо Шерали Каримни бировнинг дардига бефарқликда таъна қилмади, ҳазиломуз узиб олди:

— Ҳозирча мени тураржой билан мулла Омон таъминлайдилар.

— Жуда соз. Кетдик янги уйингни кўришга!— дея хитоб қилди Карим.— Хафа бўлишнинг ҳожати йўқ энди.— У Омонга қаради:— Қани, оғайнимизнинг нарсаларини йиғиштиришга қарашворайлик...

Кек, гидирни билмайдиган Шерали қўл силтаб, кулди:

— Бўпти, борсак бора қолайлик, орқага суриб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

У энгашиб, каравоти тагидан рюкзак билан тахта чамадонини олди...

* * *

Омон Шерали учун ижарага топган уй Ўрда билан Шайхантоҳур оралигидаги Қорёғди маҳалласида бўлиб, бу мўъжазгина ҳовлининг атрофидаги бўғотлари сарғайиб, нураб турган баланд-паст иморатлардан сира фарқи йўқ, маҳалланинг ўзи эса ташландиқ, ғарибона гузарларни эслатарди. ...Омон керакли кўчани топиб, чап томондаги биринчи эшикни тақиллатди.

— Эшитяпман, эшитяпман, болам, эшикни бунақа қаттиқ тақиллатма.

Уй эгаси дарвоза занжирини тушираётганда Омон Карим билан Шералини имлаб чақирди. Ниҳоят дарвоза гижирлаб очилиб, бошига шол рўмол ташлаб олган кампир кўринди:

— Қани, тезроқ, мунча имилламасаларинг... «Бемаҳалда буларни кимлар келиб кетади», деган маломатга қолмай тагин, маҳалланинг заҳар тили ўлсин...

У дарвозани занжирлагач, меҳмонларни ҳовли тўри-

даги кичкина деразасидан милтиллаган хира нур чиқиб турган пастаккина уй томон бошлади. Тор даҳлизда чап ва ўнг томонларда икки эшик бор эди. Кампир ўнг томондагисини тақиллатди:

— Туришг, ижарачи келди!— У шундай деб Омонга чап эшикка киришга ишора берди.

Омон Шерали билан Каримни бошлади. Шерали учун гаплашилган хона унча катта бўлмаса ҳам ерга палос ёзилмаганидан ҳувиллаб қолган саройдек файзсиз эди. Киравернишда қорайиб, тусини ҳам йўқотаёзган мрамр ханик, унинг ёнида қорамтир-қизғиш мис обдаста турарди. Тўрдаги эски сим каравот устига иккита парча-парча гулли қизил сатип кўрпа билан узун чийдухоба болиш танилаб қўйилган. Токчадаги пилиги пастлатилган еттинчи лампа уйни аранг ёритарди. Энию бўйи ярим қулочдан ошмайдиган дераза тагидаги стол шаклига келтирилган чорчўп устига эски дастурхон ёзилди.

Оёқ товушини эшитган дўстлар эшик томон қарашди. Остонада жиккаккина чол пайдо бўлди. У уй эгаси эди. Меҳмонлар билан совуққина кўришиб, тахтадан шунчаки қоқиб қўйилган курсига ўтириб, қўлини фотиҳага кўтарди. Кампир каравотнинг бир четига омонатгина ўтириб, эрига қараб қолди...

Шерали ҳар икки қарияни синчиклаб кўздан кечирди. Кампир кўринишдан етмиш ёшларга борганга ўхшарди. Чол кексароқ. Унинг оппоқ қошлари остида мунчоқдек кичкина кўзлари қаҳр билан милтиллаб турарди. Чол тақдиридан норози шекилли — буни унинг юз ифодасидан билиш мумкин эди.

Қария томирлари бўртиб турган қўлларини тиззаларига қўйиб, хотинига мурожаат қилди:

— Қумри!

— Лаббай, дадаси.

— Айтдингми?

— Вой бой бўлгур, қачон айтаман, ахир ҳозир келишди-ю!

— Ҳозир келишган бўлса, ҳозир айта қолмайсанми, ҳаммасини келишиб олиш керак.

— Ўзингиз айта қолинг!— Кампир тортинаётган эди. Чол кичкина кўзларини ердан узмай ўтирганини кўргач, у шошилиб тушунтирди:— ўғилларим, бизнинг шартимиз бор: ойига уч юздан, ижаранинг ярим йиллигини олдиндан тўлайсизлар.

Шерали гангиб Омонга қаради, чол буни кўриб, ўр-индан қўзғолди:

— Рози бўлмасаларинг — худо бир, остона ҳатлаб кетаверасизлар. Келиб юрганлар бор. Йўқчилик ижарачи қўйишга мажбур қилипти бизни, буёғиниям ўйланглар.

Карим илтижо билан чолни тўхтатди:

— Шошманг, отахон!... — У Шералини кўрсатди. — Мана бу дўстимиз ўқишни яқинда битириб, ишга жойлашди. Узи бу ерлик эмас. Тошкентимизда меҳмон... Меҳмонни сўйлаш керак, ота... Афтидан сизлар яккалашиб қолган кўринасизлар. Дўстимиз, оти Шерали, сизларга уй ишларига қарашиб юради... Ота, бир оз юмшати.

Карим мумкин қадар ишонтириб, мулойимлик билан тушунтирди. Аммо чол ўзгармади.

— Мен билан боя келиб гаплашган қай бирларингиз эдинг? — Чол учалаларини ҳам кўздан кечиргач, нигоҳи Омонда тўхтади. — Адашмасам сиз эдингиз?

Омон бош қимирлатиб, тасдиқлади:

— Ҳа, отахон, мен эдим...

— Сизлар нима десанглар — шу, демовмидингиз?

— Тўғри, шундай дегандим-у, лекин ярим йиллигини олдиндан тўлашни айтмадингиз-да!

— Эсимдан чиққан экан. Энди... — чол ўрнидан турди, — мана айтдим, эшитдиларинг.

Кампир хўрсиниб, ялина бошлади:

— Хўп дея қолинглар, болаларим. Илоҳи умрларингдан барака топиб, бахтли бўлинглар!

Афтидан кампирга болалар ёқиб қолган ва у савдолашишга ийманаётгандай эди. Эрининг қаттиқ-қуруқ гапларини юмшатиш учун тушунтирди:

— Бу уйлар не азобда қурилганини билсайизлар эди! Урушгача биз бу ерда учаламиз турардик... — Унинг овози қалтираб, кўзига ёш қалқиди. — Уруш бизни яккаю ягона боқувчимиздан жудо қилди...

Кампир нигоҳини деворга қаратди. Шерали деворда осибдиқ суратга кўзи тушди. Йигитчанинг ёши йигирмаларда, солдат гимнастёркасида.

Кампир ўпкаси тўлганча гапини давом эттирди:

— Агар отинг ўчгур уруш бўлмаганида эди. Уйланиб оларди. Шу уйда роҳат кўриб яшарди... Шу уй болам шўрликка атаб солинган эди...

У кўз ёшларини узун елги билан артиб, жим қолди. Чол унинг ёнига келди. Қовоғини очмай, елкасини силади:

— Қўй, йиғлама, онаси... Бу билан ўглингни қайтаролмайсан... — Сўнг меҳмонларга қаради: — Хўш? Нима дейсизлар?

Шерали таажжубланарди: шунча мусибатни бошидан кечирган бу чолда хасислик ва ўжарлик қайдан келдийкин? Мусибат одамларни юмшатади... Демак, айримларни қаҳрли қилар экан-да бундан чиқди? Албатта, чолнинг ҳам аҳволини тушуниш керак. Ахир у ўғли яшаши керак бўлган уйни ижарага қўяпти... Яна кимга? Унинг ўғли фашистларга қарши курашаётган бир пайтда тинчгина ўқиган одамга. Шерали Даша холани эслади... У қанчалик юмшоқ кўнгиллигига қарамай, уруш йилларида фронт орқасида юрган Шералини қораламай туролмади-ку! Ўз ихтиёринг билан қолмаганигни, шусиз ҳам қалбига биров тош солиб қўйгандай ботаётганини ҳаммага тушунтириб беролмайди-ку!..

Балки чолу кампир бошига мусибат тушган кўп одамлар сингари яқинларидан жудо бўлгач, ёлғизликни афзал кўраётгандирлар. Бегона одамнинг ҳаётларига суқулиб кираётганига кўникаёлмаётганмикинлар?

Шерали уй эгаларига нисбатан кўнглида қандайдир илиқ бир меҳр, раҳм-шафқат уйғонди.

Шу уйда қолгиси келди. Сирасини айтганда, ҳозирча бошқа борадиган жойи ҳам йўқ эди.

Шерали яна бир марта суратга қараб, Омон билан шивирлашиб олгач, қатъий фикрини айтди:

— Майли, ота, сиз айтганча бўла қолсин, пулни эртага кечгача етказамиз, — деди чолга.

Чолнинг кичкина кўзлари қувончдан пирпираб кетди. Кампирга қараб: — Қани, кўлингни кўтар, — деди. Унинг боятдан буён тунд чехраси тўсатдан ёмби тошган каби ёришиб, Омон билан Шералига тиржайиб қўйди. Бўртиқ томирлари кўкариб турган қўлларини пешонаси баравар кўтарди.

— Йигит ўлманглар, бало кўрманглар, облоҳу акбар! Қани, юр энди, булага мушат қилма, — дея кампирини имлаб, хонадан чиқди.

Уй эгалари кетгач, Шерали дўстларига қаради:

— Энди ҳамма гап пулда қолди шекилли?

Карим унинг сўзини бўлди:

— Эртага Виктор ўзаро ёрдам кассасидан пул олиши керак. Ўшандан қарз оласан-қўясан-да!

— Виктор пулини ололмаса-чи? — деди Шерали ташвишланиб Каримга.

— Олади, — деди Карим одатича шопилмай салмоқланиб. — Ҳамма қоғозларини тахт қилиб қўйганда, кассада пул қолмабди. «Эртага вақтли пул бўлади, кечикмай келинг!» дебди кассир. Тушундингми энди, — деди

Шералига, ташвишланмай оёқ-қўлингни узатиб ётавер, дегандек қараб.

— Етмаганига биз қўшамиз,— деди Шералини тинчитиш учун Омон ҳам.— Кампиримиз бояқиш кеча олмайман десам ҳам, ҳол-жонимга қўймай чўнтагимга бир ярим минг солиб қўйдилар. Иккаламиз бўлишиб оламиз сен билан.

Карим оғзига талқон солиб олгандай, миқ этмасди... У борди-ю, бирон дўстига қарашганда ҳам чўнтагидан чиқадиган ҳар бир сўмни юрагидан узгандай берарди.

Шерали энгил тортиб, каравотга бориб ўтирди. Қулиб туриб ҳазиллашди:

— Қаранг, а, ҳаммаларинг бойвачча бўп қолган экансизлар-у, мен ташвишланиб ўтирибман...

Вақт ярим кечага яқинлашган эди. Омон билан Карим туришди. Шерали уларни дарвозагача кузатиб чиқди. Уйга қайтгач, ечинди-ю, лампани ўчириб, ўринга кирди. Унинг оғирлигидан симлари бўшашиб қолган темир каравот гижирлаб чўкди.

Чалқанча ётиб, қўлларини боши остига қўйганча ўйлади. Барибир уйқиси келмаслигини билади. Кейинги пайтларда у қанчалик чарчаганига қарамай, бир дам роҳатланиб ором ололмасди. Уни Хорог, Сабогул ҳақидаги ўйлар ташвишлантирарди... Ҳозир ҳам у дам олиш учун чўзилди. Оёқлари ором оляпти, тўйиб-тўйиб нафас оляпти, аммо боши гувилламоқда, асаблари таранг. У қанча уринмасин бу вазиятини ўзгартиролмайди. Шерали хаёли уй эгаларига ўтди. Улар боқувчиларидан жудо бўлишган. Шуни ўйлаб, Шерали энди уларнинг зиқналигидан сира ажабланмади. Ахир улар нима биландир тирикчилик қилишлари керак-ку. Уруш ҳамманинг турмушини беҳаловат қилиб қўйди. Эртанинг дарди ҳамма ни бирдай ташвишлантиради... Энг даҳшатли, оғир кунлар ортда қолган бўлса-да, кўп хонадонларда, одамларнинг тақдирида, қалбида урушнинг акс садоси кетгани йўқ... Даша холага ҳам уруш тугагани билан осон тутиб бўлмайди. Тўғри, ғалаба қозонганимизга, тинчлик бошланганига у кўп қатори қувонди. Аммо ҳаётидаги бўшлиқнинг ўрнини ҳеч нарса тўлатолмайди, қалбидаги жароҳати уни бир умр қийнайди... Шералининг назарида кўзлари ғам-ғуссага тўлган Даша хола қоронғи деразадан қараб тургандай эди.

Шерали ёнига ағдарилди, каравот симлари яна гижирлади... Хаёлида Абдухолиқ жонланди. У увадаси чиққан шинелда, ҳаммаёғи қон, Шералига ўдагайлаб ке-

ларди... Шерали ҳатто бир қалқиб тушди. Аммо хаёлу кўзгусидаги бу даҳшатли манзарани Сабогулнинг зебо қомати тўсиб қўйди. Сабогул Шералига назокат билан қараб, унга талпинарди. Аммо пимадир халақит берарди. Ўрнидан жилолмасди...

Шерали кўзини қаттиқ юмиб-очди.

Сабогул унга кулиб қараб турарди...

У тўсатдан енгиллашгандай бўлди, кўзлари юмилиб, ниҳоят ухлаб қолди.

* * *

Шерали ўзи истамагани ҳолда сал парсага асабийлашадиган бўлиб қолганини сеза бошлади. Баъзан у пайраҳага ўт кетгандай гувиллаб, бирпасда ўртоқларининг дилини сиёҳ қилиб қўярди-ю, кетидан пушаймон бўлиб, ўзини тутолмаганидан койинарди. Бироқ бундай кезларда у ҳеч кимни кўргиси келмас, танҳо қолишни истаб, хонасига кириб ўтирар ёки бемаъни хаёллардан қутулиш учун соатлаб кутубхонадан чиқмас эди.

Ишхонасида ҳам иши юришмаётгандек бўлиб туюларди. Павел Иванович тошширган барча ишларни кўнгилдагидек бажарса-да, ўрнига қўёлмагандек бўлиб кўринарди назарида. У диққатини бир нуқтага тўшлаб, ўзини қўлга ололмаётган эди...

Павел Иванович унга партияга киришини ўйлаши зарурлигини, ўзи тавсиянома беришга тайёрлигини билдирганида, Шерали Петровский ҳам, атрофидаги бошқа ўртоқлари ҳам уни синчковлик билан кузатишяпти деб ўйлади. У ўзидан норози, бошқаларга зарда қилар эди. Омон у билан гаплашмоқчи бўлганда, у ҳатто эшитгиси ҳам келмади. Шу-шу бошқа оғиз очмади.

Павел Иванович ҳузуридагина Шерали ўзини илгаригидай осойишта тутишга тиришар, асаблари қанчалик таранг тортилмасин сир бой бермасликка итилар эди. Бироқ Павел Ивановични алдаб бўлмас эди. У Шерали гаплашиб туриб, хаёли қочиб қолаётганини, гаплари қулоғига кирмаётганини сеза бошлади. Павел Иванович маълум вақтгача ўзини билмасликка солар, Шералини ёлғиз қолдиришга ҳаракат қилар, кутубхонага жўнатар, уни қизиқтирадиган материалларни ўқитиш билан банд этар ёки лаборатория бўш вақтда уни ёлғиз қолдириб кетарди. Бироқ Шералидаги маъюслик аксинча, кун сайин ошиб бораётганини кўргач, ётоқхонага бориб бу борада Омон билан суҳбатлашди-ю, анча тинчиди. Семиз қорнини серкиллашиб, астойдил кулди:

— Вой, вой, кулгидан ўзимни тиёлмаяпман. Сен мени ҳайратга солиб қўйдинг, Омон. Мен бўлсам Шералини бирор муҳим илмий муаммо қийнаб қўйяпти, деб ўйлабман. У ўз дардида ёняпти дегин. Жуда гўл экапманда, а? Шералининг геологияга муҳаббатдан бошқа туйғуси йўқ деб ўйлаб юрибман, а! Бир қизни деб Шерали бошини йўқотиб қўйишини хаёлимга келтирмаган эдим... — Профессор кулавериб ёшланган кўзларини бармоқлари билан артди. — Мени кечир, бўғалоғим. Биламан, ёшлик — аини муҳаббат дамлари. Ўзим ҳам ёш бўлганман. Очигини айтсам, ҳозиргача хотинимни жондилимдан севаман. Аммо севгида омад келмаганда, ўзни бу қадар йўқотиб қўйиш ярамайди! — Бир оз тинчигач, у қатъий айтди: — Майли, ҳамма дарднинг ҳам давоси бўлади. Тезда зарур чоралар кўриш керак...

Павел Иванович кабинетига кириб келганида, Шерали аллақандай қоғозларни титкилаб ўтирарди. Шерали таажжубланди: ҳозир партия мажлиси бошланиши керак эди-ку! Нега Павел Иванович буёққа келди? Бирор гапи борга ўхшайди. Шерали шундай қарорга келиб, олдидаги қоғозларни бир чеккага суриб қўйди. Ўрнидан турган эди, Павел Иванович унга қўли билан ўтиришга ишора қилди:

— Ўтиравер, ўтиравер! Мен ҳозир кетаман. Ишлар қалай, бўғалоғим? Яхши кетаяптими? Мен айтган ишни бажардингми?

Шерали яна таажжубланди: бу ҳақда у бошқа вақтда ҳам сўраши мумкин эди-ку! Чехраси тундлашиб, жавоб берди:

— Ҳа, Синтоб билан боғлиқ барча китобларни кўздан кечирдим.

— Хулоса?

— Бу жойнинг истиқболи бор ва уни албатта кенг қўламда тадқиқ этиш керак. — Шерали шошилганча қўшиб қўйди: — Албатта бу менинг шахсий фикрим...

Павел Иванович кулиб қўйди:

— Берган сабоқларим кор қилибди шекилли... Қатъий фикр айтишдан чўчиясанми?

Шерали бошини кўтарди:

— Йўқ. Синтобда олиб бориладиган қидирув ишлари яхши натижа беришига аминман!

— Шундай дегин? Унда яхши. — Павел Иванович Шерали қалбининг тўрида яшириниб ётган сирини блямоқчи бўлгандек, унга синовчан назар билан тикилди. — Бошқа гапнинг йўқми менда?

Шерали довираб қолди. Нахотки биронтасидан унинг юрак сирларини билиб олган бўлса! Титроқ овозда жавоб қайтарди:

— Йўқ, нима эди?..

— Худди шундай деб ёзамиз.— Негадир Петровский қоқиқин билан гапирди.— Менинг эса сенда гапим бор.— У портфелидан бир варақ ёзилган қоғозни олиб, Шералининг олдига қўйди...— Мана, сенга ваъда қилганим — партияга киришинг учун тавсиянома. Яқинда партбюро секретари билан гаплашдим. У ҳам сенинг коммунист деган юксак номни оқлай олишингни айтди. Тавсиянома беришга ҳам тайёрман, деди. У сени университетда ўқиб юрган кезларингдан буён билади шекилли? Сенинг тўғрида яхши фикрда...

Шерали шу қадар ҳаяжонланган эдики, бирон муносиб сўз ҳам тополмай қолди:

— Павел Иванович... Муҳтарам устозим... Муносибмиканман?.. Ишончингизни оқлай олармиканман?..

— Муносиб, муносиб,— Петровский кулди.— Еки сен мен партияга полыйиқ одамни ҳам тавсия қилавераман, деб ўйлаяпсанми? Мени билмас экансан.

— Павел Иванович!..

— Тинчлан, тинчлан, ҳазил қиялман. Институт коммунистлари сенга билдирадиган ишончларини оқлай олишингга имоним комил. Сен ҳалол, виждонли, қилаётган ишингга садоқатли йигитсан. Бундай чинакам садоқатнинг ўзи буюк нарса! Эртагаёқ партторгга киргин. У ерда нима қилишингни айтишади.— Павел Иванович стол устида ёйилиб ётган қоғозларни, торгина кабинетни кўздан кечирди.— Назаримда бу ерда ўтиравериш ҳам жонингга текканга ўхшайди... Ё адашяпманми?

Шерали бутун гавдаси билан олдинга талпинди:

— Павел Иванович! Ахир мен геологнинг иш жойи — далада, деб айтгандим-у!

Петровский ўйланганча настки лабини тишлаб қолди.

— Жуда соз...— Соатига қараб, пошилиб қолди.— Э, худойим-е, кеч қоляпман-ку! Роса гапга тутдинг-да мени!

У пошилиб, эшик томон юрди. Бошқа вақт бўлганида, Шерали албатта, ким кимни гапга тутган экан, деб ҳазиллашиб қўярди. Аммо у ҳозир ҳаяжондан ўзига келмаган эди.

Партияга киришни Шерали анчадан буён ўйларди. Коммунист деган номнинг ўзи фахрли бўлибгина қолмай,

у зимманга катта масъулият юклайди. Шерали эса бундай масъулият орзусида эди. У ўзининг бутун куч ва имкониятларини партия, халққа хизмат қилишга бағишлаганга тайёр. У анча вақтдан буён партиёга кириш борасидаги орзусини айтишга журъат этолмаётган эди. Ўзи ёни ҳали бу даражага етмаган деб ҳисобларди... Чинданам у нима иш қилди? Ҳатто фашистлар билан курашишдек муқаддас бурчини ҳам бажаролмади... Геолог сифатидачи? Павел Иванович, Ҳафиз Мирзамухамедовичлар, бошқа коммунист — геологларнинг олдида у ким бўлибди? Дастлабки қадамларнигина қўйди...

Ҳозир эса Шералининг олдида Павел Иванович ёвган тавсиянома турибди. Орзуси рўёбга чиқяпти. У катта истиқбол олдида ҳаяжондан энтикди. Худди катта зал олдида тургандай эди. Гўё ҳамма кўзлар унга тикилган. Павел Иванович унинг руҳини кўтариш учун кулиб боқяпти: мени шарманда қилма, дегандай.

Шерали хаёллар оқимидан ўзини тўхтатиб, столи устидаги тавсияномага кўз югуртди. Тавсияномадаги Шералининг илм олдидаги хизматлари, фазилатлари борасида айтилган жиддий сўзлар унга ҳам хуш ёқар, иккинчи ёқдан кўзларига ишонмасди...

Тўсатдан ўйланиб қолди: ҳозир ёнида Сабогул бўлганида эди, бутун ҳаяжонлари-ю, қувончини айтарди.

Хўрсиниб тавсияномани тортмасига солди, столи устидаги қоғозларни тартибга келтиргач, хонадан чиқди. Кўчада шопилмай юрганда, кўп нарсани бафуржа ўйлаб олиш мумкин. Шералининг эса ўйлари талайгина... У трамвайга чиқмади. Ижарага олган уйигача яёв борди. Стол устидаги косода мошхўрда. Шерали овқатга ҳам қарамади. Ечинмай, ўзини каравотга ташлади. Бугунги бўлиб ўтган воқеаларнинг ҳаммасини яна бир хаёл тизгинидан ўтказишга интиларди. Бироқ кундузги таассуротлардан толганидан аста-секин кўзлари юмилиб, ухлаб қолди...

Эртасига Шерали одатдагидан вақтلىроқ ишга келди. Унга Павел Ивановичнинг: кабинетда ўтиравериб ҳам жонингга теккандир деган сўзлари тинчлик бермай қўйди. Тўрт деворга маънос тикилиб қолди. Ҳа, дала-қирга чиқиш керак... Бу ерда диққинафас бўласан. Унда эса Синтобда қидирув ишлари олиб бориш борасида анчагина янги фикрлар маромига етган эди. Иш столига ўтириб, олтин масаласига бағишланиб Тошкентда ўтказилган конференция материалларини яна бир варақлаб чиқди,

Унда жуда кўп қизиқарли ва муҳим таклифлар бор эди. Булар Павел Ивановичнинг Шералига айтган ва унинг ўзи ҳам ўйлаб юрган фикрларга тўғри келар эди. Олтин... У ҳозир мамлакат учун жуда зарур. Шералининг олимлик ва келажак партия аъзоси сифатидаги бурчи бу масала билан жиддий шуғулланишни тақозо этади. У астойдил ишга киришиб, бутун куч ва ғайратини сарфласа, албатта олтин топилишига имони комил эди. Йўл битта: магма жараёнида вужудга келган жинсларда олтин бўлади, деган тахминга таяниб, уни исботлайдиган фактлар топиш.

Хонага «институт юлдузи» кириб келиб, унинг хаёлини бўлди. У эшик олдида туриб, бошини хпёл ўнг томонга эгганча саломлашди. Бу унинг яхши кайфиятидан далolat берар эди.

— Шерали Алиевич! Қогозларингизни бир зумгина тарк этинг. Сизни Ҳафиз Мирзамухамедович йўқлаяптилар.

У чап қўлини тавозе билан кўксига босганча, ўнг қўлини йўлак томон узатди.

Ҳафиз Мирзамухамедович одатдагидай иш столида эмас, балки йиғилиш ўтказадиган узун стол ёнида ўтирарди. Унинг рўпарасида институтнинг икки ходими. Директор Шерали билан кўришгач, ёнида ўтиришга таклиф этди:

— Марҳамат, ўтиринг. Қалай бизда, иш яхши кетяптими?

— Шикоят йўқ, Ҳафиз Мирзамухамедович.

— Энг муҳими, сизнинг устингиздан шикоят қилишмасин,— ҳазиллашди Абдулатипов.— Аммо бунга ҳозирча асос йўқ шекилли. Павел Иванович ҳам, мен ҳам сиздан мамвунмиз. Шунинг учун кўнглингизга хуш ёқадиган бир ишни сизга таклиф этмоқчиман.

Шерали ён дафтари билан қаламни стол устига қўйди-ю, Ҳафиз Мирзамухамедовичга қараб қолди. Абдулатипов оқ кўйлаги ёқасини очди, рўпарасидаги уч олимни кўздан кечиргач, нигоҳини Шералида тўхтатиб гапирди:

— Сиз институт ходимлари билан танишиб улгургандирсиз. Бинобарин ўртоқ Пўлатов билан Норбоевни таништириб ўтиришнинг ҳожати йўқдир.— У жилмайиб қўйди.— Бизнинг коллективимиз аҳил, айниқса «перекурлар» пайтида. Ари уясидек гувиллатиб юборасизлар ҳаммаёқни — бунинг устига ёпларингизда бўлмаганларнинг қулоқлари ҳам қизиса керак...

— Перекурлар бизда унчалик кўп бўлиб турмайди, Ҳафиз Мирзамухамедович,— эътироз билдирди Шерали.— Бунинг устига институтда кўпчилик чекмас экан. Аммо ёнимдаги ўртоқлар билан танишиб олганман.

Шерали уларнинг ҳар иккаласини узоқдан танирди. Туроб Пўлатов билан уни ишга келганининг иккинчи куни Павел Иванович таништирди. Жуда озгин, кўримсиз, кўк кўзлари киртайган, жуссаси йигитчалардек ихчам бу олим самимий кулгиси, юзидан барқ уриб турган очиқкўнгиллиги билан киши диққатини ўзига тортади. Ёши ўттиздан ошган Норбоев билан Шерали бир неча марта ошхонада учрашди. У новча, тик қоматли бўлиб, Шералининг назарида димоғдорроқ, ўзига ишонганроқ бўлиб туюлди.

Абдулатипов Шералининг жавобидан мамнун бўлди шекилли:

— Жуда сөз!— У ўрнидан туриб, деворга осиглик карта ёнига борди. Қўли билан хаританинг яшил, кўк ва жигарранг бўёқли пастки қисмига ишора қилди.— Мана бу жойлар сизларга яхши таниш бўлиши керак? Диққатимизни анчадан буён жалб этиб турибди. Аммо бошқа муҳим ва қисталанг ишлар билан бўлиб, қўл тегмаган эди. Энди бу жойларни синчиклаб тадқиқ этишнинг вақт-соати етди шекилли. Шу мақсадда у ерга геологик группа юбормоқчимиз.— Абдулатипов Шералига қараб қолди.— Группани сиз бошқарасиз. Туроб Пўлатов билан Эшбой Норбоев сизга ҳамроҳ бўлиб боришади. Уларнинг ҳар иккаласи яқин орада фан кандидатлари бўлишади.— У яна картага бурилди:— Бу ерлар илгари ҳам тадқиқ этилган, ҳатто бир неча марта. Аммо у ерда бўлган экспедицияларнинг берган маълумотлари ва хулосалари меъерига етказилмаган, чала, чалкаш ва бир-бирига зид. Қирқинчи йилларда у ерларга умуман ҳеч ким бормаган. Шунинг учун бўлса керак, бу жойларнинг геологик хусусиятлари ва кон ресурслари тўғрисида ҳар хил фикрлар бўляпти, ҳатто қарама-қарши фикрлар. Шахсан мен бу ерларнинг истиқболи катта деб ҳисоблайман. Ахир минг йиллар илгари бу ерларга ота-боболаримизнинг назари бекорга тушмагандир. Уша даврлардаёқ тоғ иши гуллаб-яшнаган.

Ҳафиз Мирзамухамедович одатига хилоф тарзда кўпроқ гапириб қўйганини ўзи ҳам найқади шекилли, тўсатдан якунлади:

— Экспедициянгиз олдида турган вазифа катта ва масъулиятли: бу ерларнинг геологик характеристикаси-

ни белгилаш, тўлароқ маълумотлар тўплаш, ноёб конлар, айниқса олтин кони бор-йўқлиги жиҳатидан истиқболни аниқлаш керак. Қарама-қарши тахминлар тўқнашуви баҳсга олиб келган экан, биз ўз қатъий фикримизни айтишимиз керак.— У ўрнига ўтиргач, Шералига қараб кулди.— Қийин ишни топшириб қўйдик, а? Аммо ишонинг, жуда ажойиб иш. Юзимни ерга қаратмассизлар, деб умид қиламан.

— Ҳафиз Мирзамухамедович,— Шерали ҳаяжон билан жавоб берди,— биз қўлимиздан келадиган бор имкониятлардан фойдаланиб, топшириқни бажарамиз.

— Ҳатто йўқ имкониятлардан ҳам,— Туроб қўшиб қўйди камтарлик билан ерга қараб.

— Мен анчадан буён бу жойларга боришни орзу қилардим,— деди Шерали.— Бир вақтлар борган ҳам эдим...

— Жуда саз! Ҳужжатларни расмийлаштириш, транспорт ва экспедицияни таъминлаш билан боғлиқ ишларни ким билан ҳал этишни биласизми?

— Биламан, Ҳафиз Мирзамухамедович. Помирда унча-мунча тажриба орттириб олганман.

— Жуда саз!— Хитоб қилди Абдулатипов. Тўсатдан юзи жиддийлашди, бир нима демоқчи эди шекилли, аммо иккиланди. Сўнг қўл силтаб:— Ҳа, майли, очигини айтган маъқул. Гап шундаки, геология бошқармаси бизнинг бу ерларга экспедиция юбораётганимиздан хабардор бўлиб, ҳаракатга тушиб қолибди. Бошқарма раҳбарларининг бу масалада ўз фикри бор— бизникига зид. Хуллас, сизлар у ерда бирон кишини учратгудек бўлсангизлар,— Абдулатипов негадир кўрсаткич бармоғи билан шифтга ишора қилди,— эътибор берманглар. Тузилган программа асосида шопилмай ўз ишларингизни қилаверинглар.

У ўридан турган эди, бошқалар ҳам қўзғолишди.

— Узр, вақт зиқ келиб қолди. Академияга шопил-япман. Борди-ю, кетгунларингча бошқа кўришолмасак, сизларга оқ йўл, ишларингизга муваффақиятлар тилайман!

УЧИНЧИ БОБ

Бу экспедиция бир ёқдан Шералининг геологияда ўз ўрнини белгилаб бериб, қидирув ишлари йўналишини тўғри аниқлаш, ўз нуқтаи назарини ҳимоя этишга ўрнат-

ган бўлса, иккинчи ёқдан у катта-кичик олимлар, «раҳбарлар» диққатини жалб этди.

Чунки тадқиқ этилган ерлар гоят истиқболли бўлгани учун Шералининг муваффақияти, шубҳасиз, ҳамма нарсани иш нуқтаи назаридан баҳолайдиган дўстларини қувонтирди. Аммо бу экспедициядан кейин Шерали геологияда эътиמודли анча-мунча душман ҳам орттирди.

Сирасини айтганда, Туроб ва Эшбой билан Синтобга кетаётганида: бу сафардан кейин бу қадар шов-шув бўлишини, кўп ҳафталик оғир ва машаққатли меҳнат натижасида катта кашфиёт очишини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Олим ҳеч қачон бугун мен кашфиёт очаман деб олдиндан айтолмайди. Кашфиётлар, гарчанд улар олимнинг олдиндан олиб борган катта меҳнати, изланишлари туфайли бўлса ҳам, тасодифан очилади.

Шерали машинада ўйчан ўтирарди. Аҳён-аҳёндагина йўлнинг икки четидаги зич ўтқизилган бақатераклар ва тарвақайлаган тут дарахтларига разм солиб кўярди.

У ҳозир бу экспедиция нима билан тугагини фолбинлардек тахмин қилиши мумкин эди. У яна бир хаёлидан кечирди: бу ерларда олтин бор дейишнинг ўзи билан иш битмайди. Уни топиб, исботлаш керак. Ишонч бу ҳар бир кишининг шахсий фазилати. Бошқалар учун у, борди-ю, реал ҳақиқат билан исботланмаган бўлса ҳеч нарса эмас. Машина ўнқир-чўнқир йўлга бурилиб, чайқала бошлагач, Шералининг хаёли бўлинди, у бошини кўтариб, атрофга разм солди. Сал нарида, тоғ этагида турган одамларни кўрди. Шофёрга машинани ўша ёққа буришга буюрди. Машина тўхтагач, Шерали ундан тушиб, геология бошқармаси бошлиғининг ўринбосари Гуреевнинг олдига борди. Машина ойнасидан қараб турибоқ уни таниган эди.

— Ассалому алайкум! — деди мумкин қадар мулоимлик билан бутун гурӯҳга қараб.

Гуреев биринчи бўлиб қўл узатди:

— Сало-ом... э-э, кечирасиз, фамилиянгизни эсломай турибман.

Қошини чимириб ўйлаётган эди, пешонаси тиришди...

Бундан тўрт йил муқаддам Шерали Гуреевнинг олдига бошқармага борганида, у анча ёш эди. У ҳалиям ораста кийинган, ўзига зеб берган, силлиқ юзи қип-қизил бўлишига қарамай, анча кексайибди. Аммо кўзлари ўша кезлардагидек ҳамон хиёл киноя билан боқади.

Шерали Гуреев олдига бефойда бориб келганини ҳали-ҳали эсидан чиқаргани йўқ. Аммо Гуреевнинг уни

эслаб қолгани гумон, албатта. Эслолмай турибман деган ибораси кўпроқ дипломатик муносабат нуқтаи назаридан айтилган шунчаки бир гап.

— Салом, Вадим Акимович, — деди Шерали. — Демак, танимаяпсиз? Ҳа, сиз билан учрашгандан буён орадан анча вақт ўтди... — У расмий оҳангда ўзини танитди: — Шерали Алиев, Геология институтидан.

— Албатта, эсимда, эсимда!

Гуреевнинг ҳозирги вазияти хотирасидан кўтарилгани учун ўзини исканжага олаётган одамга ўхшарди. Аммо кинояли, қаттиқ нигоҳи Шералини тешиб қўйгудек синчковлик билан кузатарди.

Шерали Туроб билан Эшбойга ишора қилди:

— Ҳамроҳларим билан танишинг: Туроб Пўлатов. Бу киши...

Эшбой Шералининг гапини бўлди:

— Каминаи камтарин қулингиз ўртоқ Алиевнинг катта олтин хазиналарини очиш ниятида қилган сафарларига у кишига ҳамроҳ, исм-шарифлари, ижозат этсангиз, албатта, Эшбой Норбоев.

Шерали унга хўмрайиб қўйди, Гуреевнинг эса юпқа лабларига табассум югурди:

— Ҳа, гап буёқда денг! Демак, бу сиз экансиз-да... ҳмм... — унинг кўзлари сузила бошлади. — Экспедицияларингизнинг мақсади тўғрисида баъзи гаплар бизгача келиб етди. Умуман мақсадларимиз бир, аммо афсуски унга турли йўллар билан боряпмиз... Рухсатингиз билан мен ҳам ҳамкасбларим билан таништираман. — у артистлардек имо-ишора билан ёнидаги хотинларникидек силлиқ юзли, терилган каби ингичка қора қошли кишига ишора қилди: — Оғажон Даврибеков. Қудратли истеъдод соҳиби! Литология бўйича парвардигорнинг ердаги номи!

Шерали ўзини кулгидан тиёлмай, Даврибековнинг мулойим, хиёл нам қўлини қисди. Гуреев қолган ҳамроҳларининг исм-шарифларини атаб, чўзиб ўтирмади. Қисқа қилди:

— Булар геологлар. Мана буёқдагилар практикачилар. — Шундай деди-ю, Шерали томон қайрилиб, очиқ киноя билан сўради: — Демак, сизлар қидирган тонади деган нақлга қаттиқ амал қиласизлар, шундайми? Меҳнатларингиз зое кетишидан қўрқмайсизларми?

— Сиз бизлар учун ташвишланаяпсизми? — Шералининг овозида ҳам аччиқ киноя оҳанги сезилиб турарди.

Гуреев елка қисди:

— Нима десам экан. Сиз мағлубиятга учраганингиздан кейин ҳамдардлик изҳор қилсам керак. Ҳа, самимий ҳамдардлик. Аммо яшириб ўтирмайман: сизларнинг мағлубиятингиз мен ва дўстларимнинг бусиз ҳам мустаҳкам маъқеини янада шиббалайди.

— Биз мағлубиятга учрашимиз муқаррар дегн?

— Шак-шубҳасиз. Мен институтларингиз раҳбарларининг нуқтаи назарини яхши биламан. Қидирув ишларингизнинг бош йўналиши — назарий хомхаёл. Ваҳоланки, ҳар қандай назариянинг таянч нуқтаси амалий иш. Амалий ишсиз у — оёқсиз, қўлтиқтаёқсиз. Ё хато қиляпманми?

Гуреев Ҳафиз Мирзамухамедовичга шама қилаётганини пайқаб, Шерали осойишта баҳслашди:

— Аммо ёлғиз амалий иш ҳам отсиз аравадек гап, унда ҳеч қаяққа боролмайсиз. Амалий ишсиз назария — ўлик, назариясиз амалий иш — сўқир. Бу кимнинг гапи?

— Биаламан, биаламан, — Гуреев қўл силтади. — Бизнинг қўлимизда ҳам назарий ҳисоб-китоблар, тахминлар бор. Бироқ сизникидан фарқли ўлароқ далиллар билан исботланган. Биз назария билан амалий ишнинг мустаҳкам бирлиги тарафдоримиз.

— Биз ҳам шундай қиляпмиз. Экспедициямиздан муддао назарияни амалий ишда синаб кўриш... Бироқ мен ўшанда ҳам бу ердаги тоғлар олтинга кон деган эдим.

— Борди-ю, бор бўлганда ҳам сиз қидираётган жойда эмас.

— Ёриқларда демоқчимисиз? Дуруст, бунга эътироз йўқ, ёриқларда ҳам олтин топиш мумкин. Аммо бу камдан-кам учрайдиган ҳодиса. У ердаги олтин миқдори ҳам кўз ёшидек гап. Ундан кўнлаб олтин олиб бўлмайди. Чунки ўзи йўқ. Биз катта конларни қидириб топишимиз керак, — Шерали Гуреевга бош-оёқ разм солди. — Шуниси ҳам борки, баъзилар қўлдаги читтакни кўкдаги лочиндан афзал биладилар.

— Хўш, нега энди афзал билмаслик керак? — Гуреев жонланди. — Ҳеч нарса бўлмаганидан кўра, оз бўлса ҳам бир нарса бўлгани маъқул эмасми? Асабийлашиш керак эмас, ҳамкасб дўстим. Ҳозиргача сиз айтаётган ёриқларда, геологча тил билан айтганда, разломларда олиб борилган қидирувлар кўпинча ўзини оқламоқда. Жуда кўп нодир маъданлар конини ҳам биз, қоида бўйича, разломлардан топиб келяпмиз. — У Шералига маънодор қараб қўйди. — Жанубий Фарғонадаги сурма симоб, қўрғошин,

рух конлари ҳам ёриқлардан топилган. Буни ҳам инкор этиб, баҳслашиб ўтирмасиз деган умиддаман.

Шерали ўзини зўрга босиб турарди. Аксинча Гуреев асабийлашаётган эди. Шерали босиқлик билан эътироз билдирди:

— Аммо олтин — сурма ҳам, рух ҳам эмас. У ёриқларда камдан-кам ва оз миқдорда учрашиши биласиз-ку!

— Сизга у тоғ-тоғ керакмиди?

— Менга эмас, Вадим Акимович. Мамлакатга.

— Ҳа... — Гуреев қўл силтади. — Айтишга жўн: керак, талаб этилади. Мени кечирасиз-у аммо бу бориб турган волюнтаризм, — у насихат оҳангига ўтди. — Қани эди ҳаётда ҳам шундай бўлса: керакми, демак бор. Бироқ бу — фантастика. Нуқул омади келадиган қаҳрамонлар, эзгулик билан тугайдиган эртақлардек гап. Сим-сим: тоғлар очилди... Фанда бу масалалар мураккаброқ. Ва хато қилинга ҳаққимиз йўқ. Хато қилиш — кейин уни тузатишдан осонроқ. Эҳтиёт бўлинг, кейин пушаймон еб, устозларим нотўғри йўлдан бошлади, деб улардан ўп-каланиб юрманг...

— Қайси йўл сохта-ю, қайси бири тўғрилиги ҳозирча номаълум, — Шерали қизиша бошлади. — Илмий фаразни у ҳозирча фараз бўлиб тургани учунгина рад этиш ҳам ноўрин! Фараз тасдиқланса-чи? Унда қим пушаймон қилади? Магматик тоғ жинслари билан олтин конларининг пайдо бўлиши ўртасида муайян алоқа борлигига имонимиз комил, ҳа, имонимиз комил. Назарий ҳисоб-китоблар шундан далолат бериб турибди. Шунингдек, баъзи бирларга ўхшаб нари-бери титкилаб эмас, ишлаган экспедицияларнинг маълумотлари ҳам Синтоб тўғрисида шундай фикрни илгари суради... Хўш, нега энди биз буни амалда текшириб кўрмаслигимиз керак?

Гуреев ҳам қизишди. У Шерали томон бир қадам босиб қазабнок, совуқ нигоҳини тикканча деярли бақриб гапирди:

— Чунки сизларнинг назариянгиз ҳеч нарсага асосланмаган. Ҳозиргача биронта олтин кони сиз ва ҳамийларингиз таклиф этаётган усулда очилгани йўқ. Катта куч ва маблағ сарфлаб, пировард оқибат ҳемири ололмайсизлар. Биз бундай йўлдан боролмаймиз.

У: кўряпсанми Шералининг роз бўлиб чиранаётганини, деган маънода Оғажонга қаради. Шу пайтгача гапга аралашмай турган Оғажон Гуреевни қувватлади. Аммо гапни узоқдан бошлади:

— Йўловчи бир қишлоқдан иккинчисига кетаётган экан. Йўл оллислигидан толиқиб, иттифоқо учраган бир деҳқондан: фалон қишлоққа қанчада етиб бораман, деб сўрабди. Деҳқон «қайдам» дегандай елка қисибди. Йўловчи йўлида давом этибди. Анчагина масофани босиб ўтгач, бояги деҳқон уни тўхтатиб айтибди: «Хўв биродар, айтган қишлоғингизга узоғи билан ярим соатда етиб борасиз». Йўловчи таажжубланиб, жаҳли чиқибди: «Нега энди шу гапни боя сўраганимда айтмадинг?» «Чунки,— деб жавоб берибди деҳқон,— унда қандай қадам ташлашингизни билмас эдим». — Оғажон Гуреев, Шералига ғурур билан қараб, жилмайиб яқунлади:— Идрокли деҳқон экан. Ўз ҳаёти давомида аччиқ-чучукни кўп тотиган бўлса керак. Шунинг учун таваккалчилик билан эмас, балки ўз кўзи билан кўриб иш қилиб ўрганган. Олтин масаласи ҳам шунга ўхшаш гап. Разломларда уни кўпчилик кўрган. Магма жараёнида пайдо бўлган конларни эса ҳали ҳеч ким кўргани йўқ. Бинобарин,— у энди Шералининг ўзига мурожаат қилди,— сизнинг олтинингиз афсона, мавҳум тушунча, қуруқ гап! Кўриш ва ушлаш мумкин бўлган нарсагина мавжуд...

— Олтин гаплар!— Гуреев уни мақтаб қўйди.— Қўйил!— Унинг фикрича бефойда ҳисобланган бу баҳсни чўзиб ўтиришни истамай, қўлидаги кичкина олтин соатига қараб қўйди:— Мени кечирасиз... Э-э... Шерали Алиевич, бизнинг зарур ишларимиз бор. Бу жазирамада қуруқ гап сотиб ўтиришнинг фойдаси йўқ,— у пешонасидаги терни артди.— Сизларга оқ йўл, ҳурматли ҳамкасблар!— Гуреев Шерали ва унинг шерикларига қараб, енгил таъзим этди.

Машина силкиниб, йўлга чиқиб олгач, Шерали Гуреевнинг кулги аралаш шанғиллаган овозини эшитди:

— Эҳтиёт бўлинглар, тагин магма иссиғида эриб кетманглар.

Эшбой машинадан бошини чиқариб, бақирди:

— Топширигингизга амал қилинади!

Шералига бу қувноқ йигит тобора кўпроқ ёқаётган эди. Кўринишда кеккайгандек туюлган Эшбой аслида анча дилкаш эди. Шерали Эшбойга бурилиб қараб, кулди:

— Жуда ҳазилкаш экансиз, сафаримиз ҳам хурсандчилик билан ўтар экан-да. Ҳозирнинг ўзида кўнгил ғуборини ёздингиз.

— Ҳамма нарсани кўнглизга яқин олаверсангиз, ҳаёт лаззатидан маҳрум бўласиз. Ўзингизга сиҳат тила-

сангиз, бўлар-бўлмас нарсаларни фожиа даражасига кўтармай, кула-кула кетаверинг. Мана бу байт ҳамиша эсингизда бўлсин:

Даҳр шодлик, қайғусига бўлма хуррам, гам ема
Бу жаҳон расми гаҳи ундоқ, гаҳи бундоқ эрур.

Туроб кулди:

— Эшбойдан гап оласиз! Аскиясиз туролмайди. Жисмиям тилига ўхшаб ишга чаққон бўлсайди...

Эшбой бўш келмади:

— Гап билганга минг танга, иш билганга биттавга, Туроббой, иш биламан деб ҳадеб қовоқ-димоқ қилаверманг.

Туроб ҳазил-мутойибани ўзига қаратилмаган тақдирдагина хуш кўрарди, у қовоғини осиб, тескари бурилди. Машинанинг орқа ойнасидан кўринаётган чанг тўзони узоқлашган сари кичрайиб бораётган тоғ чўққиларига қараб қолди.

Шерали ҳам тоғ ортда қолиб, тўсатдан ўзгарган чўл манзарасига тикилиб ўтирарди. Газик сел ва тошқинлар думалатиб келган оҳактошлар оралаб, қуриган шувоқ буталарини шитирлатганча илгарилар, ҳар замонда ҳуркиб, «пирр» этиб ҳавога кўтарилиб, пастлаб уча бошлаган ёки йўрғалаб қочаётган чўл тўрғайларини қувлаётган каби гоҳ тепаликка кўтарилар, гоҳ бир замонлар тўлиб-тошиб оққан дарё ўзанига тушиб, дам ўтмай инграганча яна юқорилар эди.

Гуреев ҳамда Оғажон билан бўлган суҳбатни ҳар ким ўзича мушоҳада этиб бораётганиданми ҳартугул учала геолог ҳам кўзларини бир нуқтага қадаганча ўтиришарди. Шофёр Ўринбойгина дунёни сув босса тўниғига чиқмайдигандек, кичкина қора кўзларини йўлдан узмай борар, машина ўйдим-чуқур ерларга ёки тепаликларга яқинлашганда, бошидаги соябони узун бинафшаранг шапкасини бостириб қўйиб, ўриндиққа яхшилаб ўрнашиб олар, текис йўл бошланганда, яна бош яланг бўлиб, ўзига ўзи гапирётган каби лабларини қимирлатиб қўяр, баъзан нималаринидир эслагандек куларди...

Чўл ортда қола бошлади. Одамлар қачонлардир қуриб, кейинчалик табиат ҳамласидан чўчиб, ташлаб кетган қўрғонларнинг пахса қолдиқлари унда-мунда кўзга ташланар, олдинда эса яна қорамтир-жигарранг қояларнинг учи осмонга найзадек санчилиб турарди.

Шерали ҳамон Гуреев билан бўлган учрашувни ўйларди. Гуреев Оғажон Даврибеков деб атаган хотинларга

ўхшаб кетадиган кишини эслади. Бир зум иккиланиб туриб, Эшбойга мурожаат қилди:

— Бояги ривоятгўйни танийсизми, Эшбой?

— Жаноб Даврибековними? — зудлик билан жавоб берди Эшбой, сўнг кулди:— Нима, ёқиб қолдими дейман?

— Йўқ, ўзим, шунчаки сўраяпман-да.

— Модомики раҳбарлик сўраяпти, фуқаронинг вазифаси жавоб бериш.— Эшбой Шерали овозида қандайдир безовталиқ сезгани учун гапни ҳазилга бурмоқчи бўлди:

— Нуқта агар қуёшга доғ бўламан деса, ўзини саргардон қилади, қатра гар дарёга тенг келаман деса — бу унинг водонлигидандир. Сўрашга ҳам арзимайдиган бир киши у.

Шерали ўнғайсизланди.

— Жудаям ошириб юбордингиз шекилли.— У ўпкалангандай Эшбойга норози қиёфада қаради.

Эшбой кулди:

— Мени нотўғри тушундингиз. Қуёш ва дарё ҳақида гапирганда мен сизни эмас, институтимизнинг забардаст коллективини кўзда тутган эдим!

Шерали кулгидан ўзини тиёлмай, тушунтирди:

— Даврибековга қизиқаётганимга ҳайрон бўлманг. Табиатни жиловлайман десанг, уни яхшилаб ўрган, рақибни маҳв этмоқни истасанг, имкониятларини билгин, деган эканлар.

— Қанақа имкониятлари бўларди унинг?— Эшбой менсимайгина елка қисди.— Уни ҳамма геологияда тасодифий киши деб ҳисоблайди.

У шундай деб хавотирланиб, Туробга қараб қўйди. Чунки Туроб бировнинг орқасидан гапиришни ёқтирмасди.

Боятдан буён гапга аралашмай, тескари ўтирган Туроб Эшбойнинг ҳозирги айтганига чидаб туrolмади:

— Сизга қолса геологияга ҳамма тасодифан кирган, ўткинчи, якка ўзингиз туғма геолог, буюк кашфиётчи!

Шерали Эшбойга маъноли қараб кулди. Эшбой ҳам кулиб туриб кўз қисди. У Туробнинг бировни ёмонлашгани жини ёқтирмаслигини биларди, ҳатто шу масалада бир-икки жиддийгина сав-манга ҳам боришганди. Аммо Эшбойнинг Огажон ҳақидаги гапида бир ёқдан, жон бўлса, иккинчи ёқдан, чиндан ҳам унда одамлар ҳақида орқаворатдан гапириш одати йўқ эмас эди. Аммо ҳозир Туробнинг Шерали олдида уни изза қилгани нафсониятига тегди. У Шералига кўз қисиб қўйиб, ўпкалангандай Туробга қараб гапирди:

— Нега зардангиз қайнапти? Нима, потўғри гапирдимми?

— Тўғри бўлса, Огажоннинг ўзига айта қолинг.

Эшбой ҳозир Туроб билан баҳслашиш бефойдалигини билиб турибди. У қанчалик мулойим ва мўмин бўлмасин, жиддий масалаларда фикрида қатъий эди.

— Хўп бўлади, ўртоқ Макаренко, товба қилдик, — деди ҳовридан тушиб. Сўнг Шералига, «кейин айтаман», дегандек қўл силтаб қўйди.

Геологлар яна ўз хаёлларига чўмилдилар.

Йўл энди анча текис, теварак-атроф баҳайбат тоғлар билан ўралган эди. Тоғ ёнбағирларида буталар, ниста дарахтлари ва бошқа ўт-ўланлар шу қадар қалин эдики, олисдан яхлит гилам тўшалгандай бўлиб, улар тоғ этакларида шудгорлар устига ястанган ям-яшил токзорлар билан тутаниб кетарди. Тоғларнинг паст ўрқачлари эса эгар, бешик каби турли шаклларни эслатарди.

Қуёш тоғ ортига ёнбошлаётганда, машина сой бўйлаб кетган энсиз тоғ йўлидан юқорилаб борар, энди моторнинг шиддат билан гувиллаган овози эшитилмас, сойнинг бир маромда шовиллаши ҳатто гапни гапга қўшишга ҳам имкон бермасди. Йўл торайиб бориб, ниҳоят икки харсангтош орасига иловизидай кириб, ғойиб бўлди.

Ўринбой чаққонлик билан тормозни босди. Машинадан биринчи бўлиб Шерали, унинг кетидан Эшбой тушди. У узун қўлларини икки ёққа кериб, ҳомуза тортди...

Шерали сал юқорига кўтарилди. У анча кенг, худди биров атайин тозалагандай текис майдончада туриб қолди. Йўлнинг нариги четида катта ёнғоқ дарахти остида ҳам текис майдон ястаниб ётарди.

Шерали дўстларига мурожаат қилди:

— Огайнилар, юкларни тушираверинглар! Лагерга бундан дурустроқ жой топиб бўлмайди! Уни худди биров бизлар учун атайин тайёрлаб қўйгандай.

Туроб Эшбойни қақриб, машинадаги нарсаларни унга узата бошлади. Иккалалари уни майдонгача олиб боришди. Шерали чодир қозиқларининг ўрнини белгилаб берди. Кўпчилик бўлиб, уни кўтаришгач, Туроб одатича қозиқларга тортилган арқонларни қўли билан силкитиб, пишиқлигига ишонч ҳосил этгач, машинадаги қолган майда-чўйдаларни олиб келишга кетди. Ўринбой уловдан чиққан чавандоз отини совутгандай, машинаси капотини очиб, моторни синчиклаб кўздан кечирарди.

Эшбой тош ўчоқ ясаб, чой қайнатди.

Дарвишона ҳаёт бошланди.

Шерали ва унинг ёрдамчилари лагерь учун танлаган жой етти тоғ қуршовида бўлиб, чиндан ҳам табиатнинг эртақлардагидек сўлим бурчаги эди.

Атрофда кимса йўқ. Сокинлик... Дарада оқаётган тошқин сойнинг шовиллаганигина эшитилади. Тик кўтарилган тоғ чўққилари булутларга қадалиб тургандек. Ҳарикки томондаги ёнбағирларда турли баландликларда харсангтошлардан қурилган, аммо эгалари кўчиб кетган уйлар, тоғ бағирларини кесиб ўтган ариқсимон ўйиқлар бу афсонавий ўлка ҳақида сирли эртақ сўйлаётгандек мунгайиб турар, тасаввурни олис даврларга етакларди...

Шерали эрта тонгда туришни яхши кўради. У унча катта бўлмаган харсангтош устида ўтирибди. Қўлида мўйқалам, қаршисидаги мольбертда бошлаб қўйилган сурат. Тоғ шамоли унинг бўйин-юзларини сийпалаб ўтмоқда. Шерали вақт-вақти билан мовий кўкка бўй чўзган чўққиларга қараб олиб, холстга шопилмай бўёқ берарди. Сўнг яна бошини орқага ташлаганча ҳайкал сингари қотиб қолиб, тоғ манзарасидан кўз узмай тикиларди.

Чодирдан Эшбой чиқди. Кенг елка ва кўкракларини керганча ҳомуза тортиб, сой томон юрди. Муздай сувга юз-қўлини чайиб олгач, ўн дақиқача эрталабки бадан тарбия билан шуғулланиб, сўнг Шералига яқинлашди. У чизаётган суратга тикилиб туриб, ҳайратдан ҳуштак чалворди:

— Ўҳ-ҳў! Ўзлари ҳамма ишга устаси фарангми, дейман? Ҳунаринг зўр-ку!

Улар кечқуруноқ бир-бирларини «сан»сирашга ўтишган эди. Эшбой институтда кимдандир Шералининг тасвирий санъатга қизиқишини, ўзи сурат чизишини эшитганида, ишонқирамаган эди. Шералининг илмга мук тушган, ўз ишига фанатиклиги ҳаммага аён эди. Эшбой бош қашиди. Наҳотки у мольберт, бўёқ кўтариб юрса?.. Йўқ, мумкин эмас. Одам ишонгиси келмайди. Сирасини айтганда, Эшбойнинг ўзи тасвирий санъат, умуман санъат шинавандаларидан эди. Аммо бошқалар асарини кўрғаш билан уни ўз қўли билан яратиб ўртасида фарқ бор-ку, ахир.

Эшбой холстдан кўз узиб, ялинчоқ овозда гапирди:

— Шерали, жон дўстим, шу суратни менга бера қол. Ўтиниб сўрайман! Жуда ёқиб қолди.— У ҳаяжон билан хўрсинди:— Вақти келиб шу суратга қараб туриб, экспе-

дициямизни, мапа бу тоғларни эслаб юрардим. Қара, қандай гўзал!

Шерали ўнгайсизланди. Сурат чизаётганига эмас, албатта, унга чинакам рассомдек мuposабатда бўлаётганлари учун.

Шерали яна бир оз бўёқ бергач, мўйқаламни артиб, бўёқ тубиқлари солинган қутича ёнига қўйди. Сўнг Эшбойга қаради:

— Бу шунчаки эрмак, оғайни, кўнгил учун.

— Мен ҳам кўнгил учун сўраяпман-да!— Эшбой астойдил илтимосини қайтарди.— Аммо жуда зўр чиқяпти. Бера қолсанг нима қиларди энди!

Шерали ниҳоят, рози бўлиб, бош ирғади:

— Ҳа майли, кўндирдинг. Тугатай, кейин ола қол. Истасанг, бошқалариданам беришим мумкин. Менинг торгина хонамга сизмаяпти.

— Кўргазма қила қол!

— О-ла, кўргазма эмис.— Шерали бош чайқаб кулди, сўнг гапни бошқа ёққа буриш учун сўради:— Хўш, тоғ ҳавоси қалай? Хуш ёқяптими?

— Хуш ёқшам гапми! Бир кечанинг ўзида ўпка шаҳардаги гўборлардан тозаланди. Нафас олишимни қара.— Эшбой ўпкасини тўлдириб нафас ола бошлади.— Энди мени шаҳарда арқон билан ҳам боғлаб олиб қолишолмасаям керак.— Унинг овозида таажжуб ва ачиниб оҳанги сезилиб турарди.— Биласанми, кабинетда ўтириб ишлаш менга тўғри келмаслигини шу ерда сездим.

Шерали унга кулиб қаради:

— Бу жуда соз. Геологнинг шаҳарда қиладиган иши йўқ. Унинг жойи — мапа шу ерда, тоғларда.— У атрофга разм солиб олгач, ўйланиб гапирди:— Фақат мени бир нарса қийнайди... Биз ўз қўлимиз билан мапа шу гўзалликларга раҳна солмайлик деб кўрқаман. Агар бу ердан олтин тошгудек бўлсак, йил ўтмай, бу жаннатмакон жойдан ширин хотираларгина қолади.

— Ахир бу ерга биздан анча илгари ҳам одамлар келган-ку!— Эътироз билдирди Эшбой.— Аммо вайронагарчиликнинг пилари кўринмайди.

— Тўғри айтясан. Бу ерда бобо ва бобокалонларимиз ишлашганидан буён орадан бир неча асрлар ўтди. Айтишларича, Бухоро амирининг олтин сандиқларидан бири шу ерда бўлган.

Эшбой вақт ўтиши билан вайронага айланган уйлارга қараб, маъюс гапирди:

— Демак бу сандикдан амир учун олтин қазиганларнинг гўри ҳам шу яқин орада экан-да...

— Шундай бўлгани аниқ. Гарчанд амир уларга иш тугагач, озодлик бераман, деб ваъда этган бўлса-да, аммо ҳийлакор ҳукмдорларнинг ваъдаси нима бўларди? Амир одамларни гиж-гижлатган, улар эса бир-бирларини ҳалок этганлар.

— Шерали дўстим, ишқилиб олтин топгач, биз ҳам жиққамушт бўлмаймизми?

— Сенга майнавозчилик бўлса...

Шерали туюклар билан мўйқаламини махсус халтачага солиб, Эшбой билан чодир томон юрди. Қадимий кон ўйиқлари олдидан ўта туриб тўхтади. Ерга ажин тушгандай бужмайиб кетган ўйиқ энсиз, аммо чуқур эди. Унинг атрофида қадимий олтин кончиларининг алмисоқдан қолган оддий иш қуроллари сочилиб ётарди. Шерали улардан бирини олиб, Эшбойга узатди:

— Мана, кўриб ол — тош болға. Бу — ўша шўри қуртурларнинг асосий иш қуроли ҳисобланган.

Эшбой бир ёғи йўниб ўткирланган вазмингина тош болгани олиб, кўздан кечирди. Бош чайқаб, Шералига қараб қолди. Шерали сўзини давом эттирди:

— Мана шу болғалар билан улар олтини бўлган томирни ўйиб олганлар. Бу қанчалик машаққатли иш бўлганини тасаввур эта оласан, албатта. Ахир улар бу ишларни қўлда бажаришган. Тоғ жинсларини болға билан уриб туширгач, қошларда орқалаб олиб чиқишган, сўнг ундан олтинни ажратиб олишган...

Шералининг маънос овозидан Эшбойга у кончиларнинг машаққатли ҳаётига ачинибгина гаширяпти деб ўйлаган эди. Аммо Шерали бу гапларни Эшбойга ҳозирги вазиятни тушунтириш учун айтаётган эди.

— Ҳозирги олтин қазиб олувчилар қўлига замонавий қудратли техника бериб қўйилади. Бу ерда янги қишлоқ қад кўтаради. Тоғ жинсларидан олтинни ажратиб оладиган саноат вужудга келтирилади. Ана ўшанда бу жаннатмакон манзаралар мен чизган суратлардагина қолади. Афсус... — Шерали шу заҳоти хахолаб кулди: — Худди биз катта кон очиб, эртагаёқ бу ерда иш бошланадигандай гапираётганимни қара!

— Яхши ният — ёрти мол, деган эканлар. Ажаб эмас, шу бугуноқ олтин жамолмини кўз-кўз қилиб қолса!

— Оғзинга ҳолва! Қанийди шундай бўлса!

— Қани, чодирга кетдик бўлмаса. Ҳолвага чой зарур.

Туробжон нонуштани тайёрлаб қўйгандир.— Эшбой ҳазимомуз таъзим билан Шералига йўл берди.

Улар чодирга кирганларида, яссироқ харсангтош ўртага қўйилиб, дастурхон устида нон, яхна гўшт муҳайё этилган эди. Шерали билан Эшбой қулайроқ ўрнашиб, яхна гўшт билан пондан энди бир бурдадан олишганда, Туроб қайнаб турган чойгумни олиб кириб, ўртага қўйди. Унгача машинасининг капотини тарақлатиб ёпган Уринбой ҳам етиб келди. Соф тоғ ҳавоси, ажойиб манзара ва энг муҳими бўлажак муваффақиятга ишонч ҳамманинг иштаҳасини бирдек очиб юборган эди. Ҳаш-паш дегунча емишларнинг чанги чиқди.

Нонуштадан сўнг Уринбой Тошкентга жўнаб кетди. Еш геологлар дастлабки иш кунига ҳозирлик кўра бошланди. Экспедиция журналларини мунтазам тўлғазиб бориб, карталарда қайд этиш Туробга, йиғилган намуналарни саранжомлаш Эшбойга топширилди. Шундан сўнг геологлар болғаларини олиб, сой бўйидан юқорилаб кетдилар.

Қуёш Нурота чўққиларида камалакдек товланиб, шуъласи Синтобсой устидаги қояларда мавж урарди. Ёнбағирлардаги ёввойи бодом япроқларига, қорақанд, итбурун буталарига қўнган шудринг оҳиста бугланиб, ҳавога кўтарилмоқда эди.

Улар Қапчиғайсой ўйноқлаб оқаётган дарага етиб келишди. Шерали шерикларини тўхтатди. Бу ерларни тадқиқ этиш режада йўқ. Шералини Синтоб қизиқтиради...

Шерали болгани ерга қўйиб, атрофга разм солди. Бу ердан Синтобсойнинг чап қирғоғи ҳам, Човоқсой ҳам ва Қапчиғайсойнинг ўнг томонидан бошланадиган Тарросой ҳам кафтда тургандек кўзга ташланарди. Шерали бу ерларга студентлик йилларида бир келган, табиат яратган ажиб мўъжиза — Тарросойни кўрган эди. Бу сой тоғ чўққиларидаги булоқчалардан йиққан сувини харсангтошлар орасидан илондай тўлганиб, йўлидаги барча тўсиқларни ўпирганча шиддат билан наста юлиб тушиб кетади. Соининг ҳар икки қирғоғида улкан ёввойи ёнғоқзор ва олмасорлар ястаниб ётибди. Дарахтларнинг шохларини ва тарвақайлаган таналарини ёввойи тоқлар чирмовуқдай қучиб олган. Дарахт тагларида кўринишдан хонаки райҳонга ўхшаб кетадиган пуштиранг кийик ўтлар атрофга маст қилувчи ўткир ва ёқимли ҳид таратади...

Шерали ёнида турган Туроб билан Эшбойга қаради:

— Бу ерларда сира бўлганмисизлар?

— Йўқ! — Баравар жавоб беришди улар.

— Ундай бўлса дунёга келмабсизлар. Табиатнинг мана бунақа сўлим гўшаларига қанча кўп боқсанг, қалбинг шунча яйраб, олам кезгандай бўласан... Бундан кейин сизлардан биров «Жаннат қаерда?» деб сўрагудек бўлса, тўшпа-тўғри шу ёққа бошлаб келаверинглар, — дея Шерали оёғига тираб қўйган болғасини қўлига олиб, — қани, кетдик жаннатнинг ичига, — деб эгшашиброқ юқорилай бошлади.

Геологлар Синтобсойнинг ғарби-жанубий томонига қараб кетишди. Улар катта ёнғоқ дарахти тагига келишгач, Шерали яна тўхтатди:

— Мана шу ерлар Човоқсой, бундан кетган йўл Синтоб қўлига олиб боради. У Ўзбекистоннинг энг сўлим жойларидан бири. Рюкзакларингизни ерга қўяверинглар, нафас ростлаб оламиз.

Эшбой билан Туроб юкларини қўйишгач, анграйиб атрофдан кўз узолмай қолишди. Табиат яратган бу сўлим жойлардан, булоқдан сув ичаётганда унинг ўзидан кўз узиб бўлмаганидек, бу ерлардан ҳам нигоҳ олиб бўлмасди. Шу қадар сўлим ерлар.

Човоқсой чиндан ҳам тўрт томони тоғлар билан ўралган улкан яшил косани эслатади. Ғарб томонга қарасангиз, тоғ чўққиси булутлар бағрини ёриб киргандай. Чўққига салла каби қўниб турган булутлар гоҳ пастлашиб, тоғларни қалин симобранг парда билан ўрар, гоҳ ёнлаб ўтиб, ўрнини шитоб билан келаётган бошқа булутлар тўдасига берарди. Човоқсойнинг ғарби-жанубий қисми узун йўлакка ўхшайди. Тоғ бағридаги ёввойи бодом япроқлари ҳамиша тўлқиндек мавж уриб туради...

Узоқ давом этган жимликни Эшбой бузди:

— Одамларимиз ҳам кўп қизиқ-да! Дам оламан деб пул сарфлаб, иссиқдан ҳансираб қаерларга боришмайди. Кўплари жанубга чопишади. Қуёш жазирамасида, одамлар гуж-гуж жойларда нафаслари бўғизларига тиқилиб юришади. Мана, дам оладиган сўлим жой ёнбошимизда экан-ку! Наҳотки шуни билишмаса?

— Ҳамма бало ҳам шунда-да! — Шерали Эшбой дилидаги гапни айтганидан жонланиб кетди. — Билишмайди. Билдиришга мутасадди қилиб қўйилган, бу ерларни обдорлаштиришга мажбур, шунинг учун маош оладиган амалдорлар эса билдиришмайди, жонларини койитишмайди, ўзлари Қриму Қора денгизнинг Кавказ соҳилларига бориб келишаверади. Сен тўғри айтдинг, Эшбой, бу

ерлар дам олиш учун жаннат жойлар. Бу жойларни очиб, қадамжо қилишга эса бирмунча азият чекиш керак. Айрим раҳбарлар эса азият чекишдан қочадиган, оқбиллак бўлиб қолишган.— Шерали Павел Ивановичнинг осойишта турмушни афзал биладиган айрим геологлар ҳақида айтганларини эслади.— Ҳа, бундай ўз роҳатинигина кўзлайдиганлар кўпга ўхшаб қоляпти. Бўлмаса ҳатто ёзда ҳам баҳордек салқин, ҳавоси минг дардга даво Човоқсой сингари жойлар, дам олишга илҳақ жойлар, одамлар учун берк, қушларнинг эса Маккасига айланиб ётармиди?!

Шерали гагини тугатмай олма дарахти шохлари орасида «парр» этиб бир жуфт кўк каптар учиб, чўққилар томон парвоз этди. Йигирма қадамча чапроқда, қуюқ итурун буталари ичида булбул сайрай бошлади.

Эшбой узун оёқларини кўтариб, ўша томон чонган эди, Шерали уни ҳайҳайлаб тўхтатди:

— Бир нафас тек туринг энди, дўстим, бир зум эшитайлик... Булбул одамдан чўчимаса ҳам, ўзига тикилган кўзни ёмон кўради, аразлаб, ашуласини айтмай қўяди.

Эшбой бош чайқади:

— Ё пирам! Шунақа таманноми?..

Туроб олма дарахти остидаги харсанг тош устига ўтириб, кафтини энгаҳига тираганча булбул хонишига қулоқ тугди...

Шерали кулранг курткасини ечиб, оқ сурп кўйлагининг энгларини шимарди. Ёнгоқ дарахти тагидаги дўнгликка ўтириб, рюкзакидан аллақандай қоғозни олди. Уни тиззасига қўйиб очди-да, узоқ тикилиб, ўйланиб қолди. Сўнг ўрнидан туриб, атрофни синчиклаб кўздан кечирди, бир қоғозга, бир тоғ ёнбағирларига қараб, нималарнидир чамалаб кўрди. Ниҳоят Эшбой билан Туробни имлади:

— Гап бундоқ, оғайнилар. Геологик карталарга қараганда, шу атрофда кварц томирлари ёки кварцлашган тоғ жинслари бўлиши керак. Биз шу жинсларни топишимиз керак. Булар олтинли бўлиши мумкин. Геолог олимларнинг лекция ва докладларидан, фойдали қазилмалар ҳақидаги китоблар, айрим экспедицияларнинг материалларидан шу нарса маълумки, олтин кварц томирлари ва кварцлашган тоғ жинсларида ёки пирит ва арсенопирит, яъни темир ва маргимуш колчеданларида ё мис, қўрғошин, кумуш ва теллур бирикмалари билан бирга келади. Бу ерларнинг ўзига хос геологик хусусиятлари гранит массивларининг юқори ҳарорати таъсирида пайдо бўлган

тоғ жинсларида биринчи туркумдаги олтинли томирлар бўлишини тақозо этади.— Шерали ўнғайсизланиб кулди:— Ваъзхонлик қилганимни айбга буюрмайсизлар, албатта. Аммо мэн бу масалада жуда кўп материалларни кўриб чиққанам ва шуғулланганим учун ўзимни бунга ҳақли деб ҳисоблаяпман... Иккинчи томондан мэн академик Кириллов ҳамда ўзимизнинг Ҳафиз Мирзамухамедович тахминларининг ашаддий тарафдориман. Шундай қилиб, арсенопиритга алоҳида эътибор беринглар. Нуротанинг геологик шароитига қараганда, бу ерда маргимушли олтин конлари бўлиши тахмин қилинади. Худди шундай конлар Уралдаги Кочкарка, Забайкальедаги Дарасунда ҳам топилган. У ердаги шароит билан Нурота шароити бир-бирига ўхшаш. Арсенопирит қидиринглар! Унинг белгилари сизларга маълум, албатта: жуда мўрт, ромбасимон кристаллар. Маргимушли тоғ жинсидан саримсоқ ҳиди келади.

— Биз уни бир зумда топамиз!— Эшбой ваъдани катта берди.

— Бир зумда эртаси айтиш мумкин... Огоҳлантириб қўй, бизга керакли минералларни топиш осон иш эмас. У машаққатли меҳнат, вақт талаб этади. Шунинг учун қимматли вақтни бекорга ўтказмай, ишга киришайлик... Ким билади, зора омадимиз кеб қолса...

— Бунга менинг шак-шубҳам йўқ!— Яна хитоб қилди Эшбой.— Аммо омад ҳам катта меҳнат маҳсули бўлгани учун қасамёд қилиб айтаманки,— у қўлини мушт қилиб, юқорига кўтарди,— керакли маъданни топмагунча бу ердан кетмаймиз!

Туроб Шерали билан Эшбой суҳбатига аралашмай, қулоқ солиб турди-да, четга чиқиб, ўзига хуш ёқиб қолган олма дарахти тагидаги харсанг устига бориб ўтирди. Ўзлари турган жойни картадан белгилаб олди-да, керакли қайдларни журналга ҳам киритди. Карта ва журнални рюкзагига жойлагач, болғасини қўлига олди. Атрофни кўздан кечирди. Дўлана остидаги гранит томирга кўзи тушиб, жон-жаҳди билан болга урди. Кўчган тошларни диққат билан кўрди. Эшбой эса нарироқдаги сланец тошларни энгашиб олиб, лупасида синчиклаб кўрар, қутилган натижа чиқмагач, ўзича гўлдираб, уни бир чеккага итқитиб, бошқасига қўл чўзарди. Харсангтошлар олдига келганда эса қўлидаги болга билан уриб, ундан кўчириб олган бўлагини яна бояги вазиятда кўздан кечирар, ҳар замонда ўзи иккиланган жинсларни Шералига кўрсатарди. Шерали разм солиб:

— Йўқ, бу темир занги билан бўялган сланец, — деб тошни Эшбойга қайтариб берарди.

Орадан бир соатлар ўтди. Ҳамма ўз иши билан банд, Эшбой тўсатдан қувончини ичига сиғдиролмай бақирди:

— Хў, биродарлар, буёққа! Маргимуш тополмасам ҳам, кечки овқатимизга боп қўзиқорин топдим!

Туроб унга яқинроқ жойда эди. Бориб, Эшбой кўрсатган ўтлар орасидан битта қўзиқоринни узиб, Эшбойга узатди:

— Нима бало, бизни заҳарлаб ўлдирмоқчимисан? Буни еб бўлмайди. Девона телпакни қўзиқориндан ажратолмай қолдингми?

Қўзиқорин чиндан ҳам дарвишларнинг телпагига ўхшарди. Эшбой ишшайиб, қўлидаги қўзиқоринни ерга итқитди-ю, яна болғасини харсангтошга тақиллатиб ура бошлади. Орадан кўп ўтмай яна унинг шангиллаган овози энди тоғ-тошни ларзага солиб янгради.

— Топдеем, топдеем!

Туроб бу гал ўрнидан ҳам жилмади. Кафтини карнай қилиб қичқирди:

— Тагин бояги қўзиқориндан бўлмасин!

— Ҳазилингизни қўйинг. Шу топда ҳазил қиладиган пайтми? — Эшбой астойдил куйинди. — Шерали! Буёққа!

Шерали икки ҳатлаб етиб келгач, Эшбой унинг қўлига ёнгоқдан каттароқ тошни тутқизди-да, мақтаниб қўйди:

— Айтдим-у, керакли маъдани топмагунча қўймайман деб!

Шерали ҳаяжон ичида ҳовлиқиб келган бўлса ҳам тошни кўришга ошиқмади. У бундай кезларда сира шашилмайди. Тошни лупага солишдан олдин қўлида салмоқлаб кўрди. Сўнг лупасини ўнг қўли билан кўзига тутиб, тошни лупа ойнаси остига яқинлаштирди, синчиклаб кўздан кечирди. Эшбойга истехзо билан қараб, тошни итқитиб ташлади. Мийиғида кулганча, индамай, бояги ишлаб турган жойига қараб юрди. Аммо бу индамай кетиши Эшбойни хафа қилади, деб ўйлаб, тўхтади. Омади келмаётган ёрдамчисига қараб, кулиб гапирди:

— Русларда: «Федот, да не тот», деган гап бор.

Шерали кутилмаганда бир неча бор адашаётган Эшбойга кўнгилчанлик қиладиганига ўзидан ҳам хафа бўлди. У одатда унча-мунча жўн минералларни ажратолмайдиган геологларни кўрганда энсаси қотиб, жаҳли чиқарди. Боя ҳам Эшбой бир-икки тош кўрсатганда ижир-

ганди-ю, аммо ўзини босди, уш хафа қилгиси келмади. Ҳозир дилидагини яширмади:

— Жилла бўлмаса пиритни арсенопиритдан ажрата олгин. Ё минералогия курси ўқитилаётганда, ўзлари қўзиқорин терганмилар дейман? Ундай бўлса, институтда ишлаб юрганда ўрганиш керак эди-да!

Туроб пиқ этиб кулди. Эшбой эса қовоғини солганча, бошқа бир оғиз ҳам гапирмади. Бордию гапиргиси келганда ҳам эшитадиган одам тополмасди, чунки геологлар ўз ишлари билан бўлиб, бир-бирларидан олислашиб кетишган эди. Улар кечга яқин лагерда учрашди.

* * *

Геологлик романтик касб дейишади. Бунда тоғ-тошдаги юриш-туриш кўзда тутилса ажаб эмас. Чунки геологнинг иши гоёт машаққатли ва бир хил.

Кунлар ўтиши билан Туроб ёзаётган журнал бир томчи сувдек бир-бирига ўхнаш ёзувлар билан тўлиб борарди. Картадаги думалоқ ва узун чизиқли белгилардангина Шерали ва унинг дўстлари қанча йўл босишганини билиш мумкин эди. Улар озмунча кезганлари йўқ. Кунлари ҳам оғир кечди. Тинимсиз. Ҳаловатсиз. Нагижасиз.

БЕШИНЧИ БОБ

Қуёш найзага келганда, ҳар бир тошни болғаси билан майдалаб, синчиклаб кўздан кечираётган Шерали ҳолсимзланаётганини сизди. Кун ҳаддан зиёд исиган эди. Шерали қизиб кетаётганини сезиб, баланд қоя олдида дам олишга ўтирди. Куннинг бу пайтида соя излаш бекфойда. Дастлабки кунларда қидирув ишлари олиб борилган Човоқсойдаги роҳатижон майин шабадани эслаб, кўзларини юмди. Рухи енгиллашгандай бўлди. Шерали ўрнидан турди.

Кун тобора исиб борарди. Тоғ-тошлардан кўтарилаётган ҳовур еру кўк оралигида беҳол тебраниб турар, табиат гўё борлиқни улкан беланчақда аллалаётгандек эди. Шерали қуёш тигида улкан рояль лаки сингари қорамтир тусда ялтиллаётган икки қоя орасидан борарди. Олдиндаги бўшлиқда кафтдаккина осмон тоғ-тошлар орасида муаллақ турарди. Шерали чап тёмондаги қояга тикилиб қолди. Қоя бир ўрим қизғиш сочинин олдига ташлаб виқор билан турган хушқомат, баланд бўйли қизни эслатарди. Шералининг назарида қаршисида Сабогул

тургандай бўлиб туюлди. Кўзларини юмиб, қайта очди. Сабогул йўқ. Сароб йўқолди.

Бироқ Шерали энди Сабогулдан бошқа ҳеч нарсани ўйлай олмас эди.

Бобо вафот этиб, Сабогул билан бўлган сўнгги учрашувдан кейинги айрилиқ Шерали учун гоёт оғир кечди. У анчагача ўзига келолмай юрди. Иш билан бўлиб, Сабогулни унутаман, деб ўйлаган эди. Тўғри, маълум муддат ҳижрон азобини унутгандай бўлди. Аммо кейинги кунларда қалб жароҳати уни яна исканжага олди. Сабогул хаёлидан нари кетмай қолди. У Сабогулнинг овозини эшитгиси келар, латиф қўлларини, илиқ самимий меҳрини қўмсарди. Сабогул ёнимда бўлса, балки ишларим ҳам юришиб кетармиди, деб ўйларди баъзан у. Бироқ Сабогул олисда — Хорогда... Уларни бир-биридан ажратиб турган нарса масофанинг ўзигина эмас. Орада ўтиб бўлмас девор турарди...

Шерали бошини эгганча оҳиста одимлади. Тўсатдан юқоридан бир неча тош кетма-кет думалаб, оёғи остига келиб тушди. Шерали бурилиб юқорига қаради. Қияликда яккаланиб қолган бир туп ёввойи бодом ёнида бўри билан архар олишаётган эди. Йиртқич бўри юзма-юз ташланишдан қочиб, архарнинг биқинидан ҳужум қилишга уннарди-ю, аммо ҳар гал бақувват шохларга дуч келарди. Архарнинг бўрига чап бериб, истаган қияликдан сакраб, жўнаб қолиши ҳеч гап эмас эди. Аммо тоғлар хўжаси ўрнидан жилишни хаёлига ҳам келтирмас, орқасида турган модасини ҳимоя этмоқда эди. Бўри рақибига руҳий таъсир кўрсатиш учун тишларини гижирлатганча увиллаб, хезланар, лекин архар режа билан ҳаракат қилиб, бўрининг бутун ҳужумларини тадбиркорлик билан чиппакка чиқарарди. Баъзан эса бўрига сезиларли зарба ҳам бериб қўярди. Қўққисдан тоғ-тошларни гумбирлатиб ўқ узилмаганида, бу олишув қанча давом этиши ва кимнинг мағлубияти билан тугаши гумон эди.

Орадан дақиқа ўтмай, жанг давом этган жойдан ўн метрча наридан, қоя ортидаги сўқмоқдан милтиғини елкасига осган тўла киши тушиб келди. Овига халақит бергандай, Шералига хўмрайиб қаради-ю, индамай тўғрига кетди. Шерали афсусланиб бош чайқади. Бўри билан архар ўртасида ҳалол жанг кетаётган эди. Овчининг аралашуви эса зўравонлик эди. Отган ўқи тегса, гуноҳсиз жонвордан бирининг жони узиларди. Шерали ўйга толди: ҳайвон баъзан ўзини одамлардан кўра олижаноброқ

тутади... Зеро ҳозиргидек бири иккинчисига ташланганда, ҳар бири ўзини ҳам хавфда қолдиради. Айрим одамлар таваккалга ташланмайди. Улар ўзининг галабасига кўзи етгандагина чанг солади... Борди-ю, мағлубият сезса, шармандаларча чекинишга шайланади. Шерали негадир Ёқубни эслади...

У илгари сира юрмаган энсиз сўқмоққа бурилди-ю, тўсатдан пастда бир нарса «шақ» этиб, оёғида қаттиқ оғриқ сезди. Бир чайқалди-ю, ўзини аранг тутиб олди. Энгашганча оёғини архарга мўлжаллаб қўйилган қошқондан бўшатиб олди. Одам юрмас бу сўқмоқда афтидан, кўпроқ ҳайвонлар юрадиганга ўхшаб қолди. Шерали бу йиртқичликдан ғазабланиб, «темир зиндон»ни жаҳд билан четга итқитди. Яхшиям оёғида этик, бўлмаса ҳоли хароб эди. Оёқ ўзи илгаридан оғриб юрарди. Оқсоқланганча Шерали сўқмоқдан Синтобсой томон юрди. Этигини ечиб, муздай зилол сувга оёғини, сўнг юз-қўлини чайиб олди. Чўккалаб олиб, кафтида сув ичгач, анча енгил тортди. Сув ёқасидаги чағир тошлар устига ўтириб тоғлардан назар узмай ўйланди... Хаёлидан қошқон нари кетмасди. Жонворларга тузоқ қўйиш — қандай қабиҳ-жик! Архарнинг ўзи тоғларда тобора камайиб боришти. Отиш эмас, қувнаб боқиш керак уларга...

Лаънати қошқон!

Шерали шу топда негадир Гуреевни эслади, қулоқлари остида унинг нохуш кулгиси эшитилгандай бўлди.

Қизиқ, нега энди у Гуреевни бунчалик ёқтирмай қўйди? Бу одамни яхши биладими ўзи? Гуреев Шерали ишонганига ишонмайди, Шерали муқаддас деб билган нарсага кулади. Балки у ҳақ, Шерали адашаётгандир? Қайси бир суҳбатда Павел Иванович айтган сўзларини эслади: «Одам ўзи қабул қилган қарорини ўзгартирмаслиги билан мақтанмаслиги керак. Ҳеч кимга хато қилмаслигига кафолат берилгани йўқ. Ҳақлигинга қанчалик ишонма, барибир бирон масалада хато қилмадиммикин, деб ўзингни текшир. Борди-ю, хато қилган бўлсанг, аввало ўзингга, сўнг бошқаларга ҳам иқрор бўл! Бунинг учун мард бўлиш керак, албатта. Мардликка соф виждон даъват этади. Олимлик виждони!»

Гуреев олтин ёриқларда, бўлганда ҳам оз миқдорда деган фикрни илгари сурмоқда. Шерали эса бу нодир маъданнинг келиб чиқиши борасида бошқа нуқтаи назар тарафдори. Улар олиб бораётган мунозара — фикрлар, назариялар илмий нуқтаи назарларнинг табиий кураши. Хўш, Гуреев ва унинг тарафдорларидан сенлар ўз нуқ-

таи назарларингни ўзгартирасизлар, деб туриб олишга Шералининг нима ҳаққи бор? Ахир Шерали ўз нуқтаи назарини зўр бериб ҳимоя қиляпти-ку! Нега энди Гуреев ўз нуқтаи назарида қаттиқ турмаслиги керак?

Бироқ бу ерда гап илмий нуқтаи назарлар устида эмаслигини Шерали билиб турибди. Гуреев ўзи ҳақлигига ишонишдан кўра ҳақсиз бўлиб қолишидан кўпроқ қўрқарди. Шунинг учун ҳам Шералининг ўжарлиги уни талвасага соляпти. Чунки Шералининг ғалабаси — унинг муқаррар мағлубияти. Шерали учун эса бу курашда ғалаба эмас, ҳақлигининг далилу исботи муҳимроқ. Шунинг учун ҳам кейинги кунлардаги муваффақиятсизликлардан у қаттиқ изтиробда. Шералини мағлубиятга учраши чўчитаётгани йўқ. Ҳисоб-китоблари бўйича олтин бўлиши керак жойдан ҳеч нарса топмаётгани уни қаттиқроқ ташвишлантирмоқда. Уёғини суриштирсангиз, Эшбойнинг севиб айтадиган таъбирича, ҳар бир минуснинг ўз плюслари бўлади. Шерали қаердадир йўлдан адашганига ишонч ҳосил этгач, илгаригидек қатъийлик билан бошқа — тўғрироқ, ҳақиқатга олиб бориши муқаррарроқ йўл излай бошлади. Пировард оқибатда, албатта, излаётганини топади, зеро Шерали ва унинг устозлари узоқ давом этган машаққатли меҳнатлари эвазига аниқлашган геологик қонуниятларни олло таолонинг ўзи ҳам рад этишга ожиз.

Аммо мамлакатга олтин кейин эмас, айни шу замонда зарур. Шу нуқтаи назардан қараганда Шералига ҳозир бу мағлубият тўғри келмас эди.

Гуреев, Шералининг сезишича, ҳар қандай таваккалга ҳам қарши. Шералининг фикрича эса, таваккалдан қўрққан одам, биринчи навбатда ўзидан қўрқади. Ахир аниқланган нуқтаи назарда туриш таваккалдан афзал эмасми! Иккинчи томондан ҳамма нарса илмий асосланган, ҳисоб-китоблар бўлгач, нега энди таваккал қилмаслик керак? Ғалаба қилсанг, бутун орзу-умидларинг оқланади. Мағлубиятга учраганда эса... Шерали бу ҳақда ўйлашни истамасди. Унинг фикр-ўйлари тобора чигаллашиб борарди.

Сувдан муздай шабада эсар, аммо қуёш Шералининг елка ва бошини қиздирмоқда эди. У ўрнидан турди. Тоғлар аллақачон соя ташлаган сўқмоқ томон бурилиб, йўлга тушди.

У тошлоқ сўқмоқдан одимларкан, хаёлида бир нарса чарх урарди: майда ҳис-туйғуларга банди бўлмай, ишлаш керак!

Шерали Мажрум қишлоғига олиб борадиган йўлни кесиб ўтганда, йўл ёқасидаги буталар орасида аёл ва эркак киши кўринди. Эркаки у бундан бир неча кун олдин бир мартагина кўрган бўлса ҳам, шу заҳоти таниди. Бу — Оғажон эди. Шерали қадамини секинлатди... «Парвардигорнинг литология бўйича ердаги ноиб» бу ерга қандай қилиб келиб қолдйкин? Ё Гуреев группаси шу яқин ўртадамикин? Аёл ҳам Шералининг кўзига иссиқ кўринди... Вой-бў, ахир бу Зарифа-ку!

Қиз Оғажоннинг қучоғидан сирғалиб чиқиб, ёввойи бодом дарахти олдига бориб орқаси билан суянди. Зарифанинг эғнида йўл-йўл чит сарафан, бошида пуштиранг кичик дуррача. Яланғоч елкалари қуёш нурида ялтиллайди. Оғажон оҳиста унга яқинлашиб, нималарнидир тушунтирди, қиз бошини орқасига ташлаб кулди. Оғажон қизнинг белидан тортиб, қучоқлади. Зарифа монелик кўрсатмади. Унинг оппоқ қўллари Оғажоннинг бўйнига илондек чирмашди, лаблари бўсага чорланди... Оғажон унинг лабларидан лаб узмай, қизни ердан хиёл кўтарди. Зарифа чиройли оёқларини типирлатиб, хафа бўлгандай, Оғажоннинг юзига енгилгина шапатилади-ю, жим қолди...

Шералининг бошига қон урди. Номус ва жирканиш туйғуси қазабини қайнатди. Иккинчи томондан ўзининг бу қадар кузатиб қолганини йигитлик шаънига иснод санаб, бошини эгганча сўқмоқдан шахдам одимлаб кетди. Йўл-йўлакай ўйлади: бечора Омон. Ахир Зарифанинг енгилтаклигини унга айтишди-ю, нега энди дунё келиб шунга қадалгандай кўнгил узолмади! Энди Шерали ўзи истамагани ҳолда мана бунақа манзаранинг шоҳиди бўлди. Демак Зарифа шу хотинчалиш литологии Омондан устун санайди... «Чўтига» Омондан кўра истиқболроқ кўринган чоғи. Зарифанинг чинакамига сева олишга Шерали ишонмасди. Ҳозиргина ўзи гувоҳи бўлган қучоқлашлар, ўпичлар жиддий бир нарсдан гувоҳлик беролмайди. Зарифанинг нози карашмаларига қараганда, бу ошиқона намойиш эди, холос.

Шерали чодирга кириб, ҳолдан тойганча ўзини ўринга ташлади. Оёқ оғриғи босилди, аммо тинмай қулочкашлаб, болға урганга қўл-елкалари, кураклари зирқирарди. У ухлашга уриниб кўрди. Аммо бугунги кўрган-кечирганлари кинофильм ленталаридек лип-лип кўз ўнгидан ўтиб, тинчлик бермасди: архар билан бўри жанги, қопқон воқеаси, Зарифа билан Оғажоннинг ошиқона дилхушлиғи... Зум ўтмай буларнинг бариши Сабогулининг

ёрқин сиймоси тўсди. Сабогул... Мана, ҳақиқий севги, ҳалоллик ва садоқат тимсоли. Шерали Сабогулнинг у билан учрашувдан сўнг бошқа бир кишининг бўйнига осилиши мумкинлигини тасаввур ҳам қилолмайди... Ўзи-чи? Севгисига хиёнат қила олармиди? У Сабогулни кўролмаётганига қийноқ азобида тўлғанади. Бироқ бу ҳижрон онлари чўзилган сари ораларидаги муносабатлар тобора мавҳумлашаётганини чуқурроқ ҳис этарди. Улар ўртасидаги тўсиқ кун сайин мустаҳкамланиб борарди... У Сабогулнинг сўнги учрашувда айтган аламли сўзларини эслади: «Одамлар нима дейди, Шерали ака?» Марҳум бобоси ҳам эрининг хотирасига хиёнат қилса икки дунё рози эмаслигини айтиб, Сабогулни кўрқитган... Сабогул, Сабогул... Севиб, ўз севгисидан кўрқадиган маъсума. Ихтиёри ўзида-ю, аммо қўл-оёғи боғлиқ. Ирим-чиримлар билан эмас, йўқ. Атрофдагиларни тушунамаслик ва виждон азоби кучлилигидан.

Балки ҳозир ихтиёри ўз қўлида ҳам эмасдир. Ажаб эмас эри фронтдан сошпа-соғ қайтган бўлса.

Экспедицияга келишидан олдин Карим билан бўлган гап хотирасига келди.

Карим Шералиникига келиб уёқ-буёқдан гаплашиб ўтириб, тўсатдан сўраб қолди:

— Менга қара, оғайни! Қачонгача сўққабош бўлиб юрасан?

Шерали Каримнинг дабдурустан берган бу саволига ҳайрон бўлиб, бир чеккаси таънаомуз тикилиб қолди. Карим ачиниб гапира бошлади:

— Биламан, нимани ўйлаётганингни. Аммо кел очиқ-часига гаплашайлик. Сабогул қанчадан буён севга хат ёзмапти? Бунинг жиддий сабаблари бордир балки... Демак уни ўйлашга ҳожат йўқ. Ешинг эса ўттизга қараб борапти. Оила қуриш керак.

Карим чиқими йўқ жойда дўстларига ғамхўрлик қилишни яхши кўрарди.

— Ешинг ўтиб борапти... Энг ажойиб дамлар ва ҳоказо!

Шерали Карим ҳақлигини тушуниб турибди. Эркак киши ёши ўтган сари ёлғизликни кўпроқ ҳис эта бошлайди. Ҳеч қандай иш аёл кишининг меҳр ва эркалашларининг ўрнини босолмайди... Ўзи ҳам баъзан ўйлаб қоларди: уйлансаммикин? Ким бўлса ҳам бари бир энди! Балки уйланса Сабогулни унутармиди. Ахир у Шерали учун оғир ва қалбни изтиробга соладиган хотира бўлиб қолди-ку! Бир гап Виктор унга негадир яна бир

Хорогга бориб, ҳамма нарсани охиригача аниқлаб келишни маслаҳат берди. Нимани аниқлайди? Улар — Сабогул билан бир-бирларини сөвишлари аниқ. Бахт йўли эса улар учун берк... Шерали Сабогулнинг ҳалиям ёлғизлигини билганда эди, уни Хорогдан Тошкентга олиб келишга яна бир уриниб кўрарди. Бироқ Сабогул унга хат ёзмай қўйди... Унинг жим бўлиб кетгани бесабаб эмас, деган хулоса чиқаришдан бўлак чора қолмади.

Шерали йўлида учраб турадиган қизларга сира эътибор бермайди деб бўлмайди. Аммо энди унга бировнинг ёқиши қийин, албатта. Аммо шунга қарамай, Бурчмуллага экспедицияга бирга борган Танзила унинг эътиборини ўзига торта олди. Қизда қандайдир тортинчоқлик, сиқиклик бўлиб, у кимнингдир мададига муҳтож эди. Шерали қиз бошқаларга нисбатан унга кўпроқ эътибор берганини ҳам сизди. Эҳтимол улар орасида жиддийроқ бирор муносабат ҳам туғилиши мумкин эди. Аммо улар бирга ухлаб ётганда тўсатдан келиб қолган лаборант Шумтака ҳамма ишни бузди. У лагердагиларни безовта қилгани устига Танзиланинг номусдан қўрқиб Тошкентга кетиб қолишига ҳам сабаб бўлди. Бу камлик қилгандай беор Шумтака қизнинг ота-онасига учраб, Шерали билан Танзиланинг «севги достони»ни айтган. Орадан кўп ўтмай гўё қизни шармандалиқдан қутқармоқчи бўлгандай совчилар юборган. Довдираб қолган ота-она розилик бериб, кичик тўй қилиб, Танзилани узатишган. Орадан кўп ўтмай Танзила университетни ҳам ташлади.

Бу ҳангома баъзан Шералининг хаёлига келиб, оёғини тош тилган ўша тортинчоқ қиз билан тунги саргардонликларини аллақандай ички бир дард билан эсларди...

Ана шу қизга у уйланиши мумкин эди, албатта...

Карим уйланиш ҳақида гап очганида, Шерали тааж-жубланганини яширолмади:

— Нима бало, тўсатдан совчилик қилиб қолдинг? Ё бирор муносиб номзод топдингми менга?

Карим ноаниқ елка қисди:

— Муносиб қизлар оз эмас, университетимизда ҳам бор.

У муддаосини очиқ айтишга келиб, оила қуриш зарурлигини гапириши тасодиф эмас эди.

Карим студентлик йилларида Сағбонда бир кампир-никида ижарага турарди. У ҳали-ҳали кампирнинг очиқ-кўнгиллиги, сахийлиги туфайли уникига бориб турарди.

Кампирнинг болалар боғчасида ишлаётган набираси бор. Гўзал деб бўлмаса ҳам қўл-оёғи чаққон, идрокли қиз. Бир гал чақчақлашиб ўтириб, кампир неварасига кўнгилдагидек жойдан чиқмаётгани, қизнинг ёши ўтаётганини ташвишланиб айтди-ю, гап орасида Каримдан бирон муносиб ўртоғи бор-йўқлигини суриштирди. Бунинг устига мабодо кўнгилдагидек одам бўлса ичкучёв қилишини ҳам айтди.

Карим шу заҳоти Шералини ўйлаб, кампирга бу ишда ёрдамлашишга ваъда берди. Қизнинг уй-жойи борлиги Каримни қизиқтирган эди...

Ана шундан кейин у Шералининг ҳузурига келган эди. Аммо уларнинг гапи тугалланмай қолди. Шерали унчалик рўйхуш бермади. Бунинг устига у ишга шошилаётган эди. Карим бу масалага яна бир қайтишни ўйлаб қўйган эди.

Карим Шералининг кўнглини қитиқлаб қўйган эди. Кўнлар ўтиши билан Шералининг уйланиш борасидаги фикри ўзгара борди. Ниҳоят ўйга толди: ахир Сабогул унга рад жавобини берди-ку! Шерали қанчалик илтижо қилиб сўрамасин, Тошкентга ҳам келишга рози бўлмади-ку...

Эшбой кириб, унинг хаёлини бўлди. Эшбой ётиб олган Шералига ташвишланиб қараб қолди.

— Сенга нима бўлди? Тобинг қочдимми? Бир ҳолда ётибсан.

— Чарчадим, бўғинларим бўшашиб кетяпти...

Эшбой энгашиб, кафтини унинг пепонасига босди:

— Ҳў-ҳў, иситманг бор-у.

— Офтобда қизиганимники.

Эшбой қаддини ростлади:

— Истасанг шундай бир табиб олиб келаманки, касалингни нафас ростлагунингча тузатади.

— Шошма!— уни тўхтатди Шерали ва қўлидан тортиб, ёнига ўтқизди.— Сенга гапим бор.

Эшбой савол назари билан унга қараб қолди. Шерали гапини давом эттирди.

— Эсингдами, сендан Даврибеков ҳақида сўраганим? Энди гапира бошлаганингда Туроб халақит берган эди.

— Ҳмм... мунча қизиқиб қолдинг у билан?

— Айтганим-у, олишишга тўғри келадиган одамларни билиб қўйиш керак деб...

— Мен уни деярли билмайман, аммо эшитганман.

— Ўша эшитганини гапирар. Ростини айтсам, унинг қанақа одамлигини билишга туртки бўлган баъзи сабаблар ҳам бор.

— Айтишларича, у жуда абжир ва устомон.

— Батафсилроқ.

— Тўлароқ маълумот керакми? Марҳамат.— Эшбой кўкрагини тўлдириб нафас олди.— Биринчидан, у қандай қилиб геологияга кириб келганини эшит. Ёшлик йилларида нима бўлади-ю, тасодифан уни Олой тоғларидаги экспедиция қатнашчилари билан учраштириб қўяди. Бу экспедиция бир неча йиллик ишларини якунлаётган, катта муваффақиятларга эришган эди. Огажонни бу муваффақият шу қадар маҳлиё этдики, геолог бўлишга қатъий қарор қилди. Унинг назарида геолог бўлиш — муваффақият ва шухрат қозонишнинг энг тўғри йўлидек туюлди. Огажон чаққон, бунинг устига асли-хушли эди. Экспедицияга ҳар жиҳатдан кўмаклашиб юрди. Геологияга астойдил ихлос қўйганига ҳеч кимда шубҳа қолдирмади. Таниш-билиш орттира бошлади (албатта, бирон фойдаси тегадиган одамлар орасидан)... Бировнинг қўйнига қўл солишга жуда уста эди. Хуллас, бу одам ҳамма нарсага бефарқ, аммо ўзини гоят эъзозлайди. Лекин Огажонда нодир истеъдод бор: у истаган ишга ўзининг фидойилиги ва астойдил киришганини шу қадар усталик билан намойиш қиладики, атрофдагилар бунга чиппа-чин ишонишади. Шу билан бирга у ўзини гоят сипо тутта билиши, мулозамати, ҳар қандай шароитда ҳам одамларни беҳурмат қилмай, вазмин туриши билан кўп-ларнинг диққатини жалб эта олди. У ҳеч кимга кўполлик қилмас, бировнинг кўнглини оғритмас эди. Биров қизиққонлик қилиб, Огажонга қаттиқроқ гапирганда ҳам у ўша одамга ҳайратланиш ва енгил таъна билан мулойим қараб қўярди. Натижада қизишган суҳбатдоши хижолат чекиб, ўзига келарди. Шундан кейингина Огажон одоб ва тавозе билан жавоб берар эди. Хушёрроқ ва ҳаётнинг аччиқ-чучугини кўрган тажрибалироқ одам Огажоннинг асли қиёфасини осонлик билан билиб оларди. Аммо Огажонни яхши билмайдиган ва ҳаёт тажрибаси камроқ одамни унинг салобати босиб қўярди. Сохта савлату такаббур, орттирилган тўрт-бешта таниш-билиш орқали Огажон САГУнинг геология факультетига кириб олди. Ўқиши билан шухрат қозонолмади. Университетни бир амаллаб тугатди-ю, бироқ аспирантурада қолишга таниш-билишлари кор беролмади. Аммо кўзлаган мақсади йўлидаги дастлабки тўсиқдаёқ осонгина қўл силтаб

кетадиганлар тоифасидан эмас у. Бир оз бош қотирди-ю, амалдор ошна-оғайнилариинг кўмаги билан Шимолга йўл олди. У ердаги олтин конларидан бирида тоғ инженери лавозимини эгаллаб олди. Ҳам пул, ҳам ишлаб чиқаришда стаж орттириб, Тошкентга қайтди. Уни ҳеч қандай гап-сўзсиз геология бөшқармасига ишга олишди, айна чоқда Оғажон сиртқи аспирантурага ҳам кирди. Афтидан, ҳозир диссертация ёқлашга ҳозирлик кўряпти шекилли. Бўлмаса бошлиғи Гуреев ортидан илашиб юрмасди. Унинг бу экспедициядан умиди каттага ўхшайди. Гуреевнинг у ҳақдаги гапларини ўзинг ҳам эшитдинг-у... Қалай, Оғажон ҳақидаги маълумот қониқарлими?

— Бир оз умумийроқ...

— Билганимни айтдим.— Эшбой ўрнидан турди.— Мен кетдим.

— Қаёққа?

— Сени даволайдиган табиб олиб келаман. Ранг-рўйинг менга ёқмаяпти.— Эшбой шундай деди-ю, чодирдан чиқиб, тез одимлаб кетди.

Шерали чўлоқланиб ташқарига чиқди-ю, унинг изидан қичқирганича қолди:

— Эшбой! Ҳеч қандай табиб керак эмас! Соппа-согмап!

Аммо Эшбой тошдан тошга сакраб йўлга чиқди-ю, Мажрум қишлоғи томон илгарилаб кетди.

Шерали қўл силтаб, қайтиб чодирга кираётганида, уни тоғ сўқмоғидан тушиб келаётган Туробнинг овози тўхтатди:

— Шерали!

Шерали Туроб етиб келгунча тўхтаб қолди. Туроб қўлида бир нарсани кўтарганча ҳаяжон ичида ҳансираб келарди.

— Шерали,— Туроб унга ўлик илонни узатди.— Ма-ла бу қанақа илон, билмайсанми?

Шерали Туробнинг қўлидан илонни олди, унинг қу-риган терисини бармоғи билан силаб, хўрсинди. Хиёл қаҳли чиқиб сўради:

— Қаердан топдинг буни? Нега бунча ҳаяжонланяп-сан?

Туроб кўзини илондан узиб, Шералига қаради-ю, шовилганча жавоб берди:

— Биласанми, Эшбой билан иккимиз ишлаётгандик. Ҳейин у бошқа жойга ўтди. Ёлғиз қолдим. Узоқроқ эги-иб турганимдан оғриган белимни кўтариб қарасам,

шундоққина рўпарамда, силлиқланган гранит устида мана бу газанда,— у илонга ишора қилди,— офтобда исиниб ётибди. Мен унга қарайман, у бўлса менга тикилиб турибди. Тош қотганча ўрндан ҳам қимирламайди. Тоғларда юриб, кўп жонворларни кўргандим-у, бунчалик яқиндан илон учрамаган эди. Ўзимни йўқотиб қўйдим. Ўрнимдан қимирламай нафасимни ютиб турибман. Юрагим безовта уряпти: дук-дук... Ким билади, ташланиб қолишим ҳеч гап эмас. У чақиб олишини билади, мен нима қила олардим. Аммо илон ҳам қимир этмасдан тугмачадек кўзлари билан тешгудек менга тикилиб турибди. Аста-секин ўзимга кела бошладим. Бу ҳали инсонга рўбарў бўлмаганга ўхшайди, деб ўйладим ўзимча, шунинг учун олдида қанақа махлуқ турганини билмай тикиляпти... Фурсатдан фойдаланиб қолишим керак, деган қарорга келдим. Енимда турган каттагина тошни секин эгилиб олдим. Илон ҳамон мендан тугмача кўзларини узмай қараб турибди. Худога шукур дейман ичимда, ҳар нарсага алаҳсидиган лақмаси экан бахтимга. Чоғлаб туриб тошни отган эдим, худди бошига тегди.

Туроб кейинги гапни қандайдир ғурур билан айтди. Шералининг юраги ғашланди. Мақтанишини қаранг: унга тегмаган бегуноҳ бир илоннинг бошини янчганмиш. Ишда юриш-туришда пишиққина, эсли-ҳушли, вазмин одам ўзини йўқотиб қўйганмиш. Шерали жаҳлини ютиб сўради:

— Уйлариңгизда кексалар йўқми?

Туроб бу саволдан ва Шералининг жаҳли чиқаётганидан таажжубланиб, тўнғиллади:

— Нега йўқ? Бор.

— Наҳотки улар сенга илон биринчи бўлиб одамга ғашланмаслигини, ҳовлингга кирганда уни ўлдириб бўлмаслигини айтишмаган бўлишса?

Туроб кўзини олиб қочди:

— Айтишган эди шекилли... Фақат мен жуда қўрқиб кетдим-да.

— Сувилондан, а?— Шералининг овозида жирканиш оҳанги сезилди.— Ахир бу оддий сувилон-ку!! Заҳарли илон учраса нима қилардинг? Тагин геолог эмиш...

Туроб Шерали унинг касбини нега пеш қилаётганини тушунмади-ю, аммо уялганидан қочишга жой тополмай, чодирга кириб кетди.

Шерали лабини тишлаганча унинг изидан қараб қолди.

Институтда Туробнинг ҳурмати жойида. Шералигаям

ёқади у. Аммо у ҳали ҳаётнинг ўзидан қанчалар сабоқ олиши керак.

Сирасини айтганда, бу — уларнинг ҳаммаларига ҳам зарур.

ОЛТИНЧИ БОБ

Қуёш чўғдай ловиллаб, ғарбга ёнбошлади. Унинг нурида кун бўйи қизиган қоялар совий бошлади. Кечки шабада этни жунжитади. Чодир олдида турган Шерали костюмини елкасига ташлади-ю, боя Эшбой чопқиллаб кетган томонга хаёл билан тикилиб қолди.

Синтобсойнинг у тикилиб турган соҳилида бир вақтлар иморатлар солинган бўлса-да, ҳозир уларда одам турмас, аммо бу ерлар кимсасиз жойга сира ўхшамасди. Турнақатор ўтқазилган иморатбоп бақатеракларнинг япроқлари шабадада тебраниб, штирлайди. Дарага кириб кетган йўл чапга бурилган, ўша йўлдан уч-тўрт чақирим пастликда Мажрум қишлоғи бўлиб, бу ер Синтобннинг маркази: унда сельсовет идораси, магазин, ягона мактаб ва медицина пункти жойлашган. Мажрум ва унинг атрофидаги катта-кичик қишлоқларнинг аҳолиси асосан форс тилида сўзлашади.

Тўсатдан Шералининг қулоғига доира овози чалинди-ю, муюлишда қизиқ манзарани кўрди: эшакли аёл қўлидаги доирани гижбанглатиб, тарақлатиб қўшиқ куйлар, унинг олдида тушиб олган Эшбой доиранинг «так-такатуми»га оёқ ва қўлларини баравар ташлаб, рақс этиб келарди. Шерали кулиб, қичқирди:

— Офарин, қойил!

Эшбой Шералининг олдида етиб келгач, ўнг оёғининг тиззасини ерга тираб, елкаларини учуриб, муқом қила бошлади. Шерали доира усулига мослаб, чапак чалар, кула-кула созанда-ю ўйинчига тасанно айтарди.

Доира чертаётган қиррабурун, юз бичими жуда чиройли аёл етмиш ёшлардан ошган-у, аммо хипча, анча кўҳлик бўлганининг нишонлари ҳануз сақланган эди. Бошида саллага ўхшаб ўралган оқ мато, устидан кўк, қора гулли шол рўмол ташлаган. Эғнида майда гулли, енглари узун ва кенг жигарранг кўйлак, худди шу матодан тикилган пахтасиз камзул, оёғида кавуш-маҳси.

У Шерали олдида завқ билан ўйнаётган Эшбойнинг шахтини синдирмаслик учун доирада усул сақлаб турди-ю, сўнг бирдан доира гардишини тиззасига тираб:

— Бас, бачам, ҳалок шудам¹,— деди, сўнг Шералига қараб ўзбекчалади:— Қани, меҳмон билан кўрушайликчи! Салом, бачам. Хўш келибсиз биззи қишлоққа!

У енгил ирғиб, эшакдан тушди, доирани оёғига тиради-ю, фотиҳага қўл очди:

— Қани, омин, бачаларим, йигит ўлманглар, тан-жонлариз соғ, юрган йўллариз боғ, фанимлариз бағри куйиб, доғ бўлсин, облоҳу акбар!— Кампир икки қўлини юзига тортгач, Шералини бош-оёқ очиққўнгиллик билан кўздан кечирди.

Шерали ҳам одоб сақлаб, кампирнинг соғлиғи, қариндош-уруғларини сўради. Кампир унга миннатдорчилик билдиргач, Эшбойга мурожаат қилди:

— Касал қани?

Эшбой хохолаб кулди.

— Мана, рўпарангизда турибди-ку!— Кампирнинг ишонмаётганини кўриб, ҳазиллашиб тушунтирди.— Ашулангизни эшитиши билан ўзини тутамай, сизга пешвоз чиққан, Анзурат хола.

— Ҳа, баракалло, бачам, баракалло! Аслини айтсам, дилхушлик — рўзхушлик, деб бирдай гапурадила отам раҳматлик. Ҳа, дилхушликка гап кўп. Руҳим енгил, тавим соғ бўлсин десангиз кулуш керак, димоғни чоғ қилуб ха-хо-хахо юруш керак.

— Айтганингиз келсин, хола!

Шерали чап қўлини кўксига қўйиб, ўнг қўли билан чодирга ишора қилди.— Қани, марҳамат, меҳмонимиз бўлинг...

Чодирга Шерали, унинг кетидан Анзурат хола, Эшбой киришиб, ўтиришди. Туроб йўқ. У боя Шерали чодирдан чиққан заҳоти жуфтакни ростлаб, қаёққадир гойиб бўлган эди.

Шерали меҳмонни ўтқизди. Эшбой чой қўйишга чиқмоқчи бўлган эди, Анзурат хола уни тўхтатди:

— Йўқ, йўқ, бачам. Манга ҳеч гап кераги йўқ. Кўрдунгуз, тўйга ҳозерлик қилаёпмиз, тез боришим керак. Касал деганингизга чидаб туrolмадим. Касал дегани кўп фалокат, ундан қўрқуш даркор. Бачам, қатингиз оғруйди?— Хола Шералига қараб қолди.

Шерали елка қисди:

— Умуман соғман. Аммо бир шикастланган эдим. Шундан кейин айниқса кўпроқ уринсам оёқ-қўлларимнинг бўғинлари оғруйди.

— Шишадиямму?

¹ Бўлди, ўғлим, чарчадим.

— Бир оз.

...Анзурат хола ўйланиб олди:— Эртага бир эринмай, Мажрумга келасиз. Биззики офтобрўга қараган биринчи ҳовли. Сизга ўтдан тайёрланган дору бераман, оғриқни бир кунда олади. Қўрқманг, бачам, ман духтурам, табибам эмасман. Ҳар хил ўтлардан ота-боболарим ўргатгандай дору тайёрлашни биламан.

— Раҳмат, Анзурат хола, раҳмат!— деди Шерали қўлини кўксига қўйиб.— Албатта бораман.

Анзурат хола пешонасини силаб туриб сўради:

— Бугун кун нима? Душанбами? Худо холаса жума куни биззикида тўй. Наберани уйлантиряпмиз. Тўйга марҳамат қилинглр.

Анзурат хола ўрнидан турди. Шералининг чойга қисташига қарамай, қўлини кўксига қўйиб, ташқарига чиқди. Пиллапоядан тушишига Эшбой ёрдамлашмоқчи бўлиб, қўлтиғидан ушлаган эди, Анзурат хола кулиб, қўлини бўшатиб олди:

— Раҳмат, бачам, ўзим ашлайман... Биззи тоғликлар юзга киргандаям бақувват бўлади.

Хола тошдан тошга чаққонлик билан ўтиб, сой соҳида ўтлаётган эшаги олдига борди. Эшакка миниб, оҳиста ниқтади...

Шерали билан Эшбой уни муюлишгача кузатиб боришди. Анзурат хола хайрлашгач, доирасини чалиб, куйлай кетди:

Мен бораё сўқмоқ билам,

Пистазор ичи билан.

Йигит қўли боғлансин,

Қизларнинг сочи билан.

Эшбой ашулани завқ билан эшитиб, камшир кетган томонга қараб қолди. Унинг юзи ҳаяжондан ловилларди.

Улар чодирга қайтгач, Шерали сўради:

— Аломат-ку! Қайда топдингиз уни?

— Шунақа одамларни топишга омадим бор ўзи. Қарерга бормаё, албатта, ашулачи, аскиябоз, маталчига дуч келаман... Тўйга бораёлик, сени ажойиб бир чол билан таништираман. Тирик тарих у! Нималарни кўрмаган!.. Жуда чиройли қилиб гапиради ўзиям.

— Асли сен геолог эмас, фольклорчи бўладиган экансан-да.

— Халқ ижодидан геологияга доир кўп қизиқ нарсаларни билиб олиш мумкин... Мана, мен айтган чолни эшит, балки ўзингга фойдали гап ҳам чиқиб қолар.

— Қани, кўрайлик...

Одатдагидек тўсатдан тоғу тошни қоронғилик қоплади. Яқинда осмон қуёш нури билан қизғиш эди. Энди эса кўз кўзни кўролмайд...

Шерали билан Эшбой чодирга кирганда Туроб шамнинг хира ёғдусида геология журналига ўзи олиб келган намуналарни ёзаётган эди.

— Вақтни бекорга кеткизмайсан,— Шерали уни мақтади.— Қизиқроқ бирон нарса топдингми?

Туроб хўрсиниб қўйди.

* * *

Эртаси куни Шерали барвақт уйғонди. Юз-қўлини ювиб, енгил нонушта қилиб олгач, сумкасини очиб, харитани олди. Ташқарига чиқиб, ерга ёзди. Энгашиб, синчиклаб кўздан кечира бошлади...

Шерали Ўхум сойи этагида қадимий ўйиқлар борлигини кўп эшитган бўлса ҳам у ернинг текширилгани ҳақида ҳеч қайси ҳисоботда маълумот тополмаганди. Яна бир тадқиқ этилмаган жой... У анчадан буён бу ўйиқдан албатта намуналар олишга аҳд қилгани учун бугун вақтлироқ бориб, ўша ерда ишламоқчи; сўнгра Мажрум томонга — Анзурат холавикига ўтмоқчи бўлди. Суякларининг зирқираб оғриши жонидан ўтиб турибди. Зора Анзурат холанинг ўтлари даво бўлса. Бемор геолог истеъдодсиз геологчалик ҳам наф беролмайди.

Қуёш нури қояларга қўниб, гўё табиатни эркалатиб уйғотаётган каби жимирлайди. Бодом, дўлана барглари шабадада аста тебранади. Атроф сокин. Сайроқи қушлар овозининг акс садоси олис-олисларгача эшитилиб турибди.

Шералини бугун ҳеч нарса қувонтиролмапти. Кейинги кунларда ичини мушук таталагандек қўнгли гаш. Ҳозир ҳам йўлга чиқди-ю, хаёлида нохуш ўйлар. Вақт галвирда қум элагандек ўтиб кетяпти. Экспедиция эса ҳамон бир нуқтада турибди. У олиб бораётган иш кўча чангитиб юрган болаларнинг тош ўйинига ўхшайди. Ўзи ҳам, ёрдамчилари ҳам субҳидамдан шомгача тоғ-тош кезишади, дара-қир бўйлаб юришади. Шу кунгача тадқиқ эгилаётган жойнинг ҳар квадрат метридан турли тоғ жинсларидан беҳисоб намуналар олинди. Бироқ буларнинг биронтасида олтин уёқда турсин ёндош келиши фараз этилган минерал, жумладан арсенопирит ҳам учрамади. Ўхумсойнинг юқори қисмига бориш Шералининг сўнгги умиди эди...

У ўз хаёли билан бўлса-да, шахдам одимларди. Ухум қишлоғига кириб келганида, қуёш энди уч бераётган эди. Қадимий пастак уйларнинг томлари атрофида чанг пардаси тебраниб турибди. Картадаги белгиларга қараганда, кўҳна олтин конларидан бири шу ерда бўлган.

Шерали суви қуриган ариқдан ҳатлаб, ўт барра бўлиб ўсиб ётган кенг майдонга чиқиб қолди. Бунда ишланган маъдан парчалари, яъни кўк, яшил тусдаги мис минераллари уюлиб ётарди. Онда-сонда шлак парчалари ва кончилар ишлатган тош болға ҳамда исканалар кўзга чалинади. Шерали буларни дафтарчасига қайд этиб, қишлоқни айланиб чиқаётганида, намуналар қазиб олаётган геблоглар группасига дуч келди. Булар — Гуреев бундан бир неча кун олдин практикачилар деб таништирган икки йигит ҳамда... Зарифа.

— Ҳорманглар,— дея қичқирди Шерали офтобда қорайиб, дағаллашган қўлчини оғзига тутиб.

Зарифа таниш овозни эшитиб, шоша-пиша орқасига қаради-ю, қўлидаги болгани ташлаб, Шерали томон чопди.

— Вуй Шерали ака, келганингиз қандоқ яхши бўлди-е, юракларим торс ёрилаёзди диққатим ошганидан.

Шерали кулиб, йигитларга ишора қилди:

— Ёнингизда шундоқ йигитлар турганда, нега диққатингиз ошади?

— Ўзимизникилар бошқача-да, Шерали акажон,— дея кўзларини сузиб эркаланди Зарифа.

У олдингидан ҳам тиниқибди. Офтобда бўғриққан рухсорлари лоладек қизариб, ялтиллайди. Кўзлари анча киртайган бўлса ҳам чақнаб, жозиба билан ёниб турибди. Эғнида Шерали уни Огажон билан кўрган кундаги гулли чит сарафая, оёғида қора лак туфлиси. Ётоқхонага кўпинча шуни судраб чиқарди. Шерали миқти, хиё сабза урган тукли оппоқ болдирларига зимдан қаради-ю, негадир ўзини ноқулай сизди. Ўзининг бу ҳолатини сездириб қўймаслик учун кулиб туриб, ҳазиллашди:

— Ўзингизам нақ опқочадиган бўпсиз-да, Зарифахон. Бу ернинг йигитлари ёмон бўлади, ўғирлаб кетишмасин.

Зарифа Шералига қараб нозланиб бармоғини силжитди:

— Вой, сизни қаранг. Нега Зарифа дейсиз, Зарема...

Шерали энди жавоб бермоқчи бўлиб оғиз ростлаганди, йигитлар етиб келиб кўришишга қўл узатишди.

— Ваалайкум ассалом, ҳорманглар, азаматлар!— Шерали ҳам қўл узатиб, кўришди.— Ишлар қалай? Нима қилишсизлар бу ерда? Сир бўлмаса, албатта.

— Сир эмас!— Зарифа йигитлардан олдинроқ жавоб берди.— Биз Оғажон акамларнинг диссертацияларини геологик фактлар билан тўлдириш ниятида у кишига мумкин қадар кўпроқ намуналар тўплаяпмиз.

— Қани ўша намуналар?— Шерали қизиқиб қолди.

— Хув ана, халтачаларда.

— Намуналарни қандай тартибда йиғяпсизлар?

— Биз Оғажон акамларнинг айтганларича иш тутяпмиз,— яна Зарифанинг карашмали жарангдор овози янгради.— У киши бизга ҳар бир участкадан битта-иккита намуна олиб, бошқа ёққа ўтаверинглар, жуда катта майдонни қамраб олишимиз керак, вақт зиқ, улгуролмай қоламиз, деганлар. Биз худди шундай қилияпмиз.

— Ҳмм...— Шерали истеҳзо билан жилмайди.— Демак у кишига ҳажм-у, кўпроқ жойни қамраб олиш зарур.

Студентлар бир-бирига маъноли қараб қўйишди. Бири журъат этиб сўради:

— Нима, биз нотўғри иш тутяпмизми?

— Нима деса бўлади... Ўртоқ Даврибеков литолог, тўғрими? Модомики шундай экан, унинг диссертацияси ҳам асосан литологияга доир бўлиши керак, шундайми?.. Умуман мен бировнинг ишига ноўрин аралашяпман шекилли. Оғажоннинг топшириғини бажараверинглар. У киши нимани топширганларини ўзлари билсалар керак...

Бироқ студентлар кўр-кўрона иш қиладиганлар хилдан эмасга ўхшаб қолди. Улар Шералидан ўтиниб илтимос қилишди:

— Домла, айтинг, литологияга доир намуналарни қандай йиғсак дуруст бўлади?

— Ҳар ҳолда билиб олсак ёмон бўлмасди-да, домла, айта қолинг!— Илтижо қилди иккинчи студент.

Шерали чинданам болаларга уларнинг хатоларини кўрсатиб, Оғажоннинг айтганини шубҳа остига қўйғиси йўқ эди. Аммо студентлар астойдил илтижо қилишгач, бўшашиб, кўнди:

— Майли, айтсам айта қолай... Литология тоғ жинслари, унинг состави ва тузилишини ўрганади. Буни биларсизлар?

— Ҳа, биламиз, албатта.— Йигитлар баравар жавоб қайтаришди.

— Демак,— Шерали сўзини давом эттирди,— тошдаги бутун жараёнларни аниқлаш керак. Чунончи, баъзи қўрғоштин, рух конлари оҳак жинсларининг ичида ётади. Аммо ҳамма оҳак жинсларининг ичида ҳам бўлавермайди.

Шерали яна бир неча мисоллар келтирди. Тоғ жинслари ва минералларнинг бир-бири билан боғлиқлиги ва ўзаро таъсир кўрсатиши ҳамда уларнинг шакллариини таъбирдан-да, хулоса қилди:

— Сизларнинг намуна йиғиш усуллариингиз шунинг учун нотўғрики, тоғ жинси қайси шароитда вужудга келганини аниқлаб бўлмайди. Чунки буни билиш учун намуна қайси чуқурликдан олиниши муҳим. Модомики шундай экан, намуналарни сизлардақа ундан-мундан олиш ярамайди. Негаки, кварц бир жойда ёйилиб кетади, бир жойда ингичкалашади ёки тамоман йўқ бўлади. Шунинг учун намунани конкрет шароитга қараб, баъзи ерлардан йиғирма-ўттиз метрдан олинса, баъзи жойларда, айниқса кон белгилари бор жойда яқинроқ масофадан — бир-икки метрдан, ҳатто йиғирма-ўттиз сантиметрдан олинади. Масалан, бу ерда энг ками бир ярим метрдан, кварцдан узоқлашган сари икки-уч метрдан олганингииз маъқул.

Икки студент бўйинини қашиб қолди. Зарифа эса бурнини жийирди:

— Кўйсангиз-чи, Шерали акажон, унда биз қишлаб қоламизу бу ерда!

Шерали кулди:

— Мен ўз фикримни айтдим. Балки бошқа мақсадни кўзлаб намуна йиғдираётгандир Огажон. Буни билиб бўлмайди. Шунинг учун намуналарни ўзи айтгандай қилиб олаверинглар.

Зарифа энгил тортиб, бир энтикди-ю, кулди:

— Мана бу бошқа гап...

Шерали унга қараб ўйланиб қолди: Омон шўрлик бунинг нимасига бунчалик маҳлиё? У Зарифани жуда қобилиятли, жиддий студент деб таърифлайди. Унинг эса яхшигина қайралган тили бор, холос. Буёқда ошиқона саргузаштлар... Шерали унинг Огажон билан ўпишаётганини эслади. Ижирганиб, гапни қисқа қилди:

— Кечирасиз, зарур ишларим бор эди. Ҳали шу ерда бўлсангиз, кўришармиз.

— Албатта кўришамиз. Огажон акамлар қай куни лагерларингизни кўрсатган эдилар, — деди Зарифа.

Шерали яна бир ижирганди-ю, ammo ўзини босиб олиб, кулди:

— Огажон акангиз билан келинг, йигитларниям оп-келинглар, меҳмон қиламиз, — деди зўраки табассум билан.

Зарифа кулиб, текис тишларини атайин кўз-кўзлаб жавоб берди:

— Албатта борамиз, Шерали ака!

Шерали ҳозир қалбан бу ваъданинг бажарилмай қолишини истарди, албатта.

* * *

Бугун ҳам иш олдингиларидек бемаҳсул, меҳнат натижасиз қидирув билан тугади. Шерали ҳолдан тойганча Мажрум томон йўл олди.

Анзурат холанинг ҳовлисини у тез тоғди. Ҳовли атрофида жуда кўпчилик уймалашиб юрганини кўриб, тўй бугун деб ҳам гумон қилди... Ҳовлидан кўкка тутун ўрмаларди. Эркагу аёл қўли-қўлига тегмас, бақириб-чақириб хизмат қилишарди. Белбоғли икки йигит ҳовли саҳнини текислашяпти.

Шералини кўрган икки-уч эркак уни эҳтиром билан кутиб олиб, катта тут дарахти остидаги сунага ўтқазишиб, дастурхон ёзишди. Дастурхонга тандирдан янги узилган баркашдек қалин ва қирмизи ранг тўртта нон қўйишди. Ун икки-ўн уч ёшлардаги бола бир қўлида тутмайиз солинган тақсимча, иккинчи қўлида чойнак кўтариб келиб, дастурхон устига қўйгач, супанинг четига омонатгина ўтирган киши Шералига чой узатиб, дастурхонга қаратди, ҳол-аҳвол сўради.

— Хуш келибсиз, меҳмон, сиҳат-саломатликми? Қадамингизга ҳасанот.

Шерали минватдорчилик билдирди. Чойдан бир-икки ҳўплаб, тортиниброқ сўради:

— Анзурат хола «бир келиб кетинг», дегандилар, шу ердадилар ўзлари?

— Бажон, бажон, ман ҳозир чақираман...

У шундай дея уй томон юрди ва кўп ўтмай Анзурат холани бошлаб келди. У Шерали билан сўрашгач, қўлидаги тугун билан суюқлик солинган шишани узатди. Сўнг шошилмай тушунтирди:

— Тугунда туя жуни, шишада ўсимлик шарбати. Уни оғриқ бор жойга сурасиз, сўнг туя жуни билан ўраб, боғлайсиз. Эрталабгача тойдек бўласиз!

Анзурат хола «тушундингми?» дегандек кичкина кўк кўзларини Шералига тикди.

Шерали негадир Сабогул билан Даша хола оёғига қўядиган парафинни эслади. У Анзурат холага миннатдорчилик билдириб, ўрнидан турмоқчи эди, аммо мезбон бунга йўл қўймади:

— Қаёққа, бачам? Йўқ, йўқ, ундоқ бўлмайди. Ҳозир шўрва олиб келишади. Еб олинг, ундан кейин рухсат. Ўртоқларингизга айтинг, тўйда кутамиз.

ЕТТИНЧИ БОБ

Икки кун деганда Анзурат холанинг дориси чиндавам таъсир кўрсатди: Шералининг оёқ ва қўл бўгинларидаги оғриқ босилди. Чап оёғи тўпиғидаги шиш қайтди.

Аммо кайфияти ҳамон ночоғ эди. Экспедицияга мўлжалланган уч ҳафта кўз очиб юмгунча ўтиб кетди. Ишда эса олтин кони борлиги тўғрисида гумон ва тусмол белгилардан бошқа аниқ натижа йўқ эди.

Аксига олиб гамланган озиқ-овқат ҳам тугаяпти. Шералида бир тийин пул қолмади: Синтобга келишдан олдин у маошининг бир қисмини укасига жўнатди, қолганига уст-бош ва бошқа зарур нарсалар олди. Туроб билан Эшбой экспедицияни озиқ-овқат билан таъминлаш учун бутун чораларни кўришди. Аммо уларда ҳам пул қолмади. Эшбой сўнги чақаларини Туробга бергач, чўнтагини тўнтариб кўрсатди.

Шерали Човоқсойнинг юқорисидаги кварц томирини кўрган эди. Чарчаганига, қуёш ботаётганига ҳам қарамай ўша ёққа бориб, узил-кесил қатъий бир қарорга келишга аҳд қилди.

Шерали яримта қотган нонни Човоқсойнинг пастроғидаги чорбоғда муздек булоқ сувига ивитиб, икки чақмоқ қанд билан еб олди. Тош устига яшириб қўйган чўкинни олиб, тошлоқ сўқмоқдан юқорилади. Бу ерда у юзага чиқиб турган оқ-кулранг рангдаги ҳамда зангизлари бўлган кварц томирини кўрган эди.

Шерали ишга тушди. Аввал юзада нураб ётган уқаланувчи кварц, темир занги ва қизил гилос рангидаги бошқа минерал қоришмаси билан бўялган сланецнинг майда парчалари осонгина чиқаверди. Сал ўтмай уларнинг ўрнини қаттиқ, яхлит тошлар эгаллади. Жинсларнинг ранги қорая бошлади. Бу ўзгаришни Шерали тахмин қилган эди. Яна шиддатлироқ қазий бошлади.

Кеч бўлиб, қоронғи тушди. Кўп ўтмай атрофда ҳеч

нарса кўринмай қолди. Ранг ажратиш оғирлашди. Аммо Шерали жон-жаҳди билан ишларди. Тахминлари нишона бера бошлаганидан қувониб, чарчоқни ҳам унутди. Юраги умид билан гурсиллаб уриб турганда қандай қилиб ишни тўхтатсин?

У энди минераллар чиққан-чиқмаганини уларнинг вазни ва ҳидига қараб аниқларди. Қоронғида гоҳо чўкини тоғ жинсини ёнлаб ўтар, баъзан эса тошни майдалашга ҳам кучи етмасди. Бироқ Шерали бунга эътибор бермасди. Кўйлаги тердан шалаббо, чанқоқдан томоғи қақрарди — бунга ҳам эътибор бермай, чўкини жон-жаҳди билан тошга урарди. Шерали оёғи остига тўпланиб қолаётган тошларни чекага суриб қўйиш учунгина тинарди... Чарчаганиданми ёки ишга қаттиқ берилиб кетганиданми у чўкини қаттикроқ урган сари тоғ жинсидан билинарбилимас саримсоқ ҳиди келаётганини бошда пайқамай қолди. Ахир у тушида ҳам, ўнгида ҳам шу ҳидни ўйларди, минералдан қачон бу ҳид келишини илҳақ бўлиб кутарди. Қарангки, туши ҳам, ўнги ҳам, умиди ҳам тумшуги тагида турганда, буни пайқамай қоляпти!.. Орадан бир ёз вақт ўтгандан кейингина у чуқурроқ нафас олганида, ҳаяжондан қотиб қолди. Ўзига ишонмай атрофини яна бир ҳидлаб кўрди-ю, чўкини улоқтирди. Чўккалаб, ҳозиргина қўпориб туширган тоғ жинсидан бир ҳовучини қўлига олди. Тошлар оғирлигидан қўлини пастга тортарди. Ҳаяжондан қалтираётган қўлини бурнига яқинлаштириб, тошни ҳидлади. Ҳа, у алданмаган эди. Тошлардан саримсоқ ҳиди келарди. Шералининг бу дақиқадаги ҳолатини сўз билан тасвирлаш мушкул. У шу қадар эсанкираб қолдики, бир неча лаҳза мобайнида содир бўлган воқеага гоҳ ишонар, гоҳ мутлақо ишонмасди. Шу топда биров ундан: дунёдаги барча муаттарликлар ичида энг муаттароғи нима, деб сўраганида, Шерали иккиланмай қўлидаги тошларни узатган ва сира ўйламай: саримсоқ ҳиди! — дерди.

Шерали ўрнидан турди. Шими чўнтагидан дастрўмолни олиб, ҳар бири жавзо олмасидек келадиган икки бўлак тошни ўради. У бу тошларда арсеноспирит борлигига ишончи комил эди. У чўкин билан болгасини пий-паслаб топгач, чўнтақларига ҳам икки-уч тош солиб, чуқур нафас олди-ю, сўқмоқдан сой томон юрди. Бодомзор ёнидан ўтиб ўннга бурилди. Атрофда баҳайбат тоғлар, пастда тубсиз жардек қоронғилик икки қадам нарини ҳам кўздан пинҳон тутмоқда эди. Шерали бу жойлардан неча мартадан ўтгани учун парво этмай одимлар,

хурсанд кезларида хиргойи қиладиган қўшиғини куйлаб
настлашиб борарди:

Қошинг қора қайлама,
Ерға кўнгил боғлама.
Ерға кўнгил боғласанг,
Ташлаб кетса йиғлама.

Шерали лагерь яқинидаги икки харсанг ёнига етгач,
энгашиб, чўкинни жойига қўйди. Пиллапоядан оҳиста
кўтарилиб, оёқ учида чодир ёнига келди. Чўккалаб бол-
гани қўйди, сўнг ғоят қимматга тушган тошларни ҳам
олиб, унинг ёнига уюб ташлагач, оҳиста ичкарига кирди.
Кираверишда турган тунука чойнакдаги яхна чойдан
ҳузур қилиб симирди. Этиги, шимини ечиб, чўзилди.
Қўл-оёқлари лўқиллаб оғриётганини энди сизди. Бироқ
баракали ишдан кейин чарчоқ ҳам ортиқ озор бермас,
қўл-оёқларини биров уқалаётгандек енгил нафас олиб,
кўтаринки руҳ билан уйқуга кетди...

* * *

Сахархез Туробнинг овози ҳаммани оёққа турғизди.
— Подъём! Подъём! Подъём! Ўртоқ геологлар, салют-
га шайланинглар!

Шерали бошини кўтариб, Туробнинг қўлидаги тошни
кўрди-ю, масала нимадалигини тушуниб, зил-замбил бо-
шини қайтиб ёстиққа ташлади.

Эшбой кўзини очолмади. Туроб унинг оёғидан тортди:

— Сенга нима бўлди, бунақа узоқ ухламасдинг-у!
Тур! Мана бу антиқани кўр!— Туроб тошлардан бирини
Эшбойнинг бурнига яқинлаштирди. У тошни кўриб, сап-
чиб турди-ю, Шерали олдига борди:

— Нима? Тонилдими?

Шерали елка қисди:

— Тонилди дейишга ҳали эрта. Мен бу тошларни
қоронғи тунда олдим. Уларни яхшилаб кўриш керак...

Шерали ўрнидан туриб, Туробнинг қўлидаги тошни
уқаланиб кетадигандек аҳтиёткорлик билан олди. Ўрни
ёнидаги шими чўнтагидан лупани олиб, чодирдан ташқа-
рига чиқди. Чодир ёнидаги харсанг устига ўрнашиб
ўтиргач, одатича тошни қўлида бир-икки айлантириб,
симчиклаб кўздан кечирди. Эшбой билан Туроб ерда
чўккалаб ўтириб олиб, нафасларини ютганча Шералига
тикилиб туришарди.

Ниҳоят Шерали лупани четга суриб қўйди. Унинг офтобда ва кўп кунлик машаққатлардан янада қорайган юзи ёришиб, кулди.

— Хўш, гапирсанг-чи? Ўзими? — жон ҳоврида сўради Эшбой.

Шерали ҳеч нарса демади. Бироқ унинг индамай ўтиришиёқ ғалабадан дарак берарди.

Эшбой ўрнидан туриб, Шералини қучоқлади, икки юзидан ўпди, рақсга тушганча, чодир атрофини икки марта айланаётиб, қичқирди:

— Ур-ра-а! Ур-ра-а!!

Шерали юзидаги табассумни йиғиб ололмай Эшбойни тўхтатди:

— Шошилма! Ҳали қолган тошларниям текшириш керак.

Човоқсойдан олинган ҳамма намуналар ижобий натижа берди. Шерали орзиқиб кутган таҳмиллари тўғри чиқди... Шундан кейингина у Эшбойга мурожаат қилди:

— Қани, азизим, энди оёқни қўлга олиб, Мажрум қишлоқ Советига чоп, у ердан институтга телефон қилиб, иш якунланганини, яқин орада қайтишимизни айтгин. Қишлоқ Советидан чиқиб, тўғри Анзурат холаникига ўт. Биз ўша ерда бўламиз.

Эшбой бош ирғаб маъқуллади-ю, нонуштани ҳам унутди. Икки сакраганча йўлга тушиб, кўздан ғойиб бўлди.

* * *

Тўйдаги воқеалар Шерали кўзига қалин туман пардаси ортидан элас-элас кўринарди. У хаёлан ўзини институтда ҳис этар, ҳисоботини қандай кутиб олишларини ўйларди... Кечагина кварц томирлари остидан топган тошлардан бошқа ҳеч нарса кўзига кўринмасди... Унинг хотирасида тўйдаги барча ғаройиботлардан Эшбой айтган қария билан танишувгина мустаҳкам ўрин олди.

Кун пешиндан оғиб, ўйин-қулги авжига кўтарилганда, дарвоза олдида турган тўйбошилардан бири ҳовлига жўрди-ю, қўлини кўксига қўйганча тўрда Шерали ва Туробнинг ёнида ўтирган оқсоқолга хабар қилди.

— Завқи бобо келоптилар!

Соқоли кўксига тушиб турган нуроний чол ўзича: «Ҳай, ҳай, офарин, офарин ҳимматларига», — дея ўрнидан турди. Меҳмоннинг истиқболига чиқиш учун орқасидаги деворга тираб қўйган ҳассасини энди қўлига олган эди ҳамки, Завқи бобонинг ўзи етиб келди. Ешу

қари барабар ўрнидан турди. Бобони бир бола етаклаб келарди. Унинг кўзлари ногирон эди. Шерали югуриб бориб, бобони қўлтигидан олди. Уни тўрға ўтқизди. Ўзи Туроб билан пастроққа бориб ўтирмоқчи бўлган эди, оқсоқол йўл қўймади.

— Йўқ, йўқ, қани, сизлар баҳузур жойларингизга ўтира беринглар, марҳамат, меҳмон отангдан улуғ деган аканлар.

Завқи бобо фотиҳага қўл очди.

— Қани, омин, илоҳи қўшгани билан қўша қаришин, облоҳу акбар!

Ўтирганлар ҳам қўлларини юзларига тортишди, сўнг бобони дастурхонга ундашди.

Завқи бобо томирлари бўртиб турган чўяндек қўлларини дастурхонга узатиб, пийпаслаб бир бурда нонни олди. Узун-узун бармоқлари билан ундан бир тишлагина синдириб, оғзига солгач, қолганини яна дастурхонга қўйди. Боя давом этиб турган гангур-гунгур суҳбат тинган, ҳамманинг кўзи Завқи бобого тикилган эди. Кўпчилик уни жонли тарих, баъзилар соддароқ қилиб «кўҳна одам» деб қўйишарди. Завқи бобо ўзининг баҳайбат гавдаси, кенг ва ҳали букилмаган теп-текис елкалари, узун-узун оёқлари билан айниқса Шерали ва Туробнинг диққатини тамоман ўзига қаратиб қўйган эди. Унинг оёғидаги гавдасига мослашгандай бениҳоя катта сариқ ағдарма чарм чориги ҳар қандай одамнинг ҳам эътиборини тортарди. Қордай оппоқ яктагининг ёқасидан ҳабашларникидек қора қавариқ кўкраги бўртиб чиқиб турарди. Шерали бу «ғаройиб қария»нинг Эшбой мақтаб тилга олган киши эканлигини дарҳол пайқади.

Завқи бобо оғзидаги нонни чайнаб ютгач, ёшларникидек тетик, йўғон овози дўриллади:

— Анзурат тўйга тоғчилар келишади, деганди, шу гап ростми?

Бобо негадир геологларни тоғчилар дерди.

Унга овозини баландлатиб оқсоқол жавоб берди:

— Ҳа, ҳа, Завқи бобо, рост, мана ёнингизда ўтиришибди.

Завқи бобо кулиб чан томонга бошини бурди ва Шералининг ўзиникига нисбатан митти қўлларини катта кафтлари орасига олди. Сўнг Туроб билан ҳам қўл бериб кўришди-ю, бошини ҳамма гаудан хабардор қишлоқ оқсоқоли томон буриб, сўради:

— Биззи тоғларга яқин йигирма йиллардан буён одам келмаганди-ку, чоғи...

Оқсоқол ўйланиб туриб:

— Чоғи бир келди-ку, бундан ўн йиллар бурунми...— Тусмоллаб жавоб берди у.

Шерали уни тузатди.

— Тўққиз йил олдин.

— Ҳа, ана айтдим-ку, келгани хотирамда бор-да, ишқилиб.— Оқсоқол адашмаганидан қувониб гапирди.

Завқи бобо кулди.

— Эсинг ҳали жойида экан.— У яна ўйланиб қолди.— Маниям кўп нарса эсимда бор. Амир даврига тоғчилар тез-тез келиб турарди. Англистонданам одам бўлган дейишганди. Аммо мен уни кўрмаганман. Ўрус тоғчиларни кўп кўрганман бачалигимда. Хўп хушчақчақ, қўли очиқ, меҳрибон одамлар бўларкан ўрус дегани.

— Отлари эсингизда йўқми, бобо?— Завқи бобонинг ҳар бир сўзини диққат-эътибор, қизиқиш билан тинглаб ўтирган Шерали сўради.

— Отини сўраб ўтирибмизми, бачам. Гоҳи-гоҳида сутми, нонми, мева-чевами олиб борардик. Ула бизага қорозга ўроғли қант-қурс берарди, дурбинини олиб, тоғларни томоша қилардик: Хўп чиройли кўрсатарди-да, хў, нариги дунёдаги нарсаниям бурнинг устига олиб келиб кўярди.

Завқи бобо кулиб жим қолди. Тўйдаги бутун меҳмонлар анграйганча бобонинг сўзларини тинглардилар. Бобо бошқаларнинг ҳам қулоғи яхши эшитмайдигандай баланд гаширар, ҳар бир гапидан кейин тасдиқлаган каби чўзинчоқ бошини ирраб кўярди. Сўнг кўз қопчигини олисларга тикиб жим қоларди. Гўё у бошқалардан пинҳон нарсаларни кўраётгандек бўлиб туюларди.

Оқсоқол Завқи бобонинг жимиб қолганидан фойдаланиб, энгашиганча Шералига шипшиди:

— Кўзниям касофат амирнинг одамлари йўқ қиған дейишади.

Шералининг эти жимирлаб кетди. Юзидаги табассумни йиғиб, бобонинг ичидан данаги олинган ўрикдек пучайиб қолган кўзларига ачиниб тикилиб қолди. Нафас ростлагудек фурсат ўтмай, бобога яна савол берди:

— Улар нима қидиришганини қишлоқдагилар билармиди?

— Бе, қаёқда, бачам! Оқ пошшонинг ҳар бир одамини амирнинг ўн навқари қўриқлаб юрарди. Ичидаги гапни қандоқ айтсин улар. Тоғдан темир, мис қазиб олишади дейишарди. Аммо лекин амир бу жойлардан олтин, кумуш олишини отам раҳматликама гапурардила. Бача-

лигимда амир одамлари келганда оста тоғларни устидан бориб қараб турган жойимда навбакорлар тутиб олиб, икки кўзимга темир қиздириб босишган...

Завқи бобо бошини этганча жим қолди... Шерали ўзича ўйлади: ажаб эмас у ҳозир амир одамлари уни ушлаганларича қизиган темирни қандай қилиб кўзига босишганларини хаёлидан кечираётган бўлса. Дунёда кўп нарсани кўролмай қолганига ўз жаллодларини даънатлаётган бўлиши ҳам мумкин. Ахир улар унинг ёруғ дунёсини қора тунга айлантдиришди.

Завқи бобо оқсоқол узатган пиёлани олиб, хўшладиди-ю, бошқа гапирмади. Шерали уни ортиқ безовта қилгиси келмади. Ичида шундай ажойиб қарияларни тошиб юрадиган Эшбойга таҳсинлар айтди.

Тўй ўз йўриғида давом этарди, Шерали Анзурат холанинг рақсига маҳлиё бўлиб турганлар даврасига борганида, қулоғи остида таниш овоз эшитилди:

— Қалай бизнинг холамыз, зўрми?

Шерали орқасига қайрилиб қаради-ю, юзига табассум югурди:

— Эшбой! Келаркансан-да! Қаерларда қолиб кетдинг?

— Биласанми, қишлоқ Советида телефон ишламаскан, азза-базза қўшни қишлоққача бордим. Почтахона бор экан. Уша ердан Тошкентни улаб беришди. Ҳаммаси жойида. Бизга мунтазир, карнай-сурнайлар шай!

— Қойил, яшавор! Раҳмат, дўстим!

Эшбой қаддини гоз тузди:

— Служу советской геологии! — деди ўнг қўлини чаккасига қўйиб.

Шерали кулиб, Эшбойнинг узун-узун бармоқларини кафтига олиб, миннатдорчилик билдирди.

— Тўй қалай? Сени Анзурат хола иккимиз буёққа олиб келганимиздан хафа эмасмисан?

— Ҳаммаси жойида! — Ҳаяжон билан жавоб берди Шерали. — Анзурат холанинг ўзи бир олам! Айтган қариянгам келди. У билан гаплашганинг сари ҳузур қилади одам. Тўйда, албатта, кўп гапириб ҳам бўлмайди-ю, аммо у билан ҳали яна учрашишдан умидворман. Бўладими?

Эшбой қўлини кўксига қўйиб, таъзим этди.

— Бир оғиз сўзингиз, жаноб...

— Ҳа майли, майнавозчиликни қўй.

— Айтганингизни бажарамиз...

Бу ҳазил-мутоибани Завқи бобони тўйга етаклаб келган бола узди. У югуриб келиб, Шералининг енгидан тортиб, секин гапирди:

— Амаки, сизни катта бобом чақиряптилар...

Завқи бобо бир чеккада туриб, ашула ва музикани тингларди. Шерали яқинлашгач, юзини унга буриб гапирди:

— Сизмисиз, бачам? Сизга айтишга боя қулай фурсат бўлмаду. Тўйга Тошкентдан тоғчилар келади, деб эшитиб, эски бир дастхат олиб келган эдум. Анзуратга бердим. Бу дастхатнинг тарихи жуда ғалати...

Завқи бобо тик ва улуғвор қоматини хиёл эгиб, ҳассага таянди.

— Менга бу тарихни отам раҳматлик айтганлар. У киши ҳам буни ўз оталаридан — менинг бобомдан эшитган эканлар. Эшитяпсизми?

Шерали бош қимирлатиб тасдиқлади-ю, аммо шу заҳоти Завқи бобонинг кўзи ожизлигини эслаб, овоз чиқариб, жавоб берди:

— Қулогим сизда, бобо.

— Қадим замонда — бобом раҳматлик ёш бўлган пайтларида, ўзининг айтишича, дунёни кезган бир сайёҳ келиб қолади. Бобом унга бир уйларини бўшатиб берган эканлар. Ғалати меҳмон каллаи саҳарда туриб, тоққа кетайкан. Одам оёғи етмаган чўққиларгача чиқайкан. Уйга кеч шомда бир тўда тош олиб келар экан. Шу тошларни тошчи-роққа солиб кўраркан-у, алламаҳалгача бир нарсаларни ёзар экан... Қишлоғимизда икки йил яшабди. Унинг кимлигини, бу ерларга нимага келиб, саргардон бўлиб юрганини ҳеч ким билмапту. У ўзи ҳақида ҳеч нима демаган экан. Тўсатдан қазо қилиб қолганида, дафнига бутун қишлоқ аҳли йиғилупту. Қишлоқдагиларга кўп яхшиликлар қилган экан. Шу аснода унинг кимлиги сирлигича қолупти. Бу камгап мусофирнинг хонасидан бобом эккита китоб топуптила. Ўлимлари олдидан уни отам раҳматликка беруптила. «Эҳтиёт қил», деб тайинлаптула. Нима бўлади-ю, отам бу китоблардан биттасини бир шаҳарликка берадила. Ҳикоятлар, байтлар битилган экан унисида. Шаҳарлик китобни қайтиб бермапту. Эккинчисида тоғ илми ёзилган депту. Шунисини олиб келувдим. Сизлар тоғчилар-ку! Шу дастхатни Анзуратдан олинг, бачам. Ҳай, бир кўринг-чи, балки керак бўлар...

— Раҳмат, бобо! — хитоб қилди Шерали.

Чол толиқди шекилли, бошқа ҳеч нарса демай, аварасини чақириб, ҳовлидан чиқиб кетди.

Шерали дўстлари билан тўйдан қайтаётганида қадимий дастхатни Анзурат холадан ола кетди.

Шерали бошқарган экспедиция Тошкентга қайтгач, орадан ҳафта ўтмай, унинг муваффақияти ҳақида илм аҳли орасидагина эмас, балки бутун шаҳарда шу қадар шов-шув бўлдики, Шерали, Эшбой ва Туробларнинг ўзи тааж-жубда қолишди. Павел Ивановичнинг ҳазил қилиб айтишича, «Тошкентнинг геологик қатлами бир силжиб, баъзиларни эсанкиратиб қўйди». Шерали, Эшбой ва Туробнинг ўзлари ҳайрон: бу ҳақда ҳали ҳеч кимга бир нарсa демаган эдилар. Кўп ўтмай уларни журналистлар безоридон қила бошлашди. Газеталарда Шерали ва унинг ёрдамчилари Синтобдан галаба билан қайтгани ҳақидаги хабар энг кўринарли жойларда катта сарлавҳалар остида берилди. Осмондан юлдузни бенарвон оладиган қўл-ёғи чаққон журналистлар газетхонлари учун геология-минералогия фанлари кандидати Шерали Алиев билан қилинган интервьюни «Маргимуш — олтин конларининг даракчиси» сарлавҳаси остида инъом этишди.

Бир неча кун мобайнида Шералининг номи ҳаммаёққа машҳур бўлиб кетди.

Кўпгина ёшлар ўзларини унинг тарафдори ва издоши деб, Шералини қалбдан табрикладилар. Мамлакат геологиясининг равнақига умрини тиккан, Ватан, республика манфаатини ҳамма нарсадан устун билган олимлар ёш ҳамкасбларини кашфиёт билан сидқидилдан қутладилар. Бунга ҳасад билан қаровчилар ҳам бўлди, албатта. Баъзилар экспедиция муваффақиятини шубҳа остига олиб, ишончсизлик билан лабларини бурдилар. Чунки бу уларнинг шу борадаги илмий тахминларини чиппаққа чиқарар эди.

Шералининг боши қотиб қолди. Қайёқдан ҳаммага маълум бўла қолди экспедиция натижалари? Ахир у интервью оламан деб келган газетчига рад жавобини берди. Аммо журналист Шералининг рухсатсиз материални матбуотда бостирмаслигини айтиб, шунчаки розилик беришни илтимос қилди. Бироқ сўзнинг устидан чиқмади.

Ниҳоят Шерали бу гапни институт лаборатория мудир Мирза Исмоилов ёйган деган фикрга келди.

Ҳамиша қовоғини солиб юрадиган бу одамни кўплар хуш кўрмасди. Эшбой уни «исқирт» деб атайдди. Институтдагилар унинг ёзнинг жазирамасида ҳам яғри чиққан пахмоқ тукли қалин қора жуи газлама костюмда, оёғига маҳси-калиш кийиб юришидан кулишарди.

Шерали Тошкентга келган кунийёқ кеч бўлишига қара-

май, темирни қизигида бос қабилида институтга бориб, лабораторияга тушди. У ҳансираганча лабораторияга кирганида, Исмоилов кетаётган экан. Шерали уни тўхтатди:

— Мирза ака, жон ака, бир дақиқа сабр қилинг, сизда зарур ишим бор эди.

Мирза Исмоилов қовоқларининг устигача сенкил босган чуваккина юзини буриштирди. Бир ёғи иш билан қулоғида илиштириб қўйилган кичкина кўзойнагини кўтариб, Шералига уни биринчи бор кўраётгандек қараб қолди. Одати шунақа. Борди-ю, институт ходимларидан биронтаси унинг олдига иш билан кириб қолгудек бўлса, Исмоилов бу одамни танимагандек қараб тураверади. Келган киши мақсадини айтганидан кейингина Исмоилов унинг муоамласига қараб топ босади.

Шерали мумкин қадар мулоимлик билан гапиради:

— Мен ажойиб тошлар олиб келдим... Зудлик билан анализ қилиш керак... Йўқ деманг, илтимос. Унда маргимуш билан олтин бор-йўқлигини аниқлаб берсангиз кифоя. Қолганлари шошилич эмас.

Шерали чўнтагидан намуналар тугилган дастрўмолни олиб, ҳаяжондан қалтираётган қўлини Исмоиловга узатди. Аммо у боши билан рад жавобини бериб, сўнг ингичка овози чийиллади:

— Қанақа анализ қолди шу топда? Иш вақти тугаган. Чикинг, мен лабораторияни бекитишим керак.

Шерали тараддуланиб қолди. Ишга янги келган кунлари: «Мирза Исмоиловнинг бармоқларини ишга солмоқчи бўлсанг, кафтига битта ўн сўмликни бос!» — деган эди кимдир. Аммо Шералининг ёнида ўн сўм уёқда турсин ўн тийин ҳам йўқ. Шунга қарамай, кутишга бардоши қолмаган Шерали Исмоиловга яқинроқ бориб, қулоғига шивирлади:

— Суюнчисини ҳам оласиз...

Мирза Исмоилов қиқирлаб кулди:

— Оббо боласи тушмагур-ей, сенам ёмон чиқдинг-гу, а? — директордан бўлак ҳамма билан сенсираб гаплашарди. — Айтган жойингдан кесасан, а? Қани, ол буёққа...

Хаёл билан турган Шерали, «пулни чўз деяпти», деб гумон қилиб бир чўчиди:

— Нимани?

— Э, гап уқмасмисан? Нимали бўларди, анализ қиладиган тошингни-де!..

Характеридаги барча нуқсонларга қарамай, Исмоилов

ишга нишиқ, берилган топшириқни кўнгилдагидек бажарарди. Уч кундан кейин Шерали ишга келиши билан столи устидаги телефон жиришглади. Шерали трубкани кўтариши билан чийиллаган овоз эшитилди:

— Алиевми? Тез лабораторияга туш. Қарзингниям ола кел... Эсингдами, ваъда қилганинг? Сендан умуман каттароқ суюнчи олиш керак.

Шерали шамолдек учиб лабораторияга тушди. Исмоилов кичкина хонанинг уёғидан-буёғига юрар, қўлларини бир-бирига ишқалаб қўярди. Остонада Шерали пайдо бўлиши билан чийяллаб кетди:

— Мунча имилламасаи? Нима бало, Қизилқумдан кевотсанми?

Исмоилов Шералининг ҳаяжондан безовталанаётганини кўриб юмшади ва кўрсаткич бармоғини микроскоп остидаги жажжигина чинни идишга тикди.— Хў, ана уёққа қара! Жуда тадбиркор, чаққон йигит экансан! Олтин топибсан. Билявсанми, олтин!

Шералининг юраги гурсиллаб уриб, стол томон югурди-ю, идишдаги ялтिलाб турган сариқ томчиға кўзи тушди.

— Хўш, нима дегандим мен?— Исмоилов гурур билан бошини у томон бурди, гўё олтинни ўзи топгандек.— Суюнчини ҳалолладимми?

Шерали ҳозироқ эғнидаги сўнгги кўйлагини ҳам ечиб беришга тайёр эди...

У қайтиб келганида, кабинетида Павел Иванович ўтирарди. Ҳаяжонидан ёниб турган Шералини кўрган Петровский жуда муҳим воқеа содир бўлганини пайқади-ю, шогирдига савол назари билан қараб қолди.

— Павел Иванович!— Шерали ўзини тутолмади.— Лабораторияда бизнинг намуналаримизни анализ қилишди. Олтинлик маргимуш колчедани экан!

Петровский шахдам ўрнидан турди. Стол олдида оғир гавдасини роз кўтарганча хитоб қилди:

— Наҳотки? Одамнинг ишонгиси келмайди!

Шерали ҳаяжонланиб, боши билан тасдиқ ишорасини берди.

— Яша, шоввоз!— Павел Иванович стол олдидан Шерали томон юрди. Уни елкаларидан олиб маҳкам қучди.— Худди шундай бўлишига шубҳаланмаса ҳам бўларди, албатта.— У стол четига ўтириб олди.— Хўш... Демак, сен Ўрта Осиёда арсенопирит формацияси борлигини исбот қилдинг. У гранит ёнида бўлишини ҳисобга олганда, сен ўз кашфиётинг билан Ҳафиз Мирзамухамедовичнинг кон-

лар билан магматик жинсларнинг ўзаро боғлиқлиги ҳақидаги гипотезасини ҳам амалда тасдиқладинг. Ҳар ҳолда бу йўлда ҳал қилувчи жуда катта қадам қўйдинг.

Шерали тортинчоқлик билан ерга қараб турар, Павел Иванович эса порлаб турган кўзларини ундан узмай, тўлқинланиб гапирарди:

— Кашфиётинг қанчалик кенг кўламдаги хулоса ва қарорларга олиб келиши мумкинлигини ўзинг билиясанми? — У бир сония жим қолди. — Сирасини айтганда, унинг ўзи албатта, ортиқча амалий қимматга эга эмас. Сен тўнлаган материалларга қараганда, Човоқсойда катта олтин запаси йўқ. Шунинг учун экспедиция натижаларини кейинги ишларингга бош йўналиш, туртки сифатида қабул қилишинг керак. Асосий иш ҳали олдинда. Яқин вақт ичида сен худди шундай конлар ҳақидаги материалларни ўрганиб, чуқур таҳлил этишинг керак. Биз республикада Човоқсойга ўхшаган олтин конларини топишимиз керак. Аммо улар энди катта, саноат асосига қўйишга арзийдиган конлар бўлиши керак. Бундай конлар борлиги энди икки карра иккидек аниқ. Тушуниясанми, олдинда қандай катта, улуғвор вазифалар турганини? Даставвал атрофлича тадқиқот олиб бориб, таққослаш, илмий асослаш йўли билан қаерда арсенопиритли катта конлар бўлиши мумкинлигини аниқлашинг керак. Кейин эса уларни излаб топиш зарур. Албатта топиш керак. Топиш муқаррар. Табиийки, бу узоқ вақт, меҳнат ва бардош талаб этади. Яхшиси, ишни Нуротадаги гранит массивлар атрофида бошлаган маъқулми дейман. Гапимга тушуниясанми, бўталогим? Эҳ, Шерали, Шерали, билиясанми қанақа тоғни емирганингни ва бу қандай ажойиб натижалар беришини! Меҳнатинг туфайли бахт сенга кулиб боқди! Фақат эҳтиёт бўл, дастлабки муваффақиятлар сени сармаст этиб қўямасин. Қўлга киритилган ютуққа соғлом фикр билан, камтарона ёндош. Бўлмаса бу сўнги ютуғинг бўлиб қолиши ҳам мумкин...

Шу гапдан кейин орадан кўп ўтмай Шералининг ўзи ва экспедиция ишининг натижалари борасида дув-дув гап бошланиб кетди.

Шов-шув ошиб борган сари Шерали бу гап фақат лабораториядан тарқалганига амин бўла бошлади. Фақат Исмоиловнинг ўз институти ходимларининг муваффақияти тўғрисида бу қадар жар солишидан кузатган мақсадини тушунолмасди. Балки бу муваффақиятда ўзининг ҳам улуши борлигини кўзда тутгандир. Ёки тилини тиёлмаган бўлиши ҳам мумкин.

Бироқ нима бўлганда ҳам, бу масалада айб кўпроқ кимга тушишидан қатъий назар ҳар ҳолда Шерали маълум муддат геология жамоатчилигининг диққат марказида турди.

Ниҳоят навбатдаги учрашувлардан бирида Павел Иванович янада кўпроқ осилиб қолган бағбақасидаги тер томчиларини гулдор рўмолчаси билан арта туриб, Шералига истеҳзо билан қараб, таъна қилди:

— Кўпроқ мақтасин деб газетачиларга ширинкомани канда қилмаяпсанми дейман? О-о, бўталоғим, наҳотки шухрат отининг тўғри остидан кўтарилаётган чанг кўз олдинги тўсиб қўйган бўлса?

Бошига биров тегирмон тоши юргизганда ҳам Шералига устози ҳозиргина айтган сўзларидек оғир ботмасди балки. Унинг юзига қон урди, ҳатто қалин лаблари оқариб, дард билан хитоб қилди:

Павел Иванович, бунда менинг айбим йўқ, ишонинг!

— Демак, журналистларга мен интервью берибман-да бўлмаса?

Шерали хўрсиниб қўйди. Ахир у журналистларнинг ўтиниб сўраганларига лаққа тушганини, Мирза Исмоиловдан гумонсираётганини Павел Ивановичга айтолмади-ку! Нимасини айтсин, атрофидагиларнинг мақтовлари, газетадаги хабарлар юрагини жижиллатмаганмиди? Қилган ишининг элга маълум бўлишини юрагининг аллақасерида ўзи ҳам истамаганмиди ўшанда!

Шунинг учун Шерали иқророна бош эгиб, тўнғиллади:

— Умуман олганда... газетачилар билан боғланганим чакки бўлди, албатта. Аммо уларнинг елим бўлиб олишини биласиз-у...

Павел Иванович юмшади. Унинг жаҳли бир пиёла сувдаги тўлқиндай гап эди. Юзига табассум ёйилди.

— Майли, хафа бўлма. Аммо буёғига эҳтиёт бўл.

* * *

Шерали вақт қандай ўтаётганини билмасди. Кутубхонада ҳам, ишда ҳам, уйда ҳам тинмай ўзини қизиқтираётган масалаларга тааллуқли материалларни ўқир, баъзан мутолаа тонг отар давом этганини ҳам сезмай қоларди. У гранитлар ёнида арсенопиритли кварц томирлари ёки кварц тоғ жинслари учраса, у ерда олтин бўлишига янада қатъийроқ ишонч ҳосил этди. Аммо «Синтоб топилмаси»га қарамай, бу масала ҳамон илмий тахминлигича қоларди.

Янги экспедиция уюштириш кераклиги сезила бошлади. Бу экспедиция республика территориясида арсенопиритли катта олтин конлари борлигини аниқласа, унда назария амалда исботланган бўлур эди. Бироқ узоқ муддат давомида бундай экспедицияни уюштириш имконияти бўлмади. Орадан икки йил ўтгандан кейингина Шерали Туроб ва Эшбой билан бирга Марказий Қизилқум ва Шимолий Нуротага узоқ муддатли экспедицияга жўнаб кетишди. У ердан жуда бой материал тўплади. Ниҳоят Шерали Симузар ва Қизилқум конларини топди ва уларнинг истиқболи катталигини исботлаб берди. Ҳар иккала кондаги тоғ жинсларида Човоқсойдагидек олтинли арсенопирит бор эди.

Гипотеза амалда тасдиқланди. Шералида энди Фарбий Ўзбекистонда ҳозиргача қайд этилмаган маргимушли катта олтин конлари борлигига шак-шубҳа қолмади. Бундан ташқари у жуда кўп фактларга асосланган ҳолда бу ерлардаги геологик шароитнинг ўзи бу районда худди шу формациянинг мавжудлигини кўрсатиб турибди, деган муҳим хулосага келди.

Шубҳасиз, бу — республикада олтин фақат разломлардагина бўлади деб тасдиқлаётган геолог олимларни ташвишлантириб қўйди.

Шерали ўз фикрида шу қадар қатъий эдики, ҳатто бирда Павел Ивановичи дилидагини рўй-рост очди:

— Муҳтарам устоз, энди бизнинг рақибларимиз жанг майдонидан ўз ихтиёрлари билан чиқиб кетишга мажбур бўлишар? Қўлларидаги қуроли олиб қўйдик. Ахир улар учун ҳам давлат манфаатлари муҳим-ку!

Петровский истеҳзо билан кулди:

— Давлат манфаатлари дейсанми? Ҳмм... Айрим одамлар олижаноб мақсадлар учун ўзларини қурбон этишга ҳам тайёр эканликларини хўжақўрсингагина оғиз кўпиртириб гапиришларини наҳотки тушунмасанг? Бу сўзлар улар учун шуҳратпарастликларини ошкор этмаслик ниқоби сифатидагина хизмат қилади. Вадим Акимовичдек «мўътабар зотлар» учун сенинг ҳақлигингни тан олиш нималигини биласанми? Бу — ўз назарияларининг чипакка чиққанига иқрор бўлиш деган гап! Борди-ю, сенинг тахминингга асосланиб, олтин қидириб топишганда эса сенга гўшт, уларга мушт. Бунга кўникишармикин? Билмадим-ов. Улар ўз нуқтаи назарларини бошқа фикрларни рад этиб, шу қадар қаттиқ туриб ҳимоя қилишдики, эндиликда чекинишлари амримаҳол. Йўқ, улар осонликча жон берадиганлар хилидан эмас. Сен ва сенинг тарафдорларингга шону шараф, ҳурмат-иззат, мукофотлар-у, улар

га шафтоли қоқи бўлсинми? Шафтоли қоқи ҳам тегиши гумон, ўз хатоларига иқроф бўлишгина қолади уларга. Йўқ, бўталоққинам, осонликча ғалаба қиламан деб ўйлама. Ҳали ўз манфаатини, гарчи давлат манфаатига зид бўлса-да ўйлайдигашлар орамизда анчагина бор. Улар бу йўлда жон-жаҳдлари билан курашадилар. Буни ҳисобга олиб қўйиб, сен ҳам курашга шайлан.

Орадан кўп ўтмай Шерали Павел Ивановичга ҳақлигига амин бўла бошлади.

Шералининг илмий фарази ҳаётий ҳақиқатга айланаётганини кўрган унинг рақиблиари айрим амалий чораларни қўллашга киришдилар. Огажон Даврибековнинг тўсатдан Геология институтига келиб қолиши ҳам шу чоралардан бири эди. Огажон Синтоб экспедициясидан қайтгач, кандидатлик диссертациясини ёқлади ва у геология бошқармасидан институтнинг литология лабораториясининг бошлиғи лавозимига кўчирилди. Бу вазиятни бирмушча мушкуллаштирди. Эндиликда Шерали ташқаридан бўлаётган ҳужумнигина эмас, институтдан бўладиган зарбани ҳам қайтаришга шай туриши керак эди. Огажон институтда атрофига «ўз одамларини» тўплай бошлади. Беқарор кишилар эса ҳамма ерда топилади. Даврибековнинг диссертацияси нуқсонлардан холи бўлмаса-да, у муваффақият билан ёқлади. Буни кўрган айрим кишилар унинг «юқорида» «кўли» бор, ҳали кўп иш қилади, деган қарорга келишди...

Шерали ўз бўлимида ва институт бюросида кейинги экспедицияси бўйича бир неча марта ҳисоб берди. Қизилқум ва Нуротага кетиш олдидан у партия сафига қабул қилинди. Бироқ рақиблиарининг тинимсиз турткилари Шералини толдирди, асабига тега бошлади. Буёқда «институт юлдузи» яқин орада илмий кенгашда Марказий Қизилқумнинг геологик истиқболини аниқлаш масаласи кўрилишини айтди. Ҳали бу кўнчиликка маълум этилмаганидан бўлса керак, қиз чиройли бармоғини лабларига тегизиб, таъкидлади: «Фақат бировга айта кўрманг, а, балога қоламан».

Шерали тарадудланиб қолди. У буни яширмай Павел Ивановичга ҳам айтди. Аммо устози уни тинчлантирди:

— Ҳар бир фурсатдан фойдаланишга иштил. Илмий кенгашда сени танқид қилишса, ичинга солиб, ўзингни қийнама. Фикринга қўшилмаганларнинг илгари сураётган даъволарини эътибор билан тингла ва ҳисобга олиб қўй. Бу — кейинги ишларинга қўл келиши мумкин. Фикрлар тўқнашувидагина етук олим даражасига кўтари-

ласан.— Унинг пешонаси тиришди.— Ҳа, сал бўлмаса эсимдан чиқаёзиди... эс қурғур қолмаяпти!.. Узоқ олишувлардан сўнг ниҳоят ишингни институт планига киритишга муваффақ бўлдик.

— Раҳмат, Павел Иванович!

— Нимага раҳмат деяпсан? Биз сенга раҳмат айтишимиз керак шундай муаммони ҳал қилиб бераётганинг учун. Докторлик диссертациянг темасининг номи узил-кесилмиди? Менда «Ғарбий Ўзбекистонда магматизм ва магмадан кейинги жараёнлар», деб ёзилган экан.

— Ҳа, Павел Иванович,— Шерали киноя билан жавоб берди,— қай куни ўзингиз билан гаплашгандан кейин узил-кесил бўлди-ю!

— Ҳаҳ, эсим қурсин, айтдим-у, эс қолмаяпти деб, қарчилик, бўталогим.— Павел Иванович йўгон бармоқлари билан столни чертиб туриб:— Қачон бўларкан илмий кенгаш?— деб сўради тўсатдан.

— Индинга соат учда.

— Яхшилаб тайёрландингми?

— Ҳисобот беравериб тушимда ҳам бу саволларга булбулигўё бўлиб сайрайдиган даражага етдим шекилли.

Павел Иванович кулди:

— Сен ўзи доим шунақасан: бир қараса, ҳеч қандай сабабсиз ваҳимага тушасан, бир қараса, ўзингга ҳаддан зиёд ишонасан. Ҳамма саволларга жавоб беришга ҳеч ким қодир эмас. Шунинг учун бир оз тайёрлаиб олгин. Сенга ҳужум қиладилар, албатта. Сен эса ўзингни ҳимоя қил. Ҳақлигингни исботла, вассалом! Рақибинг сени умумий гап билан енгмоқчи бўлса, сен унга фикрингни далил келтириб асосла! Ҳамма ўз фикрини тўғри деб ўйлайди. Чунки унинг ўз асослари бор. Кўршапалакдан: «Нега кундузи ташқарига чиқмайсан?»— деб сўрашганда, у: «Мен нури тунга ўрганганман, кундузнинг зулматига чиқолмайман»,— деб жавоб берган экан. Баъзилар ўз нуқтаи назарларини кўршапалакдай асосламай айтаверадилар. Сен илгари сураётган ҳар бир фикрнинг назарий асоси бўлсин. Қуруқ назарияга ҳам ёпишавермагин. Ана шунда қўлинг баланд келаверади.— Павел Иванович Шералининг кўнглини кўтариб кулди:— Бора қол энди, жанг олдидан бир оз машқ қилиб ол.

Шерали Петровскийнинг айтганларида бирон янгилик бўлмаса-да кўнглини кўтаргани учун унга астойдил миннатдорчилик билдирди. Чунки устозининг сўзлари типик булоқ сувидек руҳини енгиллаштирган эди.

У кўчага чиққанда, баҳор шабадаси майин эсиб, Шера-

лини бағрига олди. Бир сония бўлса-да, дунёнинг бутун ташвишларини унутиб, муюлишдаги акация дарахти остида туриб қолди. Кўзи асфальт йўл оша йўлканинг четида, девор тагида қип-қизариб турган ёлғиз лолақизғалдоққа қадалиб қолди. Касалхонада ётганида, Сабогул бир даста гул кўтариб келганини эслади. Лола эмас, тоғ гуллари эди. Хаёл уни яна Хорогга етаклади. У энди Сабогулнинг қиёфасини аниқ тасаввур этишга ҳам қийналди. Шерали хаёл сурганча аста одимлаб, кўчани кесиб ўтди-да, трамвай бекати томон юрди.

Хаёлини яна илмий кенгашда бўладиган «жанг»лар қамраб олди...

ТУҒҚИЗИНЧИ БОБ

Илмий кенгаш белгиланган вақтдан ярим соат ўтиб кетганига қарамай, ҳали бошланмаган эди.

Дераза тагидаги суянчиғи баланд сариқ диванга тақаб қўйилган катта қора креслода савлат тўкиб ўтирган Оғажон йиғилганларга қараб:

— Бошқармадан вакил келиши керак, — деди фахр билан.

Павел Иванович Шерали томон энгашиб, қулоғига шивирлади:

— Ҳафиз Мирзамухамедович кенгашда бегона одамларнинг қатнашишига эътироз билдирган эди.

Шерали жилмайиб, Оғажонга кўз қирини ташлаб қўйди. У тиззасидаги папкани титқилаб, аллақандай қоғозларни кўздан кечираётган эди. У кейинги пайтларда анча тўлишган, силлиқ юзида ўзига ишонч ва кибр кўзга ташланарди.

Шерали кинояли жилмайиб, бир нарса демоқчи бўлиб Павел Иванович томон энганганда, эшикдан Ҳафиз Мирзамухамедович кириб келди. Кабинет деразалари бөрк, хона дим эди. Абдулатипов чарм папкасини стол устига ташлаб, йўл-йўл оқиш-кулранг костюмини ечди-да, уни стул суянчиғига илгач, йўл-йўл чизиқли қизил галстуги боғичини бўшаштирди. Сўнг ўтирганларга мурожаат қилиб, кенгаш кеч бошланаётгани учун узр сўради. Аммо кечикиш сабабини айтмади. У ҳорғин ва бир оз ташвишли кўринарди. Бошқарма вакили кўринмади.

Шерали Оғажонга кўз қирини ташлаб олди. У бир қимирлаб қўйди-ю, юзида ўзгарिश сезилмади. Аммо ўнғайсизланаётгани билиниб турарди.

Ҳафиз Мирзамухамедович йиғилишни очиқ деб эълон

қилиб, ўзига хос вазминлик билан қисқача кириш пукқи сўзлади:

— Уртоқлар, кун тартибига қўйилган масала битга: Марказий Қизилқумнинг маъданга бўлган истиқболини аниқлаш,— деди у одатича салмоқланиб. Утирганларга бир қараб олгач, сўзини давом эттирди:— Биз бу борада қилинган назарий ҳамда амалий ишларни баҳолаб, олдимизда турган вазифаларни белгилаб олишимиз керак. Чунки Марказий Қизилқумнинг олтинга бўлган истиқболи тўғрисида ҳануз икки хил муносабат бор. Бу масалага аниқлик киритиш зарур.

Олимлар бирин-кетин сўзга чиқишди. Кўпчилик Марказий Қизилқум истиқболи тўғрисида ижобий фикр билдиришган бўлса-да, айрим олимлар яна ўша эски даъво билан чиқиб:— Ўзбекистон ерларидаги бутун олтин запасларини ота-боболаримиз олиб бўлишган, бу масалага эътибор бериб куч, маблағ сарфлаш— фавқулодда муҳим тадқиқотларимизнинг ҳал этилишини сунъий равишда чўзиб юбориш мумкин,— деган мулоҳазани илгари суришди. Таниқли бир олим ҳатто чўрт кесиб: «Қизилқумда олтин бўлмаган, бўлиши ҳам мумкин эмас!»— деб хитоб қилди.

Огажон худди шундай қулай фурсатни пойлаб турганди. Навбатдаги нотиқ сўзини тугатиши билан қўл кўтарди. Утирганлар уни диққат билан кўздан кечиришди. Кўплар Огажонни ҳали яхши танимас, баъзилар унинг ўзини ҳам кўрмаган эди.

Огажон ўрнидан турди. У ўтирганларнинг нима ҳақда ўйлаётганларини чамалаётгандек атрофга разм солди. Сўнг бир-икки йўталиб, шошилмай, осойишталик билан сўзларини доналаб гапира бошлади:

— Мен олдинги нотиқнинг фикрига тамоман қўшиламан. Марказий Қизилқумнинг истиқболи ҳақида масъулиятсизлик билан гапираётганлар нимага асосланиб шундай дейётганларини билмайман-у, аммо ҳозиргача у ерларда бирон умидли нарса топилгани йўқ. Менга ишонинглар: шу районга доир жуда кўп китобларни кўздан кечирдим. Биронтасида у ерда олтин борлигига шама ҳам қилинмаган.

— Катта олимлар ҳам хато қилиши мумкин-ку, ахир!— Шерали чидаб туролмай луқма ташлади.

Ёнида ўтирган Павел Иванович уни туртиб шивирлади:

— Оғирроқ бўлинг, олимсиз, қаҳр яхшилиқка олиб бормайди. Ақл билан иш тутинг.

Огажоннинг кўзлари Шералига қадалди. У истеҳзо би-

лаи яна ҳам осойиштароқ, аммо энди киноя билан гапиви давом эттирди:

— Менимча, бундай жиддий масалаларни ҳал этишда қизишмаслик керак. Биз ҳамма нарсани ақл тарозисида ўлчаб, совуққонлик билан билим ва тажрибамизга асосланиб ҳал этмоғимиз даркор. Чунки гоят муҳим ва масъулиятли масалани муҳокама қилияпмиз.

— Сиз масъулиятдан қўрқяисизми? — Кимдир ўтирган жойидан луқма ташлади.

— Мен масъулиятсизликдан қўрқаман, — эътироз билдирди Оғажон. — Таваккал — хайрли иш дейиш, айтишга осон. Аммо бу ҳикмат енгил-елли романтикларнинг шиори. Ҳақиқатга реал кўз билан боқадиган жиддий одам бу йўлни танламайди. Биз бу ерга от ўйинга йиғилганимиз йўқ. Худо кўрсатмасин, Марказий Қизилқумдаги афсонавий олтинни қидириб, муваффақиятсизликка учрасак, сарф қилинган маблағни давлатга ким қайтаради? Шерали Алиевми? Ҳамёни торлик қилади деб ўйлайман. — Оғажон кулги кўтарилишини кутган бўлса керак, аммо ҳеч ким чурқ этмаганини кўриб, қовоғини уйиб олди. — Биз у ердан бир мисқол ҳам олтин тополмаймиз. Истасангиз айтганларимни қоғозга тушириб, қўл ҳам қўйиб беришим мумкин.

— Жуда катта кетяпсизми? — Ҳафиз Мирзамухамедович Оғажонга истеҳзоли кулиб боқди. — Ҳар ҳолда у ерда олтин бўлиб, биз қидирув ишлари олиб бормасак, давлат жуда катта зиён кўради-ку.

Оғажоннинг ранги хиёл оқарди-ю, аммо тутган йўлидан қайтмади:

— Ҳозирча Марказий Қизилқумда олтин бор деган фикрларнинг ҳаммаси ўртоқ Алиевнинг ҳисоботига асосланиб айтиляпти. Менинг ҳам унга ишонмасликка асосим йўқ албатта... у бу ишларни яхши ният билан қилаётганини ҳам шубҳа остига ололмайман. Аммо у ўзининг қалтис ихтирочлик назариясига шу қадар кўр-кўрона ёндошяптики, истакни ҳақиқат ўрнига қабул қилмоқчи. Тўғри, у экспедициядан қуруқ қайтмади. Лекин топгани тасодифдан бошқа нарса эмас. У эса, билмадим, ўжарликданми, ўзига ортиқ ишонишиданми, тасодифий фактни тахминининг исботи деб уқтирмоқчи бўляпти.

Оғажон гапирётганда Павел Иванович потиққа эътироз билдириб қўямасин деб, Шералини бир неча марта туртиб қўйди.

Оғажон креслога бориб ўтиргач, раислик қилувчи яна

ким гапиришини сўраган заҳоти, Шерали сапчиб ўрнидан турди.

У қўпчилик олдида сўзга чиққанда ўзини йўқотиб қўяр, фикрлари чалкашиб, айтадиган гапини ҳам тўла айтмай, дудуқланиб қоларди. Ҳозир гап ўзи олиб бораётган катта иш — Ўзбекистон олтин берувчи республикага айланадими, йўқми, деган катта муаммони ҳал этиш устида бўлаётгани учун дастлабки дақиқалардаёқ ҳақлигига ишончи комиллигидан ўзини тутиб олди.

У гапни узоқдан бошлади:

— Геология фани бошқа фанлар сингари, улар билан ёнма-ён туриб, ривожланиб борапти. Оддий геологик жараёнларни кузатиш ва улар асосида хулосалар чиқариш даври орқада қолиб бормоқда. Қуруқ назариячилик ёки кўрган-билганлари асосида кўр-кўрона хулоса чиқариш ҳам геологиямизнинг кечаги кунини. Ҳозирги замон фани назарий ва амалий хулосалар қотиб қолган фикрларга эмас, балки чинакам фактларга асосланишини тақозо этмоқда. Мустаҳкам фактлар пойдеворига асосланмаган тахмин ва назариялар маддоҳларнинг жаврашидек гап.

Хонада жонланиш, кулги бошланди. Кўплар Оғажонга кўз югуртириб олишди. У пинагини бузмай, қўлини чамбарак қилганча креслога суяниб ўтирарди.

— Мендан олдин сўзга чиққан ҳамкасбимнинг фикрига сира қўшилолмаيمان, — дея ўша осойишталик ва ишонч билан сўзини давом эттирди Шерали, — унинг айтганлари менинг нуқтаи назаримга зид бўлгани учун эмас. Даврибеков мавжуд фактларни ҳисобга олмаяпти. Қизилқумда олтин йўқ, деди-ю, аммо фикрини асослайдиган бирон далил келтирмайди! Ўз нуқтаи назарини ҳимоя этиш учун мени, шахсий манфаатини кўзлаяпти, деб айбламоқчи... Йўқ, мен келажакни порлоқ жуда дадил тахминни илгари сураётган йирик геология намояндаларининг шогирди ва уларнинг ҳақ ишини давом эттирмоқчиман, холос. Ана шуларнинг тахминларига асосланиб, дўстларим билан Қизилқумда иш олиб бордим ва бугун ишонч билан айтаман: Қизилқумда олтин бор!

Хонада яна шов-шув бошланди. Одамлар тинчлангач, Шерали мийғида кулди:

— Тушунаман, албатта. Фикрлар тўқнашди. На чора, фикримни исботлашга уриниб кўраман. Мен илгари сураётган тахмин шунчаки умумий гап эмас. У тарихий ва геологик далилларга асосланган. Бошқача қилиб айтганда ашёвий далилларга. Менимча, Бухоро амирлиги даврида

Ўзбекистонда олтин қазиб олинганини ҳеч ким инкор эт-
мас керак...

— Ўша зиқна амирлар бизнинг еримиздаги бутун ол-
тинни олиб бўлишган,— дея нописандлик билан луқма
ташлади Оғажон.

— Худди мана шу гапингиз асоссиз. Яхши. Бошқа да-
лилга ўтайлик. Ўрта Осиёдаги икки дарё оралигидаги қан-
дайдир водийдан олтин олинаётгани ҳатто Пётр Биринчи-
га ҳам маълум бўлган. У ўз князлари Гагарин билан Бе-
кович Черкасскийни шу томонларга юборган. Бироқ княз-
лар «олтин водий» сирини очолмай қайтганлар.

— Биз Қизилқумнинг бугунги истиқболи борасида му-
ҳокама юритиш учун тўпландик назаримда,— дея яна
луқма ташлади Оғажон,— сиз бўлсангиз қаёқдаги пўпанак
босган афсоналарни сўзлаяпсиз.

— Ҳа, ўртоқ Алиев қисқароқ қилинг,— деди раис му-
лойимлик билан.

— Бу афсона эмас, тарихий ҳақиқат, сиз билан биз
учун эса ашёвий далил ва мавзуга алоқадор гап,— эътироз
билдирди Шерали бир оз қизишиб. Павел Иванович уни
туртиб қўйди.— Яхши... Агар биз бундан ҳам илгари та-
рих саҳифаларига мурожаат қилсак, қадимий юнон олими
Геродотнинг икки дарё оралигида яшовчи халқлар темир
ва кумушни сира ишлатмаганлар, бироқ олтин ва мисга
мўлдилар, деган фикрига дуч келамиз. Хитой олимлари-
нинг солномаларида ҳам Кан (Самарқанд) вилоятида ва
ундан шарқроқдаги ерларда олтин бўлганлиги хабар қили-
нади.

— Бу гаплар ҳаммага аён, янгилик эмас-ку!— Зарда
билан гап қотди Оғажондан олдин сўзга чиқиб, «Қизил-
қумда олтин йўқ», деган олим.— Нотиқ вақтга эътибор
берсин!

— Юқорида келтирилган гаплар,— дея ҳар бир сўзга
урғу бериб давом этди Шерали,— ўзбек олтинини топиш-
да бизга яхшигина иш бериши мумкин. Албатта, ҳеч нар-
сани қидирмаслик осон. Қўл қовуштириб ўтириш ер тит-
киладан қулай. Аммо ҳеч нарсага ҳаракат қилмай ўти-
ришнинг оқибати нима бўлди? Республика чорак асрдан
буён бағридаги олтинни мамлакатга беролмай турибди.
Топилмаган олтин эса — йўқотилган олтин.

Оғажон ўзининг совуққонлигига зид ўлароқ асабийла-
шиб хитоб қилди:

— Йўқ нарсани топиб бўлмайди!

— Қизилқумда олтин бор!— Қатъият билан қайтарди
Шерали.— Мен беш-олти йилдан буён ўзбек олтини муам-

моси устида иш олиб боришман. Биз Ғарбий Ўзбекистон тоғларида қидирув ишлари олиб бордик ва ўлкамизда олтин кўпинча маргимуш билан бирга бўлишини аниқладик. Бу тасодиф эмас, аксинча геология нуқтани назаридаги қопуний ҳодиса. Шу асосда бир неча олтин конларини очдик, — бу — биз тўғри йўл тутганимизни яна бир қарра исботлади.

Маъқуллаш овозлари эшитилди:

— Тўғри! Истиқболи баланд районлар булар!

— Иш кўламини янада ошириш керак!

Шерали жойига келиб ўтирганида Павел Иванович унинг қўлини қисиб қўйди: «Яша!»

Шундан сўнг яна икки-уч киши гапирди. Улар асосан Шералини қўллаб-қувватлашса ҳам, бир чеккаси эҳтиёт бўлишликни, кейинги аттанг қор қилмаслигини уқтириб ўтишди.

Ҳафиз Мирзамухамедовичнинг чеҳраси анча ёришган, ҳатто кейинги нотиқларга луқма ташлаб, ҳазил-мутоиба ҳам қила бошлаган эди. У ўрнидан туриб, хонадагиларни бир-бир кўздан кечиргач:

— Бошқа талабгорлар йўқми? — деди. Ҳеч ким индамагач: — Бўлмаса, раисликдан фойдаланиб, рухсатинглар билан мен ҳам икки оғиз гапирсам. — Ҳафиз Мирзамухамедович ўйланиб қолди. Чеҳрасига хиёл табассум ёйилди. — Биз ўзимиздан олдинги ўтганларнинг фаолиятига қойил қолишимизга барча асослар бор, албатта. Аммо хотиралар билан чекланиб қолишга ҳаққимиз йўқ. Вақт ҳасил кимни кутиб турмайди ва Шерали Алиевич тўғри таъкидлаганидек, бизни ҳам бир жойда қўл қовуштириб туришга эмас, олға ҳаракат қилишга ундайди. Давримиз биздан йирик геологик тадқиқотлар устида ишлашни, Ватанимиз равнақи учун, халқ хўжалигини тиклаш ва тараққий эттириш учун хомашё ресурслари топиш йўлида катта кўламдаги қидирув ишлари олиб боришни талаб этмоқда. Республикамиз ери маъданга жуда бой. Марказий Қизилқумда, Чотқол — Қурама ва Нурота тоғ тизмаларида подир минералларнинг беҳисоб конлари бор. Ана шу хазиналарнинг калити эса бизларнинг қўлимизда, ўртоқлар, геологлар қўлида. — У қўлини муштлаб, юқорига кўтарди. — Олтин конларини излаб, катта иш қилган Шерали Алиевич буни амалда исботлади. Бизнинг бурчимиз унинг оёғидан чалмасдан, аксинча ҳар томонлама ёрдам беришдан иборат. Шунини ҳам унутмайликки, у бизнинг ҳамкасбларимиз билан бирга институтимиз тонширигини амалга оширяпти. Бинобарин унинг ютуғи — бутун коллектив-

нинг ютуғи. Бироқ гап фақат институтимиз шон-шуҳрати устида бораётгани йўқ. Шерали Алиевич бошчилик қилган экспедиция қидириб, кашф этган янгилик бутун фанимиз, яна қайтараман, уруш талафот етказган халқ хўжалигимиз учун ғоят муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун мен Шерали Алиевич бажарган ишни маъқуллашни ва республика гарбида, шу жумладан Марказий Қизилқумда геологик қидирувни давом эттиришни таклиф этаман. Таклифни овозга қўяман: маъқуллаганлар қўл кўтаришларини сўрайман.

Ҳафиз Мирзамухамедович одатича кутилмаганда сўзини яқунлади.

— Овозга қўяман.— У ҳаммага қараб:— Кимда-ким шу таклифга қўшилса қўл кўтарсин,— деди.

Хонага бир зум жимлик чўкди. Шивирлаб гапирган овозларгина эшитиларди. Биринчи бўлиб Павел Иванович, Шерали ва Ҳафиз Мирзамухамедовичнинг ўзи қўл кўтарди. Улардан кейин эса икки кишидан ташқари ҳамма таклифни мақуллаб қўл кўтарди.

— Ким қарши?— Ҳафиз Мирзамухамедович хонадагиларга мамнун қараб қўйди.— Демак, ҳеч ким қарши эмас. Бетарафлар борми?

Оғажон, Ўзбекистон ерида олтин йўқ деб қатъий фикр билдирган олим ва унинг орқасида ўтирган яна бир киши қўл кўтаришди. Ҳафиз Мирзамухамедович бетараф қолган учинчи кишига қараб кулди:

— Сиз ҳозир тарафдорлар қаторида қўл кўтаргандиз-у!

— Кечирасиз... Мен янглишибман...

— Қай маънода янглишдингиз?

Ҳамма йнгилганлар гувв этиб кулиб юборди. Оғажон билинар-билимас ўша томонга қаради-ю, кейин шошилмай қўлини туширди.

Ҳафиз Мирзамухамедович атайин орқада ўтирган кишига қараб гапирган эди, унинг ўрнига Оғажон жавоб берди:

— Ҳафиз Мирзамухамедович, мумкин бўлса, биз экспедиция материалларини яна бир кўздан кечирсак...

Абдулатинов елкасини қисди:

— Ихтиёр ўзларингда! Шундай қилиб, менинг таклифим қабул этилди деб ҳисоблаймиз.

Ҳамма қарсак чалди.

— Кенгашни олиб бориш тартиби ҳақида ҳеч кимда мулоҳаза йўқми?

Жойлардан «йўқ, йўқ» деган овозлар эшитилди, Ҳафиз Мирзамухамедович кенгашни ёпиқ деб эълон қилди.

Павел Иванович Шерали томон қайрилиб, мамнун кўз қисиб қўйди.

УНИНЧИ БОБ

Кейинги ойларда Шералининг иши шу қадар кўпайиб кетдики, нафас ростлашга ҳам вақти етмасди. Ҳатто уйда ҳам кечалари столи устидаги китобларни мижжа қоқмай ўқирди. Тонг отгандагина ухлар, эрталаб эса лаборатория ёки кутубхонага чопарди.

Уй эгаларини у деярли кўрмасди.

Ёр-дўстлари билан ҳам анчадан буён учрашмай қўйган эди.

Бир куни тўсатдан кўча эшик тақиллаб қолди.

Шерали кампирнинг овозини эшитди: «Ким?» Саволга жавобан Каримнинг овози эшитилди: «Шерали уйдами?» Шерали кампирнинг жавоб беришини ҳам кутмай, қувониб қичқирди: «Уйда, уйда, киравер!» Ўзи икки ҳатлаб, дарвоза олдига етиб борди. Карим билан қучоқлашиб кўришганча, ҳовлига бошлаб кириб, уй эгаларига халақит бермаслик учун супага ёзиглиқ кўрпачага ўтқизди-ю, ўзи ҳам ёнига чўккалади.

— Оббо, сен-ей, хавотир олиб юрувдим: тинчмисан ишқилиб? Нима бало, бир кириб ўтай ҳам демайсан. Ё уйлангандан кейин эркаклар алоҳида жадвал билан маълум кунларда кўчага чиқариладими?

— Ҳазилингни сира қўймайсан, а?— Карим Шералига негадир ачиниб қараб қўйди.— Сира ўзгармабсан. Аммо ўттизга қирясан. Шунини унутаётганинг йўқми, жиннала бўлмаса.

— Яқинда ўзимнинг отимниям унутиб қўядиганга ўхшайман! Қалай, алоҳида уй олдинги ё менга ўхшаб ҳовлидан ҳовлига кўчиб юрибсанми?

— Олдим, олдим...

— Чақалоқ қалай? Ош сўраётгани йўқми ҳали? Мени кечирасан, оғайни, фарзанд кўрганингдан кейин бориб табриклашга ҳам вақт тополмадим. Хотининг айтар, оғайниларинг чангалзорда ўсганми деб?

— Йўқ, у жуда сезгир, ақлли аёл, тушунади. Ўзимдан қиёс қилса ҳам бўлади. Ишим бошимдан ошиб-тошиб ётибди.

Шерали нон ушатди, пиёлага илиб қолган чойдан қўйди-ю, Каримга узата туриб, гина қилди:

— Ҳар ҳолда қанчалик банд бўлмайлик, бир-биримиздан хабар олмаслигимиз нотўғри, оғайни.

— Майли, таслим бўлдим! Бундан буён тез-тез кириб тураман. Хўш, ишларинг қалай? Жуда ҳорғин кўринасан. Шерали қизил, духоба жилдли ёстиқни икки буклаб, тирсаги остига қўйди. Ёнбошлай туриб, хўрсинди:

— Ҳамма нарсадан чарчадим, оғайни. Бўёқда иш қайнаб ётибди. Иккинчи ёқда айрим ўртоқларнинг тазйиқи, жавоб беришга ҳамиша шай бўлиб туриш керак... Мана бунақа дарбадар турмуш ҳам осон деб ўйлайсанми?

Карим қулай фўрсат келганидан фойдаланиб, асл муддаога ўтди:

— Менга қара, бошинг иккита бўлмагунча бу ташвишлардан қутулмайсан! Тезроқ уйлан. Биламан, сен ҳалиям ўша Сабогулинг илинжидасан. Аммо у билан қовушолмаганларингдан кейин нима ҳам қила олардинг? Соч-соқолинг оқариб, белинг букчайгунча сўққабош бўлиб юраве-расанми? Ахир бу ишинг ғайритабиий-ку!

Шерали қалин лабларини тишлаб, ўтинди:

— Ке, қўй шу гапни. Мен ҳаётимда бир одамнигина севадиганлар тоифасиданга ўхшайман.

— Ҳа-ҳа-ҳа! Буниси энди романтик китоб саҳифаларидаги гап. Чинакам ҳаётнинг эса ўз қонунлари бор. Омонни олиб қара... Зарифасини бир кун кўрмаса, ўзини қўярга жой тополмай қоларди. Ўртоқлари: «Кўзингни оч, қўй Зарифангни, садқаи севгинг кетсин ўша енгил-так қиз»,— дея ҳол-жонига қўйишмади. Аммо у дўстларининг гапига қулоқ солгиси ҳам келмади. Хўш, охири нима бўлди? Омон бошқа қизга уйланди, атрофида парвона.

Шерали Синтоб экспедициясида Зарифа билан учрашганларини эслаб, сўради:

— Ундан сира хабаринг борми ўзи? Ҳозир қаерда?

— Ўзи ҳақида гап-сўзни кўпайтириб юрибди! Анчага-ча Оғажон илинжида юрди. Ундан бир болаям бўлди. Аслида Оғажонга Зарифа дилхушлик учун керак эди. Зарифани ташлади. Зарифа ҳам узоқ «оҳ-воҳ» қилиб ўтирмай, бошқалар ўгирилиб қарагиси келмайдиган, гапида маъни, ишида тайин йўқ сахт-сумбати келинган бир такасалтангни топиб олди...

Шерали кулди:

— Қўй, уни тергама, Карим, юракка тараф йўқ. Нима қилсин ўша такасалтанг деганингни севиб қолган бўлса...

— Майли, ҳар йили биттасини севсин. Яқин орада қахрамон она бўлиб олади. Омоннинг нимаси ёмон эди?

— Зарифа уни севмасди.

— Ахир шўрликнинг бошини айлантириб юрди-ю! Ҳа

майли, қўй ўшани, яхшиси ўзинг ҳақингда гаплашайлик. Икки йил олдин сенга таништирмоқчи бўлганим — ўша қиз ҳали турмушга чиққани йўқ. Назаримда у ҳам сенга ўхшаш зиёлини кутяпти. Менга ишонавер, у сенга рисоладагидек хотин бўла олади. Мен уни ҳам, сени ҳам биламан-ку!

Шералининг жаҳли чиқди:

— Айтдим-у, қўй шу гапнингни деб. Нима бало, мунча ёпишиб қолдинг шу масалага?

— Сенга ачинарман. Унга ҳам.

Аслида Карим қизнинг бувиси илтимос қилганини айтмади.

Шералининг хаёл суриб қолганини кўрган Карим илтимос қила бошлади:

— Йилла бўлмаса бир кўргин уни! Ке, бундай қилайлик: мен сизларни таништирмаман, уёғи ихтиёр ўзингда. Сёйдан нима кетади? Шу билан биров бўйнинга арқон солмайди-ку! Ҳа, айтгандай, сен уни кўргавсан.

— Мен? Қачон?

— Эсингдами, ижарага турганимда олдимга келган эдинг? Уй эгасининг невараси бор эди. Сен ҳатто у билан нима ҳақдадир гаплашиб, кейин менга: яхши қиз экан, деган эдинг...

— Яна йигирма йиллардан кейин эсламадинг-да!

— Саққиз йил ҳам ўтгани йўқ...

— Ўшанда неча ёшда эди қиз?

— Менимча... ўн тўрт-ўн беш ёшларда.

Шерали астойдил хахолаб кулди. Карим унинг кайфияти чоғланганидан фойдаланиб, сира иккиланмай қарорини айтди:

— Демак, гап бундоқ: эртага қиз бизникига келади. Сен ҳам келасан. Ўзинг айтпасан-ку, тез-тез учрашиб турайлик деб. Бунинг устига ҳали бизникига бир марта ҳам борганинг йўқ.

— Майли, сен айтганча бўла қолсин, — Шерали Каримдан қутулиш учунгина кўнган бўлди, — келаман.

Аммо Шерали эртага ҳам, ундан кейин ҳам Каримларникига бормади.

Карим уларникига яна икки марта келиб, Шералини кўндиришга уришиб кўрди. Аммо Шерали фикрида қатъий: унга Сабогулдан бўлак ҳеч кимнинг кераги йўқ.

— Бўлмаса ўшанинг олдига бора қол! — Карим Шералининг кўнгли учунгина шундай деди.

Шерали маъюс жилмайди:

— Айтишга осон... Ахир у эрининг хотирасига содиқ

қолишини очиб-ойдин айтди-ку менга. Бу унинг ахлоқий бурчи. Уни бу йўлдан қайтаришга, ҳамма гапни йиғиштириб, юрак амригагина қулоқ сол, дейишга нима ҳақим бор. Бу — ҳозирги вазиятда унинг иззат-нафсияни таҳқирлаш бўлмайдими? Назаримда бизнинг охириги учрашувимиз хайрлашув бўлган эди.

— Модомики шундай экан, тақдирга тан бер. Яна нимадан умид кутяпсан?

— Ҳеч нарсадан. Мен уни севаман, вассалом...

Карим Шерали ҳузурига учинчи бор келганида кутилмаган ҳолни кўрди. Уй эгаси — чол супада янги тўнда савлат тўкиб шодон ўтирарди. Унинг ёнидаги ўттиз ёшлардаги миқти гавдали, яғриндор, пайваста қора қошли киши алланарсаларни тушунтирарди.

Каримни кўрган чол ўрнидан туриб, қувонч билан қарши олди:

— Келганингиз аъло бўлди-да, қароғим, шодлигимизни баҳам кўрамиз.

Ҳамиша қовоғи солиқ, нолиб юрадиган чолнинг тўсатдан бу қадар қувониб, кўзларида нур порлаётганига Карим бошда таажжубланди. Бинобарин чол ҳайрон бўлиб қолган меҳмонни қўлтиғидан олиб супага бошлади-да, сўнг воқеани тушунтирди:

— Паҳлавонимиз, суюкли ўғлимиз қайтди! Худо марҳамат кўрсатиб, бизни шод этди. Мана, Азаматимизни ҳамма ўлимлардан паноҳида асраб: соғу саломат бағримизга қайтарди. Қорахат келганда, у асирда юрган экан. Қутулиб чиққач, текширувлардан сўнг жавоб беришибди...

Чолнинг кўзларидан дув этиб қувонч ёшлари тўкилди. У бунни яширмади ҳам...

Йигит Каримга қўл узатиб, ўзини таништирди:

— Азамат.

Сўнг учалалари дастурхон атрофига ўрнашиб олишгач, чол фотиҳага қўл очди.

Дастурхон бугун одатдагидек эмас: тўкин-сочин. Чол Каримга чой узатди.

Уйдан Шерали чиқиб келди. Карим билан кўришгач, кўрпачага тиз чўкди. Кампирнинг чеҳраси эриникидек ёруғ, ёшли кўзларида нур чақнарди. Шерали одоб юзасидан бир зум ўтиргач, тур дегандек Каримни туртиб қўйди-да, уй эгаларидан узр сўраб, ўрнидан қўзғолди. Карим ҳам туриб, Шерали ортидан уйга кирди. У Шералининг нимадандир безовталанаётганини сездди. Шерали қошларини чимирганча гап бошлади:

— Зап вақтида келдинг-да, ўзим сизларникига ўтаймикин деб гурувдим.

— Бирон нарса бўлдими?

— Ўзинг кўрдинг-у, ўлганга чиқарилган одам тирилиб келди...

— Жуда соз-да!

— Мен ҳам қариялардан кам суюнаётганим йўқ! Аммо ўзим ҳақимда ўйлашим керак энди...

Карим савол назари билан дўстига қараб қолди. Шерали лабини тишлаб, чайналди:

— Биласанми, улар Азаматни зудлик билан уйлантиришмоқчи. Бу — хайрли иш, албатта!.. Аммо келин-куёвга алоҳида уй зарур. Демак, уйни бўшатишим, бошқа жой топишим керак...

Карим енгил тортиб, хўрсинди:

— Шуми? Қўрқитвординг-у! Мен бирон жиддийроқ гап бўнтими, деб ўйлабман. Ўзингга эса уй қидиришнинг ҳожати йўқ. Уй тайёр.

— Нима деб алаҳляяпсан! — Норози оҳангда тўнғиллади Шерали.

Каримнинг юзига муғомбирона кулги ёйилди:

— Мен сенга бўлсин деб гапираётган қизнинг тайёр уй-жойи бор! Уйлан ўшанга. Бу ташвишдан қутулсан-қўясан.

Шерали яна ўпкаланди:

— Оббо, тагин бошладингми!

— Сен шопмай тур! Ҳеч бўлмаса гапимни эшит! Доим сўз бермайсан менга. Ўша қиз ҳақида айтмоқчиман... Унинг тўғрисида батафсилроқ билиб олгин дейман. Ўзи етим, отаси урушнинг дастлабки йилидаёқ фронтда ҳалок бўлган. Онаси унинг дардига куйиб ётиб қолиб қайтиб тузалмай қазо қилган экан... Мунира, бунисини айтгандим, бобоси билан бувисининг қўлида қолади. Мактабни битириб, болалар боғчасига тарбиячи бўлиб ишга кирган. Жуда камсуқум, уйим-жойим дейдиган оқила қиз. Ўёғини суриштирсанг, хотинимнинг қариндоши: холасининг қизи. Мен ҳам хотиним билан шу оила туфайли тавишганман. Шунақа, оғайни — Мунирага уйлансанг, қариндошлашиб ҳам қоламиз. Хуллас, гап бундоқ: эртага якшанба. Бирга бўлайлик. — Карим нафас ростлаб олди. — Агар шу гал «йўқ» десанг, унда ўзинг биласан, истаганингча яшайвер. Ялинавериб ҳам жонимга тегди. Ўзинг ҳам айтарсан «канадай ёпишиб олди» деб... Эҳтимол бу ишда бирон манфаат кўзлаётгандир, дейдиганлар

ҳам топилиб қолар. Мен холис хизмат қилиб қўймоқчиман, холос.

Каримнинг гапларини бўлмай эшитди Шерали. Азаматнинг тўсатдан кириб келиши Шералини кўп масалаларни чуқурроқ ўйлашга ундади. Ахир Сабогулнинг эри ҳам кутилмаганда худди шундай лўп этиб кириб келиши мумкин-ку!.. Эҳтимол қайтган ҳамдир, негаки Сабогул хат ёзмай қўйди.

Албатта, буни билиш қийин эмас. Хорогга бориб келиш мумкин эди... Бироқ Шерали Абдухолиққа йўлиқиб қолишдан чўчирди. Борди-ю, у бутун бўй-баста билан Шерали қаршисида пайдо бўлиб қолгудек бўлса... Йўқ, унда Шерали ҳам виждон, ҳам рашк азобида ўртанади. Сабогулни тирик эр бағридан юлиб олишга интилган бўлиб чиқади... Сабогулни Абдухолиқ билан ёнма-ён кўриш... Бунисига ҳам чидай олмайди!

Ким билади, балки уйланиш Шералининг Сабогулга нисбатан бўлган уқубатли севгисини унутишга даво бўлар. Ўзини иш билан овунтириб ҳам уни унутолмаяпти.

Майли. Бугун Каримга ён босади. Истаган одами билан таништираверсин. Ахир, Карим айтгандай, биров Шералининг бўйнига шарт қўяяптими шундоқ қиласан деб?

Шерали шуларни ўйлай туриб, кулиб бош ирғалди.

Улар эртага соат тўртда учрашадиган бўлишди.

Эртаси келишилган жойда учрашишди. Мунира Шералига ёқиб қолди ва бир-икки учрашувдан кейин тўй куни белгиланди.

УН БИРИНЧИ БОБ

«Институт юлдузи» Шерали ўтирган кабинет эшигини очди-ю, остонада ҳайкалдай қотиб қолди. У гапиролмас, кўзида ёш ҳалқаланарди. Шерали кўрқиб ўрнидан турди.

У энтикиб ютингач, зўрга гапирди:

— Сизни...— Лаблари қалтиради.— Ҳафиз... Мирзамухамедович...

У ҳиқиллаганча изига қайтди. Шерали ҳам унинг орқасидан чоңди.

Ҳафиз Мирзамухамедович кабинетининг эшиги очиқ, ўзи кўлини кўкрагига чамбарак қилиб, дераза олдида хо-муш турибди.

— Мумкинми?— Шерали хириллаган овозда рухсат сўради. У хунук воқеа бўлганини сезиб турарди.

Ҳафиз Мирзамухамедович у томон қайрилиб, ваэмин одимлаб, эшикка яқинлашди. Бир зум ёш тўла кўзларини Шералига тикканча гапиролмай қараб қолди. Сўнг зўрға сўзлади:

— Ўзингни қўлга ол, ўғлим. Павел Ивановични бериб қўйдик...— Чўнтагидан дастрўмолини олиб, кўз ёшини артди.

Шералининг назарида оёғи остидаги полни биров атайин қимирлатгандек бир чайқалди. Икки қўли билан столнинг зихини ушлаб қолди. Дастлаб у тош қотиб қолди. Кўз олди қоронғилашди. Бир лаҳзадан сўнг тирқираб чиққан кўз ёшлари юзларини ювиб, кўкрагига тушди. Ниҳоят, яна Ҳафиз Мирзамухамедовичнинг овозини эшитди:

— Шерали! Ҳаммамиз учун оғир мусибат бу. Аммо начора! Улим олдида ожизмиз.

Шу куни институтда иш бўлмади. Бу чинакам инсондан ажралиш, Ҳафиз Мирзамухамедович айтгандай, ҳамма учун оғир мусибат эди.

* * *

Павел Иванович қазосидан сўнг орадан тўрт ойча ўтди. Бир куни Шерали кабинетининг эшиги тикиллаб, хонага «институт юлдузи» кирди. У атрофга аланглаб, гапирди.

— Сизни Ҳафиз Мирзамухамедович йўқлаяптилар.

Ҳафиз Мирзамухамедович иш столига энганганича, аллақандай қоғозларга имзо чекаётганди. Эшик очилиши билан бошини кўтарди. Ўрнидан туриб, Шералига пешвоз чиқди. Хонанинг ўртарағида Шерали билан кўришиб, узун стол ёнидаги стуллардан бирига ўтқазгач, ўзи унинг рўпарасига ўтирди. Ҳол-аҳвол сўрагач, муддаога ўтди.

— Шерали Алиевич, мана, институтга келганингизга салкам беш йил бўляпти. Битта олимнинг қўлидан келиши анча мушкул ишларни уддалаб, ҳаммамизнинг ҳурмат-эътиборимизни қозондингиз.

Шерали ўнғайсизланди. Ерга қаради.

Ҳафиз Мирзамухамедович рўпарасида одоб сақлаб йиманаётган Шералига қараб мамнун жилмайди. Қўлини энгагига тираб, гапини давом эттирди:

— Мақтовни ошириб юбордилар, деб ўйлаяпсизми? Йўқ. Ҳа, майли, мақсадга ўтайлик... Ўзингиз яхши биласиз, Павел Иванович ўзбек геологияси тараққиётига қўлидан келган ҳамма ишни қилди. Фанимиз равнақи учун куч-гайратини аямади, сизга ўхшаган ўнлаб истиқболли шоғирдлар — ўринбосарлар етказди.

Шерали эътироз билдирмоқчи эди, Ҳафиз Мирзамухамедович бунга йўл қўймади:

— Эътироз билдирманг. Кекса авлоднинг ўрнини ёш авлод олиши табиий ҳол. Устоз ўрнини шогирд эгаллаши ҳам ҳаёт қонуни. Биз Павел Иванович бошқарган бўлимни сизга топширмоқчимиз. Сизни бўлим мудири қилиб тайинламоқчимиз.

Шерали бу таклифни кутмагани учун нима дейишини ҳам билмай қолди. Албатта, унга катта ишонч кўрсатилаётганини ҳис этиб турибди. Айни чоқда у Павел Иванович қаноти остида ишлашга шу қадар ўрганган эдики, бу ишни энди мустақил бошқаришга юраги дов бермаётган эди. Шерали иккиланиб сўради:

— Эплай олармикинман? Шу вақтгача мен ижрочигина эдим.

— Камтарлик қилманг, Шерали. Ахир неча марталаб экспедицияларни бошқаргансиз. Чакки бўлмаган. Энди бўлимни бошқариш билан бирга тадқиқотларингизни ҳам давом эттирасиз. Бу ишнинг республика учун қанчалик катта аҳамияти борлигини қайтариб ўтирмайман. Ҳатто Иттифоқ миқёсида ҳам катта аҳамияти бор.

— Ишончингиз учун раҳмат, Ҳафиз Мирзамухамедович, бундан буён ҳам фан ва халқ учун Павел Ивановичдек астойдил хизмат қилишга сўз бераман... Ишқилиб, ўзингиз ёрдам бериб турсангиз бас, Ҳафиз Мирзамухамедович.

— Шубҳасиз! Раҳмат, Шерали, ўзимам шундай дейишингизни кутгандим.

Ҳафиз Мирзамухамедович ўрнидан турди. Иш столидаги боя имзо чекаётган қоғозлардан бирини олиб келиб, Шералига тутди:

— Бу бўлимингизнинг тематик плани. Академик тасдиғидан ҳам ўтди. Бу — уларнинг планига ҳам киради деган гап. Демак ишонгиз учун зарур маблағ, моддий база яратиб берилади. Бемалол ишлайверасиз. Фақат... — Ҳафиз Мирзамухамедович ниманидир ўйлаб қолди. — Бошқармадан берган ахборотингиз юзасидан ҳеч нарса дейишмадими?

— Ҳозирча йўқ, нима эди?

— Йўқ, ҳеч гап, эшитишимча, битта-иккиталари тижирлик қилишаётганмиш.

Экспедициянинг иши тўғрисидаги ҳисоботда Шерали фактларга асосланган ҳолда Ғарбий Ўзбекистонда олтин конлари борлиги ва бинобарин бу ерларда геологик қидирув ишларини олиб бориш зарурлиги кўрсатилган эди.

Илмий кенгаш йиғилишидан кейин эса у геология бошқармасига юборилган эди.

Орадан бир неча кун ўтгандан кейин Оғажон Шералига унинг фикри илмий кенгашда инobatта олинмагани учун бошқарма раҳбарларига бу ҳақда ахборот берганини айтган эди. Шерали ҳисоботда келтирилган аниқ ҳисобкитоблар ва исботларга умумий гап билан зарба бериб бўлмайди, деб ўйлаб, бунга эътибор қилмаган эди. Шунинг учун ҳам у ҳатто осойишталик билан елка қисиб: «Нима қилсангиз бу сизнинг ҳақ-ҳуқуқингиз, ўзингиз биласиз», — деди Оғажонга.

У бу ҳақда Ҳафиз Мирзамухамедовични ҳам огоҳ этиб қўймоқчи бўлди-ю, яна шахтидан қайтди, иккиланиб қолди. Бошда Қутбиддин орқали ҳисобот ҳақида у ерда нима гаплар бўлаётганини билиб, сўнг Ҳафиз Мирзамухамедовичга маълум этишга қарор қилди.

Абдулатипов сўзларидан Шерали хафа бўлди, деб ўйлаб уни юпатди:

— Нимага руҳингиз тушди? Бунақа майда-чуйдаларга эътибор бераверманг, мен шунчаки огоҳ бўлиб қўйинг, деб айтдим-да! Ҳақиқат биз томонда. У эса ҳамиша жойида қарор тонади!

— Мен ҳам шу фикрдаман. Аммо ҳаяжонланмай бўлмаяпти, шундай зарур ишнинг сунъий равишда чўзилаётганига ҳайронман.

— Бўп туради бунақа нарсалар, ғоя учун курашишга тўғри келади. Ҳеч қандай янгилик тўсиқсиз, осонгина ҳаётга сингиб кетавермайди. Янгилик барқарор бўлиши учун эскилик ўрнини унга бериши керак. Бу — диалектика қонуни. Бинобарин тўсиқлари енгиб ўтиш учун кураш — муқаррар. Сиз буни унутманг ва шай туринг, Шерали Алиевич. Бу йўлда сизга муваффақият тилайман. Албатта, бирор кор-ҳол бўлса, ёрдамга тайёрман. Бунга имонингиз комил бўлсин.

Институт директори билан янги бўлим мудири қўл сиқишди, сўнг Шерали кабинетдан чиқди.

Шерали иш столига ўтирди. Аммо ишлаш олмади. Ҳисобот ҳақидаги гап унга тинчлик бермай қўйди. Бошқармада унинг нимасига ўчакишган эканлар? У ҳисоботнинг барча бўлимларини бандма-банд хаёлидан кечирди. Илгари сурилган масалаларга эътироз билдирадиган ўрин йўқ. Илмий кенгашдан кейин Шерали яна баъзи ноаниқликларни кўздан кечириб, тузатди, янги далиллар киритди. Бу ўринда бошқа масала бўлиши мумкин: демак, бошқармадагилар ўжарлик йўлига ўтиб олганлар. Бундай вази-

ятда илмий баҳс борасида гап ҳам бўлиши мумкин эмас... Бироқ Шерали қатъий шу фикрга келиши учун буни бошда аниқлаб олиши керак. У телефон трубкасини кўтариб, Қутбиддиннинг номерини терди.

— Алло! Бошқармами? Менга ўртоқ Билолов керак эдилар... Нима? Бунақа киши бизда ишламайди дейсизми? Бундай бўлиши мумкин эмас.— Шерали бир зум ўйланиб қолди-ю, сўнг шошилиб тушунтирди: — Алло, алло! Мени эшитяпсизми? Биёбоний керак эдилар, демоқчийдим! Ҳа, ҳа, Қутбиддин ака. Раҳмат, яхши, кутаман...

Шерали жилмайиб, бош чайқади: ахир у Қутбиддиннинг фамилиясидан кўра лақаби машҳурлигини биларди-ку.

Телефонда Қутбиддиннинг овозини эшитган Шерали кула-кула бўлган воқеани айтди:

— Ассалому алайкум, Қутбиддин ака! Биласизми, ишдан бўшатилинганга сал қолди. Йўқ, йўқ. Аммо бунақа одам бизда ишламайди деб туриб олишди. Ҳартугул иккинчи фамилиянгизни эслаганим жонимга ора кирди... Соғлиқлар, ишлар жойидами, Қутбиддин ака? Эски дўстларни унутиб қўйдингизми дейман? Йўғ-е, буни қаранг, а, наҳотки сиз учун вақт тополмасам! Хафа қияпсиз, Қутбиддин ака. Қани эди шу бугуноқ келсангиз. Ҳуда хурсанд қилган бўлардингиз. Ҳа, иш ҳам бор. Нима?.. Ҳмм... нечук у киши мени эслаб қолибдилар. Майли, майли. Келишдик. Кутаман.

Шерали иш столи устида сочилиб ётган қоғозларни тартибга келтиришга улгурмай, эшик очилиб, Қутбиддин кириб келди. Шерали ўрнидан турди:

— Хуш келибсиз, Қутбиддин ака! Қалай энди: тамомап тузалиб кетдингизми?

Қутбиддин икки ҳафтача касалхонада ётганида, Шерали уни бориб кўришга фурсат тополмаган эди. Шунинг учун Қутбиддиннинг соғлиғи жойидалигини унинг ўзидан эшитгач, узрга ўтди:

— Қаранг, бу дейман иш билан бўлиб, одамгарчиликдан ҳам чиқиб кетяпмиз шекилли!..

— Хафа бўлманг, оғайни, хизматчиликда гина йўқ. Мен буни тушуниб турибман.

— Шундоқ дейсиз-у, ҳеч бўлмаса касални кўришга вақт топиш керак-да.

— Мен сизга ўхшаб, қоядан думалабманми,— Қутбиддин кулди. — Бир оз бардамлаштиришди, асосан кўриқдан ўтказишди.— У жимиб қолди. Юзида ташвиш аломати найдо бўлди.— Касалхонага ётишдан олдин Помирда,

Дехда бўлдим. Назармат отани хокига топширдик. Эсингиздами, ажойиб чол эди? Уруш йилларида у қишлоқ Советининг раиси бўлиб ишлаган.

— Эсимда, албатта! Жуда яхши билардим у кишини. Ушанда ваъда бериб, олдиларига боролмаган эдик.

— Ҳа... Урушдан кейин кичик ўғли — Совет Иттифоқи Қаҳрамони бўлиб қайтган экан. Ҳаётининг кейинги йилларида чол бундан анча қувониб юрган. Уша ўгли менга телеграмма берган эди, дафн маросимига чақириб. Беласизми, у кишининг ўлими менга қаттиқ таъсир қилди. Ёшлари бир ерга етган эди-ю, аммо бари бир ўлим ёмон нарса-да... Ҳаётдан яхши одамлар ўтаётганига ачинасан.— Қутбиддин хўрсинди.— Шунақа, оғайни. Уёқдан қайтгач, касалхонада ётдим, ремонтга. Сизнинг ишларингиз қайнаб кетганидан хабардорман.

— Бу баҳона бўлолмайди. Аммо бир куни олдингизга боришга жазм этиб чиққанда, Викторни учратиб қолдим. У: «Эртага касалхонадан чиқяптилар», деган эди. Ҳа, айтгандай, ишлари қалай, бошқармада яхши ўрнашиб олдимми?

— Ёмон эмас. Менинг қўлимда ишляпти. Бизда туйғуларига эрк беролмай юрибди. Шундан бир оз хуноб. Ҳа, айтгандай, янгиликдан хабарингиз борми? Университетдаги Боқизода академиянинг геология бўлимига референт бўлиб кетди. Ҳаёт илгарилаяпти.

— Ҳа, ҳаёт илгарилаяпти-ю, аммо иш жойидан жилмаяпти. Чунончи, менинг ишларим,— Шерали хўрсиниб қўйди.

— Сиз нолимасангиз ҳам бўларди. Бутун геология оламини оёққа турғиздингиз-у!

— Кошқийди, шунинг ўзи етарли бўлса...

— Ҳечқиси йўқ, сизнинг ишингиз ҳақ, бивобарин зафар сиз томонда.

Шерали тўсатдан безовталаниб қолди:

— Нега энди туриб қолдик? Қани, ечиниб олиб ўтиринг, Қутбиддин ака... мана бу ерга...

Қутбиддин плашчини ечиб, илгакка осди-да, қўлини чўнтагига тикди:

— Мени кечирасиз, аммо битта чекиб олмасам, сиз билан учрашгандай бўлмайман...

— Бемалол, чекаверинг. Мен ҳам сизни танимай қолишим мумкин чекмасангиз.

Қутбиддин тутундан қорайиб кетган трубкага тамаки жойлай бошлади. Шерали уни кузатиб туриб, жилмайди. Қутбиддин урушдан кейин ҳам анчагача одатича тамаки-

ни газетага ўраб чакиб юрди. Қизиқ, трубкага ўтиб қолти...

— Бу янгилик-ку!— Шерали ўзини тутолмади.— Табриклайман. Анча бўлдими трубкага ўтганларига?

Қутбиддин хижолат чеккандай шошилиб изоҳ берди:

— Биласизми, уруш тугагач, фаровонлик ошди. Газетага тамаки ўрашга ийманиб қолдик... Буёқда доҳийлар ҳам ўрнак бўлиб туришибди. Трубкада чекишади...

Ҳар иккалалари кулиб олишгач, Қутбиддин Шералига еивчиклаб қараб қолди:

— Сизда ҳам янгиликлар бор, деб эшитапман. Ростми? Овла қуриш масалаларида.

Шерали енгил хўрсиниб, жилмайди:

— Шунақа, бўйинга ола хуржун илишмоқчи...

Шундай деди-ю, ўзини тутолмади. Қалин лабла-рини ёйиб кулди.

— Уйланиш — хайрли иш,— жиддий туриб гапирди Қутбиддин.— Тўй қачон?

— Бўлиб қолади... Аммо ишончянгиз комил бўлсин, сизни унутмаймиз...— Шерали гапини асосий мақсадга буриш учун савол берди:— Бошқармада нима гаплар? Ҳисобот сизларга юборилган эди.

— Жимлик ва осойишталик...

Қутбиддин бир лаҳза жим қолди.. Тушуниб турибди: Шерали ҳисобот борасида бекорга сўраётгани йўқ. У-бу гаплар етиб келган аябатта, Қутбиддин бекинмачоқ ўйнамай, очигига ўтди...

— Ўзингиз ҳам у-бу гапдан хабардор кўринасиз...

— Ҳа, Ҳафиз Мирзамухамедович у ерда қаршилини кўрсатилаётганини айтдилар...

— Тўғри айтибдилар. Сиздан яшириб ўтирмайман, оғайни: бошқармамамиздаги баъзи эъти модли кишилар, аввало Вадим Акимовичнинг ўзи бутун куч-имкониятларини Ғарбий Узбекистонда қидирув ишлари олиб боришга қарши қўйяптилар. Ахир сизнинг ҳисоботингизни маъқуллаш ўзларининг ноҳақликларини тан олиш бўлади-ку! Шунини билиясизми? Ҳисобот қабул этилса, Марказий Қизилқум ва Нуротада ўзингиз бошчилигинингизда қидирув ва экспедиция ишлари бошлаб юборилади, катта олтин конлари очилади. Шундай бўлишига менда шак-шубҳа йўқ. Хўш, уларнинг аҳволи не кечади? Сиз ҳақсиз-у, улар ноҳақ, адашишган, сиз отда-ю, улар от туёғи остида... Вазият қай даражада мураккаблигини тушунаясизми?

— Унчалик эмас. Менимча борди-ю, олтин топилса бу — ҳаммани бирдай, ҳатто уларни ҳам қувонтиради.

Наҳотки, ўз манфаатини давлат манфаатидан устун қўядиган одамлар бўлса.

Қутбиддин алам ва киноя билан жилмайди. Шералига ачишиб қараб қўйди. Шу топда бу туриши, Павел Ивановични эслатди, фикрлари ҳам марҳум домласиникига ўхшайди.

— Қанчалар содда экансиз, оғайни! Сиз бошқаларни ҳам ўзингизга ўхшатасиз шекилли. Аммо шуни бир билиб қўйинг: ҳали орамизда шундай «арбоблар» борки, ўз чўнтақларига тушадиган бир сўмни давлатнинг юз минглаб сўмидан афзал кўрадилар.

— Йўқ, назаримда ошириб юборяпсиз. Менимча орамизда нуқсонга йўл қўядиганлар бўлиши мумкин.

— Нуқсонга дейсизми?— Қутбиддин трубкадан жаҳл билан тутун ютиб, пуфлади. Тутун ҳалқалари булутдек юқорига кўтарилди.— Йўқ, азизим, бу сиз айтгандай, шунчаки беозор «нуқсон» эмас, балки хавфли иллат! Нуқсон эмиш...— У асабий ҳолда бошини ликиллашиб қўйди.— Бу нуқсонлар халқ маблағларига жиддий равишда хавф соляпти. Ўйлаб кўринг-а: давлат геологик экспедициялар, тадқиқотлар, қидирув ишларига катта маблағлар сарфляпти. Хўш, бу харажатлар ўрни қопланяптими? Бунга бирон киши жавобгар қилиндими? Ҳеч ким жавобгар қилингани йўқ. Олтин разломларда деб айюҳаннос солаётганлар бундай кезларда биронта қидирув таваккалсиз бўлмаган деб туриб оладилар. Аммо сиз ўз тахминингизни илгари суряпсиз. Улар булбулигўё бўлиб: давлат пулини эҳтиёт қилишимиз керак, таваккалчилик билан уни совуришга ҳаққимиз йўқ, деб шовқин соляптилар! Ваҳоланки, сизнинг тахминингизда таваккалга деярли ўрин йўқ, ҳамма ҳисоб-китоблар аниқлигини улар тушуниб турибдилар.

— Унда гап нимада, Қутбиддин ака?— Шерали ҳаяжон билан савол берди.

— Ҳамма гап шундаки, оғайни, улар ўзларини шарманда қилгилари келмаяпти. Хатоларини рўй-рост бўйинга олишга журъат этишолмайди. Улар ўзларининг аҳмоқликларини ошкор этмаслик учун сизнинг тахминингизни рад этадилар, атрофларига фанга тасодифан кирган битта-яримта омини тўплаб, ўзлари тўқиган важ-корсонларини ўшаларга ёдлатиб, сайратадилар. Уларнинг ўз широрлари бор: олим бўлиш шарт эмас, кандидат бўлиш шарт. Бундай кишилар Гуреев, Огажонларга таъзим бажо келтириб, ҳамма айтганларини бажарадилар, шу йўл билан мансаб олишни кўзлайдилар.— Қутбиддин трубка-

сидаги тамақини яна тутатди, тутун қайтаргач, қиноя билан сўзини давом эттирди:— Сиз бўлсангиз нуқсон деб ўтирибсиз... Йўқ, бу оғир иллат ва уни кўпчилик бўлиб тузатиш керак.

— Қандай қилиб?

— Енгилроқ савол йўқми?

— Ҳар ҳолда. Ахир сизнинг ёшингиз катта, тажриба ҳам, ақл ҳам ортиқ, бошқа кимдан маслаҳат сўрашим керак мен?

— Мен фикримни умумий тарзда айтишим мумкин. Сиз ўз фикрингиздан чекинмай, қаттиқ туришингиз керак. Мумкин қадар ўз нуқтаи назарингизни мустақкамлаб олишингиз зарур. Рақибларингизнинг даъво ва фикрларини олдиндан чамалаб, жавобга шай бўлиш даркор. Тинмай ишлашингиз, асосий мақсад — мамлакатга олтин бериш зарурлигини унутмаслигингиз керак. Ана шунда ўзингиз ҳам, ҳақ ишингиз ҳам, фанимиз ҳам галаба қилади. Бу галабангиз эса ноҳақ йўл тутаётганларнинг кўзини очиб қўяди.

Шерали дераза тоқчасидаги кулдонга қаради. Бир вақтлар Павел Иванович худди шу стулда ўтириб, тоқчадаги кулдонни кўрсатган, унинг мисолида таъсир ва акс таъсир қонунини гапириб берганди. Шерали ўйланиб қолди, Қутбиддин эса хахолаб кулди:

— Ҳа, оғайни, курашга шайлайман деб чўчитиб қўйдим шекилли?

— Қўрқадиган жойим йўқ.

— Яшанг! Мен телефондаёқ айтдим. Гуреев сизни чақирмоқчи...

— Нега?

— Қўйингизга қўл солиб кўришмоқчи. Жанг олдиндан разведка дейди буни фронтчасига. Тайёрланиб туринг.— Қутбиддин ўрнидан турди.— Жуда ўтириб қолдим-у, уйга боришим керак эди. Ишқилиб хотиндан балога қолмасам бўлди... Уйланмоқчилар, ўзлариниям нималар кутаётганини билиб қўйганлари маъқул.

Қутбиддиннинг чеҳраси ёришиб кулди. У энди асли ҳолига қайтган эди.

Меҳмонни кузатгач, Шерали ишламоқчи бўлиб қоғоз титкилади-ю, аммо хаёли сочилиб, бошига бирон фикр келмади...

УН ИККИНЧИ БОБ

— Вадим Акимович, азизим, паҳотки менга ишонамасангиз...

Огажон қўлларини кўксига қўйганча столга энгашиб, Гуреевга тушунтирарди. Гуреев унга зимдан қараб, афтини буриштирди:

— Ҳозир сизга ишониш ёки ишонамаслигимнинг нима аҳамияти бор. Гап шундаки, сиз ўша маҳмадонани босиб қўёлмадингиз.— Гуреев ўрнидан туриб, қўлини орқасига олиб, уёқдан-буёққа юрди.— Мана натижа нима бўлди: ҳисобот бошқармага етиб келди...— У боши билан стол устидаги папкага ишора қилди ва гўё папка бомба бўлиб портлаб кетадигандек дераза томон юрди.— Биз энди ҳисобот юзасидан аниқ тадбирлар белгилашимиз керак. Бу — шунчаки тадбирлар эмас, балки зиммамизга катта масъулият юклайдиган тадбирлар!— У асабини босиш ва фикрини бир ерга тўнлаш учун дераза ойпасидан кўчага қараб қолди, сўнг Огажон ўтирган стул ёнидан ўтиб, креслосига бориб ўтирди-ю, чақнаб турган кичкина кўзларини суҳбатдошига тикди.— Сиздан умидимиз катта эди. Бу ҳисоботнинг мана бу ерга етиб келишига йўл қўймайсиз, бизни ортиқча ташвишдан қутқарасиз, деб ўйловдик.

— Вадим Акимович!— Огажон хотинларникидек ошпоқ, нозик бармоқларини асабий ҳолда эзгилай бошлади.— Ишонинг, қўлимдан келган ҳамма ишни қилдим... Аммо Ҳафиз Мирзамухамедовичнинг ўзи Алиевнинг ёини олаётганини сиз билмайсиз шекилли!

Огажон яхши баҳона топганидан тўнни ўз дарвозасидан моҳирлик билан қайтарган ҳимоячидек қувонди. Бироқ Гуреевга чап бериш учун айтилган бу гап аксинча унинг жаҳлини кўзгади:

— Вой-вой! «Ўзи эмиш!..» Илмий баҳсда, азизим, обрў-эътибор, мансабнинг аҳамияти йўқ. У нуқтаи-назарлар жанги. Сизнинг ўзингиз тутган йўлингиз тўғрилигига ишонасизми?

— Ҳмм... ишо-о-паман,— Огажон иккиланганча чайналиб жавоб берди.

— Унда сиз бу йўлни барча воситалар билан ҳимоя қилишингиз зарур эди. Барча воситалар билан! Истаган йўл билан! Сиз эса орқага тисарилгансиз. Мана энди биз сизнинг чала пиширган ошингизни меъёрига етказишимиз керак.— Гуреев бармоқлари билан столни чертди.— Албатта, бу ҳисоботни тортмага ташлаб қўйиш энг осон йўд. Аммо бундай қилишимизга йўл беришмайди... Яроқ-

сиз деб рад этсангиз-чи? Ҳисоботда диққатни жало қиладиган фактлар бор. Алиевга катта йўл очиб берилса-чи? Хўш, омади келиб қолса-чи? Унда нима бўлади. Биласизми бунинг оқибати биз учун нима билан тугашини?

— Вадим Акимович! У албатта муваффақиятсизликка учрайди.

— Бу билан уни қидирув ишларига руҳлантираётган одамларнинг нафаси ичига тушади демоқчисизми? Йўқ, бундай бўлиши қийин.— Гуреев ҳисобот солинган панкани жирканиб нари сурди.— Қаёқдан келиб қоларкан бунақа фанатиклар ўзи?..

Гуреев соатига қараб, хитоб қилди: «Ўҳ-ҳў, ўн икки бўпти-ку!» Қўнгироқ тугмчасини босди. Эшикни ҳошиясига товус пати қадалган шляпали ўрта ёшлардаги аёл очиб, Гуреевга савол назари билан қараб қолди.

— Алиев келдими?

— Ҳа, қабулхонада.

— Айтинг, кирсин!

Шерали хонага кириши билан Гуреев узоқ муддат кўришмаган кадрдон дўстини кўргандай, унга пешвоз чиқди. Ёнидан ўтиришга жой кўрсатди. Сўнг ҳазиломуз, аммо самимий вазиятда кўтаринки руҳда сўзлай бошлади:

— Хуш кўрдик, Шерали Алиевич, қани, марҳамат, ўзимиз таклиф этмасак, биз томонларга келай демасиз, ахир сиз соғинмасангиз ҳам сизларни жуда соғиниб турамыз. Гаплашиб оладиган гапларимиз ҳам анча кўпайиб қолган...

Шерали бундай такаллуфларни ортиқча хуш кўрмаганидан гаши келиб чимирилди-ю, Гуреевнинг саволларига расмият учунгина жавоб бериб, ўзига кўрсатилган креслога ўтиргач, сўради:

— Менда қандай ишингиз бўлиши мумкин, Вадим Акимович!

— Аввало мана бу гоят катта илмий ишингиз билан табрикламоқчи эдик. Ҳамманинг оғзида экспедициянгизнинг натижалари ҳақидаги гап. Қолаверса, шу атрофдаги баъзи гапларни ҳам келишиб орани очиқ қилсак, иш бошлаганда, қийналиб юрмасмикинмиз дедик-да! Ахир мақсадимиз битта-ку!

Шерали бу ширин муомаладан таажжубланганча Оражонга энди кўзи тушгандек бош қимирлатиб саломлашди. Сўнг яна Гуреев томонга қайрилиб, осойишта гапирди:

— Марҳамат, мен ҳамма саволларингизга жавоб беришга тайёрман.

Гуреев хафа бўлгандек қошларини чимирди:

— Шерали Алиевич, ахир сиз сўроқда-ю, биз терговчи эмас, ҳамкасбларингиз, шунчаки ўзаро келишиб олсак деган ниятимиз бор, холос.

Шерали бу найранга ҳам учмади. У бўшашмай расмий тарзда гапини совуқроқ оҳангда давом эттирди:

— Қулоғим сизда.

Гуреев беихтиёр муддаога ўтишга мажбур бўлди:

— Бошқармадагилар Марказий Қизилқумнинг геологик истиқболи, унинг бағрида гўё ғоят катта олтин запаслари борлиги ҳақидаги тахминларингизга қўшилишмаётганларидан хабардорсиз шекилли. Ҳатто сиз илгари сурган тахминга институтингизнинг ўзида, аниқроғи илмий кенгашда ҳам эътироз билдирилибди. Баъзилар Ҳафиз Мирзамухамедовичнинг республика фарбида қидирув ишлари олиб бориш керак деган таклифига ҳам қарши чиқишибди...

— Баъзилар эмас, атиги икки киши,— аниқлик киритди Шерали,— ва «қарши» эмас, балки бетараф қолишди.

— Яхши,— Гуреев кафти билан анча оқариб қолган сочини силаб қўйди,— аммо шунинг ўзи ҳам зиддиятли фикрлар бўлганини кўрсатди.

— Зиддиятли фикрлар бўлмаган пайт борми ўзи? Ҳар қандай баҳс ҳам турли нуқтаи назарларнинг мавжудлигидан далолат беради. Аммо баҳсда ҳақиқат юзага чиқади. Кенгашда масала кўпчилик овоз билан ижобий ҳал қилинди. Бошқача қилиб айтганда, бу энди коллективнинг нуқтаи назари.

Шерали ўзини эркин ҳис қилаётган эди. У ҳатто тутилиб ҳам қолмади, равон сўзларди. Ахир у ҳозир ўзини эмас, балки билим ва ғайратини сарфлаган ишини, ўзбек олтинининг истиқболини ҳимоя этаётган эди.

Гуреев асабини зўрға босиб, киноя қилди:

— Коллективнинг нуқтаи назари? Аммо уни бизнинг бошқармамиздагилар қўллаб-қувватлашмаяпти.

— Ҳаммами?— Шерали Гуреевга қадалиб сўради.

— Кўпчилик. Очиқ гашим учун мени кечиринг-у, сизнинг тахминингиз қалбакироққа ўхшаяпти назаримда. Фикрингизга қарама-қарши ўлароқ олтин фақат разломларда бўлади деган умум қабул қилган ҳақиқат мавжуд. Биз, албатта, догматиклар эмасмиз... Аммо — реалистлармиз!

— Ўша сиз айтаётган разломларингиздан олтин кўп топилганми?— Шерали киноясини яширмади.

— Ҳозирча сиз ҳам озроқ миқдорда олтин топдингиз шекилли?..

— Ҳисоботимни диққат билан ўқинг,— деди Шерали.

— Яхши. Сиз икки-уч конни назарда тутаясиз. Яна опишингизга кафолат борми? Қашфиётингиз тасодиф бўлса-чи?

— Ҳисоботимни диққат билан ўқинг,— қайтарди Шерали.

Гуреев қўл силкади:

— Ўқиганман уни. Яхшигина материал тўплагансиз. Аммо етарли даражада ишонтирарли эмас!

— Олтин разломларда деганингиз ишонтирарлими? Ишонтирарли бўлса кўрсатинг уни, қўлимга тутқизинг!

— Азизим, Шерали Алиевич, куч-имкониятларимизни бирлаштириб, қўлни қўлга бериб аҳиллик билан ишласак биз уни топамиз — бунга аминман!

— Қаердан топамиз? Бу масалада аниқ тахминларингиз борми? Ё сизнингча бутун Ўрта Осиё ерларини қазиб кўришимиз керакми?

— Бунчалик узоққа кетишининг нима ҳожати бор,— Гуреев зўр-зўраки кулди.— У қўл остимизда, Ўзбекистонда.— У Шералига қаттиқ тикилиб қолди:— Шерали Алиевич, азизим, бунчалик ўжар бўлмаг. Ахир мен сизга ҳамкорлик этишни таклиф этяпман...

— Сенинг нуқтаи назарингга қўшилган одам билангина ҳамкорлик қилиш мумкин.

— Наҳотки биз келиша олмасак?

— Вадим Акимович! — Шерали Гуреевга тик қаради.— Бу масалада қанақа келишувчилик бўлиши мумкин? Менинг ниятим битта: мамлакат Марказий Қизилқум ва республиканинг истиқболи бор бошқа районларидаги олтинни олиши керак. Сиз бўлсангиз у ерларда кенг миқёсда қидирув ишлари олиб боришни давом эттириш борасидаги гапни эшитгингиз ҳам келмаяпти.

— Ундан бирон натижа чиқмайди.

— Демак, орамизда бошқа ҳеч қандай гап бўлиши мумкин эмас. Рухсатингиз билан мен кетдим. Хайр, Вадим Акимович.

Шерали ўрнидан туриб, Оғажонга бош қимирлатди-ю, кабинетдан чиқди.

Хонада вазмин сукунат ҳукмрон эди. Гуреев ўтирган жойида бармоқлари билан столни чертарди. Сўнг бошини кўтарди-ю, Оғажонга истеҳзо билан қараб гапирди:

— Мана — шошилич чора кўрмаганингизнинг оқибати! Сирасини айтганда, бу иш шу билан хотималаниши аниқ эди. Шерали Алиевич ақл-идрок билан иш тутадиган олимлар сирасидан эмас...— У оппоқ дастрўмоли би-

жан пешонасидаги терни артди.— Энди нима қилишимиз кераклигини ўйлашимиз керак. Фанлар Академиясида кимимиз бор?

— Профессор Боқизода. Аммо унинг олимлик обрўси унчалик баланд эмас...

— Бунинг аҳамияти йўқ. У содиқ. Мен уни кўп марта қўллаб-қувватлаганман. Энди яхшиликни қайтариш гали ундан. Худога минг бор шукурки, Фанлар Академияси сизларнинг институтларингизнинг энг катта маҳкамаси. Бинобарин имкониятларимиз бор. Ҳаракат қилинг! Вақт ганимат, темирни қизигида босинг. Боқизодани бизга зарур йўналишга буринг, раҳбарлар орасидаги кайфиятини билинг... Сизга ўргатиб ўтиришнинг ҳожати йўқ шекилли.

— Тушунарли, Вадим Акимович,— Оғажон анча енгил тортиб жавоб қайтарди.— Ҳамма айтганларингиз бажо келтирилади.

Гуреев унинг ордидан меҳр билан қараб қолди. Эшик ёпилиши билан стол устидаги ҳисобот солинган папкани олди-ю, пастки тортмалардан бирига ташлаб, қулфлади.

* * *

Орадан бир неча ҳафта ўтгач, Шерали Фанлар Академияси унинг темасини пландан олиб ташлаганини эшитди. Ҳафиз Мирзамухамедович хонаси томон чоғди. «Институт кюдузи» хўрсиниб, Абдулатиповни касалхонага олиб кетишганини айтди. Шерали учун бу — қуёш чарақлаб турганда момақалдироқдек бўлиб туюлди. Дудуқлашиб гапирди:

— Нечук? Эрталаб соппа-соғ эдилар-ку!..

— Ҳа, эрталаб соппа-соғ эдилар, ҳатто ишга келганларида, худди сизнинг ўрнингизда туриб, Эшбой Норбоевичга: «Чолга ўхшайсизлар-а? Бундоқ мендан ўрناق олсаларинг бўлмайдими? Қаранг, борган сари ёшаряпман, спорт билан шуғулланиш керак, оғайни!» — деб ҳазил ҳам қилгандилар. Бирор соат ўтдими-йўқми ичкаридан «таврақ» этган овоз эшитилди. Юрагим ҳовлиқиб, югуриб кирсам, ўзларидан кетиб йиқилибдилар. «Тез ёрдам» чақирдик. Касалхонага олиб кетишди. Бўлган гап шу.— У яна хўрсиниб, дераза томон бурилди.— Ҳозирча бошқа хабар йўқ.

Шерали директор ўринбосари билан маслаҳатлашмоқчи бўлди. У Шералини эшитиб турди-да, елка қисди:

— Хабарим йўқ, Шерали Алиевич, мавриди келса, суриштирармиз.

Шералини бу билан тинчитиб бўлмасди, албатта.

«Мавриди келса» эмас, ҳозир шу бугун, йўқ, шу соатнинг ўзида узил-кесил ҳал қилмоқ даркор бу масалани. Тўппатўғри Академияга бориш керак, бирдан-бир тўғри йўл шу. Кейин кеч бўлади. Шунинг учун у кабинетига кирмай, Академия томон йўл олди. У кимга учрашишини ҳам ўйлаб олмаган эди. Эшик олдида қоровул ундан кимнинг олдига киришини сўраганда, Шералининг хаёлига Боқизода келди. У:— Профессор Латиф Боқизодага,— деди.

Қоровул тушунтирди:

— Иккинчи қаватда, чапдан иккинчи эшик.

Шерали унга миннатдорчилик билдириб, кенг зинадан аста кўтарила бошлади. Боқизоданинг кабинетига етганда Шерали институтдан пальтосиз чиққанини эслади. Паришонхотирлигидан жилмайганча иккилашиб, эшикни очди.

Боқизода уни гоят кўтаринки руҳда кутиб олди:

— У, албатта мумкин. Шерали Алиевич, қани келинг, ўтиринг... Қайси шамол учирди биз томонларга?

Шерали ҳозир негадир Боқизода олдига кирганидан пушаймон бўлди. Ахир у профессорни биларди-ку, ҳатто бу сохта олимнинг мансаб иллапоясидан бетўхтов кўтарилишидан таажжубланган ҳам эди-ку! Албатта, унинг САГУнинг декан ўринбосарлиги лавозимидан Академияга референтликка ўтиши — бу кўтарилиш эмас. Аммо барибир кимдир уни университетдаги кўнгилисизликдан яна қутқариб қолди...

Бироқ энди орқага қайтиш ноқулай, Шерали зўрма-зўраки жилмайиб, жавоб қайтарди:

— Ўзим, сизни бир кўрай деб келувдим...

— Жуда соз, жуда соз!— Боқизода чўнтагидан тароғини олиб, хиёл оқара бошлаган малларанг сочини таради.— Янги лавозимларда иш қалай кетяпти? Кўникиб қолдингизми?

— Ҳар ҳолда инсон қилган ишни бажарса бўларкан... Албатта, Павел Иванович бўлиш қийин ҳар ҳолда...

— Ҳа, у киши катта олим эди,— ҳурмат билан гапирди Боқизода.

Шерали бу сўзларнинг самимийлигига ишонмасди, негаки Латиф ака Павел Ивановичнинг носоз муносабатларини билар эди.

Боқизода кўзойнагини пешонасига кўтариб, сўради. Шерали профессорнинг бу хатти-ҳаракатини яхши биларди.

— Илмий муваффақиятларингиз қалай бўляпти?

Шерали аламли жилмайди:

— Қанақа «муваффақият», сизларда ишимни плавдан

чиқариб ташлашибди-ю. Аслида шунинг сабабини билишга келдим.

Боқизода бундан таажжублангандай бошини лақиллатди-ю, кўзойнагини туширди. Стол тортмаларидан бирдан бир даста қоғоз олиб, тезгина кўздан кечиргач, қайтиб жойига қўйди. Сўнг пешонасини тириштириб сўради:

— Темангиз пландан тушиб қолганини қачон билдингиз?

— Бугун.

— Ҳмм... Ҳеч нарсани тушунолмайд турибман.— Боқизода ўзини ташвишланаётгандай қилиб кўрсатди.— Геология билан боғлиқ бўлган ҳамма планлар менинг қўлимдан ўтади. Аммо улардан биронтасида сизнинг темангизни учратмадим. Адашмасам, у олтин қидириш проблемалари билан боғлиқ эди шекилли. Балки у ҳозир бўлим мудиримиз кўраётган пландадир?

— Унда ўша кишининг олдига кира қоламан...

Шерали ўрнидан турган эди, Боқизода унга бош-оёқ қараб, таъкидлади:

— Шошилманг, ҳозир бўлим мудиримиз командировкадалар.

— Қачон қайтадилар?

— Бунисини билмайман.— Боқизода ёрдам беришни ўйлаётгандай бўлиб, яна пешонасини тириштирди.— Ҳеч қиси йўқ, аниқлашга ҳаракат қилиб кўраман. Икки ҳафтадан кейин кириш...

Шерали биров бошидан муздай сув қуйгандай бўлди. Мана Павел Иванович билан Қутбиддин бир вақтлар унга айтган тўсиқлар. Боқизода уни лақиллатаётгани аниқ: ахир яқиндагина Ҳафиз Мирзамухамедович бўлимнинг фанлар Академияси тасдиғидан ўтган тематик планини берган, унда Шералининг ҳам иши бор эди-ку; борди-ю, Академиянинг ўз планида ҳам унинг темаси бўлмаганида, Шералининг иши қандай масалага бағишланганини Боқизода қаердан биларди? Йўқ, бу ерда бошқа бир гап борга ўхшайди... Аммо ҳозир бу ҳақда Боқизода билан гапни давом эттиришнинг ҳожати йўқ. Шунинг учун Шерали лабини тишлаб туриб, совуққина гапирди:

— Нима ҳам дердим, шунисига ҳам раҳмат.

— Мен ҳамisha хизматингизга тайёрман, Шерали Алиевич...

Боқизоданинг олдидан чиққан Шерали ўйланиб қолди: илмий секретарь билан гаплашсамикин? У бирон нарсани билар... Аммо илмий секретарь бетоб, ишга бирон ойдан кейин чиқар экан.

— Боқизодани фош этадиган материал берилибди. У, плагиаторликда айбланган. Кеч бўлса ҳам ҳар ҳолда қўлга тушибди тулки.

Шерали Алиевич афсусланиб бош чайқади:

— Олдинроқ бўлгани маъқул эди. Очигини айтсам, чолга раҳмим келяпти. Ахир ёши етмишга бориб қолди...

— Қанчалик қонимни ичди, жин урсин уни!

— Меникини ҳам. Вақтида фош этилмагач, ҳозир бунга қувонишга ҳожат бормикин? Илгарироқ қаёққа қарашган эканлар?

— Ҳа, майли, қўйвер,— Виктор тарки одат қилиб, Шералининг фикрига қўшила қолди.— Кел, яхшиси ўз ишларимиздан гаплашайлик. Мен сенинг олдинда қарздорман, оғайни.

Шерали Алиевич таажжубланиб, Викторга қаради:

— Қандай қилиб?

— Эсингдами, бир вақтлар менга синтоблик чолдан олган қўлёмани берган эдинг?

— Ҳа, Завқи бобо берган қўлёмамми?

— Ҳа.

— Қачон эди бу!..

— Шундай воқеалар бўладики, вақт ўтиши билан ҳам моҳиятини йўқотмайди. Биласанми, илгари бу китобни варақлашга қўл тегмаган эди. Яқинда Шарқшунослик институтидаги бир танишим билан гаплашдим. У қўлёмани таржима қилиб берди. Араб тилида ёзилган эди-ку! Афсуски, китобнинг дастлабки варақлари йўқ экан, шунинг учун дастхат муаллифининг кимлигини билолмадик. Аммо умуман олганда бу қўлёма хазина экан. Сенга минг раҳмат. Унда Нуротадаги қадимий конлар ва улардан қазиб олинган рудалар, умуман Нуротанинг бой минераллари ҳақида жуда ноёб маълумотлар келтирилган. Назаримда у алоҳида китоб қилиб нашр этилса фойдадан холи бўлмас эди. Йўқ, азиз биродарим, бугунги тадқиқотларимизнинг муваффақиятли чиқиши учун бизлар албатта авлодлар олиб борган кузатишларни, уларнинг хулосаларини ҳисобга олишимиз керак. Уларнинг бой билимларини четлаб ўтиб бўлмайди.

Шерали Алиевич кулди:

— Маъқул гап! Китоб сенга қўл келганидан хурсандман.

Виктор кетгач, у яна бир оз ишлади-да, соат тўртга яқин ҳамма билан хайрлашиб, институтдан чиқди...

Қиш бошланганига қарамай, ҳаво илқ, қуёш Шерали Алиевичнинг елкаларини қиздира бошлади. У хиёбонни

кесиб ўтгач, скамейкалардан бирида ўтирган эркак диққатини жалб этди. Кўзига танишдай кўринди. Ёнидан ўта туриб, унга синчиклаб разм солди: лунжлари халтадай осилган, ўнг рухсориди холи бор эди... Йўқ, адашиши мумкин эмас: қаршисида Ёқуб ўтирарди. Қанчалик тубан аҳволга тушибди! Уст-боши жулдур, кўзлари бежо, юзи ҳорғин.... Шерали Алиевичнинг раҳми келди. У билан саламлашиб, ёнига ўтирди:

— Бу ерликка ўхшамайсиз-а?..

Бир вақтлар Ёқуб Помирда шу сўзларни Шералига айтган эди.

— Ҳа, ҳа, укам, узоқдан келганман.

— Унда хуш келибсиз биз томонларга. Адашмасам Ёқуб ака эмасмисиз?

Ёқуб ҳайратланиб, Шерали Алиевичга тикилди: ё қудратингдан, нахотки шундай катта шаҳарда уни танийдиган одам топилган бўлса! Афтидан, у башанг кийинган, оқ сочли бу савлатдор киши бир вақтлар ўзи уни қулга айлантирмоқчи бўлган ўша ўшлик ялангоёқ бола эканига ишонмади. Ўттиз йил олдин Ванчада кўрган геологга ҳам ўхшатолмади.

Ёқубнинг кўзларида ёш ҳалқаланиб, русхорлари титраб кетди:

— Ҳа, мен бадбахт Ёқубман!

— Бадбахт? Нима қилди сизга?

— Сўраманг, укам! — бош чайқади Ёқуб. — Бир оёғим гўр лабида турибди. Бир ғамхўрим, ёшимни ҳурмат қиладиган мунисим йўқ. Ўз фарзандларим мендан юз ўғиршиб, тақдир гирдобига ташлашди, бошпанасиз, бир бурда нонсиз қолдиришди...

Шерали Алиевич Ёқубнинг ҳар ер-ҳар ерда бунёд этиб кетган болалари ҳақида менсимай айтганларини эслади. Куч-қуввати борида уларни йўқламади ҳам. Шерали Алиевич бир кўнгли: «Болаларнинг отаси тирик бўла туриб, етим юришганида қаерда эдинг, ҳозир улардан ўпқаланишга нима ҳаққинг бор?» демоқчи ҳам бўлди-ю, аммо ўзини босди. Муқ тушганини тепиш марднинг иши эмас. Ёқуб тақдирнинг ўзидан жазосини олибди: афт-ангорига қараб бўлмайдди, дайди итга ўхшайдди... Бу одамга нисбатан Шерали Алиевич қалбида раҳм-шафқат уйғониб, сўради:

— Бу ерда нима қилиб ўтирибсиз?

— Аравонга кетмоқчи эдим. Йўлқира уёқда турсин, емишгаям ҳемири йўқ. Мана, икки кечадан буён дуч кел-

ган жойда тунаб юрибман. Емишим — бир тишлам пону сув...

Шерали Алиевич ўнг чўнтагидан ҳамёнини олиб, икки-та йигирма бешталикни Ёқубга узатди:

— Бунга уст-бош олинг. — У яна эллик сўм узатди: — Буниси йўлга.

Ёқубнинг кичкина кўзларида ўт чақнади. Пулни қалтираб олди. Бир оз ўзига келиб, тўнғиллади:

— Раҳмат сизга, мурувватли киши, жонимга ора кирдингиз. Бола-чақангизнинг роҳатини кўринг! Худога минг карра шукурки, ер юзида яхши одамлар бор экан!..

Ёқуб Шерали Алиевичнинг қўлларига тармашиб, ўнмоқчи бўлди. Аммо Шерали Алиевич жирканиб, ўзини тортди-ю, хайрлангач, шошилганча кетди.

* * *

Шерали Алиевич тушган ҳаво лайнери Деҳли аэропортига қўнганида, кун пешиндан оққан, сахий ҳинд қуёшининг олтинранг нурлари шаҳар узра мавж урарди.

Тошкентлик меҳмонни жаноб Сутарам билан Рамарао кутиб олиб, у билан яна икки ҳамроҳларини таништиришди:

— Булар ҳам дўстларингиз — геологлар. Қуёшли ўлкамизга хуш келибсиз, жаноб Алиев!

— Раҳмат! Сизларни эсон-омон кўрганимдан беҳад шодман.

— Миннатдорчиликни биз айтишимиз керак. Сизнинг ёрдамингизда биз ҳам «Олтин қум» топишимиздан умидвормиз. — Сутарам астойдил кулиб, меҳмонга узун қора машина эшигини очди.

Машина оҳиста юриб, Деҳли кўчаларидаги автомобиллар оқимига қўшилиб кетди.

Шерали Алиевич — ватанпарвар олим-курашчи олдида янги уфқлар қучоқ очмоқда эди...

*Синтоб — Тошкент — Гагра,
1972 — 1978 йиллар.*

МУНДАРИЖА

Катта мақсад йўлида. <i>Одил Ёқубов</i>	3
Бир томчи қон. Қисса.	6
Олтин қум. Роман.	121

На узбекском языке

Сагдулла Караматов

Избранные произведения в двух томах

Том 1

КАПЛЯ КРОВИ

Редактор *М. Юсупов*

Расҳам *Х. Пулатов*

Расмлар редактори *А. Кива*

Техн. редактор *Т. Смирнова*

Корректор *М. Абдусаломова*

ИБ № 3735

Босмахонага берилди 22.09.87. Босишга рухсат этилди 21.03.88. Формати $84 \times 108 \frac{1}{16}$. Босмахона қоғози № 2. Оддий янги гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 21,84+0,10 вкл. Шартли кр.-оттиск. 21,87. Наш л. 24,48 + 0,09 вкл. Тиражи 60000. Заказ № 1064. Баҳоси 1 с. 60 т. Шартнома № 108-87.

Ғафур Ғулом номдаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг 1-босмахонаси. Тошкент, Ҳамза кўчаси, 1.